

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Görkəmli dilçi alim, ədib professor
Bəkir Çobanzadənin
anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş
«BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ TÜRKOLOGİYANIN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ»
mövzusunda Respublika elmi konfransının

M A T E R İ A L L A R I

31 may 2013-cü il

BƏKİR ÇOBANZADƏ – BÖYÜK FİLOLOQ

Tofiq Hacıyev*

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA BƏKİR ÇOBANZADƏNİN FƏALİYYƏTİ

Moskva I Türkoloji qurultaya bir neçə il əvvəldən başlamış, bir sıra təşkilat məsələləri ilə yanaşı, onun yeri haqqında da yəqin ki, ciddi düşünmüşdü. Görünür, elmi-mədəni səviyyəni, Bakı Universitetinin varlığını, başqa türk respublikalarından Moskvaya daha yaxın olmağını, nəzarətdə saxlamağın daha asanlığını nəzərə alaraq, Bakı seçildi. Yəqin ki, Türkiyədən çağırılmış elm və təhsil işçilərinin burada fəal çalışdıqlarını nəzərə alaraq, Moskva Bakını türkoloji mərkəzə çevirmək qərarına gəlir və Türkoloji qurultaya mühit hazırlanması üçün Azərbaycan rəhbərliyinə göstəriş verilir. Bu hazırlıq işi N.Nərimanovun sağlığında başladığından və Moskvada bilavasitə Şərq məsələləri ilə məşğul olduğundan, türkoloji qurultayın çağırılması ideyasında da, mərkəzin - məkanın seçilməsində də, şübhəsiz, onun böyük xidmətləri olmuşdur.

Mühit hazırlanmasına SSRİ-də çalışan adlı-sanlı türkoloq alimlərin Bakıya dəvət olunmasından başlayırlar. Özbəkistandan Xalid Səid Xocayev, Kırmıdan Bəkir Çobanzadə dəvət olunurlar. Mirzə Məmmədəli Kazımbəyin şərqşünaslıq məktəbinin yetirməsi Jüje artıq yaradılışından Bakı Universitetində pedaqoji fəaliyyətdə idi (o, gələcəkdə Xalid Səidlə Türk Dünyasının nəhəng abidəsi “Divanü-lügət-it türk”ü Azərbaycan türkcəsinə çevirəcəkdilər), eləcə də eston türkoloqu Zifeld Simumyaqi, çuvaş Nikolay İvanoviç Aşmarin Bakıda elmi-pedaqoji sahələrdə işləyirdilər (professor Aşmarinin 1925-ci ildə rus dilində “Nuxa şəhərinin xalq şivələrinin icmalı” – Общий обзор народных говоров города Нухи - əsəri çap olunmuşdu).

Beləliklə, 1925-ci ildən professor Bəkir Çobanzadə Azərbaycan təhsil sistemində elmi və pedaqoji işə başlayır. Və maraqlıdır ki, Azərbaycanda işləməsinə baxmayaraq, Türkoloji qurultayın anketində o, “kırmı tatarı” kimi qeydə alınmışdır (həmin prinsiplə qurultayda Türkiyə nümayəndəsi kimi iştirak edən Əli bəy Hüseynzadə “Azərbaycan türkü” kimi göstərilmişdir).

Bəkir Çobanzadənin qurultayın işindəki fəaliyyətini təxmin etmək üçün onu da yada salmaq yetər ki, onun qurultay anketində “təşkilat komissiyası” tə’inatı ayrıca qeyd olunur. B.Çobanzadə də daxil olmaqla qurultayın təşkilat

---

* Hacıyev Tofiq – Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

komissiyasının on üç üzvü vardı: Səməd Ağamalıoğlu - Azərb. MİK sədri, azərbaycanlı (Bakı), E.İ.Aşmarin – professor, çuvaş (Moskva), Əhməd Baytursun – kazak (Qızıl Orda), Vasili Vladimiroviç Bartold – akademik, rus (Leninqrad), Zifeld – Simumyaqi Artur Rudolfov - ədəbiyyatşünas, eston(Bakı), Qalimcan İbrahimov – Qazan tatarı (Qazan), Həbibulla Odabaş – universitet müəllimi, Krım tatarı (Simferopol), Əhməd Pepinov – Gürcüstan türkü (Bakı), Nazir Turyakulov – jurnalist, kazak (Moskva), Cəlaləddin Qorxmazov – kumuk (Mahaçqala), Povoloviç Mixail Povoloviç – yəhudi (Moskva), Həbib Cəbiyev – “Kommunist”in red., azərbaycanlı (Bakı). Ancaq qurultayın əvvəlcədən təşkilində, gedişindəki iş həcminə, fəaliyyət yerinə görə Bəkir Çobanzadəni heç kəslə müqayisə etmək olmaz. Əlbəttə, heç kəs öz çəkisindən artıq yük götürə bilməz. Ancaq Bəkir Çobanzadənin yüklənməsində onun savadının çəkisi, intellekt əhatəsinin genişliyi, həm dil, həm ədəbiyyat məsələlərinə yiyələnmiş olması, həm oğuz, həm qırpaq dillərini əlaqələndirmə, uyğunluq və fərqlərinə bələdliyi, müasir türkcələrlə yanaşı, türkcələrin tarixinə dair tədqiqləri, müqayisəli türkcologiyanın bilicisi kimi tanınması, ərəb, fars, rus dilləri ilə bərabər bir neçə Avropa dilini bilməsi və başqa keyfiyyətləri nəzərə alınır. Həm də o, Azərbaycana yüksək vəzifədən – Krım Maarif Komissarlığınınmişçisi, universitet rektoru vəzifələrindən gəldiyi üçün təşkilati işlərdə nəyi və necə etməyi bilirdi.

Bütün bunlar, necə deyirlər, səhnəarxası fəaliyyət olmuşdur və Bəkir Çobanzadənin gözümüz önündə olmayan bu işlərinin incəliklərini deyə bilmərik, ancaq doqquz (istirahətsiz) gündə keçirilən on yeddi iclasın yüksək səviyyəsi ilə həm bütövlükdə Azərbaycan hökumətinin, həm təşkilat komissiyasının və bilavasitə professor Bəkir Çobanzadənin əməyini təsəvvür edə bilərik. Biz burada B.Çobanzadənin bilavasitə qurultayın gedişindəki işi ilə bağlı söhbət açırıq.

Əslində onun türkoloji qurultayla bağlı fəaliyyəti daha əhatəlidir. B.Çobanzadənin qurultaya qədərki, qurultayda və qurultaydan sonrakı çalışmaları olub. Türkoloji qurultayın qərar və tövsiyələrini gerçəkləşdirmək üçün o, müxtəlif türk coğrafiyalarında olub. Qurultayın tarixi işini həyata keçirmək üçün yorulmadan maarifləndirmə işi aparıb. B.Çobanzadənin qurultaydan sonrakı maarifçilik və təşkilatçılıq işi ayrıca bir tədqiqat mövzudur.

Əlbəttə, Bəkir Çobanzadənin gözlə görünən işi qurultayın gündəlik işlərində görünən fəaliyyətidir – seçilən komissiyalarda, məruzələrin, qətnamələrin müzakirəsindəki iştirakıdır.

Qurultayın birinci iclasında 131 nümayəndə içərisindən rəyəsət hey'ətinə seçilən 22 nəfərdən biri professor Bəkir Çobanzadədir. On üçüncü iclasda əlifba ilə, on dördüncü iclasda ədəbi dillə bağlı qətnamə komissiyasının üzvü olur, doqquzuncu iclasda terminologiya üzrə qətnamə komissiyasına sədr tə'yin olunur. On yeddinci iclasda akademik Bartold və akademik Oldenburqun qətnamələrlə bağlı təklifləri ətrafında qalxan mübahisələri məhz B.Çobanzadə məxrəcə gətirir. Yenə on yeddinci iclasda ana dilinin tədrisi metodikasının qətnaməsinin müzakirəsində tədrisdə ana dili fənninə müstəqillik verilməsi paraqrafında “fənnə

müstəqillik verilməsi” (самодовлеющее значение предмета) ifadəsinə e'tiraz olunur. Qətnaməni oxuyan şəxs mübahisəni həll edə bilmir. Mübahisəni kəsmək üçün yerdən təklif olunur ki, “самодовлеющий” sözü qətnamənin mətnindən atılsın. B.Çobanzadə qalxıb izahat verir: “... Görünür, yoldaş belə başa düşür ki, başqa fənlərin tədrisi ana dilinin ətrafında cəmləşdirilir. Dilin müstəqil rolu (самодовлеющее значение) o deməkdir ki, müasir tədris metodikasında dilin öyrənilməsi, indiyə qədər olduğu kimi, daha orfoqrafiyanın öyrənilməsi üçün köməkçi predmet kimi nəzərdə tutulmur (həqiqətən, qədim yunanıstanda qrammatika tə'limində məqsəd sözlərin düzgün yazılmasını öyrətmək olmuşdur və XX əsrin əvvəllərinə qədər də həmin prinsip davam etmişdir. Söhbət məktəblərdə qrammatika tə'limindən, ana dilinin tədrisindən gedir. – T.H.). Ana dilinin tədris sistemində müstəqilliyi odur ki, dili bir fənn kimi öyrənərək, biz ümumtəhsil fənlərini tamamlayıq, dil öyrədilməsinə psixologiya və təbiət elmlərinin sırasında müstəqil fənn kimi baxırıq” (Stenoqrafiçeskiy otçet, Baku-ASSR, 1926, s. 387-388). Bu cavab hamını tə'min etdi, həmin termini qətnamənin mətnində saxladı və bu gün elmi dəyəri olan pedoqoji fikirdir.

Bəkir Çobanzadə iki qurultay nümayəndəsindən biridir ki, iki mə'ruzə ilə çıxış etdi: “Türk dillərinin yaxın qohumluğu” (üçüncü iclas), “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” (səkkizinci iclas)*. Bu mə'ruzələrin yüksək dəyəridən danışmaq niyyətində deyilik. Birinci mə'ruzə haqqında ümumi şəkildə onu deyim ki, türkologiyada ilk dəfə Mahmud Kaşğaridən dərin elmi söhbət açan B.Çobanzadə “Divan”ın müddəa və faktlarından çıxış edərək, həmin dövrdən müasir zamanımıza qədər, ədəbi dil təzahürlərindən bugünkü canlı dialekt və şivələrə qədər türklərin yaxınlığından, türkcələrdə anlaşmanın olmasından və bu yaxınlıq və anlaşmanın tarixi şərtlərindən, qanunauyğunluğundan danışdı. Əslində bu mə'ruzəsi ilə o, Fuad Köprülüzadənin mə'ruzəsi ətrafında qalxacaq ümumi türk ədəbi dili müzakirəsi üçün elmi və faktoloji bünövrə yaratmış oldu.

Türkologiyada ümumtürk dili məsələsində xüsusi bir Bəkir Çobanzadə mexanizmi var ki, burada qurultaydakı ikinci mə'ruzəsi ilə bağlı həmin problemə toxunmaq istəyirəm.

Ümumtürk və orta q türk ədəbi dili ideyasının yüzdən bir az çox yaşı olar. Bu ideya bir daha Birinci Bakı Türkoloji qurultayında müzakirə predmeti oldu. İdeyanın üzdə əleyhdarı yoxdur. Tərəfdarların bir qismi bu ideyanı sadəcə alqışlayır, ancaq ona apan yolu göstərmir. Yol göstərənlərin də təklifləri camaatı razı salmır, e'tirazlar doğurur, mübahisələrə səbəb olur.

Mənim fikrimcə, elmi cəhətdən doğru – əsaslandırılmış, tarixi baxımdan mümkün olan yeganə konsepsiya prof. B.Çobanzadənikidir. B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dilinin iqtisadi və mədəni faktorlarla şərtləndiyini göstərir.

---

*İki məruzə edənlərdən biri də Türkiyə nümayəndəsi professor Fuad Köprülüzadədir.

Bunu ayrı-ayrı və ya dəstə-dəstə adamların alveri, epizodik, konsertlərin və rəssamlıq sərgilərinin təşkili şəklində olan əlaqələrlə həll etmək olmaz. Bu, ardıcıl, müntəzəm və davamlı tarixi ünsiyyət olmalıdır. Bu ünsiyyət xalqın həyatındakı bütün sahələrə girməlidir. Ünsiyyətdə şifahi və yazılı nitqlər iştirak etməlidir. Həmin ünsiyyət, əlbəttə, bazarı da, ancaq əlbəttə, birinci növbədə, təhsili nəzərdə tutur. Ünsiyyətin birinci şəkli (bazar əlaqəsi) şifahi – danışiq, ikincisi (təhsil) yazılı–ədəbi nitqlərin ümumiləşməsinə gətirir. Dil iki təzahürlü – danışiq və ədəbi realıqları ilə fəaliyyət göstərmirsə, ortaqların məxrəc yarana bilməz. Buna görə də B.Çobanzadə türk xalqlarının ünsiyyətini iqtisadi həyat və təhsil kompleksinin birliyində görür. Görkəmli alim elm dilinin yaxınlaşması üçün məktəb tə'liminə böyük əhəmiyyət verir. Məsələyə çox real yanaşan dilçi, görünür, beşik dili ilə elmi dil arasında, yerli ana dili ilə ümumi ədəbi dil arasında ziddiyyət yaratmamaq üçün inkişafın təbiiliyinə və təciliyyəsinə ehtiyatla və diqqətlə yanaşır. Ümumi və ya ortaqların dil, əlbəttə, yerli canlı danışiq dili deyil, bədii əsərlərin, bayatıların, laylaların dili deyil, kürsülərin və auditoriyaların dilidir, elmin və siyasətin dilidir, terminlərin, professionalların dilidir. Buna görə də B.Çobanzadə bu işi yaşın və intellektin artımı ilə bağlayır. Əvvəllən, B.Çobanzadə hazır olan dillərdən birini ümumi dil kimi götürür. Görünür, alim iki cəhəti nəzərə alıb: 1. Bütün türk xalqlarının zehni intellekti bir hazır dilə sığmaz, bu dil bütün türk soylarının intellektinin ümumiləşməsi olmalıdır- yeni, zəngin, hamısından yüksəkdə duran bir dil olmalıdır;2. Mövcudlardan birini götürəndə başqa qardaşlarda ögeylik emosiyası dirçələ bilər.

Beləliklə, B.Çobanzadə olmalı olan ümumi dildə bütün mövcud ünsiyyət təzahürlərinin, bütün türkcələrin iştirakını zəruri və təbii bilir.Və yeni örnəyin yaradılma mexanizmində iqtisadi və təhsil faktorlarının mühüm yer tutacağını vurğulayır. B.Çobanzadə yeni, ortaqların ədəbi dilin formalaşmasında tədrislə bağlı 3 mərhələ görür: 1. Bir dərəcəli məktəblərdə yerli milli terminlərin işlənməsini məqsədəuyğun sayır (indi ibtidai və ya ilk okul adlandırılan təhsil). Məsələn, eyni anlayışı Azərbaycan türkləri *su*, qaraçaylar *suu*, çuvaşlar *şıv*, xakaslar *suğ*, özbəklər *suv*, başqırdlar *hıy* kimi işlədirlər – bir kökdəndir, fonetik fərqlər var və bu fonetik xüsusiyyətlər (özəllik) türkcələrin səs qanunlarına uyğun müəyyənləşib. Tövsiyə olunur ki, ibtidai sinif şagirdləri öz dərs kitablarında bu sözü ata-anası, ətrafdakılar necə deyirlər, elə işlətsinlər – özbək məktəblisi *suv*, çuvaş *şıv*, azəri *su* kimi yazsın və oxusun. 2. İkinci dərəcəli məktəblərdə ümümtürk terminləri müəyyənləşsin (indiki orta məktəb, orta okul təhsili). Yə'ni bu söz (su) türk dillərinin əksəriyyətində necə işlənsə və ya fonetik-morfoloji baxımdan hansı variant daha mükəmməldirsə, o, ümumi söz-termin kimi qəbul olunmalıdır. Mən ən adi sözlərdən birini, populyar biologiya termini, kimyəvi element kimi “su”yu misal gətirdim (*buhal*, *güc*, *dalğa* – fizika terminləri, *üçbucaq*, *vurma*, *bölmə* - riyaziyyat terminləri və s. müxtəlif örnəklərə də aiddir). Bu adı terminin də qəbulunda öz problemləri var: sözün ən inkişaf etmiş, ən cilalı nümunəsi “su”dur. Ancaq türk sözündə sonun samit olması daha tipik morfonoloji hadisədir. Bu baxımından

“suv”, “suğ” özünü öna verir. Söz dil komisionlarıdır. Bu şəkildə orta məktəb səviyyəsində elm dilinin terminoloji əsası hazırlanır. Hər hansı bir elm sahəsində (biologiya, riyaziyyat, qrammatika) özbək, azəri, başqırd... şagirdləri bir-birini anlayar. Türk dünyası olimpiadalarında iştirak edə bilirlər. 3. Üçüncü dərəcəli (indiki ali) məktəblərdə həmin ümumi türk bazası əsasında beynəlxalq (uluslararası) terminologiya sisteminə qoşuluruq. Bu mərhələdə artıq **hidrogen** (vodorod) və **oksigen** (kislород) terminlərindən söhbət gedir. Bu halda, əvvələn, beynəlmiləl söz fondu bütün türkcələrdə eyni olur, yəni hamısı beynəlxalq sözü ya yunancadan, ya latıncadan və ya başqa bir Avropa dilindən götürməlidir; İkincisi, həmin sözlər hər türkcənin yerli fonetik təzahüründə deyil, hamısında eyni tələffüz və yazılışla işlənir. Beləliklə, müxtəlif türk dövlətlərinin universitet tələbələri gələcəyin mütəxəssisləri öz ixtisas sahələrində bir-birilərini anlamaq səviyyəsində olurlar.

B.Çobanzadə deyirdi ki, bu prinsiplə işlədikləri üçün Avropa alimlərinin anlaşmasında problem yoxdur; məsələn, ingilis, alman, fransız riyaziyyatçısı, bioloqu, ya kimyaçısı bir-birini başa düşür. Bu konkret əməli təklifdir. Tətbiq mexanizmi aydındır. Deməli, bu, söz deyil, işdir.

Həmin üsulla, beşik nəğməsi ilə öyrəndiyi yerli türkcənin üstündə hər övlad hərtərəfli türk yetişir; ümumtürk təfəkkürü yerli rənglərlə zənginləşir. Və zaman-zaman ümumtürk düşüncəsi yerli coğrafi təzahürlərə monumental koloritini zərrə-zərrə peyvənd edir.

Bəli, B.Çobanzadənin təklifi ən doğru və nəticə etibarilə tam mümkündür. Ancaq onun həyata keçirilməsi uzunzaman tələb edir. Hətta zaman o dərəcəyə qədər uzana bilər ki, tarixi-siyasi şərait bu işi aktualıqdan salar. Buna görə də türk dövlətlərinin yaxınlaşması, əlaqələrini sıxlaşdırması və genişləndirməsi üçün tarixin bu gün verdiyi real şansdan - fürsətdən sürətli istifadə etmək gərəkdir.

Bugün türk xalqlarının hər biri haqqında düşünmək, onların iqtisadi və siyasi qayğılarını himayə etmək iqtidarında olan bir türk dövləti var. Bu dövlət tarix boyu dünyanın siyasi coğrafiyasının müəyyənlişməsində fəal iştirak etmiş türkün indi həmin tarixi missiyanı yerinə yetirməyə qüdrəti olan Türkiyə Cümhuriyyətidir. Özünün başqa türk dövlətləri ilə və qalan türk dövlətlərinin bir-biri ilə iqtisadi-mədəni-siyasi əlaqələnməsində Türkiyə televiziyası fəal iştirak edir. Bu əlaqələrdə birbaşa anlaşmanı gücləndirmək üçün dil əvəzsiz vasitədir. Türkiyə türk millətlərinin qohum və qardaşı olması ilə yanaşı, həm də bugün Türkiyə sayılan, sözü keçən qüdrətli dünya dövlətidir. Buna görə də uluslararası - beynəlxalq əlaqələrdə və bir-birilə əlaqələrdə yarayan bir xarici dil kimi Türkiyə türkcəsini bütün türk xalqları öyrənməlidir. Qeyd: Türkiyə türkcəsinə “xarici dil”, “yabançı dil”, “əcnəbi dil” demək nə qədər ağır səslənsə də, biz xarici dil anlayışının müasir dünya mədəniyyətindəki məlum beynəlxalq statusunu nəzərdə tuturuq. Yüngül-yüngül sözlərlə oynamaqdansa, bu sözün arxasındakı anlayışa hörmət etməliyik. Bu həm də Türkiyə türkcəsinin və ümumiyyətlə, türkcənin

beynəlxalq statusunu böyüdür – otuza qədər türk dövlətində və ya muxtar dövlətində xarici dil kimi tədris olunmaq ciddi tarixi-siyasi nüfuzdur.

İndi türk xalqlarının bir-birini asan anlaması üçün bu tədbirlər çox zəruridir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi tədricən B.Çobanzadənin konsepsiyasının reallaşması üçün də imkan yaradır. Bu işlərdən bəziləri dövlət başçıları səviyyəsində görülməlidir, dilçilərin və ümumiyyətlə, professionalların imkanını xaricindədir.

Elbrus Əzizov*

BƏKİR ÇOBANZADƏ BƏDİİ DİLİN TƏDQIQATÇISI KİMİ

Azərbaycanda filologiyanın inkişafında böyük xidmətləri olmuş professor Bəkir Çobanzadənin zəngin və çoxşaxəli elmi irsində bədii dil məsələlərinin tədqiqi mühüm yer tutur. Görkəmli türkololoq Azərbaycanın həm klassik şair və yazıçılarının, həm də XX əsrin 20-30-cu illərinin gənc yazıçılarının əsərlərinin dilini araşdırmış, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən diqqətəlayiq nəticələr əldə etmişdir. B. Çobanzadənin bədii dil haqqında fikirləri əsas etibarilə onun "Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında" tədqiqatında, "Füzuli və onun yeri", "Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi", "Simurqun hekayələri", "Yazıçılarımızın dili haqqında" məqalələrində öz əksini tapmışdır.

B.Çobanzadə 1935-ci ildə tamamladığı "Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında" tədqiqatında Xətəi əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini diqqətlə araşdırmış, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Xətəinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Araşdırmasını Xətəi divanının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri əsasında aparən tədqiqatçı Xətəini öz şeirlərində Azərbaycan türk dilini daha geniş və daha zəngin şəkildə işlədən, dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərinə də yer verən bir şair kimi səciyyələndirir. B.Çobanzadənin gəldiyi nəticəyə görə, XVI əsrdə Xətəinin ədəbi yaradıcılığı ilə Azərbaycan türk ədəbi dilində müəyyən və əhəmiyyətli dəyişiklik baş verir ki, bunun da nəticəsində ədəbi dil köhnə və əsasən türkcə fellər üzərində qurulmuş klassik ədəbi dildən uzaqlaşaraq, nisbətən məhdud dairədə olsa da, canlı danışıq dili üzərində inkişaf edir. O, Xətəinin bədii dilini ədəbi dil tarixində müəyyən bir mərhələnin başlanğıcı kimi dəyərləndirir: "Xətəinin əsərlərində işlətdiyi dil bu sahədə müəyyən mərhələnin başlanğıcı olub, bu zamandan etibarən İran Azərbaycanı türk ləhcəsi və çox mümkündür ki, bu ləhcənin müəyyən şivəsi (məsələn, Təbriz şivəsi) ümum Azərbaycanın ədəbi dili əsasını təşkil edir. Bu vəziyyət təxminən olaraq XVIII miladi əsrə, yəni Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi kibi Qafqaz Azərbaycanı şairlərinin meydana çıxmasına qədər davam edir" (1, 317).

B. Çobanzadə "Füzuli və onun yeri " (1925) məqaləsində Füzulinin bədii

---

*Əzizov Elbrus – Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru.

dili haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Onun Füzulinin dili haqqında mülahizələri Füzuli lirikasının görkəmli tədqiqatçısı M. Quluzadənin də diqqətini cəlb etmişdir: "Prof. B. Çobanzadə M. Füzulinin bədii dil, forma sahəsində Azərbaycan şe'rinə gətirdiyi yeniliklərdən danışaraq onun XVI əsrə qədər yazılı ədəbiyyatda olmayan xalq sözləri işlətdiyini, ifadəsinin həm sadə, açıq, həm də qüvvətli və təsirli olduğunu, Azərbaycan bədii dilinin inkişafındakı mühüm rolunu da yüksək qiymətləndirmişdir" (2, 108).

B. Çobanzadəyə görə, Füzulinin dilində ərəb və fars sözlərinin nisbəti nə qədər çox olsa da ("yüzdə doqsanı varmaqla bərabər"), onun dili yenə də sadədir. O, Füzuli dilinin sadəliyini şərtləndirən bir neçə səbəb göstərir ki, bunlardan bəzilərinə diqqət yetirmək vacibdir. B. Çobanzadə qeyd edir ki, Füzuli ərəb, fars sözlərinin qulağıma ən çox alışmış, hafizəmizə tanış, zövqümüzə yaxın olanlarını işlətməmişdir. Müəllifə görə, Füzuli bu cəhətdən digər klassik şairlərdən fərqlənir: "Ərəbi, fars sözlərini digər klassik şairlər, hətta Tövfiq Fikrət və Hamid kimi qamuslar və lüğətlərdən toplamayıb, çox vaxt o vaxtdəki münəvvər təbəqənin ağızından almışdır ki, bu surətdə ondakı ərəbcə və farsca təbirlərin yarısından ziyadəsi bu gün bilxassə cənub türk xalqlarının ağızında işlənməkdə və lüğətlərində istifadə edilmişdir" (3, 372).

B. Çobanzadə Füzulinin özünə qədər ədəbiyyata gətirilməmiş xalq sözlərini işlətməsini onun bədii dilinin sadəliyini şərtləndirən mühüm bir faktor kimi nəzərə çarpdırır: "Qullandığı türkcə sözlər, az olmaqla bərabər, digər şairlərdə olduğu kimi yalnız fellər olmayıb bunlar arasında bir çox da Füzuliyə qədər ədəbiyyata çıxmamış xalq sözləri də vardır" (3, 372).

Məqaləsinə ingilis şərqşünası E.Gibbdən gətirdiyi "Füzuli Şərqi yetişdirdiyi ən səmimi, ən həssas şairdir" epigrafi ilə başlayan B. Çobanzadə bütünlükdə Füzuli sənətinə yüksək dəyər verərək onun yerini bütün Yaxın Şərqi yetişdirdiyi "ölməz böyüklər" sırasında götürür və öz fikirlərini "İstiqbal Füzuli kimi səmimi şairlərindir" cümləsi ilə yekunlaşdırır.

B. Çobanzadənin "Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi" (1928) adlı məqaləsində böyük sənətkarın dram və nəsr əsərlərinin bəzi dil xüsusiyyətləri araşdırılır. M. F. Axundzadənin dilini XIX əsrin ortalarında türk xalqları ədəbiyyatında yeni bir dil kimi səciyyəvləndirən müəllif belə hesab edir ki, onun dili Azərbaycan ədəbi dilinin xalqa yaxınlaşmasına çox böyük təsir göstərmişdir. O, Mirzə Fətəlinin dilini bəzi digər türk xalqlarının ədəbi dilləri ilə müqayisə edərək yazır: "Türkiyədə bu kibi dil ilə heç bir mühərrir və yaxud şair olmamışdır - desək yanlış deyil. Şünasi-Kamal, hətta Məhəmməd Əmin dilləri xalqa doğru getməklə bərabər, hənuz xalqın qulağına yetişməmişdir. Mirzə Fətəlinin dili isə əsas etibarilə xalq ağızından alınmış və azəri ədəbi dilinin xalqa yaxınlaşmasına çox böyük təsir bağışlamışdır" (4,306).

B.Çobanzadə məqalənin əvvəlində Mirzə Fətəli Axundzadə dilinin tədqiqi məsələsinə də toxunmuşdur. Onun yazdığına görə, ilk dəfə Karl Foy "Azərbaycan dili tədqiqi" ("Azerbayganische Studien") adı ilə 1903- 1904- cü

illərdə Berlində nəşr etdirdiyi əsərinin ikinci hissəsində "Aldanmış kəvakib" in dilini müəyyən dərəcədə araşdırmışdır (4, 306-307).

B. Çobanzadəyə görə, "mühərririn, ədib və yaxud şairin dilinə iki nöqtədən baxmaq, yanaşmaq mümkündür: həyəcani və ifadəvi (**эмоционально выразительн.**) və lisani, ləhcəvi (**диалектологигекси- лингвист.**)" (4,307). Bu məqalədə müəllifin əsas məqsədi M. F. Axundzadə dilini yalnız dil xüsusiyyətləri baxımından araşdırmaq, Mirzə Fətəlinin əsərlərindən Azərbaycan dilinin bəzi mühüm və canlı xüsusiyyətlərini öyrənməyin mümkün olduğunu, bu əsərlərin dilçilər üçün də qiymətli bir mənbə olduğunu göstərməkdir.

B. Çobanzadə Mirzə Fətəli Axundzadənin 1859-cu ildə Tiflisdə ərəb əlifbası ilə çap edilmiş "Təmsilat"na əsaslanaraq onun əsərlərinin bəzi dil xüsusiyyətlərini tədqiq edir. O, Mirzə Fətəlinin əsərlərində assimilyasiya hadisəsinin xalq dilində olduğu kimi əks olunduğunu qeyd edir: *durallar(durarlar), sallam(salaram), allatmak(aldatmaq)* və s.

B. Çobanzadə söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl *y* səsinin düşməsi hadisəsinə tarixi baxımdan yanaşır, əvvəlcə bu xüsusiyyətin XI əsrdə M.Kaşğari tərəfindən oğuz-qıpçaq ləhcəsində qeydə alınmasını xatırladır, sonra isə Mirzə Fətəlinin əsərlərində işlənmiş *üz, ilxi, ürək, uca, ulduz* sözlərini digər türk dillərindəki formalarla müqayisədə izah edir. Mirzə Fətəlinin dilində bəzi arxaizmlərin də işlənməsi müəllifin diqqətindən yayınmır (*dışqaru, cadu- pitik* və s.).

M. F. Axundzadənin dili üçün səciyyəvi olan bir cəhət - bəzi ərəb sözlərinin xalq tələffüzündə olduğu kimi işlənməsi də B. Çobanzadənin diqqətini cəlb etmiş, belə sözlərin iştirak etdiyi cümlələri misal kimi göstərmişdir. Müəllifin göstərdiyi cümlələrdə *muğayat, əleyksalam, meçit* kimi ərəb sözləri var. B. Çobanzadə Mirzə Fətəlinin əsərlərində bəzi sözlərin xalq tələffüz formasında işlənməsini türk- Azərbaycan sözlərində də müşahidə etmişdi. Onun fikrinə görə, M. F. Axundzadə *könül* sözünü *kööl* şəklində yazmışdır: *Şölə xanım bir kööldən min köölə ona aşıq və giriftar olub* (4,311).

Nəhayət, müəllif Mirzə Fətəlinin dilində həm xalq dilindən götürülmüş qüvvətli ifadələrin, həm də xalq dilindən uzaq, ağır, fars dilinin sintaksisinə uyğun cümlələrin işləndiyini qeyd edir.

B. Çobanzadə bədii dildən danışarkən onun sadə və anlaşılıqlı olmasını mühüm bir məziyyət kimi ön plana çəkir. Məhz bu cəhətinə görə, o, Simurqun hekayələrinin dilini təqdir edir: "Bir çox mühərrirlərin arayıb da bulamadıqları Azərbaycan ədəbi dilini Simurq öz hekayələri üçün tapa bilmişdir. Bu dil kəndli ilə şəhərlinin, ziyalı ilə savadsızın başa düşəcəyi bir dildir" ("Simurqun hekayələri") (4,278).

B. Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin ayrı- ayrı dövrləri və XX əsrin 20-30-cu illərində fəaliyyət göstərmiş bəzi yazıçıların dili haqqında fikirləri "Yazıçılarımızın dili haqqında" (1933) məqaləsində öz əksini tapmışdır (5). Məqalədə diqqəti cəlb edən bir cəhət alimin Azərbaycanda yeni nəsr dilinin yaranması məsələsinə toxunmasıdır.

B. Çobanzadəyə görə, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsr XIX əsrin əvvəllərində A. Bakıxanovun əsərlərində təzahür edir. O yazır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında birinci dəfə olaraq Bakıxanov köhnə dilin "qarışıq və mətləbləri uzun" olduğunu və yeni dil yaratmaq lüzumunu anlamışdır. Müəllif yeni nəsrin nümunəsi kimi A. Bakıxanovun uşaqlar üçün yazdığı "Kitabi-nəsihət" əsərindən aşağıdakı parçanı misal göstərir: "**Hər kəsə ki, yetişdin salam ver, əgər sənə söz desə, ona ədəb və hörmətlə cavab ver, ta hamı səni dost və əziz dutsun. Çün bir adəmi möhtac gördün, hər nə qədər mümkündür olsa, ona kömək eləməkdən müzaiyə eləmə, tainki özgələr də ehtiyac vaxtında sənə kömək eləsinlər**" (5, 28-29). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A. Bakıxanovun "Nəsayeh" əsəri Azərbaycan filologiyasında uzun müddət Azərbaycan dilində yazılmış bir əsər kimi qəbul edilmişdir. Bu fikrin ədəbiyyatşünaslıqda yayılmasında, görünür ki, Firidun bəy Köçərlinin A.Bakıxanovun "Kitabi-nəsihət" əsərinin (yəni "Nəsayeh" əsərinin) Azərbaycan dilində yazılması barədəki məlumatı əsas olmuşdur (6,293). Yalnız çox sonralar M.Aslanovun "Nəsihətlər" haqqında həqiqət" adlı məqaləsində ("Azərbaycan" jurnalı, 1971, № 2) sübuta yetirilmişdir ki, A.Bakıxanov "Nəsayeh" əsərini farsca yazmış, 1907-ci ildə isə həmin əsər qubalı Seyid Rza Mirhüseyn tərəfindən azərbaycancaya tərcümə edilmişdir (6,564). B.Çobanzadənin yeni dil, yeni nəsr nümunəsi kimi təqdim etdiyi mətn parçası da məhz həmin tərcümədəndir. Ancaq burası maraqlıdır ki, B.Çobanzadə A.Bakıxanovun "Kitabi-nəsihət" əsərindən sadə Azərbaycan dilində yazılmış bir əsər kimi bəhs etsə də, misal gətirdiyi nümunədə fars dilinə məxsus sintaktik ünsürlər görünür: "Bu nəsrə Bakıxanov fars nəsrinə təqlid edərək meydana gətirir. Onun işlətdiyi nəhvi ünsürlər ya doğrudan-doğruya farscadır və ya farscadan tərcümədir: "*hər kəsə ki*", "*ta hamı*", "*çün bir adəm*", "*ta inki...*" (5,29).

Azərbaycan nəsrinin tarixi inkişafı haqqında məlumat verən B.Çobanzadə belə hesab edir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi nəsr məsələsindəki ən böyük yeniliyi canlı dili ədəbiyyata gətirməkdən ibarət olmuşdur. Müəllif çox haqlı olaraq belə bir fikir irəli sürür ki, M.F.Axundzadə dram əsərlərində öz canlı tiplərini canlı danışmış dilləri ilə səhnəyə gətirməklə yeni nəsr üçün zəngin və həyati material verir.

B.Çobanzadə yeni nəsrədən danışarkən qəzet dili məsələsinə də toxunur, lakin onun milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi" qəzetinin dilinə verdiyi qiymət obyektivlikdən uzaqdır: "Həsən bəy Zərdabi Melikov, Azərbaycanda birinci qəzet mühərriri olaraq, yeni qəzet dili axtardı, lakin tapa bilmədi" (5,29).

Əslində isə "Əkinçi"nin dili elə H.Zərdabinin istədiyi dil idi, millətə lazım olan, mətbuat dilinin tələblərinə cavab verən, hamı tərəfindən anlaşılan, aydın və təmiz bir dil idi. H.Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Abayeva "Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası"nda böyük maarifpərvərin dil məsələsindəki mövqeyini dəqiq şəkildə göstərmişdir: "Həsən bəy ömrünün axırına qədər saf türkcə tərəfdarı olmuşdur. Türk dilinə ərəb və fars kəlmələrinin qatılmasının

əleyhinə idi. O, bu barədə çox yazmışdır. Onun “Əkinçi”sinin dili bütün Qafqaz müsəlmanları arasında aydın anlaşılır” (7,27).

B.Çobanzadə füyuzatçıların və molla-nəsrəddinçilərin nəsr dilinə də münasibət bildirir. O, “Füyuzat” məcmuəsi və Əli bəy Hüseynzadə başda olmaqla osmanlı ədəbi nəsrini qəbul edənlərin Azərbaycan türk dilini inkar etdiklərini, Azərbaycan ədəbi nəsrinin inkişaf etdirilməsi məsələsi ilə məşğul olmadıqlarını göstərir. Müəllifə görə, M.F.Axundzadə irsini davam etdirən molla-nəsrəddinçilərdə canlı danışiq, dialoq nəsrinə möhkəm və zəngin olsa da, onlar ədəbi dil və qrammatik quruluş məfhumlarından uzaq olmuş, onların əsərlərində çox hallarda nə ismi, nə də fəli cümlələr lazımi yerində işlədilməmişdir (5,30).

Molla-nəsrəddinçilərin dili və üslubu haqqında çox mülahizələr söylənmişdir. C.Məmmədquluzadə özü də “Xatiratım” əsərində bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazmışdır: “Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla “Molla Nəsrəddin”i yazırdıq, o dili biz ümum türklər üçün ədəbi bir dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil; bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də sair türklərə asan bir dillə yetirmək idi. Zənn edirəm ki, yetirdik də” (8,680).

B.Çobanzadə XX əsrin əvvəllərində nəsrə özünü göstərən meyilləri təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir: “Əsil mənasında bədii nəsr Oktyabr inqilabı devrində təşəkkül etdi” (5,30). Biz hesab edirik ki, onun bu fikrində həm o dövrün ədəbi ideologiyası, həm də canlı dil və köhnə ədəbi dilin müsbət cəhətləri əsasında düzgün istiqamətdə inkişaf edən nəsr haqqında dilşünas alim müşahidəsi öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz ki, B.Çobanzadə o dövrə qədərki bədii nəsrin inkar etmək fikrində olmayıb. O, sadəcə olaraq, yeni dövrdə yeni nəsrin, yeni nəsr dilinin təşəkkül etdiyini aydın şəkildə görüb. Alim yeni dövr nəsrinin üç əsas mənbəyini göstərir: 1) canlı dil; 2) rus-Avropa internasional ifadə üsürləri; 3) köhnə ədəbi mirasın müsbət cəhətləri (5, 30).

B.Çobanzadə yeni dövrdə bədii nəsrin canlı dil hesabına zənginləşməsinə dair diqqətəlayiq fikirlər söyləyir: “Canlı dildən danışiq-dialoq texnikası alınaraq inkişaf etdirildi. Bundan başqa xalq, geniş kütlə dilində və ədəbiyyatında görülən canlı obraz və epitetlər nəsrimizə daxil oldu və olmaqdadır. Təbii bu mənbədən istifadə etməkdə də yazıçılarımız bir səviyyədə deyildirlər. Burada iki cəhət var: 1) öz qəhrəmanlarının və ya mevzularının “dilini” tapmaq, 2) ayrı-ayrı rayon şivələrinin zənginliklərini ədəbiyyata çıxara bilmək.

Birinci məsələdə inkişafımız daha kafi dərəcədə deyil, bu xüsusda, Mirzə Fətəli Axundovdan çox şeylər öyrənə bilərik. İkinci məsələdə isə, şeirdə olduğu kimi, nəsrə də bəzi yazıçılarımızın, bə’zən dialektologizm-şivəçilik çərçivəsində qaldığı hiss edilir” (5,30).

B.Çobanzadə nəsr dilində yeni epitet, ibarə və obrazların yer almasını, lüzumsuz ərəb və fars üsürlərinin tərک edilməsini, düzgün quruluşlu qısa cümlələrin işlənməsini yeni dövr nəsrinin nailiyyətləri kimi qiymətləndirir. Onun qənaətinə görə , yazıçılarımızın çoxu artıq söz işlətmədən qısa cümlələrdən istifadə

edirlər. Alim fikrini əsaslandırmaq üçün Tağı Şahbazi Simürğün “Aldanmış ümid” və Hacıbaba Nəzərlinin “Satqın” hekayələrindən misal gətirərək qısa cümlələrin ifadəyə canlılıq, elastiklik və aydınlıq verdiyini göstərir. Ancaq bununla yanaşı, o hesab edir ki, “qısa cümlə nəsrimizin yeganə və ideal əsası ola bilməz. Dərin təhlil və ətraflı təsvirin ifadəsi üçün uzun cümləyə sahib olmaq da zəruridir”.

B.Çobanzadə yeni dövr nəsrində artıq köhnə obraz və epitetlərlə birlikdə köhnə lüğətin də ortadan qalxdığını, bu prosesin davam etdiyini, dialoq nəsr ünsürlərinin möhkəm surətdə yer tutduğunu diqqətə çatdırır.

Sovet dövrünün birinci və ikinci onilliklərində nəsr dilində meydana çıxan yeni keyfiyyətlər barədə B.Çobanzadənin mülahizələri müasir filologiyanın qənaətləri ilə təsdiq olunur. Məsələn, Xalq yazıçısı, ədəbiyyatşünas alim Elçin “Sosrealizm bizə nə verdi?” məqaləsində yazır: “Son dərəcə əhəmiyyətli hadisələrdən biri, bəlkə də birincisi bu oldu ki, sosrealizm müasir Azərbaycan ədəbi və bədii dilinin formalaşmasında fəvqəladə rol oynadı. “Molla Nəsrəddin” ilə “Füyuzat” dili, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir ilə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd Hadi dili arasındakı pərakəndəlik içində olan ədəbi-bədii dilimizin sintaktik və estetik prinsipləri təşəkkül tapdı...” (9,87).

B.Çobanzadə yeni dövrün nəsr dilində müvəffəqiyyətlərlə yanaşı nöqsanlar da müşahidə etmiş və bunları üç qrupa ayırmışdır: 1) Leksikon kasıblığı; 2) Sinonimikaya çox az diqqət verilməsi; 3) Qrammatika və stilistikanın əsaslarına lazıminca riayət edilməməsi.

Onun müşahidələrinə görə, nəsr əsərlərinin dilindəki nöqsanlar əsas etibarilə qrammatika və üslubiyyətə aiddir. O, cümlənin quruluşundakı nöqsanlardan danışarkən S. Hüseynin “Yeni həyat yollarında” kitabındakı bir hekayədən* misal gətirərək yazıçının bir səhifə yarım mətn içində ”idi” (“-di”) hissəciyi ilə düzələn fel formasını təqribən 50 dəfə təkrar etdiyini, bunun isə ifadəyə ətalət və durğunluq verdiyini göstərir.

B.Çobanzadə eyni zamanda nəsr əsərlərində obrazlı, epitetli dilin nisbətən az inkişaf etdiyini də qeyd edir. Müəllif məqalənin sonunda Mehdi Hüseynin, Əbülhəsənin və Hacıbaba Nəzərlinin hekayələrində rast gəldiyi bəzi dil və üslub qüsurlarını ayrı-ayrı müəlliflər üzrə qruplaşdıraraq izah edir.

Prof. B.Çobanzadənin nəzərdən keçirilən tədqiqatları göstərir ki, dilçiliyin bir neçə sahəsi üzrə eyni dərəcədə uğurla fəaliyyət göstərmiş görkəmli alim bədii dil məsələlərinin öyrənilməsi ilə də ardıcıl şəkildə məşğul olmuş, indiyədək elmi əhəmiyyətini saxlayan qiymətli fikirlər söyləmiş, bu istiqamətdə aparılan sonrakı araşdırmalar üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.

---

*Məsəl kimi verilmiş parça S.Hüseynin “Bir küçənin tarixi” hekayəsindəndir.

2. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 476 s.
3. Çobanzadə B. Füzuli və onun yeri // Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1958, s. 364-374.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 368 s.
5. Çobanzadə B. Yazıçılarımızın dili haqqında (nəsr) // İnqilab və mədəniyyət. 1933, № 1, s. 27-32.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 1-ci cild. Bakı: Elm, 1978, 598 s.
7. Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri (Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası). Həsən bəy Zərdabi və “Əkinçi”. Bakı: Adiloğlu, 2005, 126 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə. 3-cü cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 902 s.
9. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? // Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 2010, s. 58-100.

Ramiz Əskər*

BEKİR ÇOBANZADE’NİN BEDİİ ESERLERİ

Bekir Çobanzadə, Türklüğün şaheseri *Divanü Lugati’t-Türk* yazarı Kaşgarlı Mahmut’tan və Rusya Bilimler Akademisinin Demidov ödülnü dörd kez kazanan Mirza Kâzımbey’dən sonra Türk dilciliğinin en ünlü ismidir. 1915’ten hayatının sonuna kadar dil tarihi, karşılaştırmalı dilcilik, gramer, imla, alfabe, pedagoji, diyalektoloji, terminoloji və diğər konularda yazdığı 150 civarında bilimsel eser, bugün de güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Bir bilim adamı olarak Bekir Çobanzadə’nin sahip olduğu temel özellikler şunlardı: 1) Son derece yetenekli ve zeki bir insandı. 2) Bilimsel uğraşı alanına bütün Türk dünyası dahildi. 3) Avrupa standartlarında yetişmiş ilk dilcimizdi. 4) Mükemmel derecede Türkçe, Arapça, Farsça, Rusça, İngilizce, Almanca ve Macarca biliyor ve bu dilleri ustaca kullanıyordu. 5) Yaşadığı ağır ve karmaşık dönem bir bilim adamı olarak parlamasına elverişli ortam oluşturmuştu.

Bekir Çobanzadə’nin doğum tarihi ve yeri üzerine çeşitli fikirler ileri sürülmüş, fakat kendisince doldurulan ankete göre 15 Mayıs 1893’te Kırımın Karasubazar şehrine yakın Argın köyünde doğduğu kabul edilmiştir (1) İsmail Otar. Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə. İstanbul, Lebib Yalkım yayımları, 1999, s. 13.

Bekir Çobanzadə fenomeninin diğər bir yönü onun aynı zamanda yetenekli bir şair ve yazar olmasıdır. Edibin milli şiirleri ve duygulu hikâyeleri, edebiyat üzerine özgün düşünceleri bilim dünyasında maalesef yeterince bilinmemektedir.

---

*Əskərov Ramiz – Bakı Dövlət Universitetinin Türk xalqları kafedrasının müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

Bekir Çobanzade'nin ilk şiirinin ne zaman basıldığı da kesin olarak bilinmiyor. Bazı araştırmacılara göre *Anan Nerede?* adlı ilk şiiri 1913'te İstanbul'da neşrolunan *Yaş Tatar Yazgıçları* mecmuasında çıkmıştır [1]. Budapeşte'de 1919-20'lerde kaleme aldığı şiirlerini üç deftere yazmış ve onlara *Kaval Sesleri* adını vermiştir [2]. Bazı şiirlerini İstanbul'da yaşayan akrabası Hamdi Ataman'a göndermiş, çok az bir kısmını çeşitli dergilerde, o cümleden *Gök Kitap'ta* [3] ve *Kırım Mecmuası* adlı şiir antolojisinde [4] bastırmıştır. Tatar aydınlarının Romanya'da çıkardıkları *Emel* dergisinde birkaç şiiri basılmıştır [5].

Bekir Çobanzade hayatta iken *Boran* adlı küçük bir şiir kitabı ışık yüzü görmüştür [6]. Edip, buradaki şiirlerini *Şair* ve *Hayat* adlı iki bölüm halinde sunmuştur. Bundan sonra uzun süre hiç bir şiir kitabı basılmamıştır. 1955'te Abdullah Battal Taymas tarafından hazırlanan *Kırımlı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri* adlı eserde [7] şairin bazı şiirleri verilmiştir.

1971'de Taşkent'te Gafur Gulam edebiyat ve sanat neşriyatınca basılmış bir kitapta [8] iki Tatar şairinin şiirleri toplanmıştır. Eşref Şemizade'nin tertip ettiği *Bekir Çobanzade* kısmında, sunuşla birlikte Çobanzade'nin 14 şiiri, Şamil Aladdin'in tertip ettiği *Abdulla Letifzade* kısmında ise A. Letifzade'nin 11 şiiri yer almıştır. Bu küçük kitap adları ve eserleri 1937'den beri yasaklanmış iki ünlü şairin yeniden Tatar ve ortak Türk edebiyatına kazandırılması bakımından çok önemlidir. Son dönemde Bekir Çobanzade'nin Kırım'da yayımlanan çeşitli gazete ve dergilerde de bazı şiirleri çıkmıştır.

Şairin en iyi, en kapsamlı kitabı İsmail Otar'ın tertip ettiği *Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade* kitabıdır [9]. 1999'da İstanbul'da basılan bu kitapta onun elde bulunan bütün şiirleri ve hikâyeleri hem Tatarca, hem de Türkçe tercümelemleri ile birlikte verilmiştir. Kitaba edibin geniş biyografisi, eserlerinin bibliyografisi, hakkında yazılan makalelerin listesi eklenmiş, sonda ise küçük bir lügat, ayrıca şiirlerinin Arap alfabesiyle orijinallerinin suretleri sunulmuştur.

2007 yılında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisine bağlı Muhammed Fuzuli Elyazmalar Enstitüsü, Bekir Çobanzade'nin eserlerinin 5 ciltliğini neşrettirmiştir [10]. Tabii ki, buraya onun ancak ilmî eserleri dahil edilmiştir. O dönemde Çobanzade'nin bedii eserlerini neşre hazırlamak bizde hâlâ düşünce aşamasındaydı. Eğer bu teşebbüsten haberdar olsaydık, o zaman şairin bedii eserleri 6. cilt olarak basılabılırdi.

Bekir Çobanzade'nin en son kitaplarından biri Kırım'da Kiril alfabesiyle basılan *Bir Saray Kuracak Men* kitabıdır [11]. Biz bu kitabın e-varyantını elde etmek için bir hayli çaba harcadık, ancak Kırım'dan bunun için 200 dolar para talep ettiler. O zaman biz *facebook*a bu konuda haber koyduk. Türkiye'de oturan onlarca Tatar bu parayı ödemek için hazır olduğunu bildirdi. Daha sonra Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Hakan Kırımlı kitabı bize postayla gönderdi. Burada değerli hocama teşekkürümü iletmek istiyorum.

2003'te Kırım'da basılan son kitabında şairin 18 şiiri hem Tatarca, hem de Rusça bir arada verilmiş, Çobanzade üzerine küçük bir sunuş yazılmıştır [12].

Şu anda bilim alemine Bekir Çobanzade'nin toplam 84 şiiri malumdur. Aslında, onların sayısı bundan defalarca fazla olmalıdır.Şüphe yok ki, şairin muhtelif arşivlerde gizli kalan başka eserleriyle birlikte şiirleri de er geç gün yüzüne çıkacaktır.

Bekir Çobanzade'nin şiirlerini tematik yönden tasnif etmek zordur ve belki mümkün de değildir. Kırım'a, yurda duyulan sonsuz sevgi ve özlem, Tatarların acınacak durumu şiirlerinin hemen hemen hepsine yansımıştır. Burada ayrıca aşk ve doğa şiirleri varsa da bunların hepsi Kırım, Tatar, yurt motifleriyle iç içedir. Biz Azerbaycan Türkçesine uygunlaştırdığımız 73 şiirdeki Kırım, Tatar ve yurt sözlerini bilgisayar sayımına tabi tuttuk. Çobanzade'nin 73 şiirinde Tatar sözünü 99 defa, yurt sözünü 56 defa, Kırım sözünü 11 defa kullandığı ortaya çıktı.

Şair bu şiirlerinde genel olarak çok karamsardır.Tatarların esaret altında inlemesi, zulüm ve sömürü onu son derece üzüyor. O, “*Yok milletimin hattı bu imzalar içinde*” diyen Azerbaycanlı meslektaşı Muhammed Hadi gibi sızlanıyor:

Milletler yarışı başladı çoktan,
Her halkın var orda beygiri, atı,
Zavallı Tatar'ın duyulmaz sesi,
Zavallı Tatar'ın yok orda adı.

Bu karamsarlık bazen şairin bütün varlığını sarsıyor, onu çok derin ruhi bunalıma sürüklüyor:

Yıl uzun, son günü soğuk bir mezar,
Yeni yıl yok bize, çünkü biz: Tatar.

Tatar halkının manevi çöküşü, çağdaş uygarlıktan uzak kalışı, uyuşukluğu ve aczi Çobanzade'yi çığına çeviriyor:

Tatar'ım, sapsarı halkımın beti,
Kanı su olmuş da, çürümüş eti...

Dinç Tatar çölüne kuraklık yağır,
kan gerektir, kan!
Burda herkes koyun, tavşan, ya sığır,
hani bir arslan?

Çobanzade taşarak setlerini yıkan Tuna ırmağına hitaben yazdığı bir şiirinde Tuna gibi kükremek, Tatarların karşısındaki bütün setleri yıkmak arzusunu dile getiriyor:

Keşke senin gibi ben de köpürsem,
Tatar'ın seddini yıkıp götürsem.

Şair ara sıra Tatarların, Türklerin şanlı mazisini, tarihin derinliklerinde kalan azamet ve ihtişamını hatırlayarak o günlerin özlemiyle yaşıyor. Mesela *Zavallı Türk* şiirinde şöyle diyor:

Sen ey zavallı Türk, ey bahtsız millet,
Gün gelir, yıldızın parlayır, elbet.

Yabancı eline düřtü sarayın,
Karardı, silindi yıldızın, ayın.

řair sık sık hayale dalıyor, Cengiz'i, Batu'yu, Timur'u arzuluyor; uzaktan nazlı Tatar kızlarıyla ordu halinde, nizamla gelen atlıları görüyor, fakat bu atlılar bir türlü gelip çıkamıyorlar. O zaman 'Gelsinler, kabrimin etrafına dolansınlar' diyor:

Siz o zaman yiğitlere söyleyin,
Mezarımı dolansınlar, bakarım!
O kızları ben bekledim, ben sevdim,
Dolansınlar, belki birden kalkarım.

Geliyorlar adlı şiirinde bu hisler sonsuz bir heyecanla tasvir ediliyor. Adam bu şiiri okurken neredeyse atların ayak seslerini, kişnertisini, yiğitlerin narasını işitiyormuş gibi oluyor:

Tarihe, gölgeye kişniyor atlar,
Nahından kıvılcım çiliyor atlar.

Bu gün gelecekler, yoksa ki yarın,
Yolda işleri var belki onların?

Onlar gelene dek atın belinde,
Ben ölüp giderim tavşan yılında.

Onları izledim gün batana dek,
Onları gözledim tan atana dek.

Dostlar, beni gömün yolun altına,
Nerde ki, su verir yiğit, atına.

Kabrimin üstünde dursunlar bir az,
Çevremde atları yorsunlar bir az.

Onun şiirlerinde Türk-Tatar halklarının, Çerkezlerin timsalinde milli talihi bizimle bir olan müslüman Kafkas halklarının birliğı vurgulanıyor. (O, Araplara, Farslara sempati beslemiyor ve şunu saklamıyor). Çobanzade bu birlik uğruna ölmeye bile hazırdr:

Bu sözlerim çok açık,
Anlar onu balacık,
Yakınıyım herkesin,
Türk'ün, Tatar, Çerkes'in.
Türk'ün, Tatar, Çerkes'in.

Kederli halk, büyük halk!
Ciğerleri körük halk!

Sizden doğdum, sizdenim,
Tarlanızda bir denim.
Tarlanızda bir denim!

Kaygı, sevinç toyumda,
Yalancı yok soyumda,
Buyursanız ölürüm,
Bir yiğitçe ölümle,
Bir yiğitçe ölümle!...

Bekir Çobanzade Türk-Altay dünyasına tek bir yurt gibi bakıyor. Bir çok şiirinde Kırım'la beraber Kaşgar, Maçin, Divin ve Budin (Macaristanda şehir ve ova) sözleri de geçiyor:

Bir ben kaldım yolsuz, hasret içinde,
Ben Budin'de, kardeşlerim Maçin'de...

Hislerimi Kaşgarlara saçarım,
Yüreğimi her insana açarım...

Eski Tokay meyi, Tatar'ın şiiri,
Divin'den Kaşgar'a geçmeli emri!

Keşke ben bağırsam, sonra kirisem,
Kırım'da, hem Kaşgar'da
'Yurdum' deyip yürüsem.

Bekir Çobanzade sanatında dikkati çeken diğer bir motif ölümdür. Bu söz onun 73 şiirinde 36 defa geçiyor. Tatarların ünlü *Kaytarma* oyun havasından bahseden şiirinde şair ölümü bu hava ile özdeşleştiriyor:

Ölüm, atam, anam, kardeşim, sorma,
Bel bele güleşir, oynar kaytarma...

Çal, ölüm, öp, ölüm, oyna, hiç durma,
Bana sen gereksin, bir de kaytarma...

Ölümle dans etsem, üstüme varma,
Gösterim Tatar'a gerçek kaytarma...

Mahşerde siz beni hiç kaldırmayın,
Yanımda surları hiç çaldırmayın.

Ölümü bulurum, rahatsız olma,
Bana ölüm gerek, bir de kaytarma.

Bekir Çobanzade ölümleri de tasnife tabi tutuyor, onun nazarında sıradan ölüm değil, ille 'yahşı ölüm' makbûldür:

Hak katında yurda şifa dileyin,
Kendinize yahşı ölüm isteyin!(*Ezan Sesi*).
Çok olmuş dünyaya gelen ve giden,
Çoğu Azrail'den korkmamış elbet.
Bir yahşı ölümdür eri er eden,
Bir açlık, bir ölüm, bir de muhabbet.(*Student*).

Şairin bazı şiirleri mizahi üsluptadır.*Ayyaş, Gölgede Yatana, Su Anası, Kalpak Mahracı, Şehir Uşağı, Mezad-I, Mezad-II* şiirlerinde Tatarların olumsuz yönlerini hiciv yoluyla eleştiriyor.Onun *Tesadüf (Rast Gele)* şiirinde ise ince humor hissi seziliyor. Şair burada atedeki facialı talihini de sezmiş gibidir:

Korkarım bir sabah düğüne gitsem,
Durup ziyafette yiğitlik etsem,
Bir kurşun mıhlaya enseye gâvur,
Tesadüf, tullaya hendeğe gâvur.

Çobanzade'nin şiirlerinde türkü ve şarkı motifi de bir hayli kabarıktır. Bu sözler (Tatarcada *cır, yır*) şairin şiirlerinde 41 defa geçiyor.Bunlar Tatar'ın yol ve ömür yoldaşdır.Onun sevinci de, gamı da onlardadır.

Bunların dışında şairin şiirlerinde aşk, hasret, umut, baht, talih ve sair motifler de gözlemlenmektedir. *Tandu* adlı biricik folklorik manzumesinde ise Tatarların yiğitliklerinden bahsediliyor.

Bekir Çobanzade *Öz Özüme* adlı şiirinde asıl Tatar'ın, gerçek Türk'ün nasıl olması gerektiğini göstermiş, onun bedii portresini yaratmıştı.Bu tabii ki, edebi, hayali, bir suretti. Hayatta ise o suretin prototipi Bekir Çobanzade'nin kendisiydi:

En çetin bir zamanda,
Baş omuzda kalanda,
Yurt için ant içmesen,
Ömründen vazgeçmesen,
Mescide ayak atma,
Kur'an'a el uzatma!

Yoksa kuvvet tapamaz,
Tatar saray yapamaz,
Onda büyük sehv olur,
Adı sanı mahv olur,
Sen kalırsın gurbette,
Ebedi bir lanette...

2011 yılının sonunda Çobanzade'nin *Seçilmiş Şiirleri* [13] kitabını Azerbaycan okuruna sunmakla bu büyük bilim adamının aynı zamanda zarif ve ince duygulu bir şair olduğunu göstermek istemiş, hikâyelerinin de bir gün mutlaka çevrileceğini, o zaman Çobanzade'nin karşımızda bütün azametiyle duracağını

yazmıştık. Kitap çıkar çıkmaz bütün dostlar ve meslektaşlar bu boşluğu en kısa sürede doldurmamı rica ettiler ve ben Çobanzade'nin hikâyelerini de çevirdim. Ancak bunların hacmi normal bir kitap teşkil etmekten uzaktı. Bundan ötürü onun edebi düşüncelerini, bir kaç makalesini de tercüme ettim, fakat hacim gene de azdı. Bir arkadaşım bunları şiirlerle birlikte *Seçilmiş Bedii Eserleri* adıyla [14] yayınlamayı tavsiye etti.

Bu kitapta Bekir Çobanzade'nin gençlik yıllarında yazdığı 6 hikâyesi yer alıyor. Muhtemelen edip sonralar coşkun ilmî faaliyetle meşgul olduğu için çok az şiir yazmış, hikâye yazmaya ise zaman bulamamıştır. İlk kalem tecrübeleri olmasına rağmen hikâyeleri konu ve işleniş bakımından çok olgun eserlerdir. Edibin olaya geçmeden önce epigraf anlamında uzun bir giriş vermesi bu hikâyelerin zahiri özelliğidir. Dikkatli okur buradan yola çıkarak çok hazin bir olayla karşılaşacağını anlıyor. Hikâyelerin ikinci özelliği onların içeriğine aittir. Tür bakımından küçük hikâyeye yakın olan bu eserler bir miktar sert, hatta amansız şekilde kaleme alınmıştır. Bu da yazarın, önüne koyduğu amaca ilişkindir.

İki Derviş adlı hikâye dinî konudur. Takva sahibi bir müminin iki oğlundan biri ticarete atılıyor, diğeri ise nefsini yenmek için zahitliği seçiyor. Zahitliği seçen yıllar sonra şehre kardeşinin yanına geliyor. Onun dürüstlüğüne görünce ticaret alanında şeytanı ve nefsi yenmenin daha zor olduğunu anlıyor, zahitlikten vaz geçerek kardeşinin yanında çirak oluyor.

Boşveren Celil hikâyesinde edibin 'Eski Kırım'ı' diye tabir ettiği Celil ağanın karakteri işlenmiştir. Sigara tiryakisi olan ve çok az konuşan Celil ağa, Birinci Dünya savaşında askere alınarak cepheye gönderiliyor. Burada büyük yiğitlikler gösteriyor, madalyalara, hatta Mukaddes Georgi nişanına layık görülüyor. Cephe gazetelerinde resimleri ve kahramanlığı hakkında yazılar çıkıyor. Celil ağa bütün nişanlarını, madalyalarını tütünle değiştiriyor, sonunda esir düşerek gelip Macaristan'a çıkıyor. Müellif, bir dostunun ricası üzerine 'hiç bir dil bilmeyen, daima sigara içen' bu adamı ziyaret ediyor. Celil ağa yazara Kırım'dan haber alıp almadığını soruyor. Aralarında şöyle bir diyalog geçiyor:

"-Alıyoruz, Celil ağa. Kırım'da karışıklık var. Tatarlar hanlık istiyorlarmış. Kırım'a varsan, savaşır mısınız?" dedim.

Celil ağa:

"-Savaşıp gene madalya mı alacağız? Bize yetti, artık siz savaşın' dedi.

"-Madalya, nişan yok, savaşırsak Kırım'ı, bütün Kırım'ı alacağız, Celil ağa!"

Celil ağa çubuğunun dumanını savurmadan bir parça düşündü:

"-Evet, savaşırız. Kırım'ı alacak olsak, çubuğumu bile bırakırım, kardeşim!' dedi. Bir de kakhaha attı. Belki yıllardan beri ilk defa gülüyordu.

Benim, Celil ağanın sözüne büyük güvencim var. Celil ağa söz verdikten sonra Kırım'ı yalancı tanla (seherle) gerçek tan (şafak) arasında alırlar."

Harmanda Bir Şair adlı hikâyede memleketinde medreseyi bitirip İstanbul'a okumaya giden, fakat yoksulluk yüzünden Kırım'a geri dönen Abdülaziz mollanın

başına gelenlerden bahsediliyor. Çaresiz kalan molla köyde ağanın harmanında çalışıyor. Geceler ay ışığında beyitler yazıyor. Fakat asabi, dedikoducu bir kadın onun okuduğu bir beyitte kendi suretini görüp Abdülaziz'e düşman kesiliyor. Bir gün şehirden ağanın konukları geliyor. Konuklar harmanı gezerken ağa beraberinde getirdiği *Tercüman* gazetesini Abdülaziz'e okutturuyor. Abdülaziz gazeteyi su gibi okuyor; üstelik, Avrupa devletlerinin siyaseti hakkında onlara geniş bilgi veriyor. Ağa bunu derin hayretle karşılıyor, mollanın aklını ve kabiliyetini çok beğeniyor, ona övgüler yağdırıyor. İrgatlar Abdülaziz'in aynı zamanda şair olduğunu haber veriyorlar. Ağanın ricası üzerine Abdülaziz yazdığı şiiri okuyor. Herkes şiiri beğeniyor. Ağa gene Abdülaziz'i övüyor. Birden ırgatlar oradaki "Bizim akçe bir günlük toya yetmiyor" mısrasını hatırlatarak ağaya maddi durumlarının ağır olduğunu söylüyor, buna bir çare bulmasını rica ediyorlar. Ağa bunu kasıtlı olarak kurulmuş sahne sayarak Abdülaziz'e söğüp sayarak gidiyor. Abdülaziz'e düşman kesilen dedikoducu kadın bu defa onu savunuyor, bundan sonra şaire yemeğin en yağlı, etin en leziz yerini veriyor.

Çobanzade burada sınıf kavgasını değil, sade, emekçi Tatar halkının durumunu gözler önüne seriyor.

On Dört Yaşımda adlı hikâye Bekir Çobanzade'nin en etkili nesir eseridir. Karasubazar'dan Uluözen köyüne misafir giden romantik bir genç burada şelale başında tesadüfen bir Rus kızı ile tanışıyor. Ertesi gün de orada buluşup sohbet ediyor, birbirlerine vuruluyorlar. Ertesi gün yeniden görüşmek üzere ayrılıyorlar. Genç eve döndüğünde akrabasının Karasubazar'a gitmek için atları hazırladığını, kendisini beklediğini görüyor. Genç çaresiz kalarak şehire yola düşüyor. Sonralar o kızı çok arasa da bulamıyor ve onu ömrü boyunca unutamıyor: "Bunca yıllar, uzun, dopdolu yıllar geçtikten sonra bugün dahi bundan başka sevinecek, gönlümü okşayacak hatıram yoktur. Belki de hiç bir zaman olmayacak" diyor.

Uğurlu Yollar hikâyesinde ekonomik koşullar yüzünden köyden şehire göçen Tatarların milli hayat tarzından, öz yurdundan, tarlasından, dağından, atından ayrılan insanların faciası gösteriliyor. Her şeyin para ile ölçüldüğü şehirde yaşlıların karakteri değişiyor, çocuklar ise yabancı ortamda tamamen başka ruhta büyüyorlar. Bekir Çobanzade bunu bir aile örneğinde gösteriyor.

Men Börü adlı bir Tatar, komşusu Kurt Baba ile birlikte köyden şehire göçüyor, mutluluğu orada arıyor. Ev alıp yerleştikten sonra bir kahve açıyor, aile yavaş yavaş şehirlileşiyor. Çocukları Nebi ile Hanife bütün gün sokakta geziyor, Rus çocuklarının başını yarıyor, cuhudların camlarını kırıyor, gelip gidene sataşılıyor, kadınların üstüne balçık atıyor, komşu bağlardan meyva çalıyorlar. Şikâyete gelenlerden bikan Men Börü sonunda Nebi'yi molla yanına veriyor. Fakat çocuk mollayı da kaale almıyor. Çaresiz kalan babası onu bir cuhudun mağazasına çıraklığa veriyor. Nebi birdenbire değişiyor, Rusça öğreniyor, giyim kuşamına, konuşmasına dikkat ediyor, uslu bir genç oluyor. Hatta bir kursu bitirerek şehir belediyesinde yazıcılık görevi alıyor. Yerli hayır cemiyetinin etkinliklerine katılan bu gencin adı "Seyid Nebi Men Böriyev cenapları" şeklinde

İsmail Gaspiralı'nın *Tercüman* gazetesinde anılıyor, adı sanı bütün Tatar köylerine yayılıyor. Şehirdeki asilzade Tatarlar, görevli Ruslar onunla arkadaşlık kuruyor. Her şey yolunda giderken Nebi ayyaşlığa başlıyor, bütün gün Rus kızları ile keyif çatıyor, sarhoş olup sokakta gölcüklerin içine yığılıyor.

Anası molla çağırırıp dua okutuyor, Nebi defalarca tövbe ediyor, fakat kadeh arkadaşlarıyla buluşunca her şeyi unutup yeniden içmeye başlıyor. Sonunda Nebi polise düşüyor ve çok geçmeden hazin sonu çatıyor.

Yazar bu hikâyede yozlaşan, yıpranan, ayyaşlığa müptela olan, ahlak düşkünlüğüne yuvarlanan Tatar gençliğinin durumunu göstermiştir. Çobanzade'nin bu hikâyede meydana getirdiği Hanife sureti de ilginçtir. Nebi'yi seven Hanife onun ölümünden sonra sık sık sevgilisinin kabrini ziyaret ediyor, onun kabri üstünde Kur'an okuyor.

Men Börü ve komşusu bütün bunların sebebini köyde bırakıp gittikleri kabirlerde, ölülerin onlara lanet okuyan ruhlarında arıyorlar. Artık bu yerlerde kalabilmeyip 'karşı tarafa', yani İstanbul'a göçmek için pasaport çıkarıyorlar. Yazar onlarla karşılaşılıyor, dertlerini dinliyor:

"Dinledim. 'Beni bahçeye çıkarın, kıra götürün, su kenarına götürün' diyen hastaları çok gördüğüm için onları da anladım.

'-Bizi unutmayın, uğurlu yollar!' dedim."

Birkaç Suçum başlıklı yazıyı ise hikâyeye değil, Bekir Çobanzade'nin hayat ve sanat görüşü adlandırmak mümkündür. Müellif güzel kızların kendisini vefasız saydıklarını yazıyor. Oysa "Ben yurdumun nişanlısıyım. Kızları bazen yurduma benzedikleri için seviyor, bazen de yurdumdan uzak, habersiz görüp yüz çeviriyorum. Bir yürek birden fazlasını sevemiyor, ne yapayım?"

Arkadaşları onu bencil buluyorlar, oysa "Ben o sapsarı, can çekişen, ölmek, mezarlardan önce toprak üstünde çürümek için doğan çobanların, köylülerin dostuyum. Soyumun bütün yiğitlikleri, halkımın her ulvi, en yüksek dileği onların solgun yüzlerinde, yorgun gözlerinde yanıp sönüyor. Ben küçük yüreğimi bunların arasında paylaştırmışım. Dostlarıma kalmadıysa, ne yapayım?"

Bu genci manevi değerlere, dine karşı bigâneliğine göre kınayanlar da az değil. Oysa bu genç eski mezarları, kutsal yerleri dolaşıyor.

Vatan, yurt sevdalı bu genç omuzlarında oturan altın saçlı, yeşil yakut kanatlı meleklerle sesleniyor: "Ben yeni işlerle, yeni sözlerle doğdum. Benim için, benim dostlarım için içinde sevaptan, suçtan başka cetvelleri olan ayrı bir defter isteyin. Siz gidin, bizim işlerimizi deftere yazmak için koca Cebrail'in kendisi gelsin."

Kitaba edibin üç makalesini de dahil ettik. Bunlar Çobanzade sanatının başka bir yönünü anlamak bakımından çok ilginçtir. Fakat bu başka bir konudur.

EDEBİYAT

[1] S.Nagayev. Medeni İnkılab Askeri. Lenin Bayrağı gazetesi, 2.09.1978, Taşkent.

- [2] İsmail Otar. Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə. İstanbul, Lebib Yalkım yayımları, 1999, s. 54-150.
- [3] Kırım Mecmuası. İstanbul, Süleyman Sudi yayını, 1918.
- [4] Gök Kitap. İstanbul, Hacı Adil yayını, 1919.
- [5] Emel. 1930, sayı 11.
- [6] Bekir Çoban-zadə. Boran.Akmescit, Kırım Devneşr, 1928, 55 s.
- [7] A.B.Taymas. Kırımlı Bekir Çobanzadə'nin Şiirleri. Türkiyat Mecmuası, C. XII, 1955.
- [8] Bekir Çoban-zadə. Abdulla Letif-zadə. Taşkent, Gafur Gulam adına edebiyat və sanat neşriyatı, 1971, 80 s.
- [9] İsmail Otar. Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə. İstanbul, Lebib Yalkım yayımları, 1999, 288 s.
- [10] Bekir Çobanzadə. Eserleri. Baku, Şerq-Qerb neşriyatı, 2007, I-IV ciltler. (V. cild daha çıkmadı).
- [11] Bekir Çoban-zadə. Bir saray kuracak men. Akmescit, Vidrojdeniya yayımevi, 2001.
- [12] Bekir Çoban-zadə. Oblaka. Bulutlar. Simferopol, 2003, 67 s.
- [13] Bekir Çobanzadə. Seçilmiş Şeirleri. Baku, Nurlan neşriyatı, 2011, 160 s. (Tertip eden, Kırım-Tatar Türkçesinden uyğunlaşdırın və ön sözün müellifi Prof. Dr. Ramiz Asker).
- [14] Bekir Çobanzadə. Seçilmiş Bedii Eserleri. Baku, BXQR neşriyatı, 2012, 240 s. (Tertip eden, Kırım-Tatar Türkçesinden uyğunlaşdırın və ön sözün müellifi Prof. Dr. Ramiz Asker).

Adil Babayev*

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ZİNDAN HƏYATI

Azərbaycan filologiyasının inkişafında özünəməxsus iz qoyub gedən görkəmli alim B.V.Çobanzadə 1924-cü ilin payızında Bakıya gəldikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində dərslər deməklə, orada fakültəyə və kafedraya rəhbərlik etməklə yanaşı, yeni əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, dialektologiya və s. sahələrdə yorulmadan çalışırdı.

Belə geniş əməli və elmi, ictimai işlə məşğul olmasına baxmayaraq, eyni zamanda Azərbaycan dili və ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə aid əsərlər də yazır. Özünə xas olan bir enerji ilə milli filologiyamızın inkişafına kömək edirdi. Cəmi 16 il davam edən elmi-pedaqoji fəaliyyəti müddətində 15 kitab və 200-ə qədər artıq nəşr edilmiş əsər yazmışdı. Hələ onun Füzuli, Nəvai və Xətai haqqında nəşr edilməmiş monoqrafiyaları da vardı.

Bəkir Çobanzadə hər bir əsərində yeni bir müddəa irəli sürməyə çalışmışdır. Alimin 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilən "Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl" adlı kitabı o zamankı dilçiliyimizin manifesti sayıla bilər. Bu əsərlə o, nəinki

---

**Babayev Adil – Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru.*

Azərbaycanda, habelə ümumiyyətlə, Türk dünyasında ümumi dilçiliyin əsasını qoydu. Bundan əlavə, o zamankı Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən olan “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926-1927), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1929), “Türk qrameri” (1929-1930) və s. göstərmək olar.

26-I-1937-ci il tarixdə AXDİK DTİ 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəis müavinini təhlükəsizlik leytenantı Şer B.Çobanzadə haqqında belə bir arayış tərtib edir. B.Çobanzadə - 1893-cü il təvəllüdlü, simferanollu, kırım-tatari, SSRİ vətəndaşı, bitərəf, dilçi.

APİ və ADU-da dil və ədəbiyyat kafedrasının rəhbəri, SSRİ EA Azərbaycan filianının baş elmi işçisi B.Çobanzadə görkəmli pantürkist xadim, “milli firqə”nin keçmiş katibi, Kırım qurultayının üzvü olub.

1924-cü ildən Bakıda yaşayır. Fasiləsiz əksinqilabi iş aparır.

a) 1926-cı ildən firqə MK-sı adından Müsavat MK-sı ilə söhbətlər aparır (müttəhim Baharlının ifadəsindən)

b) Bu günə qədər əksinqilabçılarla (Yaqub Zəki, Şirinski və s.) əlaqəsi vardır. Onların arasında əksinqilabi, faşist və dağıdıcı iş aparır.

c) R.Axundov B.Çobanzadə ilə partiya və sovet hakimiyyəti əleyhinə söhbət aparıb (müttəhim Çiçikalovun ifadəsindən)

ç) Öz ədəbi əsərlərində və mühazirələrində əksinqilabi millətçi ideyalar yayır.

Deyilənləri (nə tutarlı deyilənlər imiş! - A.B.) nəzərə alaraq B.Çobanzadəni həbsə almağı və onu Az.SSR CM 72/73-cü maddələri üzrə məsuliyyətə cəlb etməyi zəruri sayıram.

Bu vaxt alim Kırmda “Dağ fəhləsi-mədənci” (Qornyak) sanatoriyasında istirahət edirdi. Azərbaycan XDİK DTİ-nin məktubu əsasında SSRİ XDİK Şimali Qafqaz ölkəsi üzrə DTİ əməliyyat müvəkkili Barski 28-1-1927-ci il tarixdə Kislovodsk şəhərində gecə ikən alimi həbs etdi. 29-I-1937-ci ildə Kırım DTİ rəisi Pletnikov Pyotiqorsk türmə rəisinə yazır: “Məhbus B.Çobanzadə ikinci mərtəbədə 15№-li kamerada saxlanmaq üçün göndərilir. Bizdən xəbərsiz onu heç yerə etap etməyin (göndərməyin).

31 yanvar 1937-ci ildə B.Çobanzadə üçün 554№-li cinayət işi açılır. Pyatiqorsk həbsxanasında açılan bir neçə anket və arayışı özündə birləşdirən, sonradan Bakıda tərtib ediləcək üç cildlik cinayət işinin içində əlavə edilən işdəki məlumatlardan bəlli olur ki, müttəhim B.Çobanzadə inqilabdan əvvəl heç bir partiyada olmayıb, aqların ordusunda iştirak etməyib, atası Vahab kişi 1928-ci, anası Zübeydə 1930-cu ildə vəfat edib. 26-I-1937-ci ildə haqqında arayış tərtib edilən kimi Azərbaycan XDİK DTİ-nin baş leytenantı Tsinmanın rəhbərliyi, XDİK-ın əməkdaşları Səfər Məmmədovun, Zaidovun, Naumkinin və Zvenovun, habelə süpürgəçi Aqil Qulamın iştirakı ilə B.Çobanzadənin Vorşilov küçəsində yerləşən 3 saylı mənzilində axtarış aparırlar. Həmin axtarışın şahidi olan, müttəhimin arvadı Ruqiyyə Kireyevna Çobanzadə sonradan danışdı ki, alimin əlyazmalarını, kitablarını balkondan (ikinci mərtəbədə) aşağıda dayanmış yük maşınının içinə

atdılar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin tarixinə aid qiymətli əsər olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dili” və onlarla qiymətli əlyazması vərəq-vərəq məhv oldu.

Fevralın əvvəlində başqaları kimi, yalan, uydurma ittihamlar əsasında həbs edilən B.Çobanzadəni Bakıya gətirirlər. Əsl faciəli günlər də bundan sonra başlanır. 1930-cu ildən nahaq töhmətlərə, yalan ittihamlara psixoloji cəhətdən alışmış olan B.Çobanzadə haqqında cinayət işi qaldırılır. Cinayət işi 3 cilddən, 1021 səhifədən ibarətdir. Cinayət işi başlanıb: 27-1-1937; qurtarıb: 1-09-1037

İttiham edilir: Azərbaycan SSR CM. 64, 68, 70, 73-cü maddələri üzrə.

B.Çobanzadə Bakıya gətirildikdən sonra fevralın 7-dən avqustun 25-dək üst-üstə 57 dəfə dindirilməyə aparılmışdır. Bu dindirmələrin 11-i 3 gün fasiləsiz davam etmişdir. Dindirmə protokollarını təmkinlə, dəqiqliklə araşdırdıqdan sonra mütləq statistik məlumat verməyi lazım bildik. Birinci cilddə 14 dindirmə protokolu, ikinci cilddə 12 dindirmə protokolu, üçüncü cildə 8 dindirmə protokolu vardır. Aşağıda dindirmə tarixləri və dindirənlər haqqında tam və dəqiq məlumatı veririk (işdəki səhifələri göstərməklə).

Birinci cildə:

7-9 fevral (səh. 18-69) - Şer, Ohanesov

14 fevral - (70-82) - imzalar yoxdur, başqa xətlə yazılıb.

16 fevral - (83-97) Şer, Ohanesov.

17-19 fevral - (98-108) Şer tək.

Buradaca məlumata müdaxilə etmək istəyirik; 3 gün dindirmədən sonra cəmi 10 səhifəlik protokol tərtib edilir. Bu o demək deyilmi ki, Şer müttəhimin boynuna çox şeyləri qoya bilmir, öz siyahısını müttəhimə təkrar etdiyi bilmir. Buna görə də daha amansız cəllad X.Qriqoryan işə qarışmalı olur. Görün indi səhifələrin sayı necə çoxalır, “canilərin” siyahısı genişlənilir:

3-5 mart (səh.109-168) - Qriqoryan, Ohanesov

16 mart (169-179) Şer Ohanesov

17 mart (180-205) Şer, Ohanesov

20 mart (206-213) Şer tək

20 mart (214-230) Şer (bir gündə iki dəfə - A.B.)

21 mart (231-246) Şer, Ohanesov

23 mart (247-259) Şer tək

24 mart (260-269) Şer tək

17-20 aprel (270-332) X.Qriqoryan, Kerasimov

23-25 aprel (333-359) X.Qriqoryan, Kerasimov

Bu dindirmə ilə istintaq işinin birinci cildi tamamlanır. Oxucuya bu faktlara dərinləndirən nüfuz etməyi xahiş edirəm. X.Qriqoryan işə girişən kimi dindirmələr günlərlə uzanır və protokoldakı səhifələr də çoxalır. Nələri necə soruşub müttəhimin boynuna qoyur, bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik. İstintaq işinin ikinci cildi tamam dindirmələrdən ibarətdir. Qeyd edək ki, bundan sonra dindirməni X.Qriqoryan aparır.

27-29 aprel (360-393) - Qriqoryan, Ohanesov

4-7 may - (394-407) - Qriqoryan, Ohanesov

7 may - (408-524) - Kerasimov, Qriqoryan, Ohanesov

Görün bugünkü dindirmədə nələr olub: İşgəncə, qayışla, təpiklə vurmaq, təhqir etmək nəticəsində 80 səhifəlik protokola yerləşdirilə bilən “dəqiq” məlumatlar. Kimin ağına gələ bilər ki, ölüm qorxusu altında psixoloji cəhətdən əzilən, nəm, rütubət yerdə gecələyən, allahın havasını udmağa belə həsrət olan bir adam cəlladların qabağında belə dəqiq ifadələr verə bilər.

Bu dindirmə Özbəkistanda olan “əksinqilabçı” pantürkistlərin işə edilməsinə həsr edilmişdir. Yenə dindirmələr.

14 may (525-528) - Qriqoryan (cəmi 3 səhifəlik dindirmə. AB)

11 iyun (529-541) Qriqoryan, Ohanesov

13 iyun (542-546) Qriqoryanın imzası

25 iyun (547-572) Görün neçə saat dindiriblər. 30 səhifəlik protokol. Dindirmələr - cəlladlar dəstəsi XDİK müavini Kerasimov. 4-cü şöbənin rəisi Qriqoryan, şöbə rəisi Zıkov, IV şöbə katibi - Ohanesov.

5-9 iyul (573-617) Qriqoryan, Ohanesov

13-14 iyul (618-654) Qriqoryan, Ohanesov

16-17 iyul (659-685) Qriqoryan, Ohanesov

20-21 iyul (686-703) Qriqoryan, Ohanesov

İkinci cild bu dindirmələrlə qurtarır. Üçüncü cild yenə dindirmələrlə başlanır:

27 iyul (704-719) Qriqoryan tək.

28-29 iyul (720-737) Qriqoryan, Ohanesov

29 iyul (738-745) Qriqoryan, Ohanesov

29 iyul (746-751) Qriqoryan, Ohanesov

Diqqət edin: bir gündə üç dəfə dindirmə.

2 avqust (752-756) Qriqoryan tək

25 avqust (757-758) Qriqoryan tək cəmi bircə səhifəlik protokol. Çünki müttəhimini dindirmək olmur. O, ayaq üstə dura bilmir, cavab vermək iqtidarında da deyildir.

25 avqust (759-760) Qriqoryan tək. Göründüyü kimi, ikinci dəfə həmin gün dindirməyə cəhd göstərilir. Ona isti və soyuq su verilir. Onu döymək lazım deyil, çünki onsuz da taqət yoxdur.

Sentyabrın 1-də (761-771) altı günlük “istirahətdən” sonra Qriqoryan əzrail kimi yenə müttəhimin gözüne görünür.

3-5 mart dindirməsi protokolundan:

Sual: Sizdə bu fikir (pantürkizm) nə vaxt varanmışdır?

Cavab: Pantürkizm ideyası hələ mən Türkiyədə oxuyanda məndə varanmışdı. Yuxarıda dediyim kimi əksinqilabi fikir isə məndə 1925-ci ildə yarandı.

Sual: Siz mübarizənin yolunu necə düşünürsünüz?

Cavab: Mən hesab edirdim 1) Tatarstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Krım, Qazaxıstan və Azərbaycan əksinqilabçılarının işini əlaqələndirib birləşmiş mərkəzdən idarə etmək. 2) Emiqrasiyada olan, pantürkist, əksinqilabi əhval-ruhiyyəli dairələrlə əlaqə yaratmaq. Bu cəhətdən mən D.Seyidametov prof. Köprülüzadəyə ümid edirdim. (c.I. səh.158)

Sual: Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün siz nə etmişdiniz?

Cavab: Bu suala cavab verərkən mən 1925-30-cu illər arasındakı əməli fəaliyyətimdən danışacağam. Bizim əksinqilabi təşkilat Bakıda 5 əksinqilabi qrup yaratmışdı.

Birinci qrup - Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi. Rəhbəri - Çobanzadə (niyə mən yox? - A.B.)

İkinci qrup - Bakıda təhsil alan Krım tələbələri. Rəhbəri - Çobanzadə (yənə mən əvəhinə Çobanzadə - A.B.)

Üçüncü qrup - Azərbaycan ziyalıları - Rəhbəri - İsmayıl Hikmət: O, 1927-ci ildə SSRİ-dən gedəndən sonra qrupun bir hissəsi mənim ziyalılardan ibarət qrupuma qoşuldu.

Dördüncü qrup - Azərbaycan ziyalılarında ibarət idi.

Rəhbəri - Qubaydulin Əziz idi.

Beşinci qrup - Qazan tatarlarından ibarət idi.

Rəhbəri Qubaydulin Əziz idi.

Müstəntiq Şer dairəni daha da genişləndirmək məqsədilə B.Çobanzadənin nəinki tələbələrinin, habelə heç tanımadığı adamların adlarını da buraya əlavə etdirirdi. Görün 3 gün aramsız davam edən, əzab və işgəncələrlə dolu dindirmə protokolunda nə qədər əksinqilabçı, millətçi adamların adları meydana gəlir. Yuxarıda deyilən 5 qrupun siyahısına baxın:

Sual: Əksinqilabçı qrupların tərkibini deyin.

Cavab: Əksinqilabçı qrupların aşağıdakı üzvləri mənə məlumdur.

I qrup - Rəhbəri Çobanzadə (yənə niyə birinci şəxs yox - A.B.) - 15 nəfər, II qrup - 19 nəfər, III qrup - 14 nəfər, IV qrup - 9 nəfər, V qrup - 3 nəfər.

İndi oxucu təsəvvürünə gətirə bilərmi ayaq üstə, soyuq, rütubət, qaranlıq yerdə qalasan, işgəncələr verələr, sonra da döyülüb təhqir ediləndən sonra cəlladının qabağında 60 nəfər haqqında dəqiq məlumat verə biləsən, özü də hər qrupu ayrı-ayrı. Yəni birinci qrupda 15 nəfər, ikinci qrupda 19 nəfər, üçüncü qrupda 14 nəfər, dördüncü qrupda 9 nəfər, beşinci qrupda 3 nəfər.

Buradan cəlladın siyahını necə bəzən savadsız-məntiqsiz tərtib etməsi də aşkarlanır.

Yenə həmin dindirmədə müstəntiq soruşur:

-Siz Azərbaycanda, Özbəkistanda və başqa respublikalarda pantürkist işlər aparmaq üçün əksinqilabi mərkəz yaratmışdınız mı?

Cavab: Yox.

Aprelin 17-dən başlayaraq Qriqoryan işə qarışır. Bundan sonra suallar ciddiləşir. Dindirmə günlərlə 3 gün davam edir. Bundan əlavə suallar sərtləşdikcə

cavablarda özünü ittiham daha da canlanır.17-20 aprel dindirməsində (Bu 13-cü dindirmə idi) müstəntiq Qriqoryan və Gerasimovun imzası belə yoxdur.Başqa xətlə Ohanesov qol çəkmişdir.

İşin ciddiləşdiyini görən B.Çobanzadə özünün ən qəddar cəlladından aman diləmək belə istəyir.Lakin ona imkan vermirlər.

İşin ikinci cildi də tam dindirmələrdən ibarətdir.Cinayət işinin üçüncü cildində alimin bədbəxtlik yoldaşları, cəlladın ölüm dəyirmanında üyüdülmə başqa ziyalılarımızın döyülərək B.Çobanzadə haqqında verdikləri ifadələr də vardır. Bunlara nəzər yetirin:

1. Vəli Xulufunun 29-I-1937, 26-27-II-1937, 25-28-II-1937, 20-IV-1937, 8-V-1937-ci il dindirmə protokolundan çıxarışlar.

2. Əli Kərimovun 15-17-IV-1937-ci il

3. Ruhulla Axundovun -9-IV-1937-ci il

4. Hənəfi Zeynallının 15-17-IV-1937-cı il tarix, 15-20-V-1937, 25-29-V

5. Qubaydulın -19-20-IV-1937, 23-30-IV-1937, 19-23-V-1937, I-VII-37, 4-5-VII, 4-5-VIII-37, 16-17-VIII

6. Mahmudzadə A. - 27-IV-37, I-VI-37, 4-VII-37, 4-VII-37, 7-VII-37

7. Tixomirov B.N. - 10-V-1937

8. Biləndərli H. - 20-23-V-1937, 26.VIII-1937

9. Yaqub Zəki - 13-VI-37, 21-VI-37, 21-25-IV-37, 21-25-VI

10. Dadaşov Ağakərim - 19.VI-37, 27-VII-37

11. Xəlifin- 19-VI-37, 13-19-VI-37, 13-14-VII-37

12. Xəlil Səid - 6-21-VI-37, 13-14-VII-37

13. Əfəndiyev M. 27-II-37, 26-VI-37, 27-VI-37

14. Salmanov Rza - 23-VI-37, 29-VI-37

15. Kərimov Əli - 8-9-VII-37, 27-VII-37

16. Dövlətov İ.N. - 7-VII-37

17. Əhməd Cavad - 25.VII-37

18. Səfərov Həsən - 27.VII-37, 7-VIII-37

19. Fərəczadə A. - I-VIII-37

20. Kamal Sami Suriya -2-VIII-1937.

27 iyul 1937-ci il dindirməsində təzəcə rütbəsi artırılmış 4-cü şöbənin rəisi Dövlət təhlükəsizliyi baş leytenantı X.Qriqoryanın “Sizə məlum olan əks inqilabçılann tərkibini deyin” sualına B.Çobanzadə aşağıdakı cavabı verir:

Cavab: Mənə məlumdur ki, əksinqilabçı tərkibə aşağıdakılar daxildir:

1. Baqri Aleksandr Vasileviç - professor, Slavyaşunas

2. Juze Panteleymon Krestoviç - professor, tarixçi

3. Yelpitevski Sergey Vladimiroviç - professor, botanik

4. Pisarevski Qriqori Qriqoreviç - tarixçi, professor

5. Uvar-uvar (adı - A.B.) - elmi işçi

6. Belyayev (adı yox - AB) - dilçi, indi Rostovdadır

7. Ryumin -(adı yox - AB) - elmi işçi

8. Aşmarin Nikolay İvanoviç - dilçi professor (1926-da Bakıdan gedib - AB)

9. Baybakov - (adı - AB) - tarixçi professor

10. Lapuxin - (adı - AB) - professor

11. Kovonko Aleksandr Serqeeviç - professor, riyaziyyatçı

12. Konfovski Boris Borisoviç - professor, pedaqoq

13. Makovelski Aleksandr Osipoviç - professor, psixoloq

14. Yevlaxov Aleksandr Mixayloviç - tarixçi, professor

15. Fridoloın Pyotr Petıoviç - professor

16. Şirokoqorov İvan İvanoviç - professor, təbib

17. Akimov (adı yox - AB) - dos. şərqsünas

18. Paxomov Yevgeni Aleksandıoviç - dos. arxeoloq

19. Budnik Svirski - elmi işçi

20. Linin (adı) - indi Rostovdadır

21. Sısoev (adı) - dosent

22. Selixanoviç - professor pedaqoq

23. Mizerpitski Polin Qriqoreviç - təbib professor, Moskva

24. Lukov İvan İvanoviç - professor

Görün, Qriqoryan bəzilərinin adlarını belə bilmədiyi halda tərtib etdiyi əksinqilabçılar siyahısına birçə erməni salıbmı.

Çobanzadəni V.Xulufu və Qubaydulın Əzizlə 1 avqustda Ruhulla Axundov 22 avqustda üzlaşdirmişlər.

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin işi 1021 səhifədən ibarətdir. Avqustun 22-də R.Axundovla üzlaşdirirlər. B.Çobanzadəni əvvəlcədən R.Axundovun əleyhinə hazırlamışlar. Burada B.Çobanzadənin R.Axundov haqqında dedikləri ikinci dəfə qəti şəkildə rədd edir. Üzləşdirməni Qriqoryan aparır.

Sentyabrın 2-də Azərbaycan Xalq DİK Sumbatovun təsdiqi ilə 9 səhifədən ibarət ittiham qərardadı (заклучение) tərtib edilir. Burada göstərilir ki, guya:

1. Həbs edilən günə qədər əksinqilabçı-pantürkist təşkilatın mərkəzinin üzvü olaraq ÜİK (b)P və Sovet hakimiyyəti ilə barışmaz mübarizə inövqeyində olmuşdur. Bu, təşkilat Milli Respublikaların SSRİ-dən silah işlətməklə ayrılmasını və “vahid-türk-tatar dövləti” yaratmağı planlaşdırırdı.

2. Krimda, Azərbaycanda, Özbəkistanda və Dağıstanda silahlı üsyana hazırlaşmaq üçün bilavasitə və fəal iş aparmışdır.

3. Türkiyə və Polşa kəşfiyyatının agenti olaraq fəal cəsusluq işi aparmışdır.

Başqa sözlə, Azərbaycan SSR CM 21/64,68,70,73-cü maddələri üzrə cinayətdə ittiham edilir (vəssalam - AB).

Bundan başqa ittiham maddəsi, sübut-dəlil yoxdur.

Bundan sonra, müttəhim yenə də ümidini itirmədən görün kimə ərizə yazır.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarı 3-cü dərəcəli komissar Y.D.Sumbatova prof-filologiya doktoru Çobanzadədən:

Ərizədə alim özünün “günah”larını etiraf edir və aman diləyir.

Beş səhifəlik rusca çox savadlı, amma şəraitətsizlikdən əyri sətirlərlə, göy mürəkkəblə yazılmış bu aman diləmə ərizəsinin üstündə sentyabrın 29-da qırmızı karandaşla yazılıb: “тов.Григорян, шитьедело!” - vəssalam.

Bu da böyük ümidlə həyatını xilas etmək üçün əl atılmış son saman çöprü.

Cinayət işinin 10-15-ci səhifəsində SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının səyyar sessiyasının hazırlıq iclasının protokolu gəlir. (11-X-1037) İnsanlığın - bəlkə də bizim millətin ən qəddar düşmənlərindən olan cəllad İ.Matuleviçin, İ.M.Zaryanovun, Y.K.Jiqurun, SSRİ prokurorunun baş köməkçisi V.S.Rozovskinin iştirakı ilə “tərtib edilən” protokol birəcə səhifədir. Hər şey əvvəldən yazılıb.Təkcə açıqca seçilən ittiham qurbanının familiyası başqa makinədə yazılır.

Qərar hissəsi (əvvəlcədən hazırdır) belədir.

1. İşə (adı çəkilənlər) 1 dekabr 1934-cü il qanunu ilə baxılsın.

2. B.Çobanzadə (başqa xətlə yazılıb – A.B.) 64, 63-1, 70, 73 maddələrlə məhkəməyə verilsin.

3. İşə bağlı məhkəmə iclasında müdafiəçisiz, ittihamçısız, şahidsiz baxılsın.

4. Qəti imkan tədbiri kimi həbs qüvvədə saxlanılsın. Bu haqda müttəhimdən qəbz də alıblar.(Qanunun “aliliyinə” bax ki, özünə ittihamnamə vermək haqqında qəbz də alırlar - A.B.).Bağlı məhkəmə iclasının protokolu cəmi səhifə yarımındır. İclas 11:20-də başlanıb 11:40-da qurtarıb.

Bu 20 dəqiqənin içində sədr kimin işinə hansı maddə ilə baxılacağını elan edir.Katib məlumat verir ki, müttəhim gətirilib, şahidlər çağırılmayıb (görəsən kimə məlumat verir, axı cəlladlar özü qurbanlarını qabağında görürdü.– A.B.)

Sədr işin mahiyyətini müttəhimə izah edir və özünü günahkar bildiyini soruşur.Müttəhim özünün cinayətini tamamilə boynuna alır.

Sonra sədr müttəhimə son söz verir.(Görəsən bu nə üçün imiş, axı hər şey hazırdır).Məhkəmə müşavirəyə gedir.Bundan sonra hökm oxunur.

Hökm: Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının səyyar sessiyası (Motuleviç, Zaryanov, Jiqur) 12 oktyabr 1937-ci ildə B.V.Çobanzadənin 64, 63-1, 70, 73-cü maddələr üzrə cinayət işinə baxaraq qərara alır:

B.V.Çobanzadə əmlakı müsadirə edilməklə ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum edilsin.Hökm qətidir.Ondan şikayət vermək olmaz.

SSRİ MİK 1 dekabr 1934-cü il qərarına əsasən hökm dərhal yerinə yetirilməlidir.

İşin 1021-ci səhifəsində B.Çobanzadənin 13-X-1937 il tarixdə güllələnməsi haqqında Şevolovun imzaladığı arayış vardır. Güllələnmə haqqında akt SSRİ XDİK 1-ci şöbəsində cild -8 səh.33 saxlanılır.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ GÖRÜŞLƏRİ

XX əsr Azərbaycan ədəbi və mədəni fikir tarixində görkəmli türkoloq alim Bəkir Çobanzadənin əhəmiyyətli mövqeyi vardır. Onun Azərbaycandakı elmi - ədəbi fəaliyyəti keçən əsrin 20–30-cu illərinə düşür. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində məhsuldar fəaliyyəti ilə seçilən bu alimin milli türkologiyamızın formalaşmasında həm nəzəri, həm də praktik baxımdan böyük rolu olmuşdur. Tədqiqatlarda da göstəriləndiyi kimi, 300 – dən artıq məqalənin, 41 monoqrafik tədqiqatın müəllifi olan Bəkir Çobanzadə “ixtisasca dilçi – türkoloq idi və bu qiymətli əsərlərin böyük bir qismi dil və türkologiya problemlərinə həsr olunmuşdur” (2, 152). Bununla bərabər, “universal bir alim” (N.Şəmsizadə) kimi ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də onun fundamental araşdırmaları vardır. “Son dövr Kırım – tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri”, “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu”, “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” adlı monoqrafik tədqiqatları, “Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq”, “Kumık dili və ədəbiyyatı haqqında”, “Füzuli və onun yeri”, “Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər”, “Simurğun hekayələri”, “Oktyabr və türk – tatar ədəbiyyatı” məqalələri B.Çobanzadədən ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçi və metodist alim, tənqidçi kimi danışmağa tam əsas verir. Əgər nəzərə alsaq ki, bu gün də Azərbaycanda türkoloji dilçiliklə müqayisədə türkoloji ədəbiyyatşünaslıq ədəbiyyatşünaslığın bir sahəsi kimi hələ də tam formalaşmamışdır, onda böyük alimin bu istiqamətdə də əhəmiyyətli işlər gördüyünü xüsusi qeyd etməliyik.

B.Çobanzadənin ixtisasca dilçi – türkoloq olması, ondan professional ədəbiyyatşünas alim kimi söz açmağa qətiyyənlə mane olmur. Xüsusən “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasının ədəbiyyat məsələlərinə həsr olunmuş ikinci hissəsi onun ədəbiyyatşünaslıq elminə mükəmməl şəkildə bələd olmasını meydana çıxarır. Onun ədəbiyyatşünaslıq görüşləri rus və Avropa elminin ən yeni qənaətlərinə söykənir. Alim hər bir xalqın ədəbiyyatının mənşəyini, təşəkkül və inkişaf tarixini ədəbi – nəzəri fikrin dünya ədəbiyyatşünaslığı təcrübəsinə əsasən öyrənməyin tərəfdarı idi. “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasında milli ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbiyyatşünaslığının praktikasına ilə tanış etmək funksiyası əsas alınmışdı və alim bu əsərinin ikinci “qismi”ndə ədəbiyyatın elmi-metodoloji və tədris – metodik problemlərinin nəzəri əsaslarını şərh edirdi. “Bu qismində daha ziyadə əsərimizə metodoloji xarakteri verməyə çalışdığımızı oxucu görəcəkdir” – deyən alim tamamilə düzgün fikirləşirdi ki, ədəbiyyatın nəzəriyyəsini bilmədən, bu barədə aydın elmi təsəvvürlərə malik

---

* *Salamoğlu Təyyar - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru.*

olmadan, onun tarixi inkişaf yolunu dürüst təsəvvür etmək olmaz. B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” kitabında Avropa və daha çox isə məşhur rus nəzəriyyəçilərinin fikirlərinə istinad edərək, onları ümumiləşdirərək və eyni zamanda, öz elmi mövqeyini ortaya qoyaraq ədəbiyyatın yaranmasını və inkişafını şərtləndirən amillər, ədəbiyyatın tarixi dövrləşdirilməsinin prinsipləri, ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələri və tədqiqat üsulları, ədəbi məktəb və cərəyanlar haqqında, həmçinin bədii əsərlərin tədrisinə verilən metodik tələblərlə bağlı təfsilatlı elmi mövqe ortaya qoyur. Ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərini şərh edərək B.Çobanzadənin irəli sürdüyü, müdafiə etdiyi tezlərin böyük əksəriyyəti bu gün də öz müasirliyini saxlayır.

Görkəmli alim ədəbiyyatda məzmun və forma, onların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə əhatəli elmi şərh vermişdir. O, “şəkil və mündəricə” məsələsinə (forma və məzmun) müasir düşüncə səviyyəsində yanaşır. “Hər hansı bir dövrdə meydana gəlmiş olan bədii, yaxud ədəbi əsəri alacaq olursaq, bu əsər üzərində iki sual qarşısında bulunuruq: mühərrir, yaxud sənətkar nə verir? Nə söyləyir? Necə verir? Necə söyləyir? Haman bunlardan “nə” sualına alacağımız cavab mündəricəyə, “necə” sualına alacağımız cavab da məzmun əsərinə şəkilinə aid olur” (4, 195).

B.Çobanzadə mündəricəni (məzmunu) fikir və hissənin obrazlı ifadəsi kimi təsəvvür edir və əsərin mövzusunun “ən xəfif məzacdən ən ciddi və ictimai məsələlərə qədər dəyişən” bilməsi mülahizəsini irəli sürür. Burada diqqətə cəlb edən əsas cəhət budur ki, o, ictimai məsələlərlə bərabər “ən xəfif məzaci” – ən incə hissi yaşantını da bədii təsvir predmeti kimi təsəvvür etməklə, ədəbiyyata sosioloji yox, estetik baxış sistemi ortaya qoyur. B.Çobanzadə bədii əsəri ancaq məzmun və yaxud forma kontekstində qiymətləndirməyin effektivliyi üzərində ısrar etməklə, bu zaman, fikrimizcə, sırf sosioloji və yaxud formalist təhlil üsullarına tənqidi yanaşır və bədii – estetik qiymətləndirmədə forma ilə məzmunu vəhdətdə qiymətləndirməyi ən doğru yol hesab edir. O yazır: “Sakulin mündəricə və şəkilin birləşdirilərək tədqiqi cəhətini ayrı və ən doğru bir üsul olaraq təklif etməkdədir. Sakulinin bu sözləri bu xüsusdakı fikirlərini xülasə edə bilər: ...Bədii üzviyyət olmaq dolayısıyla, ədəbi əsər şəkil və mündəricəsinin birliyi ilə doğar və meydana çıxar”. B.Çobanzadə Sakulinin “şəkilin özü də mündəricəni təyin edir” mülahizəsinə tənqidi yanaşır, şəkil və mündəricənin bir – birinə təsiri məsələsində alimin tutduğu ikili mövqeyi “mündəricəni və şəkil ifrata vətəndərlərin arasını düzəltmək” istəyi ilə izah edir” (4, 205). O, Şklovskinin də şəkilin mündəricəni təyin etməsi fikrini qəbul etmir və çox doğru bir qənaətə gəlir: “Çünki şəkil və mündəricə, ikisi də xüsusi bir mahiyyətə malik təkrarı və nöqtəsi - nöqtəsinə təqlidi qeyri – qabil bədii şeirin və yekpərə əsərin iki üzüdür. Əsasən şəkil də mündəricə ilə bərabər doğur... yeni şəkil yeni mündəricəni deyil, yeni mündəricə yeni şəkil icab etdirir” (4, 205).

B.Çobanzadə mövzunun seçilməsində yazıçı müşahidəsinin itiliyinə xüsusi əhəmiyyət verir və mürəkkəb və ziddiyyətli həyat problemləri içərisindən əhəmiyyətli (müasirlik, aktualıq və tipiklik mənasında) seçib ayırmağı və bədii

əsərə gətirməyi sənətkarlıq şərtlərindən sayır. O, həyat materialının uğurlu seçimi ilə bərabər, onun sənətkar düşüncəsindən keçirilməsini, izah və qiymətləndirilməsini, başqa sözlə, həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsini də eyni dərəcədə ideya– bədii mükəmməlliyi şərtləndirən iki vacib amildən biri sayır. Həyat materialı və ona sənətkar münasibətini bədii əsərin meydana çıxması üçün əsas şərtlər kimi alaraq B. Çobanzadə bu qənaətə gəlir ki, “bədii əsər bu surətlə mühərrir və ictimai mühitin qarşılıqlı münasibətindən doğur” (4, 197).

B.Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq görüşlərində mühərrir – sənətkar anlayışı geniş məzmunludur. Sənətkarın dünyagörüşü və fərdi üslubunu da öz içində alan “mühərrir” anlayışı bədii özünəməxsusluğu səciyyələndirən əsas keyfiyyət kimi təqdim edilir.

Müəllifin dünyagörüşünün mühitlə qarşılıqlı əlaqə əsasında formalaşdığı və burda ən müxtəlif təsiredici amillərin mövcudluğunu nəzərə alsa da, alim sinfi mənsubiyyətdən doğan baxışlar sistemini bədii yaradıcılığın təbiətinin müəyyənləşməsində həlledici şərt kimi irəli sürür. Alim Q.Pospelova istinadən, “mənşəyi etibarilə bədii əsər sinfi idrakın sözdə təsbit edilən bir məhsuludur”, Preverzevə istinadən isə “bədii əsərin mündəricəsi sözdə təsbit olunmuş sinfi idrak məhsuludur” qənaətlərini elmi dövrüyyəyə buraxır və onları müdafiə mövqeyində dayanır. Burada sənətkarın dünyagörüşünün tərkib hissəsi kimi meydana çıxan sinfilik ədəbiyyatı 20 – 30 – cu illərdə sinflər mübarizəsi kimi təsəvvür edən sinfilik anlayışından köklü şəkildə fərqlənir.

B.Çobanzadə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mühərrir – sənətkar amilini ancaq həyat həqiqətinə sinfi baxışa müncər etmir. O, sənətkar şəxsiyyətinin onun sinfi dünyagörüşündən qat – qat geniş anlayış olması qənaətinə gəlir: “Hər şair mənsub olduğu, daha doğrusu, meyil etdiyi cəmiyyəti təmsil etməklə bərabər, eyni zamanda özünü, öz şəxsiyyətini də göstərir” (4, 197).

Tədqiqatçı sənətkarın yaradıcılığını onun həyat yolu, tərcümeyi–halı ilə vəhdətdə öyrənməyi, sənətkarın ədəbi mövqeyinin, estetik idealının düzgün başa düşülməsində bu cəhətin əhəmiyyətli rol oynadığını nəzərə alaraq ədəbiyyat tarixlərinin yazılmasında “mühərririn bioqrafisində ən ziyadə əhəmiyyət veriləcək cəhətlərə diqqət yetirməyi zəruri hesab edir. Bədii əsəri düzgün elmi qiymətləndirmədə ənənədən gələn və sənətkarın yaşadığı ədəbi mühitin xarakterini nəzərə almağı vacib sayır. Tədqiqatlarda özünə yer alan aşağıdakı fikrə şərik olmaq lazım gəlir: “Tənqidçinin (B.Çobanzadənin – T.S.) söz sənətinin spesifikasi, onun başqa ictimai şüur formaları ilə əlaqəsinə dair baxışları ciddi elmi əsasa malik müstəqil bir nəzəriyyədir” (3, 158). B.Çobanzadənin 20 - 30 – cu illər ədəbi mühitində birmənalı qarşılınmayan aşağıdakı tezisə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir: “Ədəbiyyatın özünəməxsus qanunları vardır” (4, 308). Bu tezisın mayasında duran fikir ədəbiyyatı ictimai həyatın qarşılığı elan etməyin əleyhinədir. Bu tezis ədəbiyyatın, hər şeydən qabaq, estetik hadisə kimi dərk və elan olunmasıdır. B.Çobanzadə Lunaçarskinin fikirlərinə istinad edərək bədii yaradıcılıqda “mühərrirlərin tabe olduğu qanunlar”la ədəbiyyatın özünün “daxili

qanunları”nı fərqləndirməyi önə çəkir. Onun bu mövqeyi, əslində ədəbiyyatı ideoloji təsir vasitəsinə çevirməyin düzgün olmaması və həm də bunu axıra qədər reallaşdırmağın mümkünsüzlüyü ideyasını qabardır. Belə məlum olur ki, sənətkar “təbə olduğu qanunlar” çərçivəsində, misal üçün, yaşadığı siyasi – ideoloji və s. mühitin təsiri ilə hadisələrin təbii inkişafına təsir edər, ona başqa bir təfsir verər bilər, lakin sənət “öz təbii qanunları” ilə buna həmişə müqavimət göstərir. B.Çobanzadə həqiqi ədəbiyyatşünaslıq təhlilinin dəyərini, bədii əsərin daxili qanunlarını kəşf edə bilməkdə görünür. Sənətə bu cür baxış sistemində artıq əsəri ideolojiden gələnər, mövzunun aktuallığının “diktələr”i ilə qiymətləndirmək tendensiyasına yer yoxdur. Burada söhbət bədii əsəri mükəmməl sənət nümunəsi kimi ərsəyə gətirən mündəricə və şəkil vəhdətindən, ideya – bədii bütövlüyün üzvi sintezindən gedər bilər. B.Çobanzadə bədii əsərin “daxili qanunları”nı aşkarlamaq baxımından əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə ilk yeri üsluba verir. Görkəmli ədəbiyyatşünasın elmi dərkində üslub, ilk növbədə, yazıçı üslubu – fərdi üslub mənasında başa düşülür. Onun sənətkar üslubuna verdiyi xarakteristika çağdaş ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsində belə tamamilə dəqiq və elmi səslənir: “İndi bu söz altında, ümumiyyətlə, bu, yaxud digər sənətkar əsərinə əslyyət, xarakter verən təsviri ünsürlərin yekunu, heyəti – məcmuəsini anlayırlar... Üslubu əsərin yalnız zahiri əlamətləri olaraq almaq icab etmər. Üslub həm mündəricədə, həm də şəkildə özünü göstərir. Nə söyləmək və necə söyləmək məsələləri bir – birindən ayrılmaz. Öz fikir və duyğusuna sahib olmayan mühərririn üslubu da olmur. Müəllifi hər şeydən ziyadə onun üslubu göstərir” (4, 309).

İkinci halda, B.Çobanzadə ədəbi cərəyanların keçdiyi tarixi inkişaf yoluna üslub cərəyanları kontekstində yanaşır. Başqa sözlə, o, ədəbi cərəyanları bədii ədəbiyyatın tarixi inkişaf yolunda meydana çıxan üslublar kimi təqdim edir. Bizə elə gəlir ki, bu zaman B.Çobanzadə üslubla bədii metod anlayışını eyniləşdirir. Çünki sənətkarlar eyni bir ədəbi cərəyanda həyatı inikas üsulunun xarakterindəki yaxınlığa görə birləşirlər ki, bu da mahiyyət etibarlı ilə üslub yox, metod anlayışını üzə çıxarır.

Onun ədəbi cərəyanı “ədəbiyyat tədqiqlərinin verər biləcəyi ən ümumi qanunlar” kimi izah etməsi bu anlayış altında sənətkarın həyatı inikas üsullarını nəzərdə tutduğunu və beləliklə, ədəbi cərəyan - üslub paralelizmindən yox, ədəbi cərəyan - bədii metod paralelizmindən söz açdığını göstərir.

B.Çobanzadə bədii ədəbiyyatı təhlil və tədqiq zamanı onun həm daxili, həm də ən ümumi qanunlarını meydana çıxarmaq və düzgün elmi nəticələrə gəlməyin bir yolunu da ədəbi məktəb və cərəyanların tarixinə, spesifikasına yaxşı bələd olmaqda görünür. Klassizm, romantizm, sentimentalizm, naturalizm, impressionizm, kubizm, ekspressionizm, futurizm ədəbi cərəyanları haqqında yığcam, lakin zamanın ədəbiyyatşünaslıq görüşlərinin səviyyəsinə uyğun məlumat verən alim bu ədəbi cərəyanların rus və dünya ədəbi təcrübəsinə daha çox aid olduğunu, rus və dünya ədəbi praktikasında meydana çıxdığını yaxşı bilir. B.Çobanzadəyə görə, dünya

ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunu bu cərəyanlardan kənarında düzgün başa düşmək, qavramq mümkündür deyildir.

Eyni zamanda o, belə hesab edirdi ki, bu ədəbi cərəyanlar türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi estetikasını və müasir inkişaf yollarını da müəyyənləşdirmək üçün nəzəri baza ola bilər. Birincisi, ona görə ki, “türk – tatar ədəbiyyatında da buna bənzər ictimai siniflər, ədəbi məktəblər doğmamış deyildir”. İkincisi, B.Çobanzadəyə görə, çağdaş türk–tatar ədəbiyyatında rus və Avropa ədəbiyyatının müəyyən təsiri özünü göstərməkdədir. Buna görə də, müasir ədəbiyyatın “ideoloji, şəkli və mündəricəvi əsaslarını” meydana çıxarmaq üçün bu ədəbi cərəyanların estetik prinsiplərini bilmək vacib şərtlərdəndir: “Bütün bu ədəbi cərəyanların məktəblərimizdə bilxassə ideoloji və şəkli, mündəricə cəhətindən tədqiqləri ya Qərb ədəbiyyatı nümunələri ilə bağlı olaraq, yaxud bu məktəblərin son dövr şairlərimizə təsiri etibarilə tədqiqi vacibdir. Avropa ədəbi cərəyanları üzərində çalışmağı öyrənən ədəbiyyat müəllimimiz öz ədəbiyyatının ideoloji, şəkli və mündəricəvi əsaslarını da asanlıqla kəşf edə bilər” (4, 328). Bədii əsəri və yaxud hər hansı bir sənətkarın yaradıcılığını mənsub olduğu ədəbi cərəyanın və metodun tələbləri, estetik prinsipləri əsasında tədqiq etməyin zəruriliyi ideyasının irəli sürülməsi zamanı üçün olduqca aktual bir məsələ idi. Burada böyük alimin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılması, yaradılması prosesində hər bir sənətkarın yaradıcılığına onun mənsub olduğu ədəbi məktəb və yaxud cərəyanın estetik prinsipləri əsasında təhlil verilib verilməyəcəyi ilə bağlı narahatçılığı da ifadə olunurdu. Bu narahatçılığın obyektiv əsasları var idi. B.Çobanzadə “ədəbi məktəblər və onların mahiyyət və mənşəyi haqqında” “ədəbiyyat dərslərimizdə” məlumatların çox az olmasından narahat olurdu. 30–cu illərin tənqid və ədəbiyyatşünaslığında istər tarixi, istərsə də çağdaş ədəbi prosesin qiymətləndirilməsində yol verilən elmi – metodoloji qüsurlar böyük alimin haqlı olduğunu göstərdi. Ən müxtəlif ədəbi cərəyanlara məxsus sənətkarların yaradıcılığına realist sənət qanunları ilə yanaşma (ən yaxşı halda) 20–ci illərin sonu, 30–cu illərdə saysız–hesabsız elmi–metodoloji yanlışlıqlara yol açdı. B.Çobanzadənin sənəti mənsub olduğu ədəbi cərəyanın estetikasına uyğun təhlil ideyası indi də öz müasirliyini saxlayır. Bu gün də, misal üçün, postmodernist estetikanın prinsipləri ilə yazılan əsərlərə realizmin (və hətta az qala sosrealizmin) prinsipləri ilə yanaşma təcrübələrinə kifayət qədər rast gəlirik.

“Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” kitabında B.Çobanzadə bədii ədəbiyyatı tədqiq və öyrənmənin dünya ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan üsulları haqqında da müfəssəl məlumat verir (Bədii üsul (estetik metod), əxlaqi üsul, publisist üsulu, tarixi – siyasi üsul, tarixi üsul, tarixi – ruhi üsul, müqayisəli – tarixi üsul, təkamül üsulu, filoloji üsul, təbii üsul, şəkli üsul (formal metod), ictimai üsul (sosioloji metod) və yazır: “Bu bəhsdə zikr olunan üsulların bir çoxu gərək ədəbiyyat tarixinə dair tədqiqlər aparılırkən, gərəksə bu xüsusda yazılmış hazır tədqiqlərdən tənqid gözlə faydalanırkən oxucunun işinə yarayacaqdır” (4, 243). Əlbəttə, Avropa və rus ədəbiyyatşünaslığında irəli sürülən bu təhlil metodlarının

hamısı bədii əsəri elmi qiymətləndirmədə eyni dərəcədə effektiv deyil və bunların əksəriyyəti tarixi nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətlidir. Lakin məsələ bunda deyil. B.Çobanzadə milli ədəbiyyat tarixçiliyinə bədii əsərə yanaşmanın, ona təhlil verməyin müxtəlif üsullarını təklif edirdi. Dünya ədəbiyyatşünaslığında bədii əsərə müxtəlif baxış bucaqlarından nəzər salındığına diqqət çəkirdi. B.Çobanzadə sübut edirdi ki, bədii əsərə hansı metodla yanaşmanın zəruriliyini bədii materialın xarakteri “diktə” edir. Bu bir növ bədii materiala fərdi yanaşmadır. O, fikrini professor N.Sakulinin “Ədəbiyyatşünaslıqda sosioloji metod” əsərindən gətirdiyi sitatla əsaslandırır: “Övvəldən üsul öyrənmək, təyin etmək olmaz. Üsul özbaşına nə yaxşı, nə pisdir. Bütün məsələ üsulun nəyə, hansı mövzuya tətbiq olunacağındadır. Hər tədqiq mövzusu əsas etibarilə öz üsulunu tələb edir. Yaxşı ola bilmək üçün üsul tədqiq olunacaq materialın sinif və mahiyyətinə uyğun olmalıdır... Yaxud başqa dürlü deyəcək olursaq, üsul tədqiq olunacaq mövzunun xarakteri və mahiyyətindən nəşət edən çalışma yollarının heyəti – məcmuəsidir” (4, 230).

Alimin bədii ədəbiyyata və onun tarixinə elmi – nəzəri baxış sistemində ədəbiyyatı tarixi dövrlərə və mərhələlərə ayırmağın mükəmməl prinsiplərini müəyyənləşdirmək əhəmiyyətli yer tutur. Alimə görə, ədəbiyyatı tarixi dövrlərə bölmədən, ümumi halda ona elmi münasibət bildirmək heç bir səmərəli nəticə verə bilməz. Ədəbiyyatın tarixi dövr və mərhələ prinsiplərini aydınlaşdırmaq istəyərkən o, Riçard Meyer, Fridrix Kummer, Sakulin, F.Köprülüzadə və b. məşhur Avropa, rus və türk alimlərinin təklif etdiyi və əsaslandığı təsnifat prinsiplərini gözdən keçirir. Lakin B.Çobanzadə heç bir dövrləşdirmə prinsipinə aludəçilik göstərmir. Bu prinsipləri elmi – analitik və tənqidi yanaşma ilə təhlil edərək öz qənaətlərini irəli sürür. B.Çobanzadə tarixi dövr anlayışına R.Meyerin verdiyi xarakteristika ilə razılışır: “Elmi və bilxassə tarixi əsərlərdə “dövr” namı altında müəyyən bir vəhdət altına alına bilən və müəyyən vəsflərlə gərək özündən əvvəl və gərəkse sonra gələn dövrlərdən ayrılan zaman parçasını anlayırıq” (4, 250). Tədqiqatçıya görə, dövr anlayışının mahiyyəti izah edildikdən və başa düşüldükdən sonra, ədəbiyyatı dövrlərə ayırmanın məna və mahiyyəti üzərində düşünmək lazım gəlir. “Ədəbiyyatın məntiqi və elmi bir tərzdə dövrlərə bölünməsi onun inkişaf və təkamül cəhətindən asanca anlaşılmasını və tədris edilməsini intac edir” qənaətinə gələn alim mükəmməl dövrləşdirmədə əsas götürülən zaman kəsiyi, onu xarakterizə edən cəhətləri və estetik xüsusiyyətləri meydana çıxarmağa imkan verən prinsipləri ortaya qoymağı ən mühüm məsələ hesab edir.

B.Çobanzadə xronoloji üsuldən tarixi dövrləşdirmənin ən geniş yayılmış üsullarından biri kimi söz açır. Rus və Avropa ədəbiyyatşünaslığında tam məqbul bir üsul kimi qəbul olunmasa da, hər halda bu üsula kifayət qədər müraciət olunması onun diqqətindən yayınmır: “Məsələn, rus ədəbiyyatında “otuzuncu illər”, “qırxıncı illər” kimi təbirlərə hər zaman rast gəlirik... Əgər rus ədəbiyyatında otuzuncu, qırxıncı... illərdən bəhs olunursa, bu illər içində onun müəyyən şəkli və mövzusu, vəsflərə malik olduğu qeyd olunmaq istənilər” (4, 251).

Onun fikrincə, tarixi dövrləşdirmədə əsas götürülən və geniş yayılan ikinci prinsip “ədəbiyyatla əlaqəsi, onun inkişafına təsir etdiyi fərz olunan siyasi, iqtisadi və ictimai əlamətlər”in əsas götürülməsidir. Bu tip tarixi dövrləşdirmə prinsiplərinə rus və türk ədəbiyyatı tarixlərindən nümunələr gətirilir.

Alim M.Friçenin “Qərbi Avropa ədəbiyyatının tarixi taslaqları” (Очерк развития Западно Европейской литературы. М. 1922) əsərində tarixi dövrləşdirməni “iqtisad və təsərrüfat dövrlərini əsas alaraq” apardığına da diqqət çəkir. O, tarixi dövrləşdirmə üçün təklif edilən bu prinsiplərlə qismən razılaşıır. Eyni zamanda ədəbiyyat tarixinə elmi nüfuzu tam şəkildə gerçəkləşdirə biləcək prinsiplərin tapılması zərurəti üzərində düşünür. Mövcud prinsiplərdə onu ən çox narazı salan cəhət dövrləşdirmədə iqtisadi, ictimai, siyasi və digər amillərin ön plan keçməsi, ədəbiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarının burada təsbit olunmamasıdır.

B.Çobanzadə iqtisadi, ictimai, siyasi amillərin “ədəbiyyat üzərinə təsiri”ni qəbul edir, lakin tarixi dövrləşdirmədə “ədəbiyyatın xüsusi bir hadisə olaraq inkişaf və təkamül dövrlərinin” nəzərə alınmasının zəruriliyi məsələsi onu daha çox düşündürür. O, elmi və metodoloji cəhətdən bu gün də çox müasir və haqqında fikirləşməyə dəyən bir sual qoyur: “Ədəbiyyat özünün xüsusi təbiətinə, ümumi ictimai və iqtisadi qanunlardan əlavə, öz xüsusi inkişaf yollarına, qanunlarına da malik deyilmi?” (4, 253)

Alim tarixi dövrləşdirmənin prinsiplərində elmiliyə təminat verəcək əsas tələb kimi iqtisadi, ictimai və siyasi amillərlə bir sırada ədəbiyyatın “öz xüsusi inkişaf yolları”ni, “qanunları”ni da nəzərə almağın vacibliyini əsas tələb kimi irəli sürür: “Buna görə də ədəbiyyat tarixini dövrlərə ayırmaq da bu xüsusi əlamətləri göz önündə tutmaqla qabil ola bilər.”² B.Çobanzadə bu qənaətdədir ki, müəyyən bir zaman kəsiyindəki ədəbiyyatın şəkil və mündəricəsindəki “üzviyyət”i–“xüsusi inkişaf yolları” və “qanunları” tapmaqla “həmin bu ədəbi üzviyyətin təkamülündəki mərhələləri” müəyyənləşdirmək olar.

O, ədəbiyyata elmi yanaşmada və tarixi dövrləşdirmənin prinsipləri üzərində düşünərkən özünün “xarici”, Sakulinin isə “geterogen prinsipləri” adını verdiyi başqa bir prinsipi də məqbul hesab edir. Bu prinsipin nəzəri əsaslandırılmalarında artıq ədəbiyyat ictimai, iqtisadi, siyasi və digər amillərdən sərf nəzər edilir, əlahiddə, özünəməxsus, inkişaf qanunlarına, təkamül xüsusiyyətlərinə malik avtonom bir sahə kimi götürülür. B.Çobanzadə yazır: “... professor Sakulin “geterogen prinsipi” (Гетерогенный принцип) adını verərək öz tərəfindən yalnız ədəbi və muhtariyyətli, avtonom prinsip üzərində təsnif yapılmasını təklif edir” (4, 253). Əslində bu prinsip B.Çobanzadəyə ədəbiyyatın spesifikasını və inkişaf qanunauyğunluqlarını tam şəkildə nəzərə alan prinsip kimi daha elmi görünür və o bu prinsipə qeyd – şərtsiz qəbul edir. Lakin B.Çobanzadə eyni zamanda “ədəbiyyat tarixini bu surətlə, yəni özünəməxsus əlamətlərinə görə sistem altına almaq və dövrlərə ayırmaq prinsipinin çox mühüm olmaqla bərabər, tətbiqi də çox çətin” olduğunu yaxşı başa düşür.

Alim türk ədəbiyyatı üzrə aparılan tarixi dövrləşdirmələrdə vahid bir prinsipin əsas götürülməməsini, dövrləşdirmənin fərqli prinsiplər əsasında aparılmasını, əsas götürülən bəzi prinsiplərin isə ədəbiyyatın mühüm estetik xüsusiyyətlərini ehtiva etməməsini onların qüsurlu cəhətləri kimi qeyd edir və yazır: "... Bütün bu təsniflər nə prinsip etibarilə vəhdətə malikdir, nə də xarakteristikləri etibarilə aydındır" (4, 255).

B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı özünə qədər aparılan tədqiqatlarda dövrləşdirmə ilə bağlı ağıllı – başlı heç bir qeydə və mülahizəyə rast gəlmədiyini yazır və türk ədəbiyyatı tarixində mükəmməl elmi prinsiplərə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində isə ümumən bu barədə "heç bir qeydə" rast gəlməməsini ədəbiyyatlarımızın tarixinin lazımı səviyyədə, onun "tarixinin keçirdiyi inkişaf və təkamül mərhələlərini gözəlcə qavramaq" səviyyəsində öyrənilmədiyini, bu istiqamətdə ciddi işlərin görülməsi lüzumunu qabardır. O, ədəbiyyat tarixini həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətlərdə öyrənmək prinsipini müdafiə edir. Həm Avropa, həm də rus ədəbiyyat tarixçiliyində bunun kifayət qədər təcrübəsi olduğuna diqqət çəkir. Üfüqi istiqamət deyərkən, B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqları ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi öyrənməyi nəzərdə tutur. B.Çobanzadəyə görə, məhz bu tipli tədqiqat zamanı, "müxtəlif şivələrdə bulunan ədəbiyyat məhsulları arasındakı müşabəhət və fərqlər özlüyündən meydana çıxacaqdır" (4, 257).

Alim "şaquli cizgi ilə,yaxud muqəttələ" yolu ilə tədqiqat deyərkən türk xalqları ədəbiyyatının hər hansı bir zaman kəsiyinə məxsus olan dövrünün bütün təmayülləri (ancaq əsas istiqaməti və nümayəndəsinin yaradıcılığı əsasında yox) ilə öyrənmək prinsipini səmərəli hesab edir. Alim hesab edir ki, hər bir dövrdə müxtəlif təbəqə və zümrələrə, o cümlədən hakim və məhkum siniflərə məxsus ədəbiyyat tipləri olduğundan bu ədəbiyyatları bütövlükdə tədqiqata cəlb etməyən "ədəbiyyat tarixçisi vəzifəsini ikmal etmiş olmaz." O, F.Köprülüzadənin, İ.Hikmətin tədqiqatlarında bu istiqamətdə müəyyən işlərin görüldüyünü də qeyd edir.

"Hər halda hər hansı bir ölkə və yaxud şivənin ədəbiyyatını ayırıb alaraq tədqiqdə bulunmaq və daha fənası belə tədqiqlərə dayanaraq inkişaf mərhələlərini təyin etmək qabil deyildir"²² çənaətinə gələrək alim 1926 – cı ildə Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayda türk ədəbiyyatının üfüqi və şaquli, coğrafi və tarix kəsmələrində dərinliyi və genişliyi ilə tədqiqini ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi və dövrləşdirilməsi baxımından məqbul elmi prinsiplər kimi qəbul və təqdir edir.

Alim Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqları ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi öyrənmək konsepsiyasını irəli sürəndə "türk birliyinə rus müdaxiləsi dövlət siyasəti səviyyəsində cərəyan edirdi" (1, 20). "Ədəbi dildəki parçalanmalar, ortaq mədəniyyətlərin məhəlli mədəniyyətlərə dönüsdürülməsi, Türkiyə amili ilə Türkünstan amili arasındakı doğma bağların, əlaqələrin özülündən zədələnməsi" (1, 10) bu siyasətin tərkib hissəsi idi. Azər Turan öz tədqiqatında tamamilə doğru yazır

ki, bu siyasət Azərbaycan mühitində milli müqavimət duyğusunu gücləndirirdi. Tədqiqatçı H.Cavidin “Topal Teymur”unun məhz bu cür milli müqavimət duyğusundan doğduğunu, onun “dövrün, zamanın milli – siyasi sənədi” kimi ərsəyə gəldiyini göstərəndə də, “bu sənədi imzalayan tək şəxsiyyət isə yalnız H.Cavid deyil. Ona milli idealistlər də, milli marksistlər də qol qoya bilərdi” fikrini dövrüyyəyə buraxanda da tamamilə haqlı idi. B.Çobanzadənin ədəbiyyat tarixini ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində tədqiq və dövləşdirmə siyasəti təpədən – dırnağa milliliklə türkçülüyn vəhdətindən güc alırdı.

Tədqiqatçının ədəbiyyat tarixinin dövləşdirilməsinə dair elmi – nəzəri və metodoloji konsepsiyası ilk dəfə onun “Son dövr Krım – tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri” adlı tədqiqatında praktik olaraq həyata keçirilmişdir. O, ədəbiyyat tarixini dövləşdirmənin ilk təcrübəsini Krım – tatar ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna əsasən aparmışdı. Onun tədqiqatında dağınıq şəkildə əks olunan dövləşdirmə təsnifatını professor N.Şəmsizadə (Babayev) aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

I. İslama qədərki dövr. Bu dövr iki ədəbi qola ayrılırdı: a) Orxon abidələri – xaqanlar və tekinlər, dövlət dili və “klassik üslublu ədəbiyyat”, b) “Qara xalq ədəbiyyatı”

II. İslamdan sonrakı dövr. Müəllif bunu “üçqatlı ədəbiyyat” dövrü hesab edir:

a) saray ədəbiyyatı, b) din ədəbiyyatı, c) xalq ədəbiyyatı

III. Yeni dövr ədəbiyyatı – 1905 – ci ildən sonrakı ədəbiyyat. Bu dövr üç mərhələyə bölünür:

a) 1905 - 1917, b) 1917 – 1922, c) 1922 – 1927” (3, 70)

N.Şəmsizadə “ictimai – iqtisadi inkişafın fasiləsizliyinə, tarixi tərəqqinin obyektiv təkamülünə istinad edə bilməməsi” baxımından B.Çobanzadənin təsnifatının “ciddi elmi əsasa” malik olmaması qənaətinə gəlir. Ancaq məsələ burasındadır ki, B.Çobanzadənin ədəbiyyatı tarixi dövləşdirmə konsepsiyasında ədəbiyyatın tarixi təkamülünü bütövlükdə ictimai – iqtisadi inkişafa tabe tutmaq tendensiyası yoxdur. O, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, ədəbiyyatın tarixi dövləşdirilməsini “ümumi ictimai və iqtisadi qanunlardan əlavə”, ədəbiyyatın “özünün xüsusi təbiətinə”, “öz xüsusi inkişaf yollarına, qanunlarına” əsasən aparmaq tərəfdarı idi. Ədəbiyyatın tarixi dövləşdirilməsinin ictimai, siyasi və iqtisadi münasibətlərlə əlqələndirərək aparmağı o, keçid xarakterli bir konsepsiya kimi qəbul edirdi. Bu zaman o, xüsusən türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin bütün incəliklərinə qədər öyrənilmədiyini, buna görə də dövləşdirmədə daha davamlı elmi konsepsiyalar irəli sürməyin çətin, mövcud vəziyyətdə isə mümkünsüz olması qənaətinə gəlmişdi. B.Çobanzadə müəyyən mənada ədəbiyyatın avtonomluğunu da qəbul edirdi. Perspektivdə o, dövləşdirməni ədəbiyyatın tarixi təkamülünün daxili qanunauyğunluqları əsasında aparmağı da mümkün sayırdı. Fikrimizcə, “Son dövr Krım- tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri” əsərində irəli sürdüyü dövləşdirmə prinsipini o, özü də mükəmməl bir prinsip kimi yox, ümumən tarixi çox az öyrənilmiş Krım – tatar ədəbiyyatı ilə bağlı keçid xarakterli bir bölgü kimi təqdim

etmişdi. Tarixi dövrlərin bölgüsü aparılarkən həm xronoloji, həm də ictimai – siyasi faktorlar prinsipi axıra qədər gözlənilmişdi. Lakin tarixi dövrlərin daxili bölgüsündə B.Çobanzadənin öz təbiri ilə demiş olsaq, “prinsip vəhdəti” pozulmuşdu.

Birinci iki dövrün daxili bölgüsü bədii materialın xarakteri əsasında aparıldığı halda, üçüncü dövrün daxili bölgüsü xronoloji prinsipə tabe tutulmuşdu. Bu cür bölgülərin qüsuru onda idi ki, ədəbi prosesin tarixi təkamülünü axıra qədər izləməyə imkan vermirdi. Bununla belə, B.Çobanzadənin daxili bölgülərində kifayət qədər maraqlı cəhətlər də müşahidə etmək mümkündür. Bu bölgülərdə ayrı – ayrı tarixi dövrlərə məxsus ədəbiyyatların fərqli estetik prinsiplər əsasında meydana çıxmasının, tarixi ədəbi proseslərdə müxtəlif təmayüllərin mövcudluğunun əlamətdar xüsusiyyətlərini izləmək mümkündür. Onlar ədəbiyyat tarixində cərəyan edən hadisələrin mahiyyətini daha dəqiq başa düşməyə və izah etməyə imkan verir. Əslində, bu daxili bölgülər B.Çobanzadənin ədəbiyyata metodoloji baxışının praktik ifadəsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azər İ.Ə (Azər Turan). Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqları (namizədlilik dissertasiyasının avtoreferatı). Bakı, 2010.
2. Babayev N. Bəkir Çobanzadə / Fikrin karvanı (məqalələr məcmuəsi). Bakı. Yazıçı, 1984.
3. Babayev N. Ədəbi mübahisələr. Bakı. Yazıçı, 1986.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007.

Məhbubə Qurbanova*

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN METODİKİ GÖRÜŞLƏRİ

Görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadənin elm aləminə gəlişi xalq maarifinin genişləndiyi, milli həyatın oyandığı, milli intibahın başladığı, xalqın mənəvi ehtiyaclarının qabarıq şəkildə üzə çıxdığı mürəkkəb bir dövrə təsadüf edir. O, bu mübarizədə istedadı ilə xalqına xidmət etmiş, türkologiya, dilçilik, terminologiya, dialektologiya, əlifba və qrafika məsələləri, ədəbiyyatşünaslıq, maarif və təhsil, türk dillərinin metodikası sahələrində çalışmaqla zəngin elmi irs yaratmış, türk dilçiliyinin inkişafına təkan vermişdir.

Bəkir Çobanzadə həyatının ən məhsuldar illərini Bakıda keçirmiş, Azərbaycan elminə böyük töhfələr vermişdir. 1924-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının dəvəti ilə Bakıya gələn alim Bakı Universitetində

---

*Qurbanova Məhbubə–Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasına, 1925-1927-ci illərdə isə şərqişünaslıq fakültəsinə rəhbərlik etmişdir. O, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının Elmi Şurasının üzvü, Azərbaycan Tədqiq və Təəbbü Cəmiyyətinin elmi katibi və Yeni Əlifba komitəsinin üzvü, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın təşkilatçısı, Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsi elmi heyətinin sədri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu illərdə Bakı türkoloji mərkəzə çevrilir, burada Bəkir Çobanzadə ilə bərabər V.V.Bartold, A.N.Samoyloviç, N.K.Dmitriyev, N.İ.Aşmarin və başqaları türkologiyamı inkişaf etdirirdilər.

Bəkir Çobanzadə elmi fəaliyyətinin ilk addımlarından zəmanəsinin bu mütərəqqi hərəkatına qoşuldu və dilin islahı uğrunda mübarizəni fəaliyyətinin məqsədinə çevirdi. O, milli dillərin – kırım tatar, Azərbaycan, özbək və b. türk dillərinin inkişafına onun nəzəri-estetik əsaslarını hazırlamaqla yardım göstərməyə başlayır. Dilin islahı uğrunda mübarizədə B.Çobanzadə o zaman üçün metodiki görüşlərinin mükəmməl sistemi yaradır.

Bəkir Çobanzadə ilk dəfə olaraq türk dili və ədəbiyyatının metodikasına həsr olunmuş əsərlər yazır, ibtidai və orta məktəblərdə çalışan türk dili müəllimləri, darülmüəllimin və pedaqoji institut tələbələri üçün türk dilinin tədrisi metodikasına dair ayrıca kitab şəklində metodik vəsaitlər nəşr etməyə başlayır. B.Çobanzadə 1926-cı ildə «Türk dili və ədəbiyyat üsuli tədrisi» adlı kitab çap etdirmişdir. Görkəmli metodist A.Abdullayev Bəkir Çobanzadənin bu sahədə xidmətini yüksək qiymətləndirərək yazır: «Professor Bəkir Çobanzadənin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi «Türk dili və ədəbiyyat üsuli tədrisi» kitabına gəlincə qeyd etməliyik ki, bu əsər Azərbaycan dilində o vaxta qədər çapdan çıxmış ən mükəmməl metodik əsərlərdən biri sayılmalıdır» (1, s. 5). B.Çobanzadə 1924-cü ildən başlayaraq Bakı Universitetinin şərq fakültəsində türk dili və ədəbiyyatı metodikası kursunu oxuyur və pedaqoji fəaliyyətinin nəticəsi olaraq bu əsəri çap etdirir. Bəkir Çobanzadə qeyd edir ki, «bu əsərin yalnız öz tədqiqatımızdan ibarət olmadığını söyləməyə həçət belə yoxdur. Çünki hər bəhşdə mənbələrimiz bir çox dəfələr zikr edilmişdir. Bununla bərabər, əlifba, sərf, doğru yazma... kimi bəhşlərdə hər kəsdən ziyadə rusların parlaq üsulçuları sayılan: «Uşakov, Afanasiyev, Peşkovski, Solokov, Derjavin ... kimi alimlərin əsərlərindən faydalandığımızı ayrıca qeyd etməliyik» (3, s. 4-5). Bəkir Çobanzadə ana dilinin tədrisi metodikasına dair rusca yazılmış bir sıra əsərlərdən bəhrələnib onların əsasında bu kitabı yazmışdır.

1932-ci ildə B.Çobanzadə C.Məmmədşadə ilə birlikdə «Türk dilinin metodikası» əsərini yazır. Bu əsər politexnik məktəblərdə dil dərslərinin mövqeyinə, savad üsullarına, imla və onun tədrisi üsullarına, qıraət tədrisinin üsuluna, dil müəllimlərinin sinifdən xaric işlərinə, türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisinə dair tövsiyələrdən ibarətdir. Burada sözün məna cəhətinə yüksək qiymət verilir. Sözün məna cəhətinin düzgün qiymətləndirilməsi onun kontekst daxilində izah edilməsi fikrinə gətirib çıxarır.

B.Çobanzadə 1930-cu ildə «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalında «Ədəbiyyat dərslərinin üsul tədrisi haqqında» adlı məqalə və 1932-ci ildə isə «Kommunist tərbiyəsi uğrunda» jurnalında «Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi metodikası məsələləri» adlı məqalə çap etdirir. Bu məqalələrdə ədəbiyyatın tədrisi zamanı oxuma – qiraət məsələsi, oxuma texnikası haqqında izahatlar, qeyri-türk məktəblərində türk dilinin tədrisi metodikasının əsas yolları və üsulları haqqında məlumat verilir.

Bu əsərlərdə türkologiyada metodika elminin əsasını qoyan Bəkir Çobanzadə qrammatik və yazı qaydalarının öyrənilməsini ön plana çəkir. Məktəblərdə tədrisin əsas məqsədini dili və danışma yollarını öyrətmək kimi göstərir. Yazı tədrisinin vacibliyini belə şərh edir: «Yazı, bir tərəfdən, çox mühüm mədəni və ictimai amillərdən olması, digər tərəfdən, indiyə qədər sərf-nəhv və lisan kitablarımızda daima dil ilə qarışdırılması etibarilə üzərində müfəssəl surətdə durulması lazım gələn məsələlərdən birisidir. Bunun üçün yazının nə surətdə nəşət və təkamül etdiyini gözdən keçirməliyiz» (8, s. 100).

B.Çobanzadənin 1928-ci ildə nəşr edilən «Türk dili» kitabını nəzərdən keçirəndə metodika məsələlərinin onun yaradıcılığının bütün mərhələlərində diqqət mərkəzində olmasının və uşaqların yazı və qiraət ilə biliklərinin genişlənməsində, estetik savadının formalaşmasında misilsiz rol oynamasının şahidi oluruq. Kitabda türk dili tədrisinin məqsəd və vəzifələri göstərilir, əlifba təliminin müxtəsər tarixi, əlifba təliminin növləri; tərkibi-üsuli-hərfiyyə (höccələmə üsulu), hecalar üsulu, sövti üsul və tam kəlmələr üsulunun xüsusiyyətləri ilə tanış edilir, türk dili dərslərində şagirdlərə verilən bilik və vərdişlər gələcək həyatlarında faydasından bəhs olunur: «Yazmaq insanın öz fikirlərini, duyğularını bildirməsi etibarilə əhəmiyyət qazanırsa, oxumaq yüzlərcə, minlərcə insanların təcrübə və biliklərindən faydalanmaq etibarilə daha mühümdür. Bundan başqa, oxuma bilən insan yüzlərcə illər əvvəl gəlib-keçmiş alimlərin, ümumiyyətlə insanların fikir və təcrübələrindən faydalana bilər» (8, s. 73). B.Çobanzadə qeyd edir ki, mədəni xalqlara mənsub olan insanlar həyatlarını kitabsız təsəvvür etməzlər, onlar hər yerdə kitab oxuyurlar. Amma təəssüflə bildirir ki, Şərqdə, türk-tatar xalqlarının yaşadıkları yerlərdə heç savadlılar da kitab oxumurlar. O, belə nəticəyə gəlir ki, «qiraət zehni və ictimai inkişafın, iləriləmənin birinci amillərindəndir. Müəllimin birinci vəzifəsi uşaqlarını, tələbələrini oxumanın əhəmiyyət və qiyməti ilə tanış etməkdir» (8, s. 74). 85 il bundan əvvəl yazılmış bu sözlər indi də aktualdır və öz əhəmiyyətini itirmir. B.Çobanzadə nitq mühitinin güclü təsiri altında uşaqların nitqinin daim pozulduğunu və buraxdıqları nöqsanların müxtəlifliyini nəzərə alaraq onların dəqiq hesabını aparmağı məsləhət görür. O, xüsusi olaraq vurğulayır ki, tədris zamanı tələbələr hər bir sözün mənasını başa düşməli, qiraət zamanı durğu işarələrinə fikir verməli, səsini ucaltmağı-alçaltmağı bacarmalı, vurğulara diqqət yetirməlidirlər. Bu mənada oxuma üsullarından olan izahlı oxuma (изъяснительное чтение) və ifadəli oxuma (изобразительное чтение) xüsusi yer tutur. Müəllim tədris zamanı oxumadan əvvəl, oxuyarkən,

oxuduqdan sonra izahatlar verməlidir. Bu izahatlar dörd cür olmalıdır: filoloji, psixoloji, estetik və sosioloji: «Filoloji cəhətlərə diqqət vermək sayəsində oxunan parçada bulunan ifadələr, lisani şəkillər, lüğətlər, istilahlər və bütün bu üsürlərin mühərririn parçasından təqib etdiyi məqsədə xidmət edib-etmədiyi cəhətləri meydana çıxara bilərik...»

Psixoloji cəhətlər mühərririn sözlərə, ifadələrə verdiyi mənələrdən alaraq, onun əsərində işlətdiyi başlıca motivlərə qədər varır.

Estetik nöqtəyə gəlincə, burada, ...mühərririn verdiyi bədii şəkillər qavramaya çalışmalıdır... Bədii əsərlər bir neçə lövhə və şəkillərdən ibarətdir. Bu şəkilləri tələbələr qiraət zamanında eynicə bənimsəməlidirlər.

Sosiolojik-ictimai cəhətdən veriləcək izahat mühərririn və ya mühərrirdən oxunan parçanın ideoloji və sinfi üsürlərini meydana çıxarmaqdır» (8, s. 77-78).

İfadəli oxuma zamanı təkcə səs deyil, hərəkətlər-jestlər, mimika vasitələri xüsusi rol oynayır. Tələbələrin marağını cəlb etmək üçün səhnələşdirilmiş ifadəli oxuma üsulundan da istifadə etmək olar.

Türk dilinin tədrisindən danışarkən B.Çobanzadə imza və düz yazma məsələlərini çox vacib və mühüm hesab edir. Burada yazı və imla nədir?, yazının inkişaf və təkamül dövrləri, yazını əldə etmə üsulları, yazı ilə oxuma arasındakı münasibət, imla əsasları və imlanın tədrisində başlıca üsullar kimi məsələləri önə çəkir. Yazının keçdiyi inkişafı dörd dövrdə göstərir: təsviri-kriptografiya dövrü (bura «Orxon kitabələrini» də aid edir), ideografi dövr, hecaı dövr, hərfi və sövti dövrü. B.Çobanzadə belə qənaətə gəlir ki, yeni türk əlifbası, yəni 1926-cı ildə I Türkoloji qurultay tərəfindən qəbul edilən əlifba «hərfi-sövti əlifbalardan olub, bu cəhətdən bir neçə Avropa xalqlarının əlifbalarından daha mükəmməldir» (8, s. 102). Mədəni insanlar üçün zəruri olan məqamlardan biri də imladır və yaxud «doğru yazma»dır (правописание). B.Çobanzadə hesab edir ki, «yazının qiyməti, ictimai əhəmiyyəti imla ilədir... Doğru yazmanın birinci əsası doğru söyləmək, doğru danışmaqdır» (8, s. 108). Yəni alim ilk növbədə sözləri düzgün tələffüz etməyi və Azərbaycan ədəbi tələffüzünün qaydalarının tələblərini düzgün yerinə yetirməyi tövsiyə edir. Düzgün yazmaq ədəbi dildə danışdığı kimi yazmaqdır. «Ədəbi dil ümumi olduğundan, bu dilə dayanılaraq meydana gətiriləcək yazı da ümumi və bir şəkildə olar» (8, s. 109). B.Çobanzadənin fikrincə, tamamilə təşəkkül etmiş Azərbaycan ədəbi dili yoxdur və o, Qazax – Gəncə – Şirvan – Qarabağ rayonunun şivəsi üzərində Oktyabr inqilabından sonra meydana gəlməkdədir. Niyə görə bu rayonun şivəsi? Çünki bu rayondan Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri: Fətəli Axundov – Həsən bəy Zərdabi – Ələkbər Sabir çıxıb (8, s. 110). Onlar Azərbaycan ədəbi dilini canlı xalq dili və əsrlərdən gələn əski dillə bağlayırlar.

İmla təlimində istifadə edilən yazılara izahlı yazılar, seçmə imla, lüğət üzrə imla, habelə ifadə və inşalar daha geniş əhatə olunur. Ümumiyyətlə, Bəkir

Çobanzadə kitabı yazarkən zəngin pedaqoji təcrübəsindən və səmərəli iş nümunələrindən istifadə etmiş, yerli şəraitin spesifikliyini nəzərə almışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının milli dirçəliş və inkişafı uğrunda mübarizə aparan maarifpərvər ziyalı İsmayıl Bəy Qasıralı türklərin birləşməsi məqsədilə rus təzyiqi altında qalmış türkdilli xalqlara, bütün türk dünyasına qəbul etdirmək istədiyi “Dildə, Fikirdə, İşdə birlik!” düşüncəsini dilə gətirmişdi. Bu fikri davam etdirərək 1926-cı ildə I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadə ümumtürk ortaq dili kimi təklif etmişdi. Prof. T.Hacıyev bu haqda yazır: «Prof. B.Çobanzadə Kırım dil mühitindən gəlmişdi. O, İsmayıl bəy Qasıralının birbaşa ideya və dil övladı idi. «Tərcüman» qəzetinin dil təcrübəsinə yaxşı bələddi. Ümumi anlaşılan dilin nə demək olduğunu yaxşı bilirdi. B.Çobanzadə türk xalqlarının ünsiyyətinin reallaşmasını iqtisadi həyat və kompleksinin birliyində görürdü. Təklif edirdi ki, bir dərəcəli məktəblərdə (bu bizim indiki təbirlə ibtidai siniflərdir) yerli milli terminlər işlənsin, ikinci dərəcəli məktəblərdə (indiki orta təhsil məktəbləri) ümumtürk terminlərdən istifadə edilsin, üçüncü dərəcəli məktəblərdə (indiki ali məktəblər) ümumtürk bazası əsasında beynəlmiləl terminologiya sistemində qoşulaq... Mən bu fikirdəyəm ki, B.Çobanzadənin sistemindən optimal ünsiyyət mexanizmi yoxdur. Burada uşaqlıqdan öz beşik dili üstündə duran övlad böyüdükcə hərtərəfli türk olur» (9, s. 26).

I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadə tədris-metodikaməsələləri haqqında danışır, ana dilinin tədrisində Avropa standartları ilə milli ənənəni birləşdirən tədrisə üstünlük verir və milli dərslərlərin yazılmasını zəruri hesab edir.

Beləliklə, Şərqdə ilk dəfə olaraq Bəkir Çobanzadə türk dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası elminin əsasını qoymuş, onun inkişaf yolunu müəyyənləşdirmiş, tədrisin təşkili, türkcə oxuyub-yazma qayda və qanunlarını, təhsildə terminologiya və s. metodika ilə birbaşa bağlı olan məsələləri tədqiq etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı: Maarif, 1966.
2. Çobanzadə B., Ağazadə F. Türk qrameri, Bakı: Azərənşr, 1929.
3. Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi, Bakı: Azərənşr, 1926.
4. Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi, II qism, Bakı: Azərənşr, 1927.
5. Çobanzadə B. Ədəbiyyat dərslərinin üsul tədrisi haqqında // Azərbaycan öyrənmə yolu, 1930, №1, s. 19-22
6. Çobanzadə B. Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi metodikası məsələləri // Kommunist tərbiyəsi uğrunda, 1932, №3, s. 21-28
7. Çobanzadə B., Məmmədşadə C. Türk dilinin metodikası, Bakı: Azərənşr, 1932.
8. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Ульвия Гусейнова*

ТЮРКОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

Доктор филологических наук, профессор Будапештского, Лозанского, Крымского, Бакинского, Ташкентского, Бухарского университетов, действительный член Азербайджанского филиала АН СССР, член Парижского лингвистического общества выдающий ученый Бекир Чобанзаде представляет собой яркую страницу в тюркологии.

Бекир Чобанзаде – уроженец крымского городка Карасубазар окончил 6-летнюю школу-рушдие. О выдающихся способностях маленького Бекира говорит его речь на церемонии награждения учащихся. Речь 13-летнего Бекира была опубликована в газете «Ветан хадими»: «О, всемилостивейшие господа благодетели! Вновь представ перед Вами, сообразно благовоспитанности своей скромной особы, покорно прошу Вашего милостивейшего позволения произнести несколько слов (благодарности). Всем Вам известно, что я являюсь сыном одного из беднейших людей нашей любимой и драгоценной Родины. Не владеющий грамотой сердобольный отец мой, чувствующий себя ответственным перед своей совестью и перед Всевышним и всецело уверовавший в необходимость учения, пятый год подряд зимой и летом ежедневно кроме пятницы, посылал меня в школу. Когда отец был молод, к большому сожалению, несмотря на трудолюбие и старание, он не смог получить образование, ибо в наших школах в то время трудно было это сделать бедному человеку. Сегодня же, слава Аллаху, бесчисленные наши благодетели, открыв школу-рушдие, предоставили нам возможность учиться, открыли нам путь в мир знаний и наук, а значит в мир света и свободы. Да, Вы открыли этот университет наук, открыли с тем, чтобы дети всех слоев нашей уммы (нашего общества) и бедных и богатых, самого простого люда и аристократов, и собственные дражайшие Ваши наследники, научившись грамоте, могли пользоваться благодатью и светом сего храма. Не ограничившись только этим, Вы обеспечили детей из бедных семей книгами и формой, что говорит о чувствах высокого патриотизма бурлящего в Ваших сердцах.

О, всемилостивейшие благодетели и спасители наши! Хотя я и мал возрастом, но мал не настолько, чтобы не понимать того высокого порыва души и благодеяния, оказанного Вами. Ибо не видеть и не понимать этого

---

*Гусейнова Ульвия – научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории «Тюркологические исследования» БГУ, доктор философии по филологии.

все равно, что не видеть солнца в безоблачном небе. Поэтому уверяю Вас, что все мы, дети небогатых родителей, день и ночь будем молиться за Вас, возвышая благодеяния Ваши.

Весьма краткое время необходимо, чтобы благодаря Вашему милосердию мы смогли (окончить школу) и освободиться от чудовищного бедствия – катастрофы безграмотности. До судного дня будут совершаться молитвы в честь милосердных благодетелей. Заканчивая речь, из недр сердца восклицаю: «Да здравствуют ученые и просвещенцы нашего народа! Да здравствуют те, кто ведет нас к свету!» [10]

Речь Бекира Чобанзаде свидетельствует о блестящих ораторских способностях будущего тюрколога. Окончив школу, он продолжает свою учебу в Турции в Галатасарайском лицее, где изучает словесность. Далее поступает на историко-филологический факультет Будапештского университета, изучает тюркскую, семитскую и финно-угорскую филологию. По окончании университета Бекир Чобанзаде, защитив диссертацию на тему «Кажущиеся сингармонические несоответствия в «Кодексе Куманикусе», первым в тюркском мире получает европейскую степень доктора филологии. Диссертация была посвящена письменному памятнику куманского (старокыпчакского) языка начала XIV века «Кодексу Куманикусу». Рукопись памятника состоит из латино-персидско-куманского и кумано-немецкого словарей. Хотелось отметить, что одним из преподавателей Б.Чобанзаде был один из основоположников венгерской тюркологии академик Юлиус Немет. Глубокие знания Немета в области кумыкского языка послужили в будущем данью благодарного студента в изучении кумыкского языка и литературы. В 1926 году Бекир Чобанзаде напишет «Заметки о языке и словесности кумыков» и «Предварительное сообщение о кумыкском наречии». Б.Чобанзаде в статье «Предварительное сообщение о кумыкском наречии» отмечает, что среди всех тюркских наречий [языков – Г.У.] наиболее мало изученным является язык, литература и история кумыков, проживающих в Дагестане. В статье имеются ценные сведения об этимологии слова куман и об исследованиях в этой области. Далее он останавливается на фонетических, морфологических и лексикологических особенностях кумыкского языка, на основании чего приходит к выводу, что это наречие нельзя включать в одну группу с южно-тюркскими наречиями – османским, азербайджанским и туркменским и отмечает близость его к балкаро-карачайскому и северокрымскому наречиям тюрко-татар: «Эта группа занимает среднее место между казачьим и османским диалектами». Б.Чобанзаде вопреки убеждению Банга в восточных корнях «Кодекса куманикуса» относит данный памятник «тав-группе» по классификации тюркских языков Самойловичем. Анализируя классификации тюрко-татарских наречий от М.Кашгарского до Самойловича, автор приходит к выводу, что ни одна из них не способна в точности указать на определенную группу. Б.Чобанзаде пишет, что

«кипчакская группа наших дней с историческим памятником «Кодекс куманикус», хотя и подходит ближе к киргизскому наречию, ничего общего с означенными признаками теперь уже не имеет». В действительности через много выдающийся советский тюрколог Н.Баскаков, классифицируя тюркские, отметил, что «современные тюркские языки могут быть в историческом аспекте их образования разделены на две большие группы или ветви: западнохуннскую ветвь тюркских языков и восточнохуннскую ветвь языков, которые в основных своих чертах совпадают и с географическими границами современного их расселения на территории Европы и Азии». Н.Баскаков включает кумыкский язык в кыпчакско-огузскую подгруппу кыпчакских языков западнохуннской ветви, а киргизский язык в киргизско-кыпчакскую группу восточнохуннской ветви тюркских языков. И кумыкский, и киргизский языки имеют определенные схожие кыпчакские элементы, но по историческим и лингвистическим признакам относятся к разным ветвям. Таким образом, Бекир Чобанзаде за несколько десятилетий ранее уже заметил эти различия в противовес всем существующим до тех пор классификациям тюркских языков. В конце статьи Бекир Чобанзаде утверждает, что кумыки – это «оторвавшаяся часть балкаро-карачайских тюрков, на что указывают, кроме языковых фактов, многочисленные предания, сохранившиеся среди современных кумуков» (262-263).

Бекир Чобанзаде является автором первой грамматики крымскотатарского языка – «Къырымтатар ильмий сарфы». А.М.Эмирова о значении монографии пишет: «Читая сегодня научную грамматику крымскотатарского языка Б.Чобан-заде, нельзя не заметить обширных знаний ученого в области общего языкознания и тюркологии, его стремления применять достижения европейского и русского языкознания к анализу тюркских языков».

дин из организаторов Всесоюзного тюркологического съезда 1926, выступил на нем с двумя докладами: «Взаимоотношения тюрко-татарских языков», «Принципы составления научной терминологии на тюрко-татарских языках».

Н. А. Баскаков. К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - Т. XI. Вып. 2. - М., 1952. - С. 121-134 www.philology.ru

**BƏKİR ÇOBANZADƏNİN “TÜRK-TATAR DİALEKTOLOJİSİ”
ƏSƏRİNDƏ TÜRK-TATAR ŞİVƏLƏRİP ROBLEMİ**

Azərbaycan xalqının tarixinə ziyalı terroru kimi daxil olmuş 1937-ci ilin qurbanları sırasındakı dilçilərdən biri də əslən Krım tatarlarından olan B.Çobanzadədir. O, 1924-cü ildə yeni türk əlifbasına keçid komissiyasının rəhbəri S.Ağmalioğlunun Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin dəvəti ilə Bakıya gəlmişdir. Həmin ilin sentyabr ayından Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində həm dekan, həm də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri və professoru vəzifəsinə təyin edilir. Bilavasitə universitetdəki elmi və pedaqoji təcrübəsinin nəticəsi olaraq professorun 1927-ci ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin nəşriyyatı tərəfindən “Türk-Tatar dialektolojisi” əsəri çapdan çıxır. Bu əsər geniş elmi ictimaiyyətə, nəhayət ki, 80 ildən sonra -2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında “ 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə yenidən nəşr olunmuşdur. Əsəri şərti olaraq iki hissəyə -1)türk-tatar şivələrinin elmi-nəzəri məsələlərinə 2) türk-tatar şivələrindən nümunələrə bölmək olar. Tədqiqat işinin sonuna həmçinin türk-tatar şivələrinə aid ədəbiyyat siyahısı əlavə edilmişdir. Müəllif əsərin” Başlanğıc” hissəsində “Lisanıyyət sahəsində canlı şivələrin tədqiqi birinci yeri tutmaqdadır” yazmaqla bu işin aktuallığını əsaslandırır diqqəti bu vacib məsələyə yönəldir. Professor B.Çobanzadə təmsil etdiyi cəmiyyətin məramını və konkret olaraq onun üzərinə qoyduğu məsuliyyətdən bəhs edir:”Azərbaycan Şərq fakültəsində iki saatlıq bir seminardan ibarət olan türk-tatar dialektolojisi kursu canlı mətnlər və çox dəfə dürlü şivələrdə söyləşən tələbələrin öz ana şivələrindən topladığı material üzərində yapılan lisanı və mümkün olduğu qədər müqayisəli təhlil üzərində qurulmuşdur”(1,159). Alim bu işin xeyli çətinliklər içərisindən keçməsinə şərtləndirən iki tutarlı səbəb qeyd edir:Şərq fakültəsinin ibtidai kitabxanaya sahib olması və tələbələrin az dil bilməsi. Göründüyü kimi, bu əsərin yazılması zəruri bir ehtiyacdən qanaqlanmışdır. Professor kiçik girişdən sonra əvvəlcə “dialekt”və “dialektoloji” terminlərinin mahiyyətini açmağa çalışır: ”Türk –tatar dillərini meydana çıxaran və mənsub olduqları daha geniş Altay lisan ailəsindən ayıran amillər nə isə , türk- tatar şivə və ləhcələrini də meydana amillər eynidir (1,160). Alimin gəldiyi qənaətə görə, bu amillər üç qrupda birləşir: 1)üzvi 2)coğrafi 3)ictimai. Bu fikirlə tamamilə razıyıq ki, hər bir dilin genetik əsası, ərazi-coğrafi məkanı və ictimai əsası olmalıdır. Beləliklə, B.Çobanzadə türk-tatar şivələrinin təşəkkül tarixini "VII əsrdə və bundan da əvvəl”ə aid edir. Onun mülahizələrinə

---

*Qəmbərova Qüdsiyyə – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

görə, XI əsrə doğru türk-tatar ləhcələrinin “açıq lisanı xüsusiyyətlərlə ayrılmış olması” M.Kaşğarının ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazdığı bu əsərdə türk şivələrinin təmizliyi və fəsahtindən bəhs etməsinə əsas olmuşdur. ”Lügətlərin(ləhcə və şivə) ən fəsihi bir lisandan başqa lisan bilməyən, farslarla qarışmayan,şəhərlərə enmək adətində bulunmayan xalqlar da bulunur. İki lisanda qonuşan, şəhər xalqı ilə ixtilatda bulunan xalqların dilində rəkət,qarışıqlıq bulunur (1,161). Qeyd etmək lazımdır ki,a limin elmi üslubu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Əvvəla, türkçə təhsil almış poliqlot bir türkoloq dilçilik terminlərini yaratmağa da cəhd edir. Əsərdə ədəbi dil, ləhcə, dil, şivə, dialekt, lisan, ləfz sözlərinin hələ termin səciyyəsi olmasa da, onun formalaşmasına cəhdlər vardır. Məsələn, Avropa dilçilərinin təbirincə,o da müasir arqo və jarqonları şivə hesab edir: ”Zadəgan, burjua, köylü və işçilərin, əsnaf xalqının özlərinə məxsus şivələri bulunur (1,162).

Əsərdə “ədəbi dil”in mahiyyəti də müasir dilçilikdə nəinki hər tədqiqatçıya, hətta hər şagirdə məlum olan “Ədəbi dil canlı xalq danışığı dilindən seçmə və əvəz etmə yolu ilə yaradılmış, normaya salınmış süni dildir” hökmünün tam əksidir.Müəllif yazır: ”Ədəbi dil, təbir etdiyimiz dil, çox dəfə hakim sinfin şivə və ləhcəsindən başqa bir şey deyildir” (1,162). Göründüyü kimi, burada da “ləhcə” və “şivə” termini də müasir anlamdakı kimi deyildir. Professor məsələyə münasibətinin əsasını fransız dilçiləri Qaston Pari və Pol Meyerin fransız dilinin hüdudlarının mümkünəz olmasını guya sübut etmələrinə bağlayır. Əslində isə, bu, fransız dilinin aristokrat təbəqənin dili kimi bütün Avropada qəbul edilməsinə yönəlmiş səhv bir ideya idi. Əfsus ki, bu dil mifi nəinki bütün Avropanı bürüdü,hətta onun hüdudlarını da aşdı. Müəllif bununla İohan Şmidtin “Dalğa nəzəriyyəsi”nə tərəfdar olduğunu əsaslandır. B.Çobanzadə dialektolojinin əhəmiyyətini sübut etmək məqsədi ilə yenə də Fransada dilçilik atlasının tərtib olunmasından bəhs edərək bu işlə dilçilikdə “lisanı coğrafiya”adlı yeni bir şöbənin açılmasını bildirir. Görünür ki, professorun da “Dialektoloji atlas” yaratmaq istəyi olmuşdur: ”Ümumiyyətlə, bütün Avropa məmləkətlərində bir çox zaman əvvəllər başlanmış olan canlı şivələr tədqiqi keçirməkdə olduğumuz əsrin başlarına doğru, dediyimiz kibi, lisan coğrafiyası şəklində təkrar dirilmişdir və daha konkret, elmi bir şəkil almışdır(1,164).

B.Çobanzadənin ”Türk dialektolojisinin tarixçəsi” başlığı altında irəli sürdüyü mülahizələri də maraqlıdır. Məsələn, alim türk şivələrinin varlığından xəbər verən ədəbiyyatların “fəqirliyini”, şərq filoloji məktəblərinin daha çox ədəbi dillərlə məşğul olmasında görmüşdür. Professor bu fikrinin tələbələrində ruhi düşügnlük yaradacağını hiss edərək, böyük türkoloq M.Kaşğarının üçcildlik “Divani-lügət-it-türk” əsərini xatırladaraq, onun mahiyyətini şərh edir. Sonra bu mövzuya həsr olunmuş ikinci əsərin Məhəmməd bin Qeys tərəfindən miladi 1220-ci ildə vəfat etmiş Qütbəddin Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Munkəburni adına yazılsa da,indi əldə olmadığını qeyd edir. Müəllif nəinki bu əsərlər barədə müfəssəl məlumat verir, həm də yeri gəldikcə tənqidi fikirlər bildirməklə təəssübkeş bir türkçü olmasını da nümayiş etdirmişdir. İbn Mühənnanın “Kitabü-hilyətül-insan və

həlbətül-lisan” əsərinin imla xəstələrindən tutmuş, ta ki itib-batmış digər türk dilli ləhcələrə dair yazılmış əsərləri də xatırladır. Bunların sırasında ərəb dilçisi Əbu Həyyan əl Qərnatinin “Kitabül-idrak-li-lisanil-ətrak” və “Koman məcmuəsi”ni xüsusi qeyd edir.

Əsərin “Türk-tatar şivələrinin qarşılıqlı münasibəti və təsnifi” bölməsində türkologiyada dillərin Ural və Altay dilləri üzrə bölgüsü geniş şərh olunur. Burada İsveç alimi Fon Stralenberqin, ondan daha əvvəl, 1713-cü ildə türk-tatar və fin-üqor dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi olduğunu irəli sürən filosof Leybnitsin, Danimarka alimi R.K.Raskın, M.Müllerin, Kasten və Şottun bu sahədəki elmi xidmətlərindən bəhs olunur. Görkəmli alim bu tədqiqatların fonunda M.Kaşğarının “Divani-lügət it türk” əsərinin qiymətini nümayiş etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. “Türklərin qürur mənbəyi” adlandırdığı bu əsər barədə alim yeri düşdükcə münasibətini bildirir. Müəllif M.Kaşğaridən verdiyi bu sitatla razılaşaraq, “Türk dillərini şimdiyə qədər tədqiq edən lisançılardan heç birinin bu məsələdə diqqətçil və qətiyyətli olmadıqlarına təəssüf etmişdir. İradlarını əsaslandırmaq üçün şəxsi mövqeyini irəli sürür: “Dialektoloji üçün başlıca məsələ bu lisani-sövti-şekli ayrılıqların bulunub meydana çıxarılmasıdır (1,172). Alimin də razılaşdığı bu meyar əsasında M.Kaşğarının verdiyi şivə və şivə qruplarının səciyyəvi xüsusiyyətləri böyük təmkin və həssaslıqla şərh olunur. B.Çobanzadə türk dialektlərinin bölgüsü məsələsində rus və Avropa türkoloqlarının xidmətlərini də unutmamışdır. Əvvəlcə V.Radlovun iki cildlik “Türk şivələrinin sövti xüsusiyyətlərinə görə təsnifi” əsərində onların dörd qismə bölməsi təfərrüatı ilə şərh olunur. Vaxtilə V.Radlovun bu bölgüsünə münasibət bildirmiş N.A.Aristov, H.Vamperi, N.F.Katanov, akademik Korş kimi türkoloqların nəzəri fikirlərini izah edir. Professor özü də İlminski və Samoyleviç kimi türkoloqların da qərara gəldikləri “türk-tatar şivələrinin təsnif işinin başa çatması üçün tarixi və müqayisəli türk qrammatikasının əsaslı işlənməsi” ideyasını qəbul edir. Beləliklə, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda “Türk şivələrinin münasibəti” mövzusunda çıxışında mövzu ilə bağlı problem qaldırır. Həmin təkliflər qurultay tərəfindən qəbul olunmuş qərarda da öz əksini tapmışdır:

1) “Hər dil və şivə ayrı-ayrı tədqiq edilməli və bunların müfəssəl, dərin tədqiqlər üzərinə tərtib edilmiş lügət və elmi sərfləri meydana gətirilməlidir.

2) Türk dilləri və şivələrinin tarixi-müqayisəli sərfini, müqayisəli iştiaq lüğətini və təsnifini vücuda gətirmək üçün lazım gələn hazırlıqlar görülməlidir (1,190).

B.Çobanzadə özünə qədərki türk dillərinin müxtəlif bölgülərinin şərhindən sonra başlıca türk-tatar şivələrini 12 bölgüdə ümumiləşdirir: “Çuvaş-yakut-Sibir və Altay-Yenisey-Uryanxay-qazax və qırğız-Şərqi Türküstan-Türküstan-Ural və Volqaboyu-Qazax-Cənubi Rusiya-Kiçik Asiya” (1,191).

Alim adları qeyd olunan türk xalqlarının mənşəyi, yerləşdiyi ərazilər, təqribi sayları barədə məlumat verməklə bərabər, həmin şivələrin tədqiqatçılarının mülahizələrinə aydınlıq gətirmişdir. Əlbəttə, Azərbaycanda bir alim və müəllim

kimi fəaliyyət göstərmiş B.Çobanzadənin Azərbaycan türklərinin dili barədəki fikirləri müasir elmi ictimaiyyət üçün çox əhəmiyyətlidir. Müəllif “Qafqaz türkləri” başlığı altında yazdığı hissədə Qafqaz türklərini iki qismə ayırır: Şimali və Cənubi Qafqaz türkləri. Professorun fikrincə, Şimali Qafqazda türk-tatar xalqları cənubdakılara nisbətən daha əvvəl məskunlaşmışlar. Maraqlı cəhət ondadır ki, böyük türkoloqu bu ərazinin oborijenlərinin qeyri-türk olması fikrinə gəlməyə hansı elmi mənbə əsas vermişdir?

”Bu gün Şimali Qafqazda yerləşmiş olan balkar, qaraçay və kumuk xalqlarına gələcək olarsa, bunlar lap əski Qafqaz yerli xalqları ilə qarışmış mələz türklərdir. Bununla bərabər, bu cəhət yalnız onların etnoloji, məişət cəhətlərinə aid olub, dilləri haqqında doğru deyildir”.

Görünür, professor unudur ki, xalqın etnik və məişət münasibətləri toxunulmaz dəyərlərdir. Bu məsələdə dilin daha çevikliyi və dinamikliyi tarixdə də sübut olunmuşdur. Əgər bir xalqın dili tarixin bütün sınağından qalib çıxıbsa, bu, xalqın özünü təsdiqinin ən bariz sübutudur. Buradaca alimin “kumuk dilinin Dağıstanda beynəlxalq bir dil olması” fikrinə də münasibətimizi bildirmək yerinə düşərdi. Çox maraqlıdır ki, türk dilni bilməyən Rus inqilabçı-dekabrıstləri azəri türkcəsinin Qafqazdakı statusunu fransız dilinin Avropadakı mövqeyi ilə müqayisə etdikləri halda, türk dillərinin böyük bilicisi kiçik bir etnik qrupun dilini ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi görmüşdür. Professor yazır: “Azəri türkləri bir kaç əsrlik olduqca işlənmiş və çox uzaqlarda yaşayan türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatlarına da öz təsirini göstərən bir ədəbiyyata malikdirlər”(1,214). Tamamilə doğrudur, fakt qarşısında artıq danışıq yersizdir. Çünki azəri türklərinin dili və ədəbiyyatı nəinki digər türk xalqlarının ədəbiyyatlarına, hətta tanrısı ilə öz dilində danışmış onun verdiyi istedadla Azərbaycan dilində yazıb-yaratmış erməni və gürcü şairlərinə də şeir dili kimi doğma olmuşdur.

Bəs bütün Rusiyada şərqsünaslığın və türkologiyanın möhtəşəm təməlini qoymuş Mirzə Kazımbəyin əsərlərini “qeyri-kafi” qiymətləndirməyə nə səbəb olmuşdur? Yoxsa, böyük satirik Mirzə Ələkbər Sabirin sözlərinin yeri görünür?!

Turanlılarız, adiyi-şügli sələfiz biz!

Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz

ƏDƏBİYYAT

1. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. V cild. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007.

Pərvin Eyvazov*

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİL TƏDQIQATLARINDA QRAMMATİK KATEQORİYALARIN ŞƏRHİ

“Şəkilçilərin rolunu ağacların, nabatların canlanmasına xidmət edən faydalı mikrobların roluna bənzətmək qabildir... Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin fel damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alacaq olursaq, türk dilinə “fel dili” demək mümkündür”.

Bəkir Çobanzadə

Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadə XX əsrdə Azərbaycan dilçilik elminin, ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikrinin formalaşmasında tarixi əhəmiyyətli rol oynamış simalardan biridir. O, istər elmi və bədii yaradıcılığında, istərsə də ictimai-siyasi fəaliyyətində türk xalqlarının tərəqqisi naminə çalışmış, özündən sonra qoyduğu zəngin irslə bu millətə yüksək səviyyədə xidmət etmişdir.

B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığı türkologiyanın ən aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. Mirzə Kazım bəydən sonra türk dünyasında dilçilik elminin ağırlıqlarını öz çiyinlərində daşımaq bu görkəmli alimin üzərinə böyük məsuliyyət qoymuşdur. Xüsusilə də onun Azərbaycan dili haqqındakı tədqiqləri dilçilik elmimizə çox əvəzolunmaz töhfələr vermişdir.

Məlumdur ki, Mirzə Kazım bəydən sonra dilçiliyimizdə uzun illər davam edən bir durğunluq meydana gəlmişdi. Əsrin əvvəllərində ölkəmizin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş verməsinə rəğmən, dilçiliyimizdə ciddi boşluqlar yaşanırdı. Lakin uzun fasilədən sonra Bəkir Çobanzadə dilimiz haqqında yeni mərhələdə - tədqiqatların, demək olar ki, systemsiz və bəsit olduğu bir zamanda böyük məktəb yaratmış oldu. Beləliklə də, dilimizin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu, tarixi inkişaf mərhələləri haqqında geniş və əhatəli orijinal əsərlər ortaya çıxardı. Elmi yaradıcılığında dilimizin müasir vəziyyəti ilə yanaşı, onun tarixi inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə baş verən mühüm dəyişikliklər haqqında tutarlı faktlarla araşdırmalar apardı.

Dilimizin qrammatikasını sistemli şəkildə tədqiq edən görkəmli alim bu istiqamətdə xeyli məqalələr yazmış, dərslilər hazırlamışdır. Əlbəttə, dilin milli varlığını mühafizə edən qrammatik quruluşun sistemli öyrənilməsi o dövrün böyük elm hadisəsi idi.

B.Çobanzadəyə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair daha çox məktəb metodikası səviyyəsində bir sıra əsərlər yazılsa da, onlar həm elmi cəhətdən zəif idi, həm də yeni tədris və təlim metodları üçün köhnəlmişdi. Ona

---

* Eyvazov Pərvin – Bakı Dövlət Universitetinin “Türkoloji araşdırmalar” elmi-tədqiqat laboratoriyasının əməkdaşı, BDU-nun filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

görə də tədris prosesinin müasir tələblərinə uyğun yeni dərslik yaratmaq məsuliyyəti görkəmli alimin üzərinə düşdüyündən nəinki qrammatik qanunlar haqqında, habelə yeni qrammatikanın elmi-metodoloji əsasları haqqında da qiymətli fikirlər söyləmişdir. Tədqiqatçı dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dilini öyrədən sərf (morfologiya) kitabları ehtiyacımıza qarşılıq, dərdimizə əlac deyildir.

Qrammatikanın mahiyyətini anlamayanlar onun araşdırılmasına ciddi əhəmiyyət vermir, ümumiyyətlə, dilçilərin özlərindən uydurma qanunlar icad etdiklərini iddia edirdilər. Lakin B.Çobanzadə qrammatikanın mahiyyətini anlamayanlara belə cavab verirdi: “Sərf icad edilməz, necə ki Amerika yaradılmaz. Hər ikisi kəşf oluna bilər. Dilin tabe olduğu qaidələr insanların məntiqində deyil, bəlkə sövqi-təbiisindən, zehindən, ruhından çıxır. Bunun üçün sərf kitabı yazanlar uydurmazlar, ancaq qeyd edə bilərlər” [2, s.121].

B.Çobanzadə müasir elmi qrammatikanın həm nəzəri, həm də praktik xüsusiyyətlərini verməklə bu sahədə öz yaradıcılıq istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdi. Hətta o, bu sahə ilə məşğul olan dilçilərin hansı məsələləri bilmələrini də xüsusi olaraq qeyd edirdi. Buna görə də dilimizin morfoloji quruluşunu ətraflı tədqiq edən alimin elmi araşdırmalarında bir məqsəd də, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ana dilimizin tədrisindəki elmi nöqsanları aradan qaldırmaq idi.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu qrammatik kateqoriyaların varlığı və ifadə imkanlarının genişliyi ilə müəyyənləşir. Məlum olduğu kimi, qrammatik kateqoriya qrammatik formanın qrammatik şəkilçilərlə ifadəsidir. Deməli, qrammatik şəkilçi dilin quruluşunda, ümumiyyətlə, dilin milli xarakterinin əsas elementi kimi vacib əhəmiyyət daşıyır: “Şəkilçilər bizim üçün ən əhəmiyyətli sözlərdir: bunlar olmazsa, danışmaq qabil olmazdı. Bunların rolunu ağacların, nabatların canlanmasına xidmət edən faydalı mikrobların roluna bənzətmək qabildir. Şəkilçilər sayəsində dil canlanır, hərəkətə gəlir, sözlər bir-birinə bağlanır” [3, s.130].

Məlumdur ki, dilimizin qrammatik quruluşunda vacib rol oynayan sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik kateqoriyalar fonunda öyrənilir: yəni onların hər biri dildə müəyyən vəzifəni yerinə yetirdiyindən qruplaşdırılır. Eyni zamanda sözügedən məsələdən əsasən, morfolojiyada bəhs edildiyindən buna morfoloji kateqoriya da deyilir. Deməli, bu kateqoriyaları araşdırmaq dilimizin morfoloji quruluşunu dərinlən təhlil etməyə yönələn bir hadisədir. Əsrin əvvəllərində B.Çobanzadənin dilimizin morfolojiyası haqqında söylədiyi fikirlər o dövr üçün sözün əsl mənasında yenilik idi: “Bizim dövrümüzdə şəkliyyat (morfologiya) məsələləri çox mühümdür. Çünki şəkliyyat dilimizin quruluşunu göstərir, dilin bilxassə nə surətdə qurulub təşəkkül etdiyini bilmədikcə o dili **öyrənmək**, daha mühümü o dili **öyrətmək** qabil deyildir” [3, s.157]. Bir daha onun bu fikirindən də görürük ki, görkəmli alim bu tədqiqatlarında təkcə dilimizin öyrənilməsi deyil, həmçinin onun tədrisinin təkmilləşdirilməsini də diqqət mərkəzində saxlamışdır.

B.Çobanzadə dildəki funksiyalarına görə sözdəyişdirici şəkilçilərə iki mövqedən yanaşır:

1. “Sözdəyişdirici şəkilçilər *sözləri bir-birinə bağladıqlarından*, bunlara “nəhvi şəkilçilər” təvii olunur” [3, s.132].

2. “Sözdəyişdirici şəkilçilər *cümləyapıcı ünsürlər olduğundan* eyni zamanda “nəhvi şəkilçilər” dəxi deyilir” [3, s.157].

Təbii ki, sözdəyişdirici şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət etməklə cümlə texnologiyasının vacib elementləridir. Müəllif o cəhəti də qeyd edir ki, bir sıra dünya dillərində sözlər şəkilçiyə ehtiyac olmadan cümlədə əlaqələnilib bağlanırlar. Bu dillərdə şəkilçi funksiyasını *vurğu, inversiya, ahəng və intonasiya* kimi vasitələr yerinə yetirir. Türk-tatar dillərində isə şəkilçisiz cümlə qurmaq mümkün deyil. Lakin B.Çobanzadə dilimizdə də bu yolla – yəni qrammatik şəkilçilərin köməyi olmadan bəzi cümlələr yaratmağın mümkünlüyünü vurğulayır. Fikrimizə, o, qrammatik şəkilçilərin köməyi olmadan qurulan cümlələr deyərəkən, müasir dilçiliyimizdə bəhs olunan adlıq cümlələri nəzərdə tutmuşdur.

Tədqiqatçının qrammatik şəkilçilər içərisində təqdim etdiyi morfemlər arasında köməkçi nitq hissələrinə aid şəkilçiləşmiş vahidlərə də rast gəlmək olur. Məsələn, o, **-mi**⁴ sual ədatını “sorgu işarəti” olan sözdəyişdirici şəkilçi hesab edir. Təbii ki, şəkilçiyə bərabər funksiyaları yerinə yetirən köməkçi sözlər (və onların şəkilçiləşən formaları) hələ o dövr üçün ciddi araşdırma obyektii olmadığından müəllif ilk axtarışlarında bu qənaətlərlə razılaşmalı olub. Amma B.Çobanzadə söz sonunda sual məqsədilə baş verən uzanmanın mənşəyi ilə bağlı verdiyi qeydlərdən aydın olur ki, onun bu mövqeyinin səbəbi nədir: “Azəri ləhcəsində çox dəfə sorgu şəkilçisi işlədilməyib, yalnız sözün son səsi uzadılaraq tələffüz olunur ki, bu da fars dilinin təsiri olsa gərəkdir” [3, s.169]. Deməli, o, **-mi**⁴ ədatı sual yaratma əlamətinin yeganə qrammatik göstəricisi hesab etdiyindən onu sözdəyişdirici kimi qəbul etmişdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qrammatik şəkilçilər qrammatik kateqoriyanın göstəricisidir. B.Çobanzadənin yaradıcılığında qrammatik şəkilçilər geniş şəkildə araşdırılsa da, xüsusi olaraq qrammatik kateqoriya başlığı altında təqdim edilməmişdir. Amma onu deyək ki, şəkilçilərin tədqiqi və təhlili istiqamətində söylədiyi fikirlər, demək olar ki, qrammatik kateqoriya haqqındakı müasir nəzəri müddəalarla üst-üstə düşür. Müəllif qrammatik kateqoriya haqqında sözdəyişdirici şəkilçilər fonunda bəhs edir; yəni həmin termini birbaşa işlətməsə də, qrammatik şəkilçilərin qruplaşdırılmasında bu barədə danışıq.

Onun bu istiqamətdə dediyi fikirlərində ilk olaraq diqqətimizi çəkən bir məqamla qarşılaşdıq. Uzun illərdir ki, qrammatika kitablarında morfoloji kateqoriyalar “Ümumi qrammatik kateqoriyalar” başlığı altında təqdim edilir. Lakin son dövrlərdə aparılan tədqiqatlarda qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusi olmaqla iki qismə ayrıldığını görürük. Buradakı yanaşmada mövqə düzgündür: əgər kateqoriya yalnız bir nitq hissəsinə aiddirsə və digər sözlər yalnız həmin nitq hissəsinin müəyyən əlamətlərini qəbul edəndən sonra bu qrammatik

kateqoriyanın əlamətlərini qəbul edirsə, buna xüsusi qrammatik kateqoriya deyilir. Məsələn, ismin hal, felin növ kateqoriyası kimi. Görkəmli türkoloqun da sözdəyişdirici şəkilçiləri iki qismə ayırmasında bu məntiqi uyğunluğu görmək olur: “Sözdəyişdirici şəkilçiləri iki böyük qismə ayırmaq mümkündür: Birinci qisim həm fel, həm isim, həm də sifət mənasında işlənən bütün sözlər üçün ümumi olanlar, ikinci qisim isə yalnız fellərə məxsus şəkilçilərdir” [4, s.131].

Bəkir Çobanzadə “Türk dili” (1928) kitabında isə qrammatik şəkilçiləri digər bir cəhətdən – dildəki roluna görə dörd qismə ayırır: a) tərəf, cəhət bildirənlər: $-da^2$, $-dan^2$, $-a^2$ ($-ya^2$); b) zaman bildirənlər: $-di^4$, $-ir^4$, $-miş^4$, $-ar^2$; c) əşya və işin sahibini bildirənlər; $-im^4$, $-im^4$ ... d) çoxluq və birlik bildirənlər: $-lar^2$ [3, s.159].

Lakin alim sonrakı tədqiqatlarında qrammatik şəkilçilərin rolu və mövqeyi barəsində dediklərini daha da təkmilləşdirərək əvvəlkindən fərqlənən yeni yanaşmalar irəli sürmüşdür. F.Ağazadə ilə birgə müəllifi olduğu “Türk qrameri” (1930) əsərində artıq onun sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik kateqoriyalar çərçivəsində izahına çalışdığının şahidi oluruq.

Beləliklə, tədqiqatçı yaradıcılığında aşağıdakı qrammatik kateqoriylardan bəhs etmişdir:

Kəmiyyət kateqoriyası. Dilimizdə bu kateqoriyanın ifadə vasitəsi *-lar*, *-lər* şəkilçisidir. Bu morfem qədim yazılı abidələrimizin dilindən bu günümüzə qədər işləkdir. Orxan-Yenisey abidələrinin dilində bu şəkilçi bir qədər dar əhatədə – əsasən canlı varlıqların adlarını bildiren isimlərdə rast gəlinə də, zaman keçdikcə öz işlənmə tezliyini artırmışdır. B.Çobanzadə bu morfemi dildəki funksiyasına uyğun olaraq, **ümumi sözdəyişdirici şəkilçi** adlandırır: “Ümumi sözdəyişdirici şəkilçilərdən biri *-lar*, *-lər* şəkilçiləridir. Bu şəkilçi məna etibarilə “cəm-çoxluq” mənasını ifadə edər: *uşaq+lar*, *yoldaş+lar*, *biz+lər*, *gün+lər*, *bir+lər*, *yazdı+lar*, *kim+lər*” [4, s.131]. Nümunələrdən də görünür ki, kəmiyyət anlayışı bu dilin bütün leksik vahidlərini əhatə edir və onun qrammatik forması həmin bu vahidlərə əlavə oluna bilir. Təbii ki, burada da bir neçə fərqli məqam var. Belə ki, **-lar**, **-lər** şəkilçisinin adlar və fellərdəki funksiyaları müxtəlifdir; çünki o, bir neçə kateqoriya fonunda özünü büruzə verir. Görkəmli türkoloq bu kateqoriyanın cümlədə ədəbi dilin qrammatik normasına uyğun işlənməsini ayrıca bir qeyd kimi təqdim edir: “Ümumiyyətlə, türk ləhcələrində olduğu kibi, azəricədə də hər cəm mənası olan yerdə cəm şəkilçisini işlətmək lazım gəlməz. Bunu xüsusən say adlarından sonra gələn sözlər və fellər üçün söyləyə bilərik” [4, s.133].

Onu da qeyd edək ki, türkologiya kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətlərini $-lar^2$ şəkilçisi ilə məhdudlaşdırmaq hallarına da təsadüf edilir. Lakin sırf ana dilimiz üçün nəzərdən keçirmiş olsaq, deyə bilərik ki, kəmiyyət anlayışı digər kateqoriyalar fonunda da özünü göstərə bilər.

Bəzən belə bir fikir irəli sürülür ki, “İsim topluluq mənasında işlənəndə morfoloji çoxluq fakultativ olur” [7, c.180], yəni “İsimlər *-lar*, *-lər* şəkilçisi olmadan kollektiv cəmlilik ideyası daşır: *at –лошадь, лошади*” [7, c.70].

Dilimizdə topluluq bildirən isimlər çoxdur, ancaq onlar da (bəzi sözlər istisna olmaqla) bu kateqoriyanın əlamətlərini qəbul edirlər (xalqlar, sürülər).

Hal kateqoriyası. Bəkir Çobanzadənin hal şəkilçiləri ilə bağlı araşdırmaları da geniş və tutarlı olduğundan müasir dilçiliyimiz üçün qiymətlidir: həmin fikirlər bu gün də öz elmi çəkisini və dəyərini saxlamaqdadır. İlk olaraq dilimizdə ismin 7 halını göstərən müəllif sonradan onun sayını 5-ə endirmişdir. B.Çobanzadədən əvvəl Mirzə Kazım bəy də dilimizdə 7 hal olduğunu qeyd etmişdir. O, yeddinci hal kimi **çağırış halını (звательный падеж)** əlavə etmişdir. Eynilə Nəriman Nərimanov da öz dərsliyində ismin 7 halını verir, lakin sonuncu hal kimi **birgəlik halı (творительный падеж)** göstərir [10, s.29].

Dediyimiz kimi, Bəkir Çobanzadə əvvəlcə “Türk dili” kitabında ismin 7 halını qeyd edir. Müəllif burada sonuncu hal kimi indi dilçiliyimizdə qoşma olaraq qəbul edilmiş “ilə” morfemini təqdim edir. Lakin sonradan bu uyğunsuzluğu görərək, “Türk qrameri”ndə 5 halla kifayətlənir. Burada artıq o, adlıq (nominativ) və **ilə** morfemi ilə təqdim etdiyi halları bu sistemdən çıxarır. Tədqiqatçı “mücərrəd hal” adlandırıldığı adlıq hal barəsində yazır: “Təsrif şəkilçilərini havi olmayan isim, söz “mücərrəd” adlanır ki, rusların “*именительный*”, latınların və həmən bütün Avropa sərfələrinin “*nominativ*”, yaxud “*nominativus*”una müqabildir... Bununla bərabər hər təsrif şəkilçisini havi olmayan sözü mücərrəd halında fərz etmək doğru olmaz” (Məsələn: *Qoyun kəsdilər, Adam soydular* kimi nümunələr) [4, s.136].

O, sonuncu (yeddiinci) halın hal sistemindən çıxarılmasına gəlincə haqlı olaraq qeyd edir ki, dildə xeyli sayda bu cür formalara nəzər yetirsək, halların sayı görək çox olsun: “Bəzi hallarda “relativus” adı ilə (məsələn. Professor Deni) -ca, -cə şəkilçiləri ilə yayılan digər bir hal, bəziləri “məf’ul məə” adı ilə -la, -lə şəkilçiləri ilə səbəbiyyət mənasını verən -çun, -çün şəkilçiləri yapılan halları... əlavə edirlərsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz beş hal ilə nə ümumiyyət, və nə də vəzifə etibarilə müqayisə edəməyiz. Əgər belə halları tanıyacaq olursaq, o vaxt halların məcmusu ondan-on beşə qədər vara bilər” [4, s.137].

Bəkir Çobanzadənin bu kateqoriya ilə bağlı toxunduğu problemlərdən biri halların adlandırılmasıdır. Həmin dövrdə dilimizdə müvafiq terminlər olmadığından müəllif ərəb mənşəli terminlərə (qarşılıq kimi Avropa mənşəli terminlərdən də istifadə edib) müraciət etməli olmuşdur;

Müzaf ileyh (genetivus)	-	-in ⁴ , -nin ⁴
Məf’ul bih (accusativus)	-	-i ⁴
Məf’ul ileyh (dativus)	-	-a ² , -ya ²
Məf’ul fih (locativus)	-	-da ² , -ta ²
Məf’ul ənh (exessivus)	-	-dan ² , -tan ²

Alim əslində həmin terminlərin işlədilməsinin əleyhinədir: “Bu təbirlərin həm lisanıyyət, həm də tədrisat nöqteyi-nəzərindən əlverişli olmadığı meydandır. Lakin indiyə qədər bu cür istilahlər türkcədə düzəldilməmişdir. Onun üçün imdilik əski istilahları işlətməkdən başqa çarə yoxdur” [4, s.137]. O bildirir ki, qazan-tatar,

qazax və özbək dilçiləri bu istilahları az-çox müvəffəqiyyətlə öz dillərinə çeviriblər: “Hər halda ərəb istilahlarına görə bunları daha da müvəffəqiyyət saymaq və iləridə, bəlkə də azəri dilinin sərfi istilahlarında bu qaydaya uyaraq yeni türkcə istilahlıq etmək mümkündür” [3, s.172].

Tədqiqatçının halların şəkilçiləri üzərində apardığı qeydlərdən də görünür ki, müasir dillə müqayisədə heç bir fərqli cəhət yoxdur. Yalnız yerlik və çıxışlıq hallarda *-ta, -tə, -tan, -tən* şəkilçilərinin verilməsində müəllif samitlər ahəngini əsas götürmüşdür: “... məf^{ul} fih, məf^{ul} ənh şəkilçiləri –da, –də və –dan, –dən olduğu halda, sağır isə *-ta, -tə, -tan, -tən* olur: *it+ta, at+ta...*” [3., s.138].

Mənsubiyyət kateqoriyası. Bu kateqoriyanın əsas xüsusiyyəti odur ki, söz öz lüğəvi mənasını və müstəqilliyini saxlaya-saxlaya şəkilçilərin köməyi ilə özündən kənardakı şəxs və kəmiyyəti də göstərir. B.Çobanzadə mənsubluq bildirən qrammatik şəkilçiləri də ayrıca tədqiq etmişdir. O yazır: “Türkcədə şəxslərə aid olub, səflərimizdə “zəmir” adlanan sözlər də hind-Avropa dillərində, məsələn, ruscada ayrı olaraq sözlərin sonuna əlavə olduğu zaman şəkilçi xidmətini görürlər, yəni damardan ayrı olaraq müstəqil mənaya malik deyildirlər” [4, s.132].

N.Dmitriyevin bu kateqoriya ilə bağlı dediklərində yuxarıdakı fikrə uyğun gələn bir məqam var ki, o da mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə (*evim, dəftərim...*) iki ünsürün müşahidə olunmasıdır: 1) söz köklərində ifadə olunan **əşya**; 2) mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə olunmuş **şəxs...** Məsələn, *evim* sözü yalnız şəxsə aid olan münasibət anlayışını bildirir [8, c.160]

Bəkir Çobanzadənin “Türk dili” kitabında bu məqam belə ifadə olunmuşdur: “... zəmir sözlərinin özləri də **şəkilçi olaraq** işlədirlər. Bu surətdə **mən** sözündən *-im⁴*, **sən** sözündən *-in⁴*, **o** sözündən *-i⁴* şəkilçiləri meydana gəlir” [3, s.163].

Deməli, bu kateqoriyanın yaratdığı birləşmələr qrammatik cəhətdən prinsipinə uyğun (*mənim evim*) qapalı birləşmələrdir.

Dilimizin müasir durumunda rast gəlinən *kimi, kimisi, biri, birisi, çoxu, çoxusu* kimi əvəzlilərdə kök və şəkilçi məsələsi haqqında indi də fikir müxtəlifliyi var. Prof. Y.Seyidov bu şəkilçiləri sözlərin tərkibində daşlaşdığını göstərir. Bəkir Çobanzadənin vaxtilə bu sözlərdəki şəkilçilər barəsində söylədiyi fikirlər, görüldüyü kimi, bu gün də öz aktuallığını saxlayıb: “Burada iki səbəb göstərmək mümkündür: 1) Bu kibi sözlərdən bəzilərinə əski şəkillərində bulunan son saitənin təsiri qalmışdır... 2) Bəzilərinə isə **-i** şəkilçisi bir növ cansızlaşaraq, damara yapışmış və bu surətlə söyləyənin zehində saitə ilə bitən bir damar kimi qəbul olunaraq, **-sı** şəkilçisi qəbul olunmuşdur.” [4, s.133].

Şəxs-xəbərlik kateqoriyasının şəkli əlamətlərinin qrammatik mənası və funksiyasında ikili xüsusiyyət var: bu şəkilçilər həm şəxs bildirir, həm də əlavə olunduqları sözə predikativlik verir. Görkəmli alimin bu kateqoriyanın şəkilçiləri barədə dediyi fikirlər bu gün də qəbul olunur. Lakin müasir tədqiqatlardan fərqli olan cəhəti şəkilçilərin variantlılığında özünü göstərir. Belə ki, sözlərin şəxslər üzrə təsərrüfatında tədqiqatçı variantlılığı belə verir:

Bən//Mən gözəl~~m~~, gözələmBiz gözəl~~iz~~, gözəl~~ik~~

Sən gözəlsin, gözəlsənSiz gözəlsiniz

Deməli, əsrin əvvəllərində şəxs-xəbərlik kateqoriyasında bu şəkilçilərin qrammatik paralelliyi hələ var imiş. Bu kateqoriyanın yaratdığı qrammatik çərçivə - sintaktik qapanma məsələsinə gəlincə Bəkir Çobanzadə göstərir ki, “Qazan tatarcasında bu şəkilçilərin yerinə müstəqil şəxs zəmirləri işlədilir: baba+**min**, baba+**sin**, baba+**biz**, baba+**siz**” [4, s.135].

Felə məxsus qrammatik şəkilçilərə münasibət. Professor Bəkir Çobanzadənin fikrincə, dilimizdə ən zəngin işlənmə imkanlarına malik sözlər fellərdir. Fellər istər qrammatik, istərsə də leksik funksiyası baxımından dilimizin ən aktiv vahidləridir: “Fellərinin dürlüliyü və zənginliyi etibarilə türk dili bütün lisançılardan diqqətini cəlb edə bilmişdir. Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin fel damarlarından yapıldığını nəzər-etibara alırsa, türk dilinə ”**fel dili**” demək mümkündür” [4, s.146]. O, felə məxsus qrammatik şəkilçilərin işlənməsi və funksiyasını əks etdirən praktik materiallar verməklə ətraflı təhlillər aparır. Müəllif **qeyri-sözdəyişdirici** şəkilçilər adlandırdığı morfemlərin bəzilərini (-maq², -ası², -ma²) feldən isim düzəldən, digərlərini (-dıq⁴, -miş⁴, -acaq²) bu nitq hissəsinə aid həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi hesab edir.

Alim məsdər və feli sifətlərdən fərqli olaraq, dilimizdəki feli bağlamaları - **rabitə felləri** adlandırır: “Digər bir qisim şəkilçilər daha vardır ki, bunlar da fel damarlarına əlavə olunur və bunlardan dürlü mənəni ifadə edən şəkillər, sözlər meydana gətirirlər. Bunların birincilərdən (*məsdər və feli sifətdən*-kursiv bizimdir) ayrılığı birincilər kimi zəmir və hal şəkilçiləri ala bilməməsidir... Bizcə imdilik “rabitə” təbirini işlətmək mümkündür” [4, s.143].

Bilirik ki, dilimizdə fellər təsdiq və inkar formalarda olur. Hətta dilçiliyimizdə inkarlıq bir kateqoriya kimi qeyd edilir. Lakin dilimizdə inkarlıq əlamətini formalaşdıran yeganə qrammatik şəkilçi *-ma*, *-mə* olduğundan bu kateqoriya yalnız felə aid olunur. B.Çobanzadə bunu fellərin **müsbət və mənfi** hal adlandıraraq yazır: “... mənfi şəkilçisi doğrudan doğruya fel damarına yapışır, zətən bir damarın fel damarı olduğunu anlamaq üçün miqyas onun bu mənfi şəkilçisi qəbul edib-edməməsidir. Feldən başqa heç bir söz bu şəkilçini qəbul edəməz” [4, s.147].

Qeyd edək ki, tədqiqatçının felin şəkilləri barəsində söylədiyi fikirlər demək olar ki, bu gün də dilçilər tərəfindən eynilə qəbul edilir. Yalnız sadə fellərin şəxslər üzrə dəyişməsində bir neçə variantlılığa rast gəlmək olur. III şəxsin təkində gələcək zamanın inkar formasındakı fellərdə (*gəlməyəcək*, *qalmayacaq*) morfonoloji hadisəyə belə münasibət bildirir: “Azəri ləhcəsində “gəlməyəcək, qalmıyacaq” şəkilləri daha ziyadə işlənməklə bərabər, biz cədvəldə ahəngə, səslər uyuşması qanununa daha uyğun şəkli əsas götürdük” ” [4, s.149]. Doğrudan da, B.Çobanzadə dilimizin qrammatikasını yazarkən çalışmışdır ki, ədəbi dilimizin normaları zədələnməsin. Bu məsələdə də müəllif dillə ehtiyatla davranmışdır. Belə

variantlılığın təkcə dialekt və şivələrimizlə deyil, həm də türk dilləri ilə bağlılığı var. Məsələn, **qalaq**//**qalalm**, **oxuyaq**//**oxuyalm**, **gəlik**//**gəlikiz** və s.

Görkəmli türkoloqun bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı elmi fikirləri təbii ki, bunlarla bitmir. Gələcək araşdırmalarımızda onun dilimizin qrammatik quruluşuna həsr etdiyi digər məsələlər barəsində də ətraflı tədqiqatlarımızı davam etdirəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Nəsiyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2013
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: BDU, 2006
7. Языки народов СССР, т.2. Тюркские языки. Москва, 1966.
8. Дмитриев Н. Строй тюркских языков. Москва, 1969
9. Грамматика азербайджанского языка. Баку, ЭЛМ, 1971
10. Н.Нариманов. Самоучитель татарского языка для русских /
www.kavkazoved.info
11. <http://www.anl.az>
12. <http://turkoloji.cu.edu.tr>

Ləman Manaxova*

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN AZƏRBAYCANDA TƏDQIQI

Görkəmli türkoloq alim, ədib, publisist B.Çobanzadə türk dünyasının Mahmud Kaşğari və Mirzə Kazımbəydən sonra yetişdirdiyi ən istedadlı türkoloqlarından biridir. Ömrünü bütövlükdə elmə, türk dünyasının milli və mənəvi inkişafına sərf edən B.Çobanzadə 1893-cü il mayın 15-də də Kırımın, Simferapol qəzasının Qarasubazar şəhərinin Arğın kəndində çoban Vahabın ailəsində anadan olmuşdur. Qeyri-adi zəkaya malik olan Bəkir ilk təhsilini Qarasubazarda almış, sonra təhsilini davam etdirmək üçün xeyriyyə cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə İstanbul sultanlığına – Qalatasaray liseyinə oxumağa göndərilmişdir. O, burada türklülük ideoloqlarının ən görkəmli nümayəndələri Z.Göyalp, Ə.Hüseynzadə, İ.Qaspirali, F.Köprülüzadə və bunlar kimi digər ziyalılarının turançılıq görüşlərini mənimsəmiş, İstanbulda “Müstəqil tatar Kırımı” ideyaları ilə yaşayan tələbə cəmiyyətinin yaradıcısı və rəhbəri olmuşdur. 1916-1919-cu illərdə isə təhsilini Macarıstanın paytaxtında, Budapeşt Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində davam etdirmiş, namizədlik dissertasiyasını da elə burada müdafiə etmişdir. Bir müddət Budapeşt Şərq Akademiyasında türk dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmiş, daha sonra İsveçrəyə, İtaliyaya getmiş, sonra

---

*Manaxova Ləman – Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

yenidən İstanbula qayıtmışdır. Axırda B.Çobanzadə öz elmi potensialını doğma yurdunun övladlarına sərf etmək üçün sevimli vətəninə – Kırımaya dönür. O, illərlə qazandığı bilikləri, təcrübəni xalqının müstəqilliyi, savadlanması, rifahı yolunda sərf etmiş, Kırım Universitetinin yaradılmasında böyük rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə vətənə döndükdən sonra fəaliyyətinin böyük qismini siyasətə həsr etmişdir. Müstəqil Kırım Respublikasının yaradılması ideyası ətrafında birləşmiş Milli Firqənin öncüllərindən olan B.Çobanzadə bir müddətdən sonra fikir ayrılığı üzündən ideya yoldaşlarından ayrılmalı olur.

B.Çobanzadənin bundan sonrakı kəşməkəşli həyatı və yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü Azərbaycanla bağlı olmuşdur. 1924-1937-ci illər arasında Azərbaycanda yaşayıb yaradan alimin Bakıya gəlişində Azərbaycanın MİK-in sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun böyük rolu olmuşdur. 1923-cü il oktyabrın 20-də imzalanan latın əlifbasına keçid haqqında dekreti gerçəkləşdirmək üçün B.Çobanzadə kimi geniş profilli dilçi alimə xüsusi ehtiyac var idi. Belə ki, ölkəsindəki siyasi hərc-mərclikdən, təqiblərdən yorulan alim S.Ağamalıoğlunun bu təklifini qəbul edir.

B.Çobanzadə ömrünün sonuna kimi Azərbaycanda yaşamış, bu 12 il ərzində elmi və bədii fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, bir sıra vəzifələrdə çalışmışdır. 1924-25-ci illərdən etibarən Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində əvvəlcə professor, daha sonra kafedra müdiri, 1927-ci ilədək isə dekan kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bundan başqa, B.Çobanzadə 1924-29-cu illərdə Azərbaycan Baş Elmi İdarəsində Terminologiya Komitəsinin rəhbəri olmuş, Azərbaycan Dövlət Elmi-tədqiqat İnstitutunda şöbə müdiri vəzifələrində çalışmış, 1932-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan filialının həqiqi üzvü seçilmişdir.

B.Çobanzadə Azərbaycan ziyalılarının daim diqqətini cəkən, sevilən, dəyər verilən, haqqında qəzet və jurnallarda çoxsaylı məqalələr yazılan, fikirlər söylənən ilk türk alimlərdən biridir. Bunun nəticəsidir ki, Çobanzadənin əsərləri 1966-cı ilin iyulun 8-də Azərbaycan SSR Oktyabr İnqilabı və Sosializm Quruculuğu Mərkəzi Dövlət Arxivindən Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə qəbul edilmiş və siyahısı tərtib edilmişdir. B.Çobanzadə fondunun II siyahısına daxil olan 23 sənəd isə 10 iyun 2002-ci ildə S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə daxil edilmişdir. Bu fonddakı materiallar alimin həyat və yaradıcılığını əks etdirir.

2007-ci ildə AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Şərq-Qərb” nəşriyyatında B.Çobanzadənin elmi əsərlərinin 5 cildliyini nəşr etdirmişdir. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər B.Çobanzadənin yalnız elmi fəaliyyəti diqqət mərkəzində olmuş, bədii fəaliyyətinə isə ümumiyyətlə toxunulmamışdır. Halbuki B.Çobanzadənin yaradıcılığında onun şeirləri, hekayələri və publisistik məqalələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsarət altında inləyən xalqın dərdi ürəyinə dağ olmuş şair onları bu iztirabdan xilas etmək, xalqını müstəqilliyə qovuşdurmaq, maarifləndirmək, haqq və hüquqlarını tanıtdırmaq yolunda şeirlərin rolunun müstəsnalığını dönə-dönə vurğulamışdır.

B.Çobanzadə onu şair edən səbəbləri özü belə açıqlayır: “Yetişdikcə şair oldum. Şeirlərim öz mayasını tənha, yoxsul, başı dərdlər çəkən qazax ellərindən, ağır boyunduruq altında inləyən tatarların türkü və şərqlərindən alırdı” [6, 24-25]. Professor Vilayət Quliyev B.Çobanzadənin irsindəki bu amilə xüsusi diqqət yetirərək yazır: “...Böyük əksəriyyətini Macarıstanda yazdığı şeirlərin əsas mövzusu vətən, ana dili, türk-tatar xalqının şanlı keçmiş və bugünkü acınacaqlı vəziyyəti, maarif və tərəqqiyə çağırışla bağlı idi... Sonra həmin şeirlərin coğrafiyası genişlənərək bütün islam Şərqini əhatə etmişdi” [6, 25]. Şairin yaradıcılığında poeziyanın önəmli yer tutduğu Budapeşt dövrünü vurğulayan müəllif yazır ki, B.Çobanzadənin poetik irsinin tədqiqatçısı İsmayıl Otarın apardığı dəqiqləşdirmələrə görə müəllifin bütünlükdə 84 şeirini aşkara çıxarmaq mümkün olmuşdur. Onların təxminən üçdə ikisi - 55 şeir 24 yanvar 1917-7 mart 1920-ci illər arasında Macarıstan paytaxtında qələmə alınmışdır. “Qaval səsləri” adı altında üç dəftərdə toplanan həmin şeirlər şairin həyatının Budapeşt dövrünə işıq salmaq, bu illərdəki fikir və hisslərinə tərcümanlıq etmək baxımından ən etibarlı mənbələrdir” [6, 24-25]. Ümumiyyətlə, V.Quliyev şairin Budapeşt dövrünü araşdırmalarından belə qənaətə gəlir ki, “Macar mühiti şairin dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. O, burada mənsub olduğu Kırım tatarlarının, bütünlükdə fərqli coğrafiyada yaşayan türk xalqlarının tarixinə və gələcəyinə tamamilə fərqli nəzərlərlə baxmağa başlamışdır. Macar cəmiyyətində müşahidə etdiyi azadlıq və müstəqillik duyğuları, ictimai inkişaf meyli onun həqiqi vətənpərvər kimi formalaşmasında müsbət rol oynamışdır” [6, 24-25].

Şairin şeirləri, ümumiyyətlə bədii görüşləri haqqında ara-sıra fikirlər söylənsə də, ümumi oxucu kütləsinin əlyətərliyinə yalnız 2011-ci ildə nail olundu. Belə ki, Bakı Dövlət Universitetinin türk xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru Ramiz Əskər B.Çobanzadənin “Seçilmiş şeirləri” adlı kitabını nəşr etdirdi. Ramiz Əskər şairin Kırımda nəşr olunan ən son kitablarından biri olan “Bir saray quracaq mən” kitabındakı 73 şeiri (elm aləminə 84 şeiri məlumdur) böyük zəhmət hesabına əldə edərək Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmışdır. Kitaba yazdığı ön sözdə müəllif B.Çobanzadənin həyat və fəaliyyətinə geniş yer ayıraraq onu həm bir türkoloq, dilçi alim, ədəbiyyatşünas, həm də incə ruhlu şair kimi şərh etmişdir. Müəllif ön sözdə şairin ədəbiyyat aləminə məlum olan əsərlərindən, nəşr edilən kitablarından, dərc olunan şeirlərindən söz açır: belə ki, şair öz sağlığında “Anan harada” adlı ilk şeirini 1913-cü ildə İstanbulda “Yaş tatar yazıları” məcmuəsində çap etdirmiş, 1919-20-ci illərdə Budapeştdə qələmə aldığı şeirlərini “Qaval səsləri” alandıraraq xüsusi bir dəftərdə toplamış, az bir qismini İstanbulda yaşayan qohumu Həmdi Atamana göndərmiş, o cümlədən “Göy kitab” və “Kırım şeirləri” antologiyasında dərc etdirmişdir. Bəkir Çobanzadənin sağlığında “Boran” adlı kitabı Ağməsciddə 1928-ci ildə çap olunmuşdur, bəzi şeirlərini isə məşhur alim Abdulla Battal Taymas “Kırımlı Bəkir Çobanzadənin şeirləri” adlı kitabda toplamışdır. 1971-ci ildə Daşkənddə Qafur Qulam adına ədəbiyyat və sənət nəşriyyatının buraxdığı bir

kitabda şairin 14 şeiri dərc olunmuşdur. Prof. Ramiz Əskər Bəkir Çobanzadənin əsərlərinin toplandığı ən əhatəli materialı İsmayıl Otar tərəfindən tərtib edilən “Kırımli türk şair və bilgini Bəkir Sidqi Çobanzadə” kitabı hesab edir [4, 7-8].

Bundan bir il sonra prof. R.Əskər şairin bədii əsərlərinin daha bir qismini Kırım-tatar türkçəsindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq şairin ikinci kitabını “Seçilmiş bədii əsərləri” adı altında, “Böyük alim və ədib B.Çobanzadə” adlı geniş ön sözlə nəşr etdirir. Öncəki kitabə şairin yalnız şeirləri daxil idisə, bu kitabda yetmi^o üç^eiri, “Tandu” adlı bir poeması, altı hekayəsi, ədəbiyyatşünaslıq haqqında görüşləri və müxtəlif mövzulu məktubları daxil edilmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Bəkir Çobanzadənin bədii yaradıcılığı haqqında qəzet və jurnallarda ara-sıra rast gəlinən azsaylı publisistik məqalələr istisna olmaqla, indiyə qədər elmi bir əsər yazılmamış, şair kimi tədqiqatə cəlb edilməmişdir. Belə azsaylı tədqiqatlardan biri filologiyə elmləri doktoru Abid Tahirinin “Bəkir Çobanzadə və İsmayıl Qasıralı haqqında” adlı məqələsidir. Müəllif burada Bəkir Çobanzadə və İsmayıl Qasıralıdan türk dünyasının məslək və ideyaca bir-birinə yaxın olan iki görkəmli şəxsiyyəti kimi söz açmışdır.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I türkoloji qurultayının təşkilində müstəsna rolu olan və qurultayda dərin məzmunlu nitq ilə çıxış edən Bəkir Çobanzadə ana dilinə məhəbbətini, türklərin şanlı tarixini, eyni zamanda əsrlərcə millətinin çəkdiyi ağır-acıları məhz şeirləri vasitəsilə ifadə etmişdir. “Sizdən doğdum, sizdənəm” deyən və milli mənsubiyyəti ilə fəxr edən Bəkir Çobanzadə Avropada da türk mədəni izlərini arayıb axtarmışdır” [1, 7]. B.Çobanzadənin türk mənəvi dəyərlərinə bu qədər bağlı olması xalqların birləşməsindən, xüsusilə də SSRİ-nin böyük bir hissəsini əhatə edən türk xalqlarının birləşməsindən daim ehtiyat edən, “parçala, hökm sür” ideologiyasına sahib olan sovet rejimi tərəfindən müsbət qarşılana bilməzdi. Nəticədə, türk xalqlarının assimilyasiyasının qarşısına özünü sipər edən B.Çobanzadə pantürkist, panislamist, burjua millətçisi kimi adlarla damğalanaraq repressiyanın ağır mancağına tuş gəldi. Çobanzadənin özü ilə bərabər yaradıcılığının böyük əksəriyyəti də ortadan qaldırıldı. İsmayıl Otar “Kırımli türk şair və bilgini Bəkir Çobanzadə” adlı kitabında yazır ki, “alimi tutuklayan QPU komitəsinin başkanı olan erməni, Çobanzadənin yazılarını sandıqlara doldurub İrəvana göndərmişdir. İndi də harada saxlandığını bilmirik” [7, 14]. “Azərbaycan” qəzetində dərc olunan “Yarımcıq ömrün hekayəti” başlıqlı məqalədə B.Çobanzadənin həyatının bu dönəmi – repressiya illəri geniş işıqlandırılmışdır. Tədqiqatçı şairin Kırım, İstanbul, Budapeşt və Bakıda keçən həyat yolu, təhsil illəri və yaradıcılığının ən məhsuldar dönəmi olan Bakıdakı fəaliyyətinə toxunur. Qeyd edir ki, “B.Çobanzadə Azərbaycan MİK-nin sədri S.Ağamalioğlunun dəvəti ilə 1923 cü il oktyabrın 20-də latin qrafikasına keçmək barədə dekreti həyata keçirmək üçün Azərbaycana gəlir. Kırımdakı siyasi təzyiqlərdən yaxa qurtarmaq üçün S.Ağamalioğlunun bu təklifini qəbul edir. Ancaq şairə qarşı əsl təzyiqlər nəinki azlır, 30-cu ildən etibarən daha da güclənir,

onun əleyhinə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında məqalələr çap olunmağa başlayır” [2, 6]. Bunlardan biri Mikayıl Rəfilinin “Professor Çobanzadənin burjua metodologiyası əleyhinə” adlı məqaləsidir. Tənqidçi Çobanzadənin türkçülük haqqında görüşlərini antiproletari, antimarksist adlandırmış və onun dili ilə desək, alimin burjua konsepsiyasının ifşasını dövrün başlıca siyasi vəzifəsi hesab etmişdir. Alimin “Türk tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı kitabını əsas ifşa hədəfi götürən M.Rəfili böyük türk təəssübkeşi Çobanzadənin “böyük Turan” iddiasında olduğunu, türk-tatar dillərini ümumi bir əsas üzrə birləşdirməyi - türk dillərinin birliyini qarşısına vəzifə qoyduğunu, türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatlarının da bir-birinə bağlı olaraq tədqiq edilməsinin vacibliyi vurğulayaraq onu bu görüşlərinə görə pantürkist və burjua millətçisi kimi adlarla damğalamışdır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, tənqidçi Çobanzadənin türk xalq və ədəbiyyatının böyüklük və qüdrətini göstərmək, türk xalqlarının ümumi yolunu göstərmək və onun tarixi keçmişini yüksəltmək yolundakı əvəzolunmaz milli təəssübkeçliyini kəskin ifşa edir və Çobanzadəni repressiyaya aparan yolu genişləndirmək üçün əlindən gələni əsirgəmir. Özünü marksist və proletar ədəbiyyatın ciddi tərəfdarı hesab edən M.Rəfili qəti bir inamla “kommunist və marksist tənqidinin amansız atəşi Çobanzadənin burjua mahiyyətini ifşa edəcəkdir” [3, 34] deyər vurğulayır.

Beləliklə, B.Çobanzadə həm bir dilçi alim, həm də görkəmli ədib, şair və publisist kimi türk dünyasının yetirdiyi ən görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olmaqla, çoxşaxəli yaradıcılığı ilə dünya, eləcə də Azərbaycan tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etməkdədir. Bu gün türk dünyasında B.Çobanzadənin anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş konfransların, simpoziumların keçirilməsi, əsərlərinin nəşri, haqqında yazılan məqalələr və s. buna əyani dəlil və sübutdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Tahirli. Bəkir Çobanzadə və İsmayıl Qaspiralı haqqında // 525-ci qəzet, 22 iyun 2012.
2. İradə Əliyeva. Yarımçıq qalmış ömrün hekayəti // “Azərbaycan” qəzeti, 2 sentyabr 2012.
3. Mikayıl Rəfili. Professor Çobanzadənin burjua metodologiyası əleyhinə” // İnqilab və mədəniyyət jurnalı, səh. 34, Bakı, 1931.
4. Ramiz Əskər. Böyük alim və ədib Bəkir Çobanzadə / ön söz-Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş şeirləri, səh. 7-8, Bakı, 2011.
5. Repressiyaya məruz qalan türk alimi Bəkir Çobanzadə // “Azadlıq” qəzeti, 23 iyun 2011.
6. Vilayət Quliyev. Bəkir Çobanzadə // 525-ci qəzet, 23 oktyabr 2010.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Əlifba bir xalqın yalnız yazıb-oxuma texnikasını özündə ehtiva etdirmir. Əlifba xalqın düşüncəsini, psixoloji durumunu və bir qədər də cəsarətlə desək, adət-ənənəsini özündə təcəssüm edir. Yəni əlifbaya tək-cə texniki cəhətdən deyil, həm də ictimai-siyasi nöqteyi-nəzərdən də yanaşılmalıdır. Yalnız bir faktı demək kifayətdir ki, dünyada onlarla ərəb ləhcələri olduğu halda ərəb əlifbası bütün ərəb dünyasını birləşdirə bilir. Buna görə də hər hansı əlifbanı öyrənməyə çalışsaq, həmin əlifbanın mənsub olduğu xalqın etnopsixoloji durumuna, etnogenezisinə və etnoqrafiyasına nəzər yetirmədən keçinmək mümkün deyildir. Bu baxımdan XIX əsrdən başlayaraq türk xalqlarının istifadəsində olan ərəb əlifbası və bu əlifbanın türk dillərinə həm texniki, həm də ictimai-siyasi baxımdan uyğun gəlib-gəlməməyi barədə müxtəlif fikirlər meydana gəldi. İlk dəfə M.F.Axundov ərəb əlifbasının türk dillərinin milli ruhuna uyğun olmadığını və bu əlifbanın nə fonetik, nə də morfoloji baxımdan türk dillərinə, xüsusilə də Azərbaycan dilinə yaramadığını elmi şəkildə izah etmişdir. Hətta Axundov ərəb əlifbası üzərində islahat işləri apararaq bir neçə əlifba layihəsi də hazırlamışdır. Lakin sonda bu əlifbada islahat aparılmasının da faydasız olduğunu dərk edərək, yeganə çıxış yolunu latın qrafikalı əlifbaya keçməkdə görmüşdür. Məhz Axundovdan sonra bir sıra görkəmli mütəxəssislər türk əlifbasının islahatı yolunda və yeni əlifbaya – latın əlifbasına keçməklə bağlı fəaliyyət göstərmişdilər. Belə görkəmli alimlərdən biri də əslən Krım tatarı olan professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur.

Qeyd edək ki, Bəkir Çobanzadə Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai həyatında çox mühüm işlər görmüşdür. O, ədəbiyyat, dil, dil tarixi, dialektologiya, əlifba, imla – orfoqrafiya, metodika və s. məsələlərlə bağlı bir çox ilkinlərə imza atmışdır. Bu ilkinlər sırasından “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” (1924) adlı əsərini göstərmək kifayətdir. Belə ki, o, bu əsəri yazmaqla Azərbaycanın dilçilik elmi tarixində yeni bir sahənin – “Türkologiya”nın əsasını qoymuşdur.

Bəkir Çobanzadənin yaradıcılıq xəritəsi o qədər genişdir ki, onun hamısından danışsa olsaq, cild-cild kitablar yazmalı olarıq. Bu məqaləmizdə onun əlifba məsələsi ilə bağlı fəaliyyətini, xüsusilə də Azərbaycanda latın əlifbasının qəbulu prosesindəki fəaliyyətini işıqlandırmağa çalışacağıq.

Bəkir Çobanzadənin Azərbaycana gəlişi çox maraqlı bir əhvalatla bağlıdır. 1923-cü ilin sentyabrında Azərbaycandan türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərə oradakı insanların yeni əlifbanın qəbul edilməsi məsələsinə münasibətlərini

---

* Bayramov Ramil - Bakı Dövlət Universitetinin “Türkoloji araşdırmalar” elmi-tədqiqat laboratoriyasının əməkdaşı, Azərbaycan Dillər Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

öyrənmək üçün dörd nəfərdən (S.Ağamalıoğlu, C.Məmmədquluzadə, V.Xulufu, X.Səid) ibarət nümayəndə heyəti Bakıdan Türkünstanə “Əlifba səyahətinə” yollandılar. Öncə, Ağməscidə gələn nümayəndə heyəti burada Bəkir Çobanzadəni nadir bir tapıntı kimi kəşf edib Azərbaycanca gəlməsinə və Yeni Türk Əlifba Komitəsinin elmi işlərinə rəhbərlik etməsinə razılıq aldılar. Bu əhvalatdan sonra B.Çobanzadə elmi yaradıcılıqla, xüsusilə də yeni əlifbaya keçid məsələsi ilə daha da ciddi məşğul olmağa başlamışdır. Belə ki, S.Ağamalıoğlunun dəvəti ilə o, 1924-cü ilin sentyabrında Yeni Türk Əlifba komitəsinə elmi rəhbərlik etmək üçün Bakıya gəlir. Bakıya gələn kimi gərgin elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətə başlayır. O, Bakıda bir sıra vəzifələrdə çalışır: Yeni Türk Əlifba komitəsinin elmi rəhbəri, ADU-nun türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru və müdiri, Şorq fakültəsinin dekanı, Maarif nazirliyinin nəzdində terminologiya komitəsinin rəhbəri və s. O, Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi 13 il müddətində dilçiliyimizin, ədəbiyyatşünaslığımızın, habelə dil və ədəbiyyat tədrisi metodikasını elminin inkişafına dəyərli töhfələr verərək, adı çəkilən sahələrə aid 15 kitab və 100-dən artıq elmi məqalə qələmə almışdır. Ən əsası da Azərbaycanda dilçilik elminin gələcək inkişafını təmin edəcək yüksək ixtisaslı milli filoloq mütəxəssislərin hazırlanmasında B.Çobanzadənin xidməti yüksək qiymətləndirilməlidir. Yəni Azərbaycanın filologiya sahəsində görkəmli alimləri olan M.A.Dadaşzadə, M.Şirəliyev, F.Qasımzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə və başqaları B.Çobanzadənin yetirmələri olmuşlar.

B.Çobanzadə ilə bağlı qeyd etdiyimiz bu məsələlər onun nə dərəcədə geniş – ensiklopedik yaradıcılığa malik bir şəxsiyyət olmasını bir daha göstərir.

B.Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı fəaliyyətinə və bu məsələ ilə əlaqəli olan fikirlərinə bir sıra mənbələrdə rast gəlinir. Belə mənbələrə qeyd etdiyimiz “Əlifba səyahəti”ni, həmçinin səyahət zamanı baş verən hadisələri özündə əks etdirən və 1929-cu ildə Xalid Səid Xocayev tərəfindən birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr edilən “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” adlı kitabı, B.Çobanzadənin ayrı-ayrı illərdə əlifba məsələsinə həsr olunmuş məqalələrini, Türkoloji qurultayda və digər konfranslarda söylədiyi çıxışlarını aid etmək olar.

B.Çobanzadənin əlifba ilə bağlı fikirlərinə nəzər salmaq üçün, əvvəlcə, X.Səidin adı çəkilən kitabına nəzər yetirək. Bu kitabda 1923-1929-cu illər arasında əlifba məsələsi ilə əlaqəli Xalid Səidin şahidi olduğu bütün hadisələr bir az da bədiiləşmiş formada öz əksini tapmışdır. Həm də bu kitab Çobanzadənin əlifba görüşləri ilə tanış olmaq üçün ən dəyərli mənbə hesab edilə bilər. Çünki bu kitabda B.Çobanzadənin həm əlifba səyahətinə çıxan nümayəndə heyəti ilə əlifba məsələsi ətrafındakı mükəllimləri, həm də Yeni Türk Əlifba komitəsində, Türkoloji qurultayda və qurultaydan sonrakı dövrdə əlifba məsələsi ilə əlaqədar olan fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Belə ki, əlifba səyahətinə gedən nümayəndə heyətinin üzvləri ilə söhbət zamanı və həmin məsələ ilə bağlı keçirilən iclasda B.Çobanzadə yeni əlifbaya keçid məsələsinə münasibət bildirmiş və

S.Ağamalıoğlunun çıxışından sonra onun yeni əlifbayla bağlı fikirlərinin tamam dəyişdiyini vurğulamışdır. Yəni o, əvvəlcə, yeni əlifbaya keçməyin tərəfdarı deyildi. Məhz Səməd Ağamalıoğlunun çıxışı onu əvvəlki fikrindən döndərmişdir.

Azərbaycandan gələn nümayəndə heyətinin üzvlərinin əlifba məsələsi ilə bağlı kırımlıların fikirlərini öyrənmək məqsədilə Ağməsciddə keçirdikləri iclasda iclasın sədri B.Çobanzadəyə də söz verir. O, fikrini belə izah edir: “Yoldaşlar, əlifbaya əvvəla elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanla mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir. İkinci: bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalinin ümumi nəzəri etibara alınmalı). Üçüncü: bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbii; madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi – keçmiş unudulmamalıdır. Dördüncü: yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzəri etibara alınmalıdır. Beşinci: bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafına hərs – elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəlilədəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi; verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətcə irəliləmək üçün bu əlifbanı (*latin əlifbasını* – R.B) qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur” (4, 21). Buradan aydın olur ki, B.Çobanzadə əlifba məsələsinə kor-koranə deyil, elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı məsləhət bilir. Yəni əlifba məsələsinə həm texniki, həm də ictimai-siyasi cəhətdən yanaşmanı vacib hesab edir. Bu da onun əlifba məsələsinə heç də birtərəfli yanaşmadığını göstərir. Burada o, ərəb əlifbasının türk dillərinin səs tərkibini ifadə etməkdə aciz olduğunu qeyd edərək, türk xalqlarını sürətlə irəli aparacaq yeni bir əlifbanın qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Həmçinin buradan Səməd Ağamalıoğlunun əlifba ilə bağlı söylədiyi nitqə kimi B.Çobanzadənin yeni əlifbaya keçidin tərəfdarı olmadığı da aydın olur. Bunu biz B.Çobanzadənin bu nitqindən əvvəl Səməd Ağamalıoğlunun “...yoldaş Çobanzadə, de görüm, burada (*Krım*da – R.B) yeni əlifba məsələsi necədir?” sualına cavabında da görürük. Çobanzadə həmin suala belə cavab verir: “Əlifba və imla xüsusunda Krım gəncliyində üç cərəyan vardır: birinci, islahatçılar; bunlar ərəb əlifbası üzərində qazanlılar tərəfindən yapılan islahat tərzində bir islahat etmək istəyirlər. İkincisi, latin hürufatı tərəfdarlarıdır. Bunlar hələ müəyyən bir şəkil göstərməmişlər. Üçüncü, rus hürufatını qəbul etmək istəyənlərdir; bunlar da hələ müəyyən bir şəkil göstərməmişlərdir” (4, 15).

B.Çobanzadə burada göstərdiyi cərəyanların hansının tərəfdarı olmasını deməyə də, hər halda bizə aydın olur ki, o, latin əlifbası haqqında həmin vaxta qədər düşünməmişdir. Professorun məsələnin mahiyyətini dərk edərək fikrini dəyişməsinə mütərəqqi hal hesab edir. Onun həmin əhvalatdan sonra Bakıda yeni əlifba ilə bağlı gördüyü mühüm işlər bu qənaətimizi bir daha təsdiq edir.

Həmin iclasda fikrini davam etdirən professor yeni əlifbanın həyata keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi bir komissiya yaradılmasını və bu işlərin vahid bir mərkəzdən idarə edilməsini təklif edir. Həmçinin Azərbaycanın paytaxtı Bakını belə bir mərkəzin yerləşəcəyi məkan kimi dəyərləndirir. Bu işdə isə

azərbaycanlıların onlara kömək edəcəklərinə də ümid edir və Bakıdan gələn nümayəndə heyətinin əlifba səyahətinin məqsədini alqışlayır: “Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Belə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gəncliyinin yardım etməsini ümid üdirəm. Qomision (*komissiya* – R.B) təşkil etmək də müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminiz. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq” (4,21).

B.Çobanzadə Bakıya gəlib Yeni Türk Əlifba komitəsinin elmi şurasına rəhbərlik etməyə başlayandan sonra köhnə əlifbanın türk dillərinə yaramadığını və latın əlifbasının üstünlüklərini əks etdirən bir sıra məqalələr yazmışdır. Bununla yanaşı, elmi konfranslarda məruzələr edərək, türk xalqlarının həyatında mövcud olan elmi-mədəni problemlərin, xüsusilə də əlifba probleminin həll edilməsi ilə bağlı ümumittifaq miqyaslı bir qurultayın çağırılması təşəbbüsünü də irəli sürmüşdür.

1924-1925-ci illərdə Türkoloji qurultaya hazırlıq işləri gədirdi ki, belə hazırlıq işlərini həyata keçirənlərin öncüllərindən biri və birincisi B.Çobanzadə idi. Buna uyğun olaraq qurultayqabağı onun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında qurultayda müzakirəyə çıxarılaçaq latın qrafikalı əlifba əsasında yeni bir əlifba layihəsi də hazırlanmışdır. 1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixində keçirilən Türkoloji qurultayda B.Çobanzadə rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdir. Orada bir neçə məsələ ilə bağlı məruzələrlə də çıxış etmişdir. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, B.Çobanzadənin qurultayda çıxış etdiyi məruzələrindən təkə əlifba məsələsi ilə bağlı məruzəsinə qurultayın stenoqram materiallarında rast gəlmirik. Həmin stenoqramda, sadəcə bu sözlər yazılıb: “Prof. Çobanzadənin çıxışından sonra söz yoldaş Baxarova verilir” (5, 262). Yəni onun çıxışı haqqında orada heç bir məlumat əksini tapmayıb. B.Çobanzadənin çıxışının nə məqsədlə stenoqrama salınmaması sonrakı illərdə - 1937-1938-ci illər repressiyasında onun günahsız mühakimə edilərək güllələnməsi faktı ilə aydınlaşır. B.Çobanzadənin əlifba ilə bağlı məruzəsi rəsmi olaraq qurultayın materiallarında verilməsə də, onun ayrı-ayrı illərdə yazdığı məqalələrindən əlifba ilə bağlı mövqeyini aydın görə bilirik. Belə ki, B.Çobanzadə əlifba ilə bağlı yazdığı məqalələrində əlifba məsələsinə müxtəlif prizmalardan yanaşaraq ərəb və latın əlifbasının türk dillərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsi barədə dürüst elmi izahatlar vermişdir. Onun belə məqalələrindən “Yeni əlifba və türk dili” (1927), “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” (1926), “Yeni əlifba cəbhəsində qarşımızda duran elmi vəzifələr” (1927) və s. adlı yazılarını göstərmək olar.

Onu da deyək ki, həmin dövrdə əlifba məsələsi ilə bağlı türk dünyasında, ən əsası da Azərbaycanda iki cəbhə mövcud idi: latınçılar, islahatçı - ərəbistlər. B.Çobanzadə latınçı olaraq həm türk xalqlarının hamısını əhatə edən birləşmiş (unifikasiya edilmiş) əlifba layihəsi hazırlayırdı, həm də adı çəkilən məqalələrini yazmaqda islahatçı - ərəbistlərə tutarlı cavab da verirdi. B.Çobanzadə “Yeni əlifba və türk dili” (1927) adlı məqaləsində ərəb əlifbasının çatışmazlığını, türk dillərinin

fonetik sisteminə yaramazlığını və latın əlifbasının üstün cəhətlərini belə izah edir: “Ərəbləşmənin və farslaşmanın, təkrar edirik, dilimizin orta əsrlərə doğru qayıtmasının qarşısına keçmək üçün olduqca ciddi və yaradıcı bir tədbir lazımdı. Bu tədbir də dilimizi, türkcəni hər şeydən əvvəl bütün xüsusiyyətləri ilə təsbit edə biləcək bir yazı sistemi ola bilərdi. Bunun üçün də uzun zamanlardan bəri duyulan bu ehtiyacı təsviyə edə biləcək, bu tədbiri təmsil edə biləcək çıxış olaraq ərəb əlifbasının dilimizə uydurularaq islahı, yaxud tamamilə yeni bir yazı sisteminin meydana gətirilməsi məsələləri ortaya sürüldü və beş-altı illik münaqişə və münazirələrdən sonra Şuralar İttifaqı içində yaşayan türk-tatar xalqları tərəfindən dilimiz üçün ərəb əlifbasına görə tamamilə yeni bir yazı sistemi olan latın əlifbası əsasında tərtib olunmuş “yeni türk əlifbası” qəbul edildi. Bu vəqənin bir neçə cəhətlərdən dərin tarixi mənada əhəmiyyəti vardır:

1. Dilimiz ərəb-fars dillərilə olan alışı-verişini bitirmiş olur.

Oxucu bu nöqtəni oxuyaraq şübhəyə düşə bilər, çünki bu gün daha yeni əlifba bütün mətbuat və nəşriyyatımızı qaplayıb, ərəb əlifbasını tamamilə meydana sürmədiyindən yeni əlifbadan gözlədiyimiz və gözləyə biləcəyimiz bu təsir və nəticə özünü göstərə bilmir.

Məmləkətimizdə yalnız yeni əlifba qullanan, işlədilən dövrəyə çatsaq, yuxarıda göstərdiyimiz nəticəni pək tez əldə edə biləcəyiz.

2. İndiyə qədər ən adi təzahürlərinə qədər, “müqəddəs” olaraq tanınmış olan ərəb əlifbası yerinə, tamamilə dünyəvi və iş bitirməkdən başqa məziyyəti olmayan əməli bir yazı sisteminin qəbul edilməsi əski Şərq zehniyyətinin baltalanması yolunda atılan böyük və əhəmiyyətli addımlardan birisidir” (3, 283-284).

B.Çobanzadə “Türköloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” adlı məqaləsində də əlifba məsələsinə toxunmuş və burada əlifba məsələsini türk-tatar aləmində münaqişə və müzakirələrə səbəb olan xəstəlik adlandırmışdır. Qurultayda ərəb hərflərinin nə özünün, nə də islah olunmuş formasının türk dillərinə yaramadığını elmi əsaslarla latınçıların izahından sonra ərəbist kimi qurultaya gələnlərin fikirlərini dəyişməsinə və latın əlifbasının bütün şəkli xüsusiyyətləri ilə türk xalqlarının dilinə uyğunluğunu göstərirdi. O, həmin məqalədə yazır: “Əlifba məsələsi çox illərdən bəri türk-tatar aləmində bir çox münaqişə və müzakirələrə ana olan xəstəliklərimizdən birisi idi. Qurultay, bütün başqa məsələlərdə olduğu kimi, burada da əsas olaraq türk dilinin təbiət və mahiyyətini almış və bu nöqtəyindən yürüdülməz uzun-uzun, müfəssəldən-müfəssəl münaqişə və çıxışlar nə əski, nə də islah olunmuş ərəb hərflərinin türk dilinə yaramadığını bütün qurultaya göstərmiş və bu surətlə ərəb əlifbası tərəfdarı olub gələnlərdən bir çoxu da latın əsasını qəbul etmək cəhətinə rəy vermişlərdir. Türk dillərinin bütün səslərini qeyd və bütün şəkli xüsusiyyətlərini işarət edə biləcək bir əlifba varsa, o da, heç şübhəsiz, latın əsasında yapılacak ümumi türk əlifbasıdır” (3, 202).

1926-cı ildə keçirilən I Bakı Türköloji qurultayında latın əlifbasının xeyrinə qətnamə qəbul edilmişdir (bax: 5, 289-290). Bu qətnamədən sonra təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk-tatar respublikalarında latın əlifbasının tətbiq

edilməsi məqsədilə Səməd Ağamalıoğlunun təşəbbüsü və Leninin bu təşəbbüsü bəyənməsinin nəticəsi olaraq Yeni Türk Əlifbası komitəsinin əsasında Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi yaradılmışdır. B.Çobanzadə bu komitənin də elmi şurasına rəhbərlik etmişdir. Bu, onu göstərir ki, artıq B.Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı olan fəaliyyəti təkcə Azərbaycanla məhdudlaşmayaraq ümumittifaq miqyasına çıxmış olur. Belə bir komitənin yaradılmasını türk xalqlarının elmi-mədəni həyatında mühüm bir iş hesab edən B.Çobanzadə ayrı-ayrı türk xalqlarının ictimai-siyasi, iqtisadi və elmi-mədəni səviyyəsini nəzərə almaqla latın əlifbasının tətbiqi məsələsi ətrafında xeyli işlər görmüşdür. O, latın əlifbası əsasında tətbiq etdiyi layihələrin və mövcud olan digər əlifba layihələrinin birləşdirilməsini (unifikasiya edilməsini) təklif edir. Bununla yanaşı, o, türk xalqları üçün ümumi və əlverişli olan unifikasiya ediləcək əlifbanın tərtib və tətbiq edilməsi prinsiplərini də göstərir:

“1. Unifikasiya edilmiş əlifba tamamilə latın qrafikası əsasında qurulmalıdır. Latın qrafikasında müstəqil işarələrlə göstərilə bilməyən türk-tatar dillərinin spesifik səsləri üçün latın sisteminə uyğun olan yeni işarələr yaratmalı.

2. Sətraltı və sətrüstü işarələrdən istifadə etməmək.

3. Fonetik cəhətdən yaxın olan səsləri qrafik cəhətdən də oxşar işarələrlə vermək.

4. Daha çox işlək səslər üçün daha sadə işarələr vermək.

5. Türk-tatar dilləri üçün ümumi səslər üçün ümumi də işarələr qəbul etmək.

6. Hər bir dialektin (*ayrı-ayrı türk dilləri nəzərdə tutulur* – R.B) spesifik səslərinin göstərilməsi haqda; həmin dialektin nümayəndələrinə ixtiyar verilməlidir ki, latın sistemindən uzaqlaşmamaq şərtilə öz rəylərinə görə, öz dillərinə uyğun hərfi işarəni seçsinlər.

7. Türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş olan latın əlifbası əsas götürülməlidir” (1, 59).

Deyilənlərə yekun vuraraq, bu nəticəyə gəlmək olur ki, B.Çobanzadə hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq, bütün bilik və bacarığını türk xalqlarının inkişaf etmiş xalqlar arasına düşməsi üçün sərf etmişdir. Bunun əsas prinsipi kimi əlifbanı nəzərdə tutaraq latın qrafikalı əlifbanın tərəfdarı olmuşdur. Əgər, bu gün biz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından istifadə ediriksə, bu, o deməkdir ki, B.Çobanzadənin ideyaları ölməmiş, əksinə, onun ideyalarının bəhrəsi kimi Azərbaycan xalqı tərəqqi edən xalqların arasında özünəməxsus yer tutur.

Sonda onu deyə bilərik ki, B.Çobanzadənin narahat ruhu artıq şaddır. Çünki bu gün onun yaratdığı məktəbin xeyli sayda nümayəndəsi və yaradıcılığının yüzlərlə tanınmış tədqiqatçısı vardır. İllər keçsə də, onun türk dillərinə verdiyi töhvələr unudulmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Bəkir Çobanzadə (Monoqrafiya). Bakı: “Şərq-Qərb”, 1998, 312 s.

2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. cild I. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 336 s.

3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. cild II. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 368 s.
4. Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, 147 s.
5. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı: "Çinar-çap", 2006, 571 s.

Hayri Ataş*

SELİM REFİK REFİ'OĞLU'NUN BEKİR ÇOBANZADE'YE CEVABI VE İTİRAZLARI

Türk dünyasının en büyük dil və edebiyat araştırmacılarından biri olan Bekir Çobanzade, araştırmalarını daha çok Türk dili üzerine teksif etmiştir. Bunun yanında sayıları dil çalışmalarına nisbeten az da olsa edebiyat sahasında da araştırma ve incelemeler yayınlamıştır. Mesela: "*Son Devir Kırım-Tatar Edebiyatı Tenkit Tecrübeleri*", "*Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usulü*", "*Kumuk Dili ve Edebiyatı Tetkikleri*", "*Son Devir Azeri Edebiyatının yeni Devri – Nationalismden İnternationalisme*" ile muhtelif makaleleri bunlardandır.

1924 yılında Azerbaycan'a yerleşen ve burada Bakü Devlet Üniversitesi'nde dersler vermeye başlayan Çobanzade'nin burada da bir süre çok faal çalıştığını görüyoruz. Ancak 1930'lu yıllara doğru kendisine karşı başlatılan karalama kampanyası ve baskı neticesinde bir nevi kendini aklama çabası içine düşen Çobanzade'nin devrin ideolojisine uygun eserler yazmak zorunda kalıyor (4, s. 11). Bizim burada muhtevastından kısaca bahsedeceğimiz çalışması olan "*Son devir Azeri Edebiyatının Yeni Devri – Nationalismden İnternationalisme*" adlı eseri de bu dönemin ürünüdür. Çobanzade'nin bu çalışmasının bütününe baktığımız zaman eserin başından sonuna kadar Marksist ideolojiye uygun değerlendirmeler yaptığını görüyoruz. Bunun en mühim sebebinin Marksist ideolojinin üzerindeki baskısı olduğunu söylemiştik. Millî olana şiddetle mukabele eden ve hatta hayat hakkı tanımayan bu ideolojinin ilim ve âlim üzerindeki baskısı daha sonraki yıllarda Bekir Çobanzade'nin hayatına da mâl olacak ve 1937 yılında "millî düşüncelere sahip olduğu ve bunlardan vazgeçemediği" sebebiyle vazifesinden alınacak, hakkında suçlamalarda bulunulacak ve nihayet idama mahkum edilerek 1939'da öldürülecektir (bu tarih bazı yerlerde 1937, 1938 olarak da verilmektedir) (4, s. 11; 3, s. 51-52).

Bekir Çobanzade'nin yukarıda belirttiğimiz eserindeki değerlendirmelerine ve fikirlerine karşı olarak 1939 yılında, eserin yayınlanmasından yaklaşık on yıl sonra Türkiye'de Selim Refik (Refi'oğlu) tarafından ona bir itiraz ve cevap olarak "*Prof. Dr. Çobanzade'ye Cevap*" adlı bir kitapçık yayınlanmıştır (2).

---

*Hayri Ataş – Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

2. Selim Refik'in Çobanzade'nin Eserine Cevabı ve İtiraz ettiği Başlıca Hususlar:

Bekir Çobanzade'nin eseri olan “*Son Devir Azeri Edebiyatının yeni Devri – Nationalismden İnternationalisme*” 1930 yılında Bakü’de Azerbaycan Devlet İlmî Tedkikat Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. “Mukaddime” ve “1905 Devri Edebiyatı” ana başlıklı iki bölümden oluşan eser muhtelif alt başlıklara da ayrılmıştır. Eser hakkında Kenan Acar’ın genişçe bir incelemesi vardır (3, s. 383-404). Bu sebeple biz burada eserin üzerinde durmayacak sadece Selim Refik’in itiraz ettiği hususları ve cevapları belirtmekle yetineceğiz.

Bekir Çobanzade daha eserinin “Mukaddeme”sinden başlayarak eserinin sonuna kadar Marksist ideolojisi doğrultusunda fikirler beyan etmiştir. “Azeri Türkleri bizim bugün ‘Azerbaycan’ adlandırdığımız yerlere göçeri maişetle gelip çıkmıştır. Bu asırlarda onların yazılı edebiyatı olmamıştır.” (1, s. 3) diyen Çobanzade’ye karşı Selim Refik, bunun yanlış olduğunu, Azeri Türklerinin çok büyük kısmının ta Selçuklular zamanından hatta onlardan daha önce buraya yerleşik hayata geçmiş, şehirli olarak geldiğini söyler. Yine aynı şekilde 13. asra kadar Deşt-i Kıpçak’tan buraya Türk kabilelerinin geldiğini, buraya gelen Moğol unsurların zamanla Türkleştiklerini belirttikten sonra “buraya gelen Türkler Orta ve Garbî Anadolu’ya gelip yerleşen Oğuzlar gibi kısmen şehirli idiler ve şehir hayatına devam ettiler.” demektedir (2, s. 4-5).

Çobanzade eserinin mukaddimesine “Azeri Türk edebiyatı, dört beş asırlık müstakil bir hayata malik olmakla beraber...” diyerek (1, s. 3) başlar. Buna itiraz eden Selim Refik, Bekir Çobanzade’ye “Müstakil hayat”tan ne kastettiğini sorduktan sonra bunun yabancı tesirlerden uzak kalmış, kendi çerçevesi içinde kendi muhitinin edebî ve bedii ifadelerini kullanarak gelişen bir edebiyat demekse haklı olabileceğini fakat bunun mümkün olamayacağını, zira Azerbaycan edebiyatının da az da olsa yabancı tesirlerden kurtulamadığını söyler. Çobanzade’nin “Nihayet 19. asrın ortalarına kadar Azeri edebiyatı, şekil ve müderecat cihetinden ‘Acem bozması’ bir edebiyat gibi telakki edilegelmiştir” (1, s. 3) ifadesindeki “Acem bozması” nitelendirmesine de şiddetle itiraz eden Selim Refik, eğer bunun doğru olduğunu kabul etsek bile Çobanzade’nin daha evvel söylediği “müstakil”lik hususuyla ters düştüğünü söyler. Çobanzade’ye “Kat’iyetle diyebilirim ki yukarıdaki kayıttan anlaşıldığına göre siz Azeri edebiyatının menşeyini bilmiyorsunuz. Zira sizin hesabınıza veyahut gösterdiğiniz rakamlara nazaran Azeri edebiyatı için başlangıç olarak 16-17. asırları kabul etmek lazım gelir. Halbuki elde mevcut vesaike istinaden menşe meselesi Miladi 13. asra irca edilebilir.” dedikten sonra Azeri edebiyatının ilk mahsullerinin bazılarına nazaran bu edebiyatın daha eski olması gerektiğini görüşünde olduğunu söyler ve son yapılan araştırmalarında kendi fikrini desteklediğini belirtir (2, s. 5-6).

Bekir Çobanzade’yi “yeni Azeri edebiyatının acemisi” olarak nitelendiren Selim Refik, bu görüşünü Çobanzade’nin şu cümleleriyle destekler: “Bu satırları sonuna kadar bizimle beraber okuyanlara Azerî edebiyatı sahasında bizim o kadar

geniş ve derin tetkikatımız olmadığını özümüz de itiraf etmeğe hazırız” (2, s. 6). Çobanzade'nin eserindeki bu durum eser boyunca kendisini gösterecektir ve yer yer olmayacak hatalara düşmektedir.

Hiçbir edebiyatın tamamıyla orijinal olamayacağını, “...umumiyetle edebiyatlar mukallittirler. Milletler zaman zaman yekdiğeri üzerine müessir olmuşlar ve birbirlerine fikir ve kültür aşılamaşlardır.” (2, s. 7) diyen Selim Refik, Avrupa edebiyatlarının da birbirlerinden çok etkilendiklerini örnekleriyle gösterdikten sonra Azeri edebiyatına “Acem bozması” demenin anlamsız, yanlış ve sübjektif bir söz olduğunu söyler ve “herhangi bir mesele üzerinde salahiyeti olmayanların hüküm vermeleri cidden şaşılacak şeydir.” (2, s. 8) diye ilave eder. Selim Refik haklıdır, zira dünyadaki edebiyatlar birbirlerinden etkilenirler ve büyük kültür ve medeniyetler bu tesirleri bünyelerinde hazmederek kendilerine has bir edebiyat oluşturular. Türk edebiyatı da böyledir. İslamiyetten sonra Arap ve Fars edebiyatından etkilenen edebiyatımız kendi dilini ve kimliğini oluşturmayı başarmıştır.

Bekir Çobanzade “19. asrın sonlarından alarak Azeri Türk edebiyatını Osmanlı edebiyatının ibtidai provensial bir şekli gibi telakki etmek, Azeri şairlerinden mühimlerini Osmanlı klasik şairler defterine kaydetmek temayülü kuvvetlenmiştir. ‘Kadı Burhaneddin’, ‘Nesîmî’, ‘Fuzûlî’ ve daha başka Azeri şairlerinin bu ‘şerefe’ nail oldukları herkese malumdur” (1, s. 3) demektedir. Selim Refik, buna da şiddetle karşı çıkmakta ve “Bir kere Türkiye’de böyle bir cereyan yoktur. Siz bunu neye istinaden söylüyorsunuz? Hatta bir de bu cereyan herkesçe malumdur diyorsunuz. Burada esasen böyle bir temayüle ihtiyaç yoktur. Hangi Türk sahasında olursa olsun nazarı dikkati celbedebilecek her hangi bir şair veyahut eser Türk ülkesi için aynı derecede medar-ı iftiharlıdır ve böyle de olmalıdır.” diye cevap vermektedir. Selim Refik fikrini desteklemek için o dönemde okutulan ders kitaplarını örnek göstererek böyle bir şeyin olmadığını ifade etmektedir (2, s. 12). Burada Çobanzade'nin kastettiği defterler şüara tezkireleridir. Şüara tezkirelerine bakıldığı zaman şairlerin milliyetine yahut hangi lehçeyle yazıldığına pek bakılmadığını, o tezkireyi oluşturan kişinin tercihinine bağlı olarak şairlerin ve şiirlerin alındığını görüyoruz. Tabii bir de Osmanlı döneminde devrin şairlerinin birbirlerinden etkilendiklerini, birbirleriyle haberleştiklerini de biliyoruz. Mesela Bağdad’daki Fuzûlî’nin İstanbul’da okuduğu, ona nazireler yazıldığı veyahut Çağatay sahası şairi Nevâî’den Osmanlı şairlerinin haberdar olduğu, onun şiirlerinin de tanzir edildiği malumdur.

Selim Refik, Bekir Çobanzade'nin alfabe ve imla konusundaki fikirlerinin de eserinin diğer sayfalarını yazdıran âmiller olduğunu söyleyerek bu mevzuya niye bitaraf ve devrinin şartları içinde bakmadığını soruyor (2, s. 14). Çobanzade, Arap harflerini Türkçe için uygun olmadığına inanmaktadır. Bunu desteklemek için de İbn-i Mühenna'nın bunu 13. asırda yazmış olduğunu söyledikten sonra şimdiki kadar yapılan alfabe ıslah çalışmalarının da bir işe yaramadığını belirtir. Aynı şekilde imla meselesinin de boş gayretler olduğunu söyler (1, s. 13-15). Bu

konuda 19. asrın sonlarından itibaren tartışmaların olduğunu biliyoruz. Çobanzade de bir dilci olarak konuyu yaklaştırmış, fakat işin içine ideoloji girince mesele başka taraflara kaymıştır. Bu tartışmalar Türkiye’de de olmuştur.

Bekir Çobanzade eserinde dil meselesi üzerinde de durmaktadır. Osmanlı Türkçesine ve dilde sadeleşmeye, ortak bir Türkçeye karşı olduğunu hemen belli ederek, bu hususta çalışanları da itham etmekten geri durmaz. Azerbaycan Türkçesinin müstakil bir dil olduğu hususunu dile getiren Çobanzade, Osmanlı aydınlarından bahsederken onları “yerli Türk burjuvaları” olarak nitelendirir. Azerbaycan’da yayımlanan “Füyûzât” ve “Şelâle” dergilerinin dil anlayışını da şöyle ifade ediyor: “Füyûzât ve Şelâle’nin dil meselesinde tuttukları yol Osmanlıcılıktan başka bir şey değildi” (1, s. 15). Yine ortak Türkçe ve dilde sadeleşmenin, usûl-i cedîd okullarının ve “*Tercüman*” gazetesinin kurucusu olan Gaspıralı İsmail’i de “pantürkistlerin o vakitki atası” (1, s. 15) diye nitelendiren Çobanzade, Hüseyinzade Ali Turanları pantürkist ve burjuvazi olarak nitelemektedir. Oysa ortak bir Türkçe bütün Türk dünyasını kültürel anlamda birleştirebilecek en mühim faktörlerden başında gelir. Yine Çobanzade’nin karşı çıktığı, yetersiz gördüğü Arap harfleri de bunda mühim rol oynamaktaydı fakat Sovyet ideolojisi buna karşı olduğundan Çobanzade de ister istemez bu ideolojiye uygun görüşler ortaya koymuştur.

Selim Refik Çobanzade’nin bu görüşlerine cevap verirken, en çok bu hususa dikkat ettiğini ve kendisine cevap yazmaya sevk eden sebebin de dil meselesi olduğunu belirtir (2, s. 14). Selim Refik, Çobanzade’nin Azeri Türkçesi hakkındaki görüşlerini:

“1. Lisanlar birbirlerine tesir edebilir, bir lisanın diğerine bir çok kelime ve kaideler geçmesinde hiçbir mahzur yoktur.

2. Yakında milletler tek bir lisanla konuşacaklar, muhtelif lisanlar istimalden kalkacaktır.

3. Umumi Türk dili zenginlerin uydurmasıdır.

4. Azerbaycan dili müstakil bir dildir.

5. Bu dil miladî II. asırda mevcuttu.”

şeklinde özetledikten sonra:

“Yakında milletlerin tek bir lisanla konuşacakları ancak sizin hayalinizin yarattığı cennet mahsulü” olabileceğini, umumi Türk dili “zenginlerin uydurması değil bir ülkünün konuşan dilidir.” diye mukabele eder. Yine Türkçenin muhtelif şivelerinin ayrı ayrı dil olarak nitelendirilmesinin yanlış olduğunu haliyle Azerbaycan Türkçesini de müstakil bir dil olarak kabul etmenin yanlışlığını vurgular. Azerbaycan Türkçesinin miladî ikinci asırda mevcut olması fikrinin hoş fakat mesnetsiz olduğunu söyleyen Selim Refik, öyleyse bu dilin niçin on asırlık bir edebiyatının olmadığını belirttikten sonra aynı dilin lehçelerini müstakil birer dil olarak görmenin ve onları ayırmanın ideolojik bir yaklaşım ve olduğunu belirtir (2, s. 16-18). Malum olduğu üzere Türk lehçelerini ayrı bir dil olarak görmek ve öyle değerlendirmek Sovyet ideolojisinin izlediği bir yoldu.

Selim Refik, Çobanzade'nin eserinin baştan sona ideolojik maksatlı ve eksik bilgilerle yazıldığını yazdığı cevabında sıkça vurgular. Çobanzade'nin Azerbaycan edebiyatında 19. asırda kadın şair olarak sadece Natevan'ı gösterip, Âşık Peri, Ağa Bacı, Şahnigâha Rencur gibi şairlerin ismini bile anmadığını yazar. Çobanzade'nin bahsettiği 20. yüzyıldaki kadın şairlerin henüz edebî şahsiyetlerinin teşekkül etmediğini söyleyen Selim Refik, Almaz Yıldırım'dan da kadın şair olarak bahsedilmesini garip bulur ve "Boğulmayan Bir Ses müellifi kadın değil erkektir. Bu ne gaflet?" der. Selim Refik çalışmasının sonunda 20 madde halinde eser hakkındaki umumi değerlendirmesini şöyle yapar:

"Hülasa:

1. Eseriniz ciddi, ilmî ve bîtaraf olarak yazılmamıştır.
2. Azerî Türklerinin Azerbaycan'a tamamiyle göçebe olarak geldikleri fikri mübalağalıdır.
3. Azerî edebiyatının başlangıcı hakkında gösterdiğiniz tarih ve rakam kamilen yanlıştır.
4. Azerî edebiyatının 19. asrın ortalarına kadar şekil ve münderecat itibarıyla "Acem bozması gibi inkişaf etmesi" hakkındaki iddianız doğru değildir ve uydurmadır.
5. Azerbaycanlı şairlerin "Osmanlı şairleri defterine kaydetmek" cereyanı asılsızdır. Esasen buna lüzum da yoktur.
6. Feodalizm rejimi Azerbaycan'da 19. asrın sonlarına kadar en müthiş bir şekilde devam etmiştir fikrinde mübalağa vardır.
7. Pantürkizm, Nasyonalizm, Osmanlıcılık gibi fikirlerin mahiyet ve manaları ve aralarındaki fark tarafımızdan anlaşılmamıştır.
8. Eserinizde manevi kudreti asla takdir etmemiş ve buna ehemmiyet vermemişsiniz.
9. Alfabe meselesini halletmek için kullandığınız görüş tarzı ve hatthareketiniz realiteye uygun değildir.
10. İmla meselesinde de aynı şekilde hareket etmişsiniz.
11. Tetkikinizde zaman ve muhiti nazar-ı itibare almamışsınız.
12. Müstakil Azerbaycan dili olduğunu iddia eden satırlarınız ilmî ve tarihî hakikatlerden tamamıyla uzaktır.
13. Abdülhamid siyasetine ve Mehmet Ali Şah rejimine düşman olmak doğru ve ileri bir harekettir. Burada tenkidî icap ettiren bir sebep yoktur.
14. Pasifizm ve sulhperverlik sebeplerini izah eden satırlarınız sahih sayılamaz. Dr. Hüseyinzade'nin bu husustaki fikirlerinde tenkide muhtaç bir cihet yoktur. O cümlelerde daha ziyade insanî olan bir düşüncenin samimî ifadesi hâkimdir.
15. Eserinizin edebiyata taalluk eden diğer kısımları da umumiyetle sathî, eksik ve basittir.
16. Azerî edebiyatında her ne şekilde olursa olsun sembolizmden bahsetmek abestir.

17. Azerî edebiyatının eski devrinde Natevan'dan başka kadın şairler de vardır.

18. Elmas Yıldırım Azerbaycan'ın erkek şairlerindedir.

19. Eserinizde bir çok isim ve sözler yanlış yazılmıştır.

20. Ehliyetizliğin timsali olan ve gizli bir maksat taşıyan bu esere "*Azerî Edebiyatının Yeni Devri*" yerine "*Çobanzade'nin Zımnî Müdafaaanesi*" ismi verilseydi daha münasip olurdu" (2, s. 21-23).

3. Sonuç:

Yukarıdan itibaren kısmen özetleyerek göstermeye çalıştığımız üzere Selim Refik Çobanzade'yi oldukça sert, acımasız bir şekilde tenkit etmektedir. Burada Selim Refik'in de bu eleştirileri yaparken milliyetçi bir tavırla ve oldukça hissi davrandığını da belirmeden geçemeyeceğiz. Bunu anlayışla karşılamakta fayda var. Zira vatanı işgal edilmiş, vatanından uzakta kalmış ve milli manevi değerlerine yasak konulmuş, bu değerleri acımasızca imha edilmiş birisidir Selim Refik. Bekir Çobanzade'nin çalışması yazımızın başında da bahsettiğimiz gibi, 1930'lu yıllara doğru üzerinde oluşan baskıyı bir nebze hafifletmek için yazıldığı açıktır. Zira Çobanzade'nin burada yazdıklarıyla daha önceki (bilhassa Sovyet öncesi) eserleri arasında çok büyük farklar olduğu görülmektedir. Çobanzade hiç şüphesiz ki Marksist ideolojiye tamamıyla râm olmuş biri de değildi. Hayat ve maişet kaygısının onu bu yola ittiğini daha sonra yaşadıklarından görüyoruz. Zaten, 1937 yılında da ideolojiye ters düştüğü için tutuklanıp götürülen Çobanzade'nin akıbeti de uzunca zaman meçhul kalmıştır. Selim Refik'in de 1939 yılında öldürülen Çobanzade'nin akıbetinden haberi olmadığı muhakkaktır. Haberi olsaydı Çobanzade'nin eserine, ilmî tarafı olmakla birlikte oldukça sert ve hissi bir tenkidî cevap yazar mıydı diye düşünüyorum ve kendime soruyorum da duygularım "hayır" diyor.

KAYNAKLAR

1. Bekir Çobanzade, "*Azerî Edebiyatının Yeni Devri – Nationalismden İnternationalisme*", bakü, 1930, 65 s.

2. Selim Refik (Refi'oğlu), "*Profesör Dr. Çobanzade'ye Cevap*", İstanbul, Burhanettin Matbaası, 1939, 23 s.

3. Kenan Acar, *Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade (Dilciliği ve Edebiyat Araştırmacılığı)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 791, Ankara, 2001, xvi+518 s.

4. Memmed Adilov, Önsöz, "*Bekir Çobanzade – Seçilmiş Eserleri I*", Bakü, 2007, s. 4-14.

TÜRKOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Əzizxan Tanrıverdi*

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA DAĞ ADLARI

Qədim türk mənbələrində dağ sözünün fonetik tərkibi belədir: Orxon-Yenisey abidələrində: tağ (Tüngər tağda təkip tokıdım); M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində: tağ (tağ özi=dağ vadisi); «Dədə Qorqud kitabı»nda: tağ (Qarşu yatan qara tağını aşmağa gəlmişəm)...

Problemə tarixi-lingvistik müstəvidə yanaşma göstərir ki, «ta» derivatı qədim türk dilindəki tenqri//tañrı (göy-səma, allah...), tağ (dağ, yerin hündür, dik, yamaclı və zirvəli hissəsi), eyni zamanda çin və Koreya dillərindəki tanqun (rəhbər, şaman, allah...), tan-ta (torpaq, ağac...) sözlərini eyni semantik şaxədə birləşdirir. Bəzi izahlara diqqət yetirək: R.Konçseviç qədim Koreya mifi Tanqun barədə geniş məlumat verir. Konkret desək, əfsanəvi Tanqunun b.e.ə. 2333-cü ildə anadan olmasını, hər il oktyabrın 3-də Cənubi Koreyada Tanqunun doğum gününün milli bayram kimi qeyd edilməsini, Tanqunun Koreya toponimikasında mövqeyini, həmin mifin fraqmentlərinin XIII-XV əsr yazılı abidələrində saxlanılmasını göstərir. Eyni zamanda Tanqun barədə bir sıra alimlərin fikirlərini təqdim edir: Çxe Namson, Li Qankin... (Tanqun «tanqul» kimi səslənir, rəhbər, şaman mənasındadır); Siratari Kurakiti, Yan Cudo (tanqun – moñqol dilindəki göy, allah anlamlı tanrı ilə bağlıdır); Li Cir (tan-ta hissəciyi qədim Koreya dilinə məxsus olub, torpaq, ağac mənasındadır);[†] F.Cəlilov «Tar» teoniminin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onun «ölüb-dirilmə» inanişi ilə bağlı tar(la), dar(ı), dir(i), tor(un), tör(ə-törəmək) və s. sözlərdə mühafizə olunduğunu göstərir;[‡] M.Seyidovun fikrincə, «tos», ümumiyyətlə, nəsnənin başlanğıcı kimi anlaşılırmış;[§] R.Əlizadə «tos»la bağlı daha dolğun izah verir: «...etiqaд hədəfinə çevrilmiş tos-taunun dağın kosmoqonik başlanğıc olaraq Oğuz cəmiyyətində də qəbul edildiyini

---

*Tanrıverdi Əzizxan - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru.

[†] А.Р.Концевич. Древнетюркский миф о Тангуне и его ономастики. В кн.: Этническая ономастика. Москва, 1984, с.173-190.

[‡]Ф.Ђялилов. Азярбайҗан дилинин морфонолозийасы. Бақы, 1988, с.93.

[§]М.Сейидов. Азярбайҗан халгынын сойкюкцнц дцщцняркян. Бақы, 1989, с.253.

düşünmək mümkündür»;^{**} F.Bayat mənbələrə istinadən yazır: «Tanrı sözünü hun sözü «çenli» ilə, əski türk sözü «tonq» (dan) ilə paralel öyrənənlər də var. Çox qədim zamanlarda bu leksik vahiddə yer və göy anlamları da cəmləşmişdi. Kaşqarlı dövründə isə böyük olan hər şeyə müsəlman olmayan türklər tenri deyirmişlər (məs. dağa, ağaca və s.).^{††} Tərkibində «ta» hissəciyinin derivatları müşahidə olunan və leksik-semantik tutumunda böyüklük, yer-məkan anlamını yaşadan leksemlərin əhatə dairəsi çox genişdir: tau-tağ-dağ, təpə, tala, taluy-dəniz, dərə, dəyə, dör (otağın yuxarı başı)... Maraqlıdır ki, yunan mənşəli «toponim» termininin ilk hissəsi də (topos-to) «yer» mənasını ifadə edir. Yeri gəlmişkən, müqayisə və qarşılaşdırmalar bir sıra qrammatik şəkilçilərin yer-məkan anlamlı «ta» morfemi əsasında yarandığını ehtimal etməyə imkan verir: ismin yerlik hal şəkilçisi -da, -də (arxetipi -ta), çıxışlıq hal şəkilçisi -dan, -dən (arxetipi -ta, -da, -dan, -dın, -din, -tın). Bu sistemə müasir uyğur dilində -ta, -tə formasında işlənən yerlik hal şəkilçisini də daxil etmək olar. Deməli, bu şəkilçilərin hər biri fonetik tərkib və funksiya baxımından yer-məkan anlamlı «ta» morfemi ilə birbaşa bağlanır.^{**}

Yuxarıdakı qeydlər «Kitab»da intensivliyi ilə fərqlənən «tağ» (dağ) sözünün, eyni zamanda dağ adlarının leksik-semantik yükünü dəqiqləşdirməyə müəyyən qədər kömək edə bilər.

«Kitab»da müşahidə olunan dağ adlarının ümumi mənzərəsini belə səciyyələndirmək olar: Oğuz cəmiyyətinin coğrafi koordinatlarını əks etdirir (Ağlağan, Qara tağ...); türk poetik təfəkküründən süzülüb gələn ən nadir incilər kimi görünür (Qazlıq tağ, Ağlağan, Günortac...); mətnlərdə həlledici fiqurlardan biri kimi, daha dəqiqi, bir obraz kimi çıxış edir ki, bu da mətnin poetik siqlətini qüvvətləndirir (Qazlıq tağ, Qara tağ...); bu adların bir qisminə simvollaşmış dağ kultu daşlaşmış vəziyyətdədir (Qazlıq tağ, Gökcə tağ...); bəziləri real təbiət hadisələrini əks etdirən metaforikləşmiş adlardır (Ağlağan); bir qismi müasir Azərbaycan toponimikasında eynilə mühafizə olunur (Qaracıq – Qarabağ, Naxçıvan; Ağlağan – İrəvan quberniyasında dağ. Təəssüf ki, XX əsrin 30-cu illərində erməni daşnakları «Ağlağan» adını fərmanla dəyişdirərək «Urasar» şəklində rəsmiləşdirmişlər); arxaikləşmiş bəzi dağ adlarının müasir toponimikamızda başqa adlarla işləndiyi ehtimal edilir: (Qazlıq tağ – Qafqaz, Qara tağ – Böyük Qafqaz sıra dağları...); bu adların əksəriyyəti türk mənşəli sözlər əsasında yaranmışdır; dağ adlarındakı apelyativlərin bəzisi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizmdir (qır-Ortac qır, Arqıç qır; qaz – Qazlıq dağ...). Bu mənada «Kitab»dakı dağ adlarının hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir:

Ağlağan. Bu oronim «Kitab»ın IV boyunda işlənmişdir: «Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gökcə tağa aluban çıxayın». O.Ş.Gökyay mənbələrə istinad edərək yazır: «Bu günkü adları ilə Ağbaba-Loru-Pəmbək (Qara-Kilsə) kimi üç

^{**} Р.Ялизадя. Азярбайҗан фольклорунда тябият култлары. Бақы, 2008, с.32.

^{††} Ф.Байат. Оьуз эпик яняниси вя «Оьуз Каьан» дастаны. Бақы, 1993, с.147.

^{**} Язизхан Танрыверди. Дилимиз, мянявийатымыз. Бақы, 2008, с.72.

bölgənin sərhədini ayıran bu dağ Borçalı və Qazax türkmənlərinin (türklərinin – Ə.T) yaylağıdır... başından duman əskilməyən çiskinli (çox nəmli, sis) və çox yağmurlu olduğundan bu adı almışdır». ^{§§} A.Bayramov bu fikri zənginləşdirərək yazır: «Kəskin və amansız qışı olan bu dağın başı həmişə çiskin, duman olur. Yaz, yay və payız fəsilələrində yağıntı çox olur. Qışı isə çox sərt keçir. Yaylaq alp və subalı çəmənlikləri ilə zəngin olduğu üçün Borçalı, Şörəyel və Ağbaba türklərinin qədimdən yaylağı olmuşdur. Rus mənbələrində bu oronim tərcümə edilərək «Mokriy qor» kimi yazılır. Ağlağan oronimi ağla felindən və – ağan sifət düzəldən şəkilçidən (ağla+(a)ğan) ibarətdir. İnsana aid olan xüsusiyyət (ağlamaq) metaforik formada dağa aid edilmişdir». ^{***} Tarixi-lingvistik müstəvidə söylənilmiş bu fikirlər bütün parametrlərinə görə (oronimin coğrafi koordinatları, təbiətlə birbaşa bağlılığı, metaforik ad olması, kök və şəkilçi morfemlərinin düzgün səciyyələndirilməsi, rus dilinə tərcümə olunmuş variantın təqdimi...) inandırıcı görünür. Bu mənada B.Budaqov və Q.Qeybullayevin müxtəlif mənbələrə istinadən söylədiklərini qəbul etmək olmaz. Həmin fikirləri eynilə veririk: «Ağlağan... türk dillərində rəng bildirən ağ və mənası məlum olmayan «lağan» sözlərindən ibarətdir. XIX əsrdə Eçmiadzin qəzasında Qızıl Loğan (bulaq adı), Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasının Böyük Derbet ulusunda Laqan-Xuduk (dağ adı) və Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsində Cakas-Lağan toponimləri ilə mənacə eynidir». ^{†††}

«Ağlağan» dağının səciyyəvi xüsusiyyətləri bayatılarımızda poetik şəkildə ifadə olunur:

*Əzizim ağlağandı,
Qaraqaş, Ağlağandı.
Gedək dərd bilənlərə
Görək kim ağlağandı?*

*Əzizinəm Ağlağan,
Qaraqaşla Ağlağan.
İldə bir tufan eylər,
Görünməmiş Ağlağan.*

Arqıç qır. «Dastan»da intensivliyi az olan oronimlərdəndir. Dəqiq desək, cəmi bir dəfə işlənmişdir: Arqıç qırda yıqanır Əmman dənizində. O.Ş.Gökyaya görə, «arqıç» yazda sürünün istirahət etdiyi (dincəldiyi) yer, arxas, dağ yamacı, dağ ətəyi kimi mənalara ifadə edir. ^{†††} M.Ergin tərtib etdiyi lüğətdə «arqıç» sözünün

^{§§} О.Ш.Эюкйай. Дедем Коркудун китабы. Истанбул, 2000, с.332.

^{***} А.Байрамов. Китаби-Дядя Горгуд вя Гафгаз. Бақы, 2001, с.20.

^{†††} Ермянистанда Азярбайған мяншыля топонимлярин изашлы лцьяти. Бақы, 1998, с.108.

^{†††} О.Ш.Эюкйай. Дедем Коркудун китабы. Истанбул, 2000, с.165, 166.

qarşısında sual işarəsi (?) qoymaqla kifayətlənmişdir.^{§§§} S.Əlizadə isə «arqıç» sözü işlənmiş parçanı belə sadələşdirmişdir: «Qayalıqda salınmışdı, kafirin şəhəri Əmmanın sularında yuyunur sahilləri».**** Bu cür sadələşdirmə, yəni «Arqıç qırda»nın qayalıqda mənasında verilməsi mətnin semantik tutumu ilə səsləşir. Qeyd etdiyimiz kimi, «qır» sözü dağ anlayışının arxaik ifadə formalarından biridir. Bu mənada «Arqıç qır» oroniminin «Arxac dağ» şəklində bərpası daha inandırıcı görünür.

Ala tağ. «Kitab»da yeddi dəfə işlənmişdir: Arqırı yatan, Ala tağı dünin aşığıl! «Ala tağ» oronimik modelindəki «ala» sözü hündür mənasındadır. Bu oronim bayatılarımızda da müşahidə olunur:

Eləmi, Ala dağı

Ün tutub Bala dağı

Hər yara qurtarsa da,

Qurtarmaz dava dağı.

Gögcə tağ. «Kitab»da cəmi bir dəfə Qazan xan obrazının dilində işlənmişdir: «Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gökçə tağa aluban çıxayın». Bu oronimin arealı müəyyənləşdirilmişdir: Kökçə, Kökçəsu (Türkiyə) Gögcə dağ (Türkmənistan), Kökçə, Kökçəli (Bolqarıstan), Gökçə, Göyçəli (İran). «Gögcə» vahidi «Kitab»da hidronim kimi də müşahidə olunur: «Andan Şirokuz ucundan Gökçə dənizə dəkin el çarpdı». A.Bayramov hər iki onomastik vahidə (Gögcə tağ, Gögcə dəniz) münasibət bildirmişdir: «Oğuzların otu, suyu bol olan belə yaylaqlarda yaşaması təbiidir. Ona görə də dağın əlamətinə, çayır-çəməninə görə ona Göy dağ, Gökçə dağ demişlər. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı bir atalar sözünün də tərkibində gökçə sözü işlənir: «Yapağlı gökçə çəmən güzə qalmaz». ...Gökçə dəniz hidroniminin qədim formasının «Qoqaruni olduğunu da nəzərə alsaq, görərik ki, hidronimin nüvəsindəki quqar//gögər//göyər türk mənşəli tayfa adıdır, «uni» isə qədim pəhləvicə topluluq, aidlik bildirən şəkilçidir. Deməli, Gögəruni/Qoqaruni «Göyərlər» mənasındadır. Azərbaycan toponimiyasındakı Göyər, Göyərçin, Göylər Göl, Göylər Dağ oykonimləri də etnonim mənşəlidir».†††† Yeri gəlmişkən, digər araşdırmalarda da Göyçə oronimi rəng anamlı «göy», «Göyçə» hidronimi isə bəzən rəng anamlı göy (mavi) sözü, bəzən isə tayfa adı mənasında izah olunur. Halbuki bu onomastik vahidlərin yaranmasında eyni apelyativ (gögcə) iştirak etmişdir. Yəni Gögcə dəniz (göl) hidronimi ilə Gögcə dağ oronimi eyni məna yükünə malikdir. Konkret desək, bu vahidlər səma rəngi, mavi anamlı «göy» sözü deyil, yer üzünün üzərində mavi bir qübbə kimi görünən fəza, boşluq anamlı «göy» sözü əsasında yaranmışdır. Bu isə birbaşa türk mifoloji düşüncəsi ilə səsləşir. Digər tərəfdən, Gögcə tağ və Gögcə dəniz vahidlərinin məna yükünü müasir dil kontekstində də dəqiqləşdirmək mümkündür. Belə ki, «göy» sözü müasir dili-

^{§§§} М.Ерзин. Деде Коркут китабы. ЫЫ, Анкара, 1998, с.19.

**** Китаби-Дядя Горгуд. Бақы, 1988, с.216.

†††† А.Байрамов. Китаби-Дядя Горгуд вя Гафгаз. Бақы, 2001, с.34-36.

mizdə çox böyük, çox yüksək, hündür mənasını da ifadə edir: göyün yeddi qatı (mərtəbəsi), göy boyda dağ... Yuxarıdakı onomastik vahidlərin tərkibindəki -cə isə qoşmadır. Deməli, Gögcə dağ «çox hündür dağ», Gögcə dəniz isə «çox böyük dəniz (göl)» mənasındadır. Oğuzun oğullarından dördüncüsünün adının səma anlamlı «Gög» olması da dediklərimizi təsdiqləyir: «Altı oğuldan ən böyüyünün adı Gün idi, yəni Günəş, ikincisinin adı Ay, yəni ay (mah), üçüncüsünün adı Yulduz, yəni ulduz (setarə), dördüncüsünün adı Gög, yəni göy (səma), beşincisinin adı Taq-yəni dağ (kuh) və altıncısının adı Dəniz, yəni dəniz (dərya idi)».^{****}

Başqa faktlara diqqət yetirək: M.Seyidov səma anlamlı «Göy» sözünün ilkinliyini xüsusilə olaraq vurğulayır: «Türkdilli xalqlarda Göy – tanrı sayılmış. Hər şey onun iradəsinə tabe imiş. Buna görə də tanrı-Göy sonralar tanrı – allah anlamını da almışdır. Bəllidir ki, tanrı ilkin göy – səma demək imiş».^{§§§§} R.Qafarlı «Kitab»da işlənmiş «Qazan gög alan çəmənə çadır dikdirdi» cümləsindəki «gög» sözünü mifik dünya modeli baxımından izah edir: «...burada qurulan çadır göylə əlaqələndirilir. Məhz qam inamında göstərilir ki, dünyanın bütövlüyünə qarşı yönələn təhlükələr aradan qaldırılarda el Göy Tanrının şərəfinə göy altında mifik dünya modelini simvollaşdıran göy rəngli, başı göyə çatan çadır qurmalıdır;»^{*****} H.Məmmədli «Gögcə tağ» oroniminə təkcə «Kitab»ın coğrafi koordinatları yox, həm də müasir türk toponimikası kontekstində yanaşaraq maraqlı mülahizələr irəli sürür: «Gögcə dağ, Cızıqlar, Ala dağ bir-birinə yaxındır. Vaxtilə bu ərazidə yaşayan aborijen azərbaycanlılar arasında bu dağ Göy dağ, həm də Göydağlar adlanmışdır. Göy dağ Çıldır gölünün şərqindədir. Axalkələk ərazisindəki Mingöllər sıra dağlarına aiddir. Otaqlarla zəngin, göz oxşayan, gözəl yaylası var»^{††††} (haşiyə: burada adı çəkilən dağlar qorqudşunas Hüseynqulu Məmmədlinin hər daşına, gülünə, çiçəyinə bələd olduğu, qarış-qarış gəzdidi, buz bulaqlarından doyunca su içdiyi, başı dumanlı-çiskinli, qarlı dağlardır); S.Vurğun «Göyözən» oronimini məhz səma anlamlı «göy» sözü ilə müqayisəli şəkildə təqdim edir: Göylərə baş çəkir Göyözən dağı...; Nəhayət, «Gögcə» oronimini «Kitab»dakı «Yarpaqlı gökçə çəmən güzə qalmaz» atalar sözünün tərkibindəki «gökçə» sözü deyil, «Gög alağ görklü çəmənə çadır tikdi» cümləsindəki böyük, hündür anlamlı «gög alağ» vahidi kontekstində araşdırmaq lazımdır. Əslində, burada geniş bir araşdırmaya da ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq, Qazan xan və təhkiyəçinin dilindən verilmiş parçaları qarşılaşdırmaq lazımdır. Qazan obrazının dilində: «Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə tağa aluban çıxayın...»; Təhkiyəçinin dilində: «Av avladı, quş quşladı. Sığın – keyik yıqdı. Gög alağ görklü çəmənə çadır tikdi» (bu cümlələr eyni sintaktik bütövdən götürülmüşdür). Bu isə o deməkdir ki, təhkiyəçi «gög alağ görklü çəmən» (böyük gözəl çəmən) deməklə

**** Ф.Ряшидядин. Оузнамя. Бақы, 1992, с.25.

¹⁵ М.Сейидов. Азырбайъан халгынын сойкюкцнц дщщнрякян. Бақы, 1989, с.163-164.

***** Р.Гафарлы. Азырбайъан тпркляринин мифолоэийасы. Бақы, ДДА, 2010, с.30.

†††† Щ.Мяммядли. Дядям Горгуд эязян йерди бу йерляр. Бақы, 1999, с.193.

birbaşa «Gögcə» dağına işarə edir. Bu qeydlər belə bir həqiqəti də söyləməyə imkan verir: Gögcə tağ və Gögcə dəniz vahidlərinin semantika baxımından eyni xətdə birləşməsi «Kitab»da dağ və su kultlarının birlikdə təzahür etdiyini göstərir.

Yazılı və şifahi ədəbiyyatımızda Göyçə dağı və Göyçə gölü adlarına çox rast gəlinir ki, bu da, heç şübhəsiz, mətnin poetik siqlətini qüvvətləndirməyə xidmət edir. Burada bir bayatını xatırlatmaqla kifayətlənirik:

*Tər çiçək Göyçə eli,
Güzgüsü Göyçə gölü,
Ələsgər yaradıbdı,
Sazında «Göyçə gülü».*

Günortac. Basat obrazının dilində müşahidə olunur: «Qalarda-qoparda yerim Günortac!» A.Hacıyev «Günortac»la bağlı V.V.Bartold, A.N.Kononov, H.Arashlı, M.Cahangirov kimi alimlərin fikirlərini saf-çürük etdikdən sonra M.Kaşğarının «Divan»ında işlənmiş günəş görməyən anlamlı «kuz dağ» (quzey dağ) birləşməsinin leksik-semantik yükünə əsaslanaraq yazır: «Kuz dağ «quzey dağ anlamını verdiyi kimi «Gün Ortac»da «Güney Ortac», yəni Şərq Ortac anlamını verir. Bu mülahizə həm də Basatın Boz oqlardan olması və öz növbəsində Boz oqların Ulu Oğuz yurdu Ortağın sağ yönümündə, yəni güney, günçıxan tərəfində yaşamaları ilə bağlı tarixi həqiqətlərə uyğun gəlir. «Ortac» sözüne gəlincə isə o, qeyd etdiyimiz kimi, qədim Oğuz yurdu «Ortaq» adının fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır... «Ortac» yer adı «uca dağ» deməkdir. Həmin toponimin sonralar «Ulu dağ» adlandırılması bu mülahizənin düzgünlüyünə yetərinə əsas verir».**** S.Rzasoy Oğuz mifoloji görüşləri ilə bağlı mənbələrə istinad edərək maraqlı mülahizələr söyləyir: «...Kosmosu təmsil edən Basatın Oğuz kosmik dünya modelindəki yeri kosmik zirvə – Günəşin zenit vəziyyətində durduğu məqamdır. Bu halda Təpəgözün yeri ona tərs proyeksiyada dayanan xaosdadır. Basat Günəşi, gündüzü, Təpəgöz gecəni simvollaşdırır. Təpəgözün gözü onun bir gecə olaraq udduğu Günəşdir. Basat onun gözünü çıxarmaqla Günəşi azad edir...».***** Deməli, A.Hacıyev «Günortac»ı Oğuzların yaşadığı yer-yurd mənasında, S.Rzasoy isə Oğuz mifoloji düşüncə sistemi müstəvisində təhlil süzgəcindən keçirir. Hər iki izah mətnin semantik yükünə əsaslanılmaqla verildiyi, həm də tutarlı arqumentlər gətirildiyi üçün elmi və inandırıcıdır.

«Kitab»da «Günortac» sözü ilə səsleşən «Ortac qır» yer adına da təsadüf olunur:

Ağ qayanın qarlanının erkəgində bir köküm var, Ortac qırda sizin keyiklərinüz turğurmiya.

A.Hacıyev «Ortac qır» barədə yazır: «Qır sözünün qədim «təpə» mənasına istinad edərək bu birləşməni «Ortac təpə» kimi anlamaq olar».***** Fikrimizcə,

**** А.Щабыйев. «Дядя Горгуд китабы»: охунушлар, ачымылар. Бакы, 2007, с.178-179.

***** С.Рзасой. Оьуз мифи вя Оьузнамя эпосу. Бакы, 2007, с.138-139.

***** А.Щабыйев. «Дядя Горгуд китабы»: охунушлар, ачымылар. Бакы, 2007, с.

«Ortac qır» oronimik modelindəki «qır» morfemi dağ mənasındadır (əvvəlki səhifələrə bax).

Qara tağ. «Kitab»da intensivliyi ilə fərqlənən oronimlərdəndir (30 dəfə işlənmişdir): «Qarşu yatan qara tağım yüksəgi oğul» H.Məmmədlinin fikrincə, «qara dağ» və ya qara dağlar müəyyən ünvanı olmayan müxtəlif coğrafi məkanlarla səsləşir, məna baxımından isə iki cür anlaşılır: uca, böyük, əzəmətli; şimal.⁺⁺⁺⁺⁺ R.Əlizadə «Qara dağ» oronimini yalnız dağ kultu müstəvisində izah edir, həm də konkret olaraq bir dağdan söhbət getmədiyini əsaslandırmağa çalışır: «Eposda hər obanın, hər yurdun, hətta hər bir adlı-sanlı ailənin, kişinin öz Qara dağının olması Qara dağın birbaşa tapınaq yeri olaraq kulta çevrilməsini sübut edir».⁺⁺⁺⁺⁺ Yazıçı Anara görə, «Qara dağ» oronimindəki «qara» sözünün semantik yükünü üç istiqamətdə müəyyənləşdirmək mümkündür: rəng anamlı söz kimi; böyüklük, ucalıq anamlı söz kimi; səmti, cəhəti göstərən söz kimi. Müəllifin ehtimallarını eynilə təqdim edirik: «Güman ki, Dədə Qorqud dünyasının «Qarşı yatan Qara dağı»da Azərbaycanın şimal sərhədi olan Böyük Qafqaz sıra dağlarıdır. Bəlkə, Azərbaycandakı bir çox yerlərin, kəndlərin, şəhərlərin, dağların, çayların, meşələrin adlarının tərkib hissəsi olan Ağ, Qara, Göy sözləri də yalnız rəng, ya böyüklüyü (Qara həm də iri, böyük deməkdir) yox, bir də səmti göstərirdi».⁺⁺⁺⁺⁺ Bu qeydlər belə bir həqiqəti də söyləməyə imkan yaradır: «Qara tağ» oronimik modelindəki sözləri eyni semantik yuvaya daxil etmək olar – qara (iri, böyük, uca, yüksək...), dağ (yerin hündür, dik, zirvə hissəsi). Deməli, «Qara dağ» oronimində böyüklük, yüksəklik, ucalıq kimi məna çalarları çulğışmış vəziyyətdədir. «Kitab»da «qarşı yatan qara tağlar», «qarşı yatan qarlı tağlar», «qara-qara dağlar» və s. kimi ifadələrin işlədilməsi isə birbaşa dağ kultu ilə bağlıdır.

Bu gün «Qara dağ» oronimi tək-cə obrazlı ifadələr daxilində yox, həm də Azərbaycan, ümumən türk xalqları toponimikasında yaşamaqdadır. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: Azərbaycanda – Qara dağ, Türkmənistanda – Kara tav, Qırğızıstanda – Qara too, Qazaxıstanda – Qara tau...

Qaracuuq. «Kitab»da üç dəfə işlənmişdir: «Türkistanın dirəgi! Amit soyunun aslanı, Qaracuuq qaplanı!.. Qonur atın ayası, xan Uruzun babası... Qaracuuq oroniminin coğrafi koordinatları belə göstərilir: Xorasan yaxınlığında dağ (Qaracuuq), Naxçıvanda Araz çayı sahilində qədim kənd (Qaracuuq), Mosul yaxınlığında dağ (Qaracuuq), Mil düzünə yaxın bir ərəzidə dağ (Qaracuuq çoban dağı)... Bu istiqamətdə sistemli şəkildə araşdırmalar aparmış X.Koroğlu yazır: «Qaracuuqun qaplanı epiteti isə, əksinə, Qazanın adını Oğuzların Qafqaza və Kiçik Asiyaya köçmələrindən əvvəlki yerlərlə bağlayır. Bəzi türk oğuzşünasları Qaracuuqun Diyarbəkrdən cənub-qərbdə yerləşən bir dağ olduğunu və guya türkmənlər tərəfindən köhnə coğrafi adın yeni məskənə keçirildiyini iddia edirlər. Halbuki

⁺⁺⁺⁺⁺ Щ.Мяммядли. Дядям Горгуд эязян йерди бу йерляр. Бақы, 1999, с.166.

⁺⁺⁺⁺⁺ Р.Ялизадя. Азырбайъан фолклорунда тябият култлары. Бақы, 2008, с.39-40.

⁺⁺⁺⁺⁺ Анар. Дядя Горгуд дцнйасы. Сизсиз. Бақы, 1992, с.23.

Mahmud Kaşğari Sırdərya sahilində Qaraçik-Qaracik şəhərinin (Fərab şəhəri) və qıpçaqların məntəqələri ilə Oğuz vilayətləri arasında, Xəzər dənizinin şərq sahilində yerləşən Qaracuc dağının adını çəkir».***** Burada yalnız onu qeyd edirik ki, «Qaracuc» dağı müasir türk xalqları toponimikasında necə bərpə olunmasından və konkret olaraq hansı ərazi ilə əlaqələndirilməsindən asılı olmayaraq, «Kitab»ın poetik strukturunda xüsusi çəkiyə malik vahidlərdəndir. Bu mənada aşağıdakı detallara diqqət yetirək:

– «Qaracuc» böyüklük, ucalıq, yüksəklik mənasını ifadə edən Qara tağ, Qazılıq tağ, Gökçə tağ kimi oronimlərlə eyni semantik şaxədə birləşir («Qaracuc» adı da böyük, uca və s. mənaları ifadə edir);

– «q» səsinin alliterasiyası Qaracuc, Qazılıq tağ, Qara tağ və s. kimi oronimləri eyni xətdə birləşdirir;

– Qaracuc vahidi «Kitab»da üç funksiyayı yerinə yetirir: dağ adı (Qaracuc), şəxs adı (Qaracuc çoban) və Qazan xanın epiteti (Qaracuc qaplanı);

– hansı məqamda işlənməsindən asılı olmayaraq, «Qaracuc» vahidində dağ kultunun izləri müşahidə olunur.

Qazlıq/Qazılıq. «Kitab»ın poetik strukturunda bir neçə funksiyayı yerinə yetirən onomastik vahid kimi diqqəti cəlb edir: şəxs adı kimi (Qazılıq qoca oğlu Yegnək...), dağ adı kimi (Bitər səni otların Qazlıq tağı), zoonim – at adı kimi (Yalısı qara Qazlıq atın bütün bindi). Qorqudşünaslıqda Qazlıq» oroniminin coğrafi koordinatları barədə müxtəlif fikirlər vardır: Qafqaz sıra dağlarından birinin adıdır (V.V.Bartold, Ə.Dəmirçizadə), «Manas» eposundakı «Qazlıq» yer adı ilə bir sırada durur (X.Koroğlu), Daşkəndlə Sayram arasındakı «Qazlıq» dağına xatırladır (O.Ş.Gökyay)... Əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, «Qazlıq tağ» daha çox «Qafqaz dağı» kimi bərpə oluna bilər.

Qazlıq oroniminin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. İlk olaraq A.Bayramovun fikirlərinə diqqət yetirək: «Qazılıq dağ adını asanlıqla iki hissəyə (qaz-lıq) parçalamaq mümkündür. Dastanda uca, yüksək mənasında «qas-qas» kəlməsi də işlənmişdir. Məsələn, «Qazan bəy əlin əlinə çaldı, qas-qas (yəni ucadan, yüksəkdən) güldü. Görünür, qaz//kas leksik vahidi həm ümumi leksik vahid, həm də Kaspi (Xəzər) tayfa adı kimi işlənmişdir... Qafqaz dağ adı Kaspi dağları mənasında erməni mənbələrində də qeyd olunmuşdur».††††† R.Qafarlı isə «Qazlıq/Qazılıq» vahidini tam başqa müstəvidə təhlil etmişdir, dəqiq desək, Qazlıq tağ oronimi və Qazlıq at zoonimini «Oğuz» etnonimi prizmasından izah etmişdir. Müəllifin qeydlərini eynilə təqdim edirik: «Qədim Roma miflərində şəhid çoban kimi xatırlanan «Qafqaz»da və dağ zirvəsi «Kazbek» sözlərində türk mənşəli hissəciklərin olduğunu yazırlar. Birincinin ikinci hecasında «qaz//quz», ikincinin isə əvvəlində «kaz//qaz//quz» komponentlərinin mövcudluğu göstərir ki, «işquz//aşquz//iç oğuz» tayfaları çox əski çağlardan Azərbaycanın dağlıq və

***** X.Корольу. Оьуз гящряманлыг епосу. Бакы, 1999, с.174.

††††† А.Байрамов. «Китаби-Дядя Горгуд вя Гафгаз. Бакы, 2001, с.38.

dağətəyi sahələrində məskunlaşmışlar. Maraqlıdır ki, «Dədə Qorqud» dastanında da bu dağın adı «Qafqaz» sözünün məhz ikinci hissəsinə («quz»a) məkan anamlı yeni söz düzəldən «lıq» şəkilçisi artırmaqla yaranır: //Qaz//lıq»... «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyın»da «Qazlıq» sözü iki mənada işlənir. Birinci anlamda Qazlıq dağ adıdır, «Qafqaz» sözünün yerini tutur. Əslində, «Qazlıq atım» kəlmələrindəki ilk söz dağ deyil, əski mənasında işlənir, yəni oğuz atı... «Qaz» komponenti artırılan – lıq isə hər iki halda məkan anamlıdır: birinci «Qazlıq» dağ – Oğuz yurdu, ikinci «Qazlıq» (at) - Oğuz yurduna məxsus at deməkdir.***** Hər iki izahı düzgün hesab etmək olar. Amma «Qazlıq» adına mətn semantikasi, eyni zamanda tarixi-lingvistik prizmadan yanaşma aşağıdakı nəticələri söyləməyə imkan verir:

– Qazlıq adındakı «qaz» kök morfemi dağ anlayışının arxaik ifadəsi kimi çıxış edir (əvvəlki səhifələrə bax);

– «Qazlıq» sözündəki «qaz»la «qas-qas gülmək» ifadəsi arasında assosiativlik görünür. Əksinə, «Qaza bənzər qızımın-gəlinimin çiçəgi oğul!» ifadəsindəki «qaz» sözü daha çox «dağ» mənasında başa düşülür;

– «Qazlıq»dakı «qaz» sözü dağ anlayışını ifadə edən arxaik «qar» vahidinin fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış variantı kimi görünür.

«Kitab»da işlənmiş dağ adları ilə bağlı yuxarıda təqdim etdiklərimizi aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– Ağlağan, Ala tağ, Gögcə tağ, Qazlıq tağ, Qara tağ və s. kimi oronimlər qədim Azərbaycanın coğrafi koordinatları barədə müəyyən təəssürat yaradır;

– Qazlıq tağ vahidi Qafqaz dağı kimi bərpə olunur;

– Gögcə tağ, Günortac, Qazlıq tağ kimi oronimlərin yaranmasında dağ kultunun rolu daha qabarıq görünür;

– eyni söz əsasında yaranmış oronim və hidronimlərə təsadüf olunur ki, bu da, bir tərəfdən, qədim Azərbaycan toponimikası, digər tərəfdən, dastan poetikası baxımından maraqlıdır; Gögcə tağ (oronim), Gögcə dəniz (hidronim); Yaxud eyni söz bir neçə onomastik vahidin apelyativi kimi çıxış edir: Qazlıq qoca (antroponim), Qazlıq tağ (oronim), Qazlıq at (zoonim);

– oronimlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış vəziyyətdədir: Gögcə tağ-Göyçə dağı, Qara tağ-Qara dağ;

– oronimlərin yaranmasında iştirak edən apelyativlərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə əsasən eynilə işlənir: Ağlağan (ağlağan), Qara tağ (qara), Ala tağ (ala)...;

– arxaik apelyativli dağ adlarına nisbətən az rast gəlinir: Arqıç qır (qır-dağ), Qazlıq tağ (qaz-dağ)...;

– oronimlərin əksəriyyətinin leksik-semantik tutumunda böyüklük, ucalıq, yüksəklik kimi mənə çalarları ehtiva olunur: Ala tağ, Qara tağ, Gögcə tağ...;

*****Р.Гафарлы. Миф, яфсания, набыл вя эпос. Бақы, 2002, с.588, 589.

– oronimlərin bir qismi düzəltmə (Ağlağan, Qaracıq) və mürəkkəb (Ağayıl, Günortac) quruluşludursa, bir qismi təyini söz birləşmələri modelindədir (Arqıç qır, Ala tağ);

– «qarşı yatan qara tağlar» tipli ifadələrin sonrakı dövr abidələrimizdə eynilə işlənməsi müşahidə olunur ki, bu da «Kitab»ı Azərbaycana bağlayan detallardan biri kimi götürülə bilər;

– «Kitab»da təsadüf olunan Ala tağ, Ağlağan, Gögcə tağ, Qara tağ kimi oronimlər sonrakı dövr bədii əsərlərimizdə də ən mühüm obrazlar kimi çıxış edir.

Məmmədli Qırçaq*

TÜRK ƏLİFBALARI (TİBET ƏLİFBASI**)

Türk xalqlarının istifadə etdiyi əlifbalardan biri də Tibet əlifbasıdır. Bu əlifba ilə yazılmış abidələr kifayət qədər azdır. Bunu iki cür izah etmək olar. Birincisi, türklər Tibet əlifbasından çox az istifadə etdiklərinə görə bu əlifba ilə yazılmış abidələr azlıq təşkil edir. İkincisi, Tibet əlifbası ilə yazılmış abidələr dövrümüzdə qədər gəlib çatmamış, tarixin keşməkeşlərində məhv olub getmişdir. Bu izahların hər ikisi qəbul oluna bilər. Həqiqətən də, bu əlifba Tibetin təsiri altında olan Qansu vilayətində seyrək istifadə olunmuşdur. İkinci bir tərəfdən, məlumdur ki, Dun-xuandakı Bin Budda mağaralarında aşkar edilmiş əlyazmalar tanqutların Qansuya hücumundan əvvəl həmin mağarada gizlədilmişdi.

Tədqiqatçılar Tibet əlifbası ilə yazılmış mətnləri VIII-X əsrlərə aid edirlər. Bu abidələr Şərqi Türküstandan əldə olunmuşdur. Dun-xuandakı Bin Budda mağaralarında aşkar edilmiş 14 mindən artıq abidələr kolleksiyasının içərisində bir neçə kiçik həcmli Tibet əlifbası ilə türkcə yazılmış abidə də var. Həmin mətnlərdən birini (41 sətirdən ibarət buddizm dini məzmunlu abidəni) məşhur fransız şərqşünası P.Pelyo 1921-ci ildə nəşr etdirmişdir. Bu abidə daha sonralar (1984-cü ildə) D.Maue və K.Röhrborn, eləcə də yapon alimi T.Moriyasu tərəfindən də çap olunmuşdur. Tibet əlifbası ilə türkcə yazılmış abidələr Fransada, Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır.

Qırğızıstan Respublikasında da Tibet əlifbası ilə yazılmış bəzi epigrafiq abidələr əldə olunmuşdur (10, s. 78). Lakin bunlar türk dilində deyil, Tibet dilindədir və buddist zəvvarlar tərəfindən yazıldığı güman edilir. A.N.Bernştam həmin abidələri XVI-XVII əsrlərə, cunqarların hakimiyyəti illərinə aid edir (8, s. 112).

---

*Novruzov Məmmədli – Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru.

**Bu yazının ilkin variantı “Türk əlifbaları (XIX məqalə) Tibet əlifbası” adı altında “Səs” qəzetinin 19, 20, 21 və 23 iyun 1999-cu il tarixli 136, 137, 138 və 139-cu saylarında çap olunmuşdur.

Tibet əlifbasının mənşəyi barədə elmdə iki mülahizə mövcuddur. Bu mülahizələrdən biri yerli əfsanə əsasında formalaşmışdır. Rəvayətə görə, Tibet əlifbası b.e. 630-cu ildə birbaşa Hindistandan götürülmüş və onun əsasında Tibet dilinə qismən uyğunlaşdırılmışdır. İkinci mülahizə A.H.Franke və A.Hörnle tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onların fikrincə, Tibet əlifbası birbaşa Hindistandan alınmamışdır. A.H.Franke və A.Hörnle sübut etməyə çalışırlar ki, Mərkəzi Asiyanın monastrlarında Şimali Hindistan əlifbalarının bir tipi olan qupta əlifbasının xüsusi forması işlənib hazırlanmış, həmin xüsusi variant sonralar Tibet əlifbasının əsasında dayanmışdır. Belə bir fikir XIX əsrdə yazı tarixi üzrə görkəmli alim K.Faulman tərəfindən də söylənilmişdir. Onun fikrincə, bu yazını Thonmi-Sambhoda b.e. VII əsrdə hind yazısından alaraq Tibet dilinə uyğunlaşdırmışdır (29, s. 127). İ.N.Komarova yazır ki, VII əsrdə Tibet hökmdarı Sronszan Qambo Thonmi-Sambhodanın rəhbərliyi altında Hindistana bir neçə alim göndərir. Onlar Tibetə qayıtdıqdan sonra hind əlifbası əsasında Tibet əlifbasını yaradırlar (12, s. 12).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki halda Tibet əlifbası öz mənşəyinə görə brahmi yazısına, yaxud onun şimal variantına söykənir (24). İstənilən hind əlifbasını (brahmi, kxoraştxi, devanaqari, qupta, naqari, benqali, şarada, oriya, krişna və s.) Tibet dilinin səs quruluşuna uyğunlaşdırmaq kifayət qədər çətindir və bir sıra problemlərlə müşayiət olunur. Məsələn ondadır ki, hind əlifbaları hind-avropa dillərinin səs quruluşuna uyğunlaşdırılmış bir yazı sistemidir. Tibet dili isə hind-avropa dili deyil. Bu dil tay-tibet dilləri ailəsinə daxildir. Bu dillər hind-avropa dillərindən fərqli olaraq monosillabuk dillər olduqlarından burada tonlar mənaferqləndirici funksiya daşıyır. Yəni eyni sözü müxtəlif tonlarla dedikdə həmin sözün mənası dəyişir. Məhz bu baxımdan hind əlifbası Tibet dilinin səs quruluşuna uyğunlaşdırılarkən əlifba əlavə işarələrin hesabına daha çox işarəyə malik olmalı idi.

Tibet əlifbası da hind əlifbaları kimi heca yazısı ilə əlifba arasında olan bir yazı sistemidir. Hind əlifbalarında olduğu kimi, burada da hər bir qrafem ayrıca samiti deyil, "samit + a" hecasını bildirir. Tibet yazısının əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, hər bir hecadan sonra sətrin yuxarısında sağ tərəfdən nöqtə işarəsi qoyulur. Bundan başqa, Tibet əlifbasının kəsir cəhətlərindən biri bu dildə mövcud olan tonların yazıda öz əksini tapa bilməməsidir. Məsələn ondadır ki, Tibet dilinə qohum olan Birma dilində hind əlifbası əsasında yaranmış yazıda tonları ifadə etmək mümkündür (29, s. 147). Bu cəhət tay (siam) əlifbasına da aiddir. K.Faulman yazır ki, siam dili (tayca) təkhecalı bir dildir və Çin dili kimi, uyğun səs tərkibinə malik sözlər fərqli tonlar sayəsində ayırd edilir (29, s. 150).

Elmi ədəbiyyatda Tibet əlifbasının iki variantı fərqləndirilir. Bunlardan biri kitab və çap şriflləri olan *u-çen* (yaxud *utşen*) (başlıqlı) variantı, digəri isə kursiv yazı üçün nəzərdə tutulmuş *u-med* (yaxud *umin*) (başlıqsız) variantıdır. *U-çen* variantı daha qədim yazı tərzidir. Bu variant özünü lamaizmə aid müqəddəs kitablarda qoruya bilmişdir və qupta yazılarına çox bənzəyən bir xarakterə

malikdir. Tibet kursiv yazısı (*u-med*, yaxud *umin*) *u-çen* əsasında formalaşmışdır və öz növbəsində müxtəlif (bir neçə) yarımtoplərə ayrılır. Tibet kursiv yazısının daha da işlək forması olan *kuqayi* yazı növünü buna nümunə göstərmək olar.

Tibet əlifbasını (yazısını) xüsusi tədqiq edən İ.N.Komarova bu əlifbanın altı növünü fərqləndirir: 1. U-çen; 2. U-mey; 3. Yig-qen; 4. Yik-qunq; 5. Kyuk-çi; 6. Horyiq. U-çen növü rəsmi, kallioqrafik variant hesab olunur. U-mey (*u-med*) növü yarımərəsmi, kursiv yazı variantıdır. Tibet əlifbasının bu növü kargüzarlıqda və diplomatik yazışmalarda istifadə olunur. Yig-qen növü yalnız əlyazma şəklində istifadə olunur. Kyuk-çi növü əlifbanın digər variantlarından şriftlərin yazılışına görə əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu variant sürətli yazı zamanı tətbiq edilir. Horyiq növü (Tibet əlifbasının bu növü elmi ədəbiyyatda monqol yazısı, eləcə də uyğur yazısı da adlanır) dekorativ xarakterə malikdir (12, s. 12-14).

Tibet əlifbası özündən sonrakı bəzi əlifbaların əmələ gəlməsi üçün baza rolunu oynamışdır. Belə yazılara nümunə olaraq *Passe-pa*, *lepça* və *ronq* yazılarını göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Tibet əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlər çox azdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin mətnlər güclü aşınmaya məruz qalıb. Belə ki, Tibet əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlərin, demək olar ki, hamısında ya cümlənin əvvəli, ya ortası, ya da axırı pozulmuşdur. Bu da öz növbəsində bu abidələrin məzmunu və janrı haqqında müəyyən fikir söyləməyi çətinləşdirir.

Türkcə mətnlərdə Tibet əlifbasının kursiv variantından deyil, kitab və çap şriftlərindən (*u-çen*) istifadə olunmuşdur. Bu mətnlərdə samit səsləri yazıda işarə etmək üçün brahmi yazı sistemindəki üsullardan istifadə edilir. Sait səslərin yazıda ifadə olunması baxımından brahmi yazısı ilə Tibet əlifbası arasında kiçik bir fərq var. Belə ki, Tibet əlifbasında türkcənin *ı* səsi “i” səsini bildirən qrafemlə, *i* səsi isə “iy” hecasını bildirən qrafemlə ifadə olunur. Məhz bunun əsasında deyə bilərik ki, Tibet əlifbası yeganə əlifbadır ki, qədim türk dövründə yazıda *ı* səsi ilə *i* səsi birbirindən fərqləndirilir. Qədim türk (*run*) əlifbası, eləcə də uyğur, *manixey*, *soqd*, *Suriya* və digər əlifbalarla yazılmış türkcə mətnlərdə biz bunun şahidi olmuruq. Tibet əlifbasında türk dillərindəki *ö* və *ü* saitlərini ifadə etmək üçün qrafemlər yoxdur və bu səbəbdən də həmin səsləri ifadə etmək üçün hərflərin müxtəlif kontominasiyalarından istifadə olunur. Buna baxmayaraq Tibet əlifbası ilə türkcə yazılmış mətni transkripsiya etmək kifayət qədər çətinidir. Məsələn, *bilgə biligin* ifadəsini Tibet əlifbası ilə *byil ga byi lig gin* şəklində, *sezik könüllük* ifadəsini isə *ze zig go ngol lug* kimi yazmaq olar. Buradan aydın olur ki, bu yazı sistemində sözün sərhədi göstərilmir, hecalara bölünmüş şəkildə yazılır.

Burada bir məsələyə də öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Türkologiyaya aid bir sıra araşdırmalarda Tibet əlifbasını bəzən tanqut əlifbası da adlandırırlar. Bunun əsas səbəblərindən biri tanqutların Tibet tayfalarından biri

olması barədə elmdə mövcud olan mülahizədir. Elə buradaca qeyd edək ki, tanqutları öz dilini dəyişmiş monqol, yaxud türk xalqı hesab edən tədqiqatçılar da var. Tibet əlifbasının tanqut yazısı ilə qarışıq salınmasının əsas səbəblərindən biri tanqut yazısı haqqında məlumatın azlığı, eləcə də tanqutşünaslığın zəif inkişaf etməsidir. Buna görə də tanqut yazısı haqqında qısa məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Tanqutlar, yaxud si sya xalqı tibetlilərə qohum olan bir xalqdır. Tanqutların X-XIII əsrlərdə Çinin şimal-qərbində (indiki Qansu vilayətində) müstəqil dövlətləri də olmuşdur. Tanqut dövlətinə 1227-ci ildə Çingiz xan son qoymuşdur. Onların yaratdığı yazı da si sya yazısı adlanır. Tanqut yazısından 1036-cı ildə Tanqut imperatoru Li Yuan Xaonun (1032-1048) fərmanı ilə istifadəyə başlanılmışdır. Yazı qısa müddət ərzində tanqut alimi Yeli Jen-yun tərəfindən, yaxud onun rəhbərliyi altında hazırlanmışdır (15, s. 249-252). Bu yazı ilə yazılmış son mətn XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərinə aid olunur. Tanqut yazısının tədrisi məqsədilə dövlət məktəbləri açılmışdır. Tanqut dövləti daxilində rəsmi kargüzarlıq işləri tanqut yazısı ilə aparılmışdır. Bununla yanaşı, diplomatik sənədlər tanqut dilində tanqut yazısı ilə, Çin dilində Çin yazısı ilə tərtib olunurdu. Buddizmə aid bütün əsərlər Tibet və Çin dillərindən tanqut dilinə tərcümə olunmuş və ksiloqrafiya üsulu ilə böyük tirajla çap olunmuşdur

Azərbaycan toponimiyasında tanqutların izi qorunmaqdadır. Qax rayonundakı Tanğıt kənd adı bunu aydın şəkildə göstərir. Azərbaycanın digər bölgələrində bu adda toponim müşahidə olunmur. Tanğıt kəndi Qıpçaq kəndinin yaxınlığında yerləşir. Güman etmək olar ki, tanqutlar Azərbaycana monqolların tərkibində, yaxud monqol istilasından sonra qıpçaqlarla birgə gəlmişlər. Qax rayonunda Qıpçaq və Tanğıt kəndlərinin qonşu olması bu mülahizəni daha inandırıcı edir.

Bir sıra tarixi mənbələrdə, məsələn, run əlifbası ilə yazılmış Bilgə xaqan abidəsində, eləcə də M.Kaşğarının “Divanu lüğət-it-türk” əsərində bu adda etnonim qeydə alınmışdır. Bilgə xaqan (716-734) özünün hərbi səfərlərindən danışarkən tanqutların da adını çəkir: *Yeti yegirmi yaşımə tanqut tapa sülədim. Tanqut bodunığ bozdum, oğlın, yotazın, yilkısın, barımın anta altım* “On yeddi yaşımda tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqımı məğlub etdim, oğullarını, qız-gəlinlərini, ilxılarını, var-dövlətlərini o vaxt aldım” (BXş, 24) (1, I, s. 335). M.Kaşğariyə görə, tanqutlar Çinin şimal-qərb ərazilərində yaşamış tayfalardan biridir. Böyük alim onların türk mənşəli olduğunu, lakin öz köklərini ərəblərlə bağladıqlarını da “Divan”ında qeyd edir (4, I, s. 28-29, 307; 4, III, s. 138, 325, 327, 362). Qədim türk onomastikasını araşdıran Ə.A.Quliyev tanqut etnonimi barəsində yazır: “M.Kaşğari “Divan”da bir neçə yerdə tanqutlardan bəhs etmiş, onların Çin yaxınında oturan bir türk boyu olduğunu yazmışdır. Görünür müəllifin 1028-də tanqutlarla monqollar arasında baş vermiş qanlı müharibədən xəbəri olmuş, ona görə əsərində tanqutların bu döyüşlərdəki igidliklərini vəsf edən bir neçə şeir parçası da vermişdir” (3, s. 87). Azərbaycan tarixinə aid mənbələrdə bu bölgədə

Tanğut adlı vilayətin olması göstərilir. Əmir Teymur Azərbaycana hücum edərkən həmin vilayətdə olmuşdur. Tarixçilər tarixi Tanğut vilayətinin indiki Şəki rayonu ərazisində olması fikrindədirlər.

Monqollara tabe olan tanqutların monqollarla birlikdə hərəkət etməsi barədə görkəmli şərqşünas V.V.Bartoldun əsərlərində kifayət qədər məlumatlar var (6; 7). Azərbaycana gələn tanqutlar burada müəyyən yaşayış məntəqələrinin, o cümlədən Tanğit kəndinin əsasını qoya bildirdilər. Belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, hələ XIX əsrdə Azərbaycanı tədqiq edən rus alimlərindən İ.P.Lineviç 5 evdən ibarət Daykənd yaşayış məntəqəsinin və 11 evdən ibarət Tanğit kəndinin uzaq keçmişdə monqollar tərəfindən maskunlaşdırıldığını qeyd edir (2).

Tanqut yazısı loqoqrafik yazıdır, yəni söz-heca yazısıdır. Burada ayrı-ayrı işarələr bəzən bütöv bir sözü, bəzən də bir hecanı ifadə edir. Son tədqiqatlara görə, tanqut yazısı alloqraflar nəzərə alınmadan 5863 işarədən – simvoldan ibarətdir. Bu işarələr Çin yazısı ideoqramlarına bənzəyir. Görkəmli şərqşünas B.Laufərə görə, tanqut yazısı insan zəkasının icad etdiyi ən mürəkkəb sistemdir (31, s. 16).

Tanqut abidələri barədə ilk məlumatı Çində missioner fəaliyyəti ilə məşğul olan ingilis A.Uayli 1870-ci ildə vermişdir. Lakin nə A.Uayli, nə də ondan sonrakı tədqiqatçılar (Q.Deveria, S.Buşel, R.Bonapart) bu yazının sirrini açə bilməmişlər. 1908-ci ildə rus alimi P.K.Kozlov Monqolustanın Xara-Xoto adlanan yerində tanqut yazısı ilə yazılmış böyük bir kitabxana tapmış və özü ilə Sankt-Peterburqa gətirmişdir. Məhz P.K.Kozlovun tapıntısından sonra alimlərin bu yazını oxumasına ümid xeyli artmışdır. Həmin kitabxananı araşdırarkən professor A.İ.Ivanov unikal bir kitabla rastlaşır. Bu, tanqutlar üçün Çin dili dərsliyi idi. Bununla da tanqut dilinin fonetikasının rekonstruksiyası üçün imkan yaranmış olur (22, I, s. 16). Keçən əsrin 20-30-cu illərində N.A.Nevski tanqut mətnləri üzərində işləmiş, onun bu sahədəki araşdırmaları sayəsində 4 minə qədər ideoqramın mənası dəqiqləşdirilmişdir. 1930-cu illərin ikinci yarısında N.A.Nevski tanqut mətnlərinin lüğətini tərtib etməyə girişir, lakin 1938-ci ildə repressiya olunduğundan bu iş yarımçıq qalır. N.A.Nevskinin araşdırmaları yalnız 1960-cı ildə (onun ölümündən sonra) iki cildə çap olunmuş (21), bu əsər 1962-ci ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür. Həmin əsər 2007-ci ildə Çində təkrar nəşr olunmuşdur

XX əsrin 50-ci illərində yapon dilçisi T.Nisida tanqut mətnləri üzərində araşdırmalara başlayır. T.Nisida P.K.Kozlovun tapdığı tanqutca-çincə lüğət əsasında tanqut heroqliflərinin oxunma qaydalarını tapmağa cəhd edir (22, I, s. 27). Eyni üsulla tədqiqat aparən rus alimi M.V.Sofronov 1968-ci ildə iki cildə ibarət “Tanqut dilinin qrammatikası” kitabını çap etdirir (22, I, II). Tanqut dilinin və yazısının tədqiqində N.İ.Konrad, Y.İ Kıçanov, M.V.Sofronov və başqa tədqiqatçıların böyük əməyi olmuşdur (14; 15; 16; 17; 13; 30; 22; 23).

Tanqut yazısı barədə verdiyimiz bu kiçik məlumat da göstərir ki, Tibet əlifbasını “tanqut əlifbası” adlandırmaq özünü doğrultmur. Çünki bu yazı sistemlərinin biri ideoqrafik yazıya, digəri isə fonoqrafik yazıya aid olunur və onların arasına bərabərlik işarəsi qoymaq qeyri-mümkündür.

Tibet əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlərin VIII-XI əsrlərdə Şərqi Türkünstanda yazıldığı məlumdur. Bu dövrdə türk xalqları müxtəlif əlifbalardan və yazılardan (qədim türk (run), soqd, uyğur, manixey, Suriya, yunan, yəhudi əlifbaları, Çin və brahma yazıları) istifadə edirdilər. Belə olduğu halda türklərin Tibet əlifbasından istifadə etməsinin səbəbi nədir? Biz bu fikirdəyik ki, türklərin Tibet əlifbasından istifadə etməsi iki səbəblə bağlı ola bilər. Bunlardan birincisi Tibet təbabətinə aid olan əsərlərin, ayrı-ayrı reseptlərin tərcüməsi zamanı Tibet əlifbasının saxlanılmasıdır. Əgər nəzərə alsaq ki, indinin özündə belə tibb elminin dili latın dilidir və reseptlərdə dərmanların adı latın dilində və latın əlifbası ilə yazılır, belə bir ənənənin keçmişdə olduğunu da güman etmək olar. Başqa sözlə desək, tibbə aid əsərlər Tibet dilindən türk dilinə tərcümə edilərkən Tibet əlifbası ilə yazılmışdır.

Türklərin Tibet əlifbasından istifadə etməsinin başqa səbəbi də ola bilər. Bu, dini dünyagörüşdür. Yəni lamaizmə etiqad edən türklər lamaizmə aid dini əsərlərin tərcüməsi zamanı Tibet əlifbasından istifadə edə bilərdilər.

Lamaizmin vətəni Tibet hesab olunur. Məhz Tibetdə, iki nəhəng mədəniyyətin (Çin və hind mədəniyyətinin) qovuşduğu yerdə, buddizmin yeni bir forması olan lamaizm meydana çıxdı. Belə bir cəhət qeyd olunmalıdır ki, lamaizm buddizmin daha çox püxtələşmiş formasıdır. Bu onunla bağlıdır ki, lamaizm buddizmin digər formaları ilə müqayisədə daha sonralar formalaşmışdır.

Lamaizmin (Tibet dilində *lama* sözü “yüksək” mənasındadır) əsas doktrinasını buddizm təşkil etsə də, lamaizmi buddizm hesab etmək olmaz. Çünki lamaizmdə buddizmlə birlikdə Tibetin daha əski inamı olan bon (yaxud bon-po) buddizmlə qaynayıb qarışmışdır. Lamaizm Çin Xalq Respublikasının Tibet və Mərkəzi Monqolustan vilayətlərində, Monqolustanda, Nepalda, Birmada yayılmışdır. Rusiya Federasiyasında yaşayan xalqlardan türk mənşəli tuvalılar, monqol mənşəli buryat və kalmıqlar lamaizmə tapınırlar.

Lamaizmin formalaşmasında buddizmin Mahayana forması (yaxud şimal forması) əsas olmuşdur. Lakin buddizmin cənub forması hesab edilən Hinayana (Buddizmin daha qədim forması hesab olunan Hinayana Tailand, Şri-Lanka, islamaqədərki İndoneziya, Kampusiya və s. bölgələrdə yayılmışdır), bon və tantrizm (<http://med-stud.narod.ru>) lamaizmin formalaşmasında əsas rollardan birini oynamışlar.

Tədqiqatçılar buddizmin Tibetə ilk gəlişini b.e.-nin V əsrinə aid edirlər. Lakin VII əsrə qədər onun bu bölgədə geniş yayıldığını söyləmək çətinidir. Tibetdə buddizmin dövlət səviyyəsində himayə olunması məşhur Tibet hökmdarı Sronszan Qambunun (629-649) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Onun ölümü buddizmin zəifləməsinə, bon tərəfdarlarının güclənməsinə səbəb olur. VIII əsrin ortalarında Sronszan Qambunun nəslindən olan hökmdarlardan biri yenidən Tibetdə təqib olunan buddizmi himayə etməyə başlayır. Bunun üçün o, Şimal-Qərbi Hindistandan tantrizmin (27, s.368-385) tanınmış bilicisi Padma Sambxavanı Tibetə dəvət edir. Beləliklə, buddizm Tibetin rəsmi dövlət dini olur. Lakin qısa bir

müddət buddizm Tibetdə yenidən təqib olunmağa başlayır. Buddizmin təqib olunmasının müəyyən səbəbləri var idi. Tibetlilər əvvəllər bon dininə inandıqlarına görə buddizmi qəbul edə bilmirdilər. İkinci bir tərəfdən buddizm, eləcə də onun bir forması olan lamaizm insanpərvərlik təbliğ etdiyinə görə tibetlilərin hərbi əhval-ruhiyyəsinə pis təsir göstərmişdi. Bunun nəticəsində Tibet Çin ilə müharibəni uduzmuşdu.

Buddizmin Tibetə ikinci gəlişi X əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə Tibet bir-birindən asılı olmayan, bir-birləri ilə mübarizə aparan kiçik knyazlıqlara parçalanmışdı. Bunun nəticəsində bu bölgədə buddizmin ayrı-ayrı təriqətləri və sektaları meydana çıxmışdı. Məhz bu zamandan başlayaraq lamaizmdə birinci şəxs olan Dalay-lamanın nüfuzu həddindən artıq artır.

Lamaizmin bir dünyagörüş kimi formalaşmasında rahib Szonkabanın (1357-1419) çox böyük rolu olmuşdur. Əslən tibetli olan Szonkaba gənc yaşlarından özünün müstəsna qabiliyyətləri ilə xalq arasında şöhrət qazanır. Yaxşı buddist təhsili alan və cavan yaşlarında yüksək dini rütbəyə layiq görülən Szonkabanın çoxlu tələbəsi və ardıcılı vardı. Onun yaratdığı bir neçə məbəd XIV-XV əsrlərdə böyük təsir qüvvəsinə malik mərkəzlər idi. Məhz Szonkabanın apardığı reformalar nəticəsində buddizmin bu qolu lamaizm adlanmağa başlayır (<http://med-stud.narod.ru/>).

Lamaizm buddizmdən fərqli olaraq insanın çatacağı son nöqtə - Nirvananı əsas doktrinadan çıxarmışdır. Burada insanlara yasaq olunan və edilməsi tələb olunan on hərəkət tövsiyə olunur. Lamaizmə görə, bu işləri yerinə yetirən adamlar öz karmalarını yaxşılaşdıraraq növbəti doğuluşda lama ola bilərlər. Lamaizmə görə, bu dinin qanunlarını pozanlar etdikləri günahın ağır, yaxud yüngüllüyündən asılı olaraq növbəti doğuluş zamanı müxtəlif cəzalara məhkum oluna bilərlər. Yəni onlar yeni dünyaya ağılsız heyvanlar formasında, müxtəlif xəstəliklərlə, qısa ömürlə, lamaizm olmayan ölkədə doğulmaqla cəzalandırıla bilərlər. Lamaizm asketizmin əleyhinədir. Yalnız tək-tək adamlara asket həyatı sürmək, öz daxili aləmini zənginləşdirmək yolu ilə son nöqtəyə - Nirvanaya çatmağa icazə verilir.

Müasir dövrdə lamaizm başda Dalay-lama olmaqla dünyanın aparıcı dinlərindən birinə çevrilmişdir. Hətta lamaizmə etiqad etməyən və buddizmin digər təərəqlərində olan adamlar arasında Dalay-lamanın çox böyük nüfuzu var. Tibetin Çin tərəfindən işğalından sonra (1945) Dalay-lama tibetlilərin bir dəstəsi ilə (təqribən 100 min nəfər) Himalay dağlarının Hindistana aid hissəsinə mühacirət etmiş və bu gün də Tibetin müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini, mühacir şəklində olsa da, davam etdirir.

Müasir dövrdə türk xalqları arasında lamaizmə etiqad edənlər tuvalılar və sarı uyğurlardır. Lakin məlumdur ki, tuvalılar lamaizmi XVII-XVIII əsrlərdə qəbul etmişlər. Tibet əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlər isə VIII-XI əsrlərə aid olduğundan güman etmək olar ki, məhz həmin əsrlərdə Tibetə yaxın ərazilərdə yaşayan türklər lamaizmə tapınımışlar.

Məlum olduğu kimi, lamaizmin Tuvaya nüfuz etdiyi dövrdə yerli əhalidən olan rahiblərə Tibet dili və Tibet əlifbası öyrədilirdi. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, lamaizm rahibləri arasında Tibet dilini və əlifbasını bilənlər əski monqol dilini və yazısını bilənlərdən çox idi. Məsələn, buddist qurultayında Tuvadan olan 33 nümayəndənin hamısı Tibet dilini və əlifbasını bildiyi halda, onlardan yalnız 7-i əski monqol dilini və əlifbasını bilirdi (9). Tuvada Tibet yazısından istifadə olunması, eləcə də Tibet əlifbası ilə yazılmış türkçə mətnlər problemləri araşdırılmadığından bu barədə qəti fikir söyləmək çətindir.

Müasir dövrdə Tuvada lamaizm yenidən özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır. 1990-cı illərdən Hindistandakı buddist məbədlərində dini təhsil almaq üçün göndərilmiş gənclər təhsil aldıqdan sonra Tuvaya qayıtmışlar. Bu dövrdə Tibetdən Tuvaya dəvət olunmuş bir qrup tibetli lama Tuva arxivlərdə Tibet əlifbası ilə yazılmış əlyazmaların inventarlaşdırılması ilə məşğuldurlar. Tibetli lama Lobsan Tubtenə görə, bu əlyazmaların böyük qismi Tibet dilini bilən tuvalılar tərəfindən yazılmışdır (28, s. 19). Çünki həmin əlyazmalarda müasir Tuva Respublikası ərazisində yerləşən, lamaizm dini baxımından müqəddəs hesab edilən bir sıra yerlərin adları qeyd olunmuşdur. Əgər bu əlyazmalar Tuva Respublikasından kənarında yazılısaydı, onda bu müqəddəs yer adları əlyazmaya düşə bilməzdi. Güman etmək olar ki, gələcək araşdırmalar Tuva dilində Tibet əlifbası ilə yazılmış abidələrin varlığı haqqında müəyyən bir fikir söyləməyə imkan verəcək.

Lamaizmə tapınan türk xalqlarından biri də sarı uyğurlardır. Onlar Çinin Qansu vilayətində məskunlaşmışlar (19; 25). Son statistik məlumatlara görə, onların sayı 13 min nəfərdən çoxdur. Sarı uyğurların yalnız bir qismi öz doğma dillərində - türk dilində danışır. Onların bir qismi Çin, bir qismi Tibet, bir qismi isə monqol dilində danışır. Sarı uyğurların hamısı Çin dilini bilir. Monqol dilində danışan sarı uyğurların dili Ə.R.Tenişev və B.X.Todayeva tərəfindən tədqiq olunmuşdur (26).

Qeyd etmək lazımdır ki, sarı uyğurların ulu babaları bu bölgədə hun dövründən bəri yaşamaqdadır. 840-cı ildə qırğızlar Uyğur xaqanlığına son qoyduqda Yağlakar soyundan olan uyğurlar Qansuya köç etmiş, buradakı yerli uyğurlarla qarışmışlar. 870-ci ildə onlar Qansuda öz dövlətlərini qururlar. Çin tarixçiləri bu dövləti Qançjou uyğur dövləti adlandırırlar. Bu dövlət 1035-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Onun mövcudluğuna tanqutlar son qoymuşdur. Tanqutlara məğlub olan uyğurların bir qismi qərbə köç edir və Koço uyğur dövlətinə sığınır. Onların digər bir qismi Tibetə üz tutur, Kukunor gölü ətrafında məskunlaşır. Müasir sarı uyğurların əcdadları tanqutların hakimiyyətini qəbul edən uyğurlar hesab olunur (5). Güman etmək olar ki, Tibet əlifbasından istifadə edən uyğurlar da məhz onlardır.

Qədim türklərlə tibetlilər arasındakı münasibətlər qədim türk yazılı abidələrində də öz əksini tapmışdır. Buna nümunə kimi II Altıngöl abidəsini göstərmək olar. Abidə Ərən Uluğun şəərəfinə qoyulmuşdur (I, II, s. 89-93). Bu

abidənin sağ tərəfindəki mətnin 2-ci sətirində mərhumun Tibetə elçi (səfir) getməsi barədə məlumat verilir: *Ərdəm üçün Tüpüt kanka yalabaç bardım, kəlirtim* “İgid olduğum üçün Tibet xaqanının yanına elçi (səfir) getdim, cavab gətirdim”. Bu, qədim türklərlə Tibet arasında mövcud olmuş diplomatik münasibətlərin izi hesab oluna bilər.

Tibet tarixi salnamələrində də ayrı-ayrı türk xaqanlıqlarından Tibetə elçi gəlmiş şəxslərin adları qorunub qalmışdır. Bundan başqa, son illərdə Tibetdə qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələr də aşkar edilmişdir. 2000-2001-ci illərdə “Lena-Avrasiya” fondu Tibetə ekspedisiya təşkil edir. Ekspedisiyanın məqsədlərindən biri də Tibetdə run əlifbası ilə yazılmış abidələrin öyrənilməsi olur (18). Ekspedisiya Tibetdə run əlifbası ilə yazılmış bir neçə abidə aşkar edir. Yaxşı qorunmuş abidələrdən biri Potalada – Dalay-lamanın iqamətgahı yerləşən sarayda (Dalay-lamanın iqamətgahı Tibetin paytaxtı Lxasa şəhərindədir) üzə çıxarılmışdır. Ümumən, sarayın mərkəzi pilləkəninin (Bu pilləkənin uzunluğu 100 m-dir) aşağı hissəsində 6 fraqmentar mətn və 20-ə qədər runik işarə var. Bu mətnlər bir-birinə yaxın məsafədə yerləşir. Pilləkəndəki daş plitələrin üzərində tək-cə run əlifbası ilə deyil, eləcə də arami, hananey və soqd əlifbası ilə yazılmış abidələrə də təsadüf olunur. Verilən məlumata görə, daş plitələrin böyük qismi saray tikilərkən Qərbi Tibetdəki naməlum məzarlıqlardan gətirilmişdir.

Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələr Tibetdə Şiqadze şəhəri yaxınlığında, Tibet çarlarının məzarlığında da aşkar edilmişdir. Çində mədəni inqilab dövründə Tibet çarlarının məzarlığı dağıdıldığından bu bölgədə yalnız bir abidə aşkar edilmişdir.

Tibetdə qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələri üzə çıxaran və oxumağa cəhd edən Q.Q.Levin Potaladan tapılmış abidələri b.e. VIII əsrinə aid edir. Onun fikrincə, Tibet çarlarının məzarlığından tapılan abidələr isə daha sonrakı əsrlərə aiddir və paleoqrafik baxımdan Turfandan tapılan abidələrlə uyğun gəlir (18). Görkəmli türkoloq Ə.R.Tenişev bu abidələrin yazılması ilə bağlı fərqli fikirdədir. O, abidələrin qədim uyğurlara aid olduğunu, moñqol istilasından sonra (XIII-XIV əsrlər) Tibetə köç etmiş uyğurlar tərəfindən yazıldığını söyləyir. Bu mülahizələrdən hansının (yəni Tibetdən tapılan abidələrin VIII, yaxud XIII-XIV əsrlərə aid olması) daha düzgün olması sonrakı tədqiqatlar vasitəsi ilə müəyyənləşdirilə bilər və prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir.

Ümumən, qədim türk yazılı abidələrində *Tüpüt* (Tibet) sözünün dəfələrlə işlənməsi, eləcə də Tibetdə qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələrin üzə çıxarılması türklərlə tibetlilər arasında tarixən mövcud olmuş mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrdən xəbər verir.

Tibet əlifbası ilə yazılmış türk-cə mətnlər türk mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir və bu abidələrin araşdırılması müasir türkologiyanın aktual problemlərindən biridir. Aşağıda Tibet əlifbasının cədvəlini veririk. Həmin cədvəl K.Faulmanın "Yazı Kitabı. Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri, İstanbul, 2005" kitabından götürülmüşdür.

TİBET YAZISI

Utšen	Umin	Khyu-gayi	Değer	Utšen	Umin	Khyu-gayi	Değer	Utšen	Umin	Khyu-gayi	Değer
ཨ	ཨ	ཨ	a	ཨ	ཨ	ཨ	ña	ཨ	ཨ	ཨ	wa
ཨ	ཨ	ཨ	i	ཨ	ཨ	ཨ	ta	ཨ	ཨ	ཨ	ža
ཨ	ཨ	ཨ	u	ཨ	ཨ	ཨ	tha	ཨ	ཨ	ཨ	sa
ཨ	ཨ	ཨ	e	ཨ	ཨ	ཨ	ta	ཨ	ཨ	ཨ	'a
ཨ	ཨ	ཨ	o	ཨ	ཨ	ཨ	na	ཨ	ཨ	ཨ	ya
ཨ	ཨ	ཨ	ka	ཨ	ཨ	ཨ	pa	ཨ	ཨ	ཨ	ra
ཨ	ཨ	ཨ	kha	ཨ	ཨ	ཨ	pha	ཨ	ཨ	ཨ	la
ཨ	ཨ	ཨ	ka	ཨ	ཨ	ཨ	pa	ཨ	ཨ	ཨ	ša
ཨ	ཨ	ཨ	ña	ཨ	ཨ	ཨ	ma	ཨ	ཨ	ཨ	ša
ཨ	ཨ	ཨ	tša	ཨ	ཨ	ཨ	tša	ཨ	ཨ	ཨ	h'a
ཨ	ཨ	ཨ	tšha	ཨ	ཨ	ཨ	tsha	ཨ	ཨ	ཨ	
ཨ	ཨ	ཨ	tša	ཨ	ཨ	ཨ	tša	ཨ	ཨ	ཨ	

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, I-II c., Göytürk yazısı abidələri, Bakı, "Nurlan", 2009.
2. Qırçaq M. Söz aləminə səyahət, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002.
3. Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü, Bakı, "Elm", 1999.
4. Atalay B. Divanu luğat-it-türk tercümesi, I-III c., Ankara, 1986.
5. Алмас Т. Уйгуры, т.2, Алма-Ата, 1994.
6. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. // Бартольд В.В. Сочинения, т. I, ч. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
7. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. // Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. I, М.: Издательство восточной литературы, 1963.
8. Бернштам А.Н. Новые эпиграфические находки из Семиречья. // Эпиграфика Востока, вып. 2, М.-Л.: 1948.
9. Бичелдей К.А. 80 лет тувинской письменности: становление, развитие, перспективы. // <http://www.tuva.asia>
10. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии, вып. 3, Фрунзе: Издательство «Илим», 1983.
11. Исиев К. Письменность уйгуров. <http://the.uyghurs.tripod.com>
12. Комарова И.Н. Тибетское письмо, М., Наука, 1995.
13. Конрад Н.И. О тангутском языке и тангутской письменности. // Вопросы языкознания, 1961, №3.
14. Кычанов Е. И. К изучению структуры тангутской письменности // Краткие сообщения Института народов Азии, №68. Языкознание. М., «Наука», 1964.
15. Кычанов Е. И. Очерк истории тангутского государства. М.: «Наука», 1968.

16. Кычанов Е. И. «Крупинки золота на ладони» — пособие для изучения тангутской письменности. // Жанры и стили литератур Китая и Кореи. Сборник статей. М., «Наука», 1969.
17. Кычанов Е. И. Тангутское письмо в истолковании самих тангутов. // Разыскания по общему и китайскому языкознанию. М.: «Наука», 1980.
18. Левин Г.Г. Рунические надписи Тибета. <http://www.kyrgyz.ru/>
19. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь. Грамматика, Алма-Ата, 1957.
20. Море письмен. Факсимиле тангутских ксилографов. (Пер. с тангутского, вступительные статьи и приложения К. Б. Кепинг, В. С. Колоколова, Е. И. Кычанова и А. П. Терентьева-Катанского). Ч. 1-2. М., Наука, 1969.
21. Невский Н. А. Тангутская филология: Исследования и словарь. В двух книгах. Кн. 1-2. М., 1960.
22. Софронов М. В. Грамматика тангутского языка. Т. I-II. Материалы для фонетической реконструкции. М., «Наука», 1968.
23. Софронов М. В., Кычанов Е. И. Исследования по фонетике тангутского языка. (Предварительные результаты). М., 1963.
24. Таши М. История и использование различных видов тибетского письма. // <http://calligraphy-expo.com>
25. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка, М., Наука, 1976.
26. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров, М., 1966.
27. Торчинов Е.А. Религии мира: опыт за предельного. Психотехника и трансперсональные состояния, СПб., Азбука-Классика, 2005.
28. Тубтен Л., Бавуу-Сюрюн М. В. Использование, бытование тибетского письма в Туве. // Становление и развитие науки в Туве. Часть 1. Кызыл, 2000.
29. Faulman C. Yazı Kitabı. Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri, İstanbul, 2005.
30. Kychanov E. I. Tangut // The World's Writing Systems (Edited by Peter T. Daniels, William Bright), New York, Oxford University Press, 1996.
31. Laufer B. The Si-hia Language. A Study in Indo-Chinese Philology // T'oung Pao, Second Series, Vol. 17, № 1.

Məhərrəm Məmmədli*

AZƏRBAYCAN VƏ KRİM-TATAR DİLLƏRİNİN ORTAQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Krım-tatar dili qədim tarixə, zəngin fonetik, qrammatik quruluşa və luğət tərkibinə malik müasir türk ədəbi dillərindən biridir. Krım-tatarları hazırda Krım yarımadasında (248.200), Özbəkistan(150.000), Türkiyə(500.000), Rusiya (100.000) Rumıniya (24.137) və Bolqarıstanda (1.803)məskunlaşmışlar. Son statistik məlu- matlara görə, Türkiyədə Krım tatarlarının sayı 3-4 milyona yaxındır.

---

*Məmmədli Məhərrəm – Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru.

Bu dilin tədqiqinə XX yüzilliyin əvvəllərindən başlanmışdır. Krım-tatar dilinin qrammatikasını ilk dəfə İ.Qaspıralı yazmışdır. Türkoloqlardan A.Samoyloviç, B.Boqoroditski, B.Çobanzadə və b. bu dilin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Krım-tatar dilində 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbasından, 1928-1938-ci illərdə latın əlifbasından, 1939-cu ildən hal-hazırda kimi rus qrafikalı əlifbadan istifadə olunur. Krım yarımadasında yaşayan tatarlar 1992-ci ildə yenidən latın əlifbasına keçmək barədə qərar qəbul etmişlər. Yeni əlifbada 31 hərf vardır. Bunlardan 8-i saitləri, 23-u samit səsləri ifadə edir. Kiril əlifbasından fərqli olaraq, burada *ѐ, ѓ, ѓж, ѓ, ѓ, ѓ, ѓ, ѓ* hərf və işarələri əlifbadan çıxarılmışdır. Latın qrafikalı əlifba krım-tatar dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmış, velyar *ŋ* və *H(h)* səslərinin dildəki rolu nəzərə alınaraq, əlifbaya daxil edilmişdir.

Krım-tatar dilinin türk dilləri arasında mövqeyi türkoloqlar tərəfindən müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Coğrafi mövqeyinə və əsas dil xüsusiyyətlərinə görə, V.V.Radlov, Y.Nemet, Q.Ramstedt, M.Rəsənin, L.Ligeti, T.Banquoğlu və b. bu dili oğuz qrupuna – Azərbaycan dili ilə bir qrupa daxil etmişlər. Türkoloqların əksəriyyəti, o cümlədən də N.A.Baskakov, V.Şott, T.Təkin, Q.Menqes, F.Zeynalov və b. Krım-tatar dilini qırpaq dillərinin sırasına aid edirlər. Bu dilin əsasını qırpaq-oğuz xüsusiyyətləri təşkil etsə də, karluq elementləri də müəyyən yer tutur. Türko-logiyada oğuz xüsusiyyətlərinin Türkiyə türkcəsinin, karluq əlamətlərinin özbək dilinin təsiri ilə sonradan yaranması ilə bağlı fikirlər söylənilir.

Mübahisələrin meydana çıxmasının əsas səbəbi Krım tatar xalqının etnogene-zisində müxtəlif tayfaların iştirakı ilə bağlıdır. Qara dənizin şimal sahilini boyunca Krımın ən qədim sakinləri yeni eradan əvvəl XI yüzillikdən başlayaraq tavr və kimmer tayfaları olmuşdur. Kimmerlər e.ə X yüzillikdən VIII yüzilliyin ilk yarısına qədər İdil çayından Qara dənizin şimalına doğru geniş bir ərazidə-Kimmeriyada yaşamışlar. E.ə. VIII yüzillikdə Kimmeriya sakaların nəzarətinə keçir və kimmerlər Qafqaza, Şərqi Anadoluya miqrasiya edirlər. Onların mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər vardır; Hind –Avropa, İran və türk mənşəli olması barədə mübahisələr mövcuddur. Türkologiyada kimmerlərin türk mənşəli olması fikri daha çox müdafiə olunur. Məşhur türk tarixçisi Taner Tarhan yazır: “Kimmerlər və iskitlər eski çağdakı Türk Kültür Tarihinin daha genel bir deyilsə de Milli Tarihi mizin ilk təmsilçiləridir. Böyük tarixçi Prokopius kimmerləri bulqarların atası olaraq göstərir(11.) E.ə.VII yüzillikdə iskitlər Krıma axın etmiş, min ilə yaxın hakimiyyətdə qalmışlar. Bu bölgə e.ə. III yüzillikdə german mənşəli qotların, II yüzillikdə isə sarmat və alanların istilasına məruz qalmışlar. Həmin dövrlərdə yunanlar və italyanlar da Krımın sahillərində düşərgələr qurmuşlar.

Y.e. IV yüzilliyində hunlar Krımı ələ keçirmişlər. Bu dövrdən başlayaraq göytürklər, onoqurlar, kuturqlar yarımadaı yurd yeri seçmişlər. VII yüzillikdə xəzərlər bölgəyə hakim olmuşlar. Türk tayfalarından olan peçeneqlər X yüzillikdə Qara dənizin şimalında möhkəmlənərək Balkanlara doğru irəliləmişlər. Peçeneqlər

oğuz tayfalarındandır. Göytürklərin qərb qanadından əmələ gələn onokların varisləri olan peçeneqlərin VI yüzillikdə İssik gölü və Balxaş gölü ətrafında yaşadıkları güman edilir. VIII yüzillikdə oğuzların təzyiqi ilə Qara dənizin şimalına və balkanlara köç etmiş, güclü dövlət qurmuşlar. Krım tatar etnoniminin və mədəniyyətinin formalaşmasına qıpçaq tayfaları güclü təsir göstərmişdir. Qıpçaqlar X yüzilliyin sonlarında peçeneqləri məğlub edərək Krımı və çöl rayonlarını nəzarət altına almışlar. Onlar Qazaxıstanın cənub- qərbi, Volqa və Donun aşağı axarı və Krımın çöl rayonları daxil olmaqla Dəşti- Qıpçaq adlanan ərazidə 200 ilə yaxın güclü dövlət yaratmışlar. Aramsız monqol hücumları qıpçaq dövlətinə də son qoydu. Çin giz xanın orduları 1223- cü ildə bütün qıpçaq çöllərini Rusiya, Ukrayna və Krımı işğal etdi. Monqol imperatorluğu parçalanandan sonra dövlətin qərbində əhalisi türklərdən ibarət Qızıl Orda yarandı. 1357- ci ildə Əmir Teymurun qoşunlarının hücumları nəticəsində Qızıl Orda bölündü və Krım, Kazan, Sibir, Asrtaxan, Noqay xanlıqları meydana çıxdı. XV yüzilliyin ilk yarısında Krım- tatar dilinin təşəkkülü prosesi başa çatdı və müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydu. 1475-ci ildə Krım türklərini daxili və xarici təzyiqlərdən qorumaq məqsədi ilə Osmanlı donanmaları bölgəyə daxil oldu. Bu dövrdə Osmanlı dövləti ilə sıx əlaqələr Krım- tatar dilinə oğuz təsirini artırmışdır. Sonralar (XIX yüzillikdə) İ.B.Qaspralının təşəbbüsü ilə dildə, fikirdə, işdə birlik şüarı ilə başlayan hərəkət nəticəsində də bu dil Türkiyə türkcəsinin təsiri güclənmişdir. 1783- cü ildən başlanan rus işğalı dilin və mədəniyyətin milli zəmində inkişafının qarşısını aldı. Krım tatarlarının 1792, 1860- 63, 1874-75,1899-1902-ci illərdə leqal şəkildə Türkiyəyə, Rumuniyaya və Bolqarıstana miqrasiyası başlandı. Krımda qalan əhali 1941- ci ildə alman faşistlərinin 1944- cü ildən isə yenidən rusların işğalına məruz qaldılar(12). 1944- cü il mayın 18- də Krım tatarları Orta Asiyaya sürgün edilir. Keçən yüzilliyin 90-cı illərində onlar vətənə qayıtmaq hüququ qazanırlar. Krım- tatar xalqı və onun dili qeyd olunduğu kimi, mürəkkəb şəraitdə qədim qıpçaq tayfalarının dili əsasında oğuz və karluq tayfaları ilə əlaqədə formalaşmışdır.

Krım tatarları Orta Asiyaya sürgün edilənə qədər onların iki dialekti var idi: şimal və cənub dialektləri. Şimal dialektində qıpçaq, cənub dialektində isə oğuz xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edirdi (2, 154). Hazırda Krım-tatar dilinin üç dialekti vardır: 1) qıpçaq-noqay və ya şimal dialekti; 2) qıpçaq-kuman və ya orta yol dialekti; 3) qıpçaq-oğuz və ya cənub dialekti (10,8). Ədəbi dilin koyne dialekti orta yol və ya Bağçasaray dialektidir. Bu dialektin əsasında qıpçaq və oğuz xüsusiyyətləri dayanır.

Azərbaycan və Krım-tatar dilləri arasında ümumi xüsusiyyətlər həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində özünü göstərir. Müasir Krım-tatar dilində əflifbada [ə] səsi yoxdur. Bu səsin mövqeyində [e] səsi işlənir. «Tarixən Krım-tatarların dilində [e] səsi yalnız söz köklərində, şəkilçilərdə isə [ə] səsi işlənmişdir: məs.: *menda, bizlar, yerda* və s. (10, 9). Söz əvvəlində *p, t, k* samitləri *b, d, g* samitləri ilə əvəzlənir. Eyni zamanda söz əvvəlində *b, d, q* samitləri geniş işləkliyə malikdir: məs.: *bas ma, bekmez, dam, demir, gemi* və s.

Velyar η səsi Kırım-tatar dilində fonematik məna kəsb etdiyindən əlifbada xü-susi işarəsi vardır. Bu dildə velyar η səsi sözün ortasında və sonunda işlənir. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanma prosesində üçüncü şəxsdən velyar η səsinin vasitəsilə fərqlənir. Oğuz dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində tari xən bu səs mövcud olmuş, hazırda dialekt səviyyəsinə enmiş və qərb ləhcəsində qorunub saxlanmışdır.

[w] səsi Kırım-tatar sözlərində intervokal mövqedə və söz sonunda dodaqlanan saitlərdən sonra işlənir; məs.: *suw, oquw, quwus, suwarmaq* (6, 48). Qoşadodaq, sonor və novlu [w] səsi Azərbaycan ədəbi dilində v foneminin variyasiyası kimi sözün ortasında və sonunda müşahidə edilir; məs.: *həwəs, dəwə, butow* və s. (1, 114).

Bu səs qədimdən türk dillərində mövcud olmuşdur. M.Kaşğarı [w] səsinin oğuzlara deyil, digər türklərə aid olmasını xüsusi qeyd etmişdir: «Türklərin *əw* dediyi şeyə oğuzlar *əv* deyirlər. Türklər ova *aw*, oğuzlar isə *av* deyirlər (7, 106).

Hazırda qoşadodaq [w] səsi Azərbaycan dilinin Zaqatala şivəsində və Kərkük türkmənlərinin dilində mühafizə olunur; məs.: *war, watan, ew, dawşan* və s. Hər iki dildə [w] səsi müstəqil fonem kimi deyil, v samitinin variantı kimi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan və Kırım-tatar dillərində fonetik hadisələrin eyni tipləri işləkdir: *gunnar-kunner, xannar-xannar* (assimilyasiya); *qaşdı, koşdu* (Azərb.) – *zelzele>zenzele* (k.t.) (dissimilyasiya); *əmoğlu, ikinci* (Azərb.) – *noldı* (k.t.) (səsduşumu); *burun-burnu, boyun-boynu, qoyun-qoynu// koynu* (Azərb; k.-t.) (qapalı saitlərin düşməsi); *istəkan, şikaf, dovur* (Azərb.) – *urum, urus, pılan* (k.-t.) (səsartımı); *təcrubə>tərcumə, tərcumə>təcrumə, məşhur>məşşur* (Azərb.) – *oqrenmek>orqenmek, bayram>baryam, sunnet>usnet* (k.-t.) (səslərin yerdəyişməsi) və s.

Samit səslər türk dillərində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Qırcaq dillərində karlaşma hadisəsi, oğuz dillərində isə cingiltiləşmə hadisəsi güclüdür. Kırım-tatar dili üçün karlaşma hadisəsi xarakterik olsa da, oğuz dillərində olduğu kimi cingiltiləşmə elementləri də müşahidə olunur (*k~q, t~d, b~m*): *qemi, qol «gol», qizli, dort, dinle, bin, burun, boynuz* və s.

Kırım-tatar dilində on bir nitq hissəsi vardır. Bunlardan 6-sı əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf), 5-i köməkçi nitq hissəsidir (qoşma, bağlayıcı, ədat, köməkçi adlar, nida və təqlidi sözlər). İsmə xas olan kateqoriyalar kəmiyyət, hal, mənsubiyyət və xəbərlikdir. Xəbərlilik kateqoriyası həm adları, həm də feilləri əhatə edir.

Kəmiyyət kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi *-lar*² şəkilçisidir. Bundan əlavə, *-lar* morfemi Azərbaycan dilindəki – *gil* şəkilçisinin funksiyasını da yerinə yetirir; məs.: Aydarlar «Heydər, onun ailəsi və dostları», Nirimənlər. «Nərimən və dostları» və s. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində geniş yayılmışdır; məs.: Mən getmişdim *Bahadurrara* və s. *-gil* morfeminin əvəzinə *-lar* şəkilçisinin topluluq bildirməsi oğuz dilləri ilə müqayisədə qırcaq

dillərində geniş areala malikdir. Lakin bu xüsusiyyət türk, türkmən, uyğur və öz-bək dillərində də mövcuddur.

Hal kateqoriyasında ziyəlik və təsirlik hallarda yalnız tam formaların (-nin, -ni²), yönlük-istiqamət halında -qa, -ka formalarının, yerlik və çıxışlıq hallarda kar variantlı şəkilçilərin işlənməsi qıpçaq xüsusiyyətlərinin üstünlüyünü göstərir.

Mənsubiyyət kateqoriyasının qrammatik vasitələri oğuz dilləri ilə eyniyyət təşkil edir; məs: *babam, baban, babası, babamız, babanız, babası//babaları* və s. Mənsubiyyətin analitik forması da bu dildə müşahidə olunur; məs.: *sizin koy, bizim adam, sizin balalar* və s. Bu xüsusiyyət Azərbaycan danışıq dilində məhdud dairədə (bizim küçə, sizin məhəllə), Dərbənd, Balakən, Qax, Cəlilabad, Lerik, Şəki və Təbriz şivələrində geniş yayılmışdır.

Bu, türk dillərinə xas olan qədim xüsusiyyətdir. Qədim yazılı abidələrdə Orxon-Yenisey kitabələrində (bizin su, menin er), «Dədə Qorqud kitabı»nda (bizim el), M.Kaşğarının «Divanı»nda (bizin ev) da işlənmiş, muasir dövrdə karaim, qaqaz, qumuq, başqırd, covaş, xakas, türk, qaracay-balkar və türkmən dilinin dialektlərində I və II şəxslərdə mühafizə olunmuşdur.

Mənsubiyyət şəkilcili isimlərin hallanması oğuz dillərinə uyğun şəkildə mey-dana çıxır. Oğuz dillərində, eləcə də Azərbaycan dilindəki hallanma forması eynidir; məs.: *babamın, babama, babamı, babamda, babamdan* və s. Krım-tatar dilində oğuz dillərində olduğu kimi, III şəxsdə bitişdirici η ünsüründən istifadə olunur: *babasında, babasından* və s. Karluq dilləri istisna olmaqla, digər müasir türk dillərində və onların şivələrində mənsubiyyətli hallanmada məkani hallardan əvvəl - η ünsürü işlənir. Bu xüsusiyyət tarixən Orxon-Yenisey (oğlınca, yaşına), uyğur yazılı abidələrində (tenqri oğlanınca), M.Kaşğarının «Divanı»nda (közində, oğlundan) və digər yazılı abidələrdə mövcud olmuş, müasir dövrdə hər iki ədəbi dildə normalaşmışdır.

Hər iki dildə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər təsirlik halda -n şəkil-çisi qəbul edir; məs.: *anasın, kardaşın, aşın «yeməyin»* (krım-tatar), *atasın, babasın, başın, nəvəsin* (Azərb.) Bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilində deyil, danışıq dilində və şivələrin əksəriyyətində geniş fəallığa malikdir. Türkoloji ədəbiyyatda - η şəkilçisi təsirlik halın qədim forması hesab olunur. Hazırda qıpçaq dillərində, Tuva, sarı uyğur, şor dillərində və Qaraqalpaq, türkmən, qumuq, türk dillərinin dialektlərində tarixi işləkliyi saxlamışdır. Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, qədim -in² şəkilçisi tarixən ziyəlik və təsirlik halların funksiyasını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində - η şəkilçisi təsirlik halı bildirmək funksiyasını bəzi ədəbi dillərdə itirmiş, şivələrdə fəallığını saxlamışdır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Krım-tatar dilində qrammatik şəkilçilərin əksəriyyəti ikivariantlıdır. Şəkilçilərin damaq variantı dodaq variantının mövqeyində işlənir. Bəzi şəkilçilərin damaq variantının üstünlüyü (hal, mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) şimal-şərq ləhcəsi üçün səciyyəvidir.

Kırım-tatar və Azərbaycan dillərində əvəzliyin məna növləri forma və semantik baxımdan oxşardır: şəxs əvəzlilikləri (men, sen, o, biz, siz, olar), işarə (bu, o, şu, mına, anna «ona», mınavi<mına bu, anav// anavı), qayıdış (özüm, özün), təyini (er, alay, bytun, cumle, er er bir), qeyri-muəyyən (*biri, birevi, bir kimse, kimdir, nedir, bazı, kimi, kimisi*), inkar (ic, ic kimse// ic birisi// ic kimse, ic bir şey), sual (kim, ne, neday, anqi, kaysi) və s. Şəxs əvəzlilikləri hallanarkən Azərbaycan ədəbi dili və şivələri ilə oxşar formalar özünü göstərir. Birinci şəxs əvəzlilikləri yiyəlik halda **mənim, bizim** şəklində, yönük halda **mana// bana, sana, ona** formalarında işlənir. Kırım-tatar dilinin cənub dialektində şəxs əvəzlilikləri yönük halda **ma:, sa:, şimal dialektində maqa, saqa, oqa** şəklində istifadə olunur. Əvəzliyin bu formaları Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində, şimal-qərb şivələrində (ma:, sa:), Zaqatala, Qax və ayrım şivələrində (maqa, saqa) müşahidə olunur.

Kırım-tatar dilinin cənub şivələrində **bu, u**, «o» işarə əvəzlilikləri **abu<ha bu, avu<ha u** şəklində təzahür edir. **Abu** əvəzliyi «Azərbaycan dilinin şimal-qərb, Dərbənd və Tabasaran şivələrində habu//habı//havı//havu variantlarında çox yaxındakı, gözlə görünə bilən varlığı göstərmək, nişan vermək üçün işlədilməklə bərabər, ondan haqqında danışılan və gələcəkdə olacaq hadisəni, əşyanı, varlığı, əlaməti və s. bildirmək üçün istifadə edilir. Məsələn: habu meniñ qız mağa cox ko-mak eliyir (6, 93).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, Kırım –tatar dilində də inkar feillər-**ma**² şəkilçisinin vasitəsilə, bacarıq feilləri-**a,e** feili bağlama şəkilçisi ilə *bil* feilinin köməyi ilə əmələ gəlir; məs.: *ata bil, ala bil* və s. Bacarıq feillərinin inkarı –**alma, -ama, -eme** feilləri ilə düzəlir; məs.: *atalma// atama, alama* və s.

Şəxs şəkilçiləri iki şəkildə təzahür edir: 1) feilin şühudi keçmiş zamanı və şərt şəkli ilə işlənənlər: *aldım, aldın, aldı, aldık. aldız, aldılar*; 2) feilin digər şəkillərində işlənənlər: *alırım, alırsın, alır, alırmız, alırsız// alırsınız, alırlar* və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Kırım-tatar dilində II şəxs təkdə *-sin*², I şəxs cəmdə *-mız*² şəkilçiləri işlənir. Azərbaycan dilində və şivələrində I şəxs cəmdə *-mız*² şəkilçisi qeydə alınmamışdır, lakin tarixən yazılı abidələrdə iki forma (*-q, -k* və *-mız*) işlənmişdir. XVIII yüzildən başlayaraq ədəbi dildə *-q, -k* şəkilçisi normalaşmışdır. II şəxs təkdə –sın şəkilçisi Gədəbəy və Qax (İlisu kənd şivəsi) şivələrində fəal işlənəndədir.

Türk dillərində II şəxs təkdə şəkilçinin həm açıq saitli, həm də qapalı saitli variantları (*-san, -sın*) mövcuddur. *-San* şəkilçisi Qaraqalpaq, qumuq, Tuva, özbək, uyğur dillərində, *-sın*⁴ forması isə müasir türk, qazax, karaim, qırğız, noqay və Baraba tatarlarının dilində eyni vəzifə daşımaqdadır. Ümumtürk arealında –sın² şəkilçisi ilə müqayisədə qapalı variant üstünlük təşkil edir. N.Hacıyeva *-sın* izoqlossunun innovasiya mərkəzinin Orta Asiya türklərinin yayıldığı zonanın olması qənaətindədir (5, 178). Orta Asiyada özbək və Qaraqalpaq dilləri istisna olmaqla, oğuz və qıpçaq mənşəli türk dillərində –sın şəkilçisi işlənir. Bu şəkilçinin ayrılıqda oğuz və qıpçaq xüsusiyyəti olmasını müasir dil faktları ilə təsdiqləmək

cətidir. Bunu oğuz-qırpaq dilinin qədim xüsusiyyəti kimi Orta Asiyadan yayıldığı nı güman etmək olar.

Krım-tatar dilində I şəxs təkdə də şəxs əlamətinin qapalı variantının *-im* işlən-məsinə rast gəlinir; məs.: alırım, yaşarım, değilim, *insanım və s.* –*im* şəkilçisi Azərbaycan dilinin ayırım şivəsində I şəxs təkin əsas ifadə vasitəsidir. Bu şəkilçinin işlənməsinə görə, Krım-tatar dili qaqauz, türk, türkmən və şor dilləri ilə bir qrupda birləşir.

Şəxs şəkilçilərinin işlənməməsi Krım-tatar danışıq dilində qeydə alınmışdır: *men briqadır*. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Qax, Borcalı və Göycay (Potu kənd şivəsi) şivələrində hər 3 şəxsə özünü göstərir: *men çoban, sen çoban, ho çoban, biz çoban, siz çoban, holar çoban (Qax) və s.* Şəxs şəkilçilərinin işlənməməsi türk dillərində Orxon-Yenisey dövründən arxaikləşməyə başlasa da, muasir dövr də tatar və qaqauz dillərində məhdud arealda, sarı-uyğur, salar dillərində və özbək dilinin dialektlərində geniş yayılmışdır.

Apardığımız araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, Krım-tatar dilinin oğuz xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbi dili və ya şivələri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu xüsusiyyətlərin bir qismi tarixən Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə yaransa da, əksəriyyəti ta qədimdən hər iki dildə möhkəmlənmişdir. Bir sözlə, Krım-tatar dilinin formalaşmasında qırpaq dilləri ilə yanaşı, oğuz dilləri də həlledici rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.: Восточная литература, 1960, 243 с.
3. Чобан-заде Б. Къырымтатар ильмий сарфы. Симферополь, 2003
4. Гаспринский И. Грамматика крымско- татарского языка. 1909
5. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М.: Наука, 1979, 263 с.
6. İslamov M. Turk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986, 204 s.
7. Kaşğari M. Divani lugat-it-turk (tərtib edən Ramiz Əskər). I c., Bakı: Ozan, 2006
8. Məmmədov A. Kəngərlər . Bakı. Azərənəşr,
9. Самойлович А. Опыт краткой крымско- татарской грамматики. 1916
10. Усеинов К. Ганиева Э, Сейдаметова Н. Къырым татар тили. Симферополь: Къырымдево-къувпеднешир, 2008, 208 с.
11. <http://tr.wikipedia.org/wiki/kimmerler>.
12. www.tourdeazerbaidjan.com

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN NƏŞRLƏRİNDƏ OXUNUŞ FƏRQLƏRİ

Qədim yazılı folklor abidəsi kimi “Kitabi - Dədə Qorqud”un müxtəlif aspektlərdən tədqiqi üçün bu abidənin mətninin orijinala uyğun şəkildə transliterasiya edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Mətn tərtibi zamanı mövcud əlyazmaların müqayisəli şəkildə qiymətləndirilərək düzgün oxunuşu bütövlükdə abidənin milli - mənəvi mənsubiyyətini, bədii - estetik siqlətini, yarandığı və yazıya alındığı dövrlərin tarixi - linqvistik həqiqətlərini obyektiv prizmadan müəyyənəşdirməyə imkan verir. Təbii olaraq ayrı - ayrı söz və ifadələrin yanlış oxunması mətnin arxitektonik quruluşunun simmetriyasını pozur, mətndən yararlanılan tədqiqatçıları yanlış istiqamətlərə yönəldir və abidənin real tarixi - bədii məzmununa uyğun gəlməyən fərziyələrin meydana çıxmasına yol açır.

Mətn müəyyən məzmun əsasında qurulur. Mətnin quruluşu qrammatik qaydalar, məzmunu isə məntiqi bağlılıq əsasında formalaşır. Bu parametrlərə aid həlqələrdən hər hansı birinin qopması mətnin anlaşılıqlığını zədələir, müxtəlif süni problemlərin yaranmasına və mətnin orijinalına kənardan əsassız müdaxilələrə rəvac verir. Ən sadə vəziyyətdə bu və ya digər sözün düzgün oxunmaması, əhəmiyyətsiz kimi görünən tərtib xətaləri belə bir sıra hallarda zəncirvari reaksiyaya gətirib çıxarır, nəticədə yamaq vurulmuş qüsurlu mətn əsasında yanlış hökmələr irəli sürülür. “Kitabi - Dədə Qorqud”un mətni ilə bağlı bir sıra mübahisələrin, fikir müxtəlifliklərinin yaranmasında da bu amil az rol oynamamışdır. Bu mənada tarixi - linqvistik və tekstoloji cəhətlərdən yoxlanmamış, başqa türk dillərinin və ümumtürk yazılı abidələrinin faktlarıyla tutuşdurularaq təsbit edilməmiş hər hansı bir söz və ifadənin mətnə daxil edilməsi öz - özlüyündə potensial yanlışlıq mənbəyi olaraq qalır. Digər tərəfdən, mətnə birtərəfli yanaşma, fonetik cəhətdən oxşar sözlərin qarışdırılması, habelə ərəb əlifbasında yaxın mövqeyə malik hərflərin oxunuşundakı xətalər mətnin daha da dəyişdirilərək təhrif olunmasında başlıca rol oynamışdır. Buraya Drezden və Vatikan nüsxələri katiblərinin buraxdıqları köçürmə xətalərini də əlavə etsək, Dədə Qorqud dastanlarının mövcud nəşrlərinin heç də arzu edilən səviyyədə olmadığını qənaətinə haqq qazandırmaq lazım gəlir.

“Kitabi - Dədə Qorqud” yazıya alındığı dövrdən bir neçə əsr əvvəlki hadisələrin bədii - tarixi inikas etdiricisi, qədim motiv və ünsürlərin daşıyıcısı kimi qiymətləndirilməlidir. Bu qədimliyi, əcdadlarımızın bizə ötürdüyü tarixi informasiyaları müasir kodlarla müəyyənəşdirmək mümkün deyil. “Kitabi - Dədə Qorqud”un mətni ən azından 3 tarixi dövrün - dastanın rüşeym halında yarandığı,

---

*Vahid Adil Zahidoğlu – AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

şifahi şəkildə yayıldığı və bir neçə dəfə yazıya alındığı dövrlərin izlərini bətnində yaşatmaqdadır. Bu dövrlər arasındakı tarixi - xronoloji sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi mətn üzərində çox dəqiq araşdırma tələb edir. Bütün bunlar mətndəki söz və ifadələri inventarlaşdırmaq, onların fonetik, leksik və sintaktik yükünü mətnin məzmunu ilə tarazlaşdırılmış şəkildə əlaqələndirmək zərurətini ortaya çıxarır. Dastanın son illərdə S. Tezcan və H. Böhöten tərəfindən həyata keçirilmiş nəşrində bu istiqamətdə müəyyən işlər görülsə də, vəziyyət heç də istənilən və tələb olunan səviyyədə deyil. Həmin müəlliflərin nəşr etdikləri mətndə bəzi uğurlu tapıntılar olmasına və çətin oxunan söz və ifadələrin yazılı abidələrdən tapılıb müqayisəyə cəlb edilməsinə baxmayaraq o, ideal mətn olmaqdan keyli dərəcədə uzaqdır. Tərtibçilərin yalnız Oğuz dilləri materialları və yazılı abidələrinə üstünlük vermələri başqa qaynaqlarda az rastlanan və ya heç rastlanmayan bəzi nadir söz və ifadələri yanlış olaraq Oğuz abidələrində qeyd alınmış bənzər söz - formalarla eyniləşdirmələri heç də həmişə uğurlu nəticə almağa imkan verməmişdir; müəyyən hallarda onların təklif etdikləri oxunuş variantları vəziyyəti düzəltmək əvəzinə daha da ağırlaşdırmış, necə deyirlər, “qaş düzəlttikləri yerdə vurub gözünü də çıxarmışlar”. Buna görə də biz ümumi şəkildə göstərdiyimiz bu tipli faktların bəziləri üzərində daha ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab etdik.

Qoşuluq فوشلق “əlaqə, bağlılıq, qoşulma, bir araya gəlmə”: Av avlayu gəzər ikən öndindən bir paralı keyik çıxdı. Buğanuñ ardından erdi, yay kirişin boynuna atdı. Buğa acımışdı, kəndüyi bir yuca yerdən atdı. Bəkil at cılavısın yeñimədi, bilə uçdı. Sağ uyluğı qayaya toqındı, sındı. Bəkil örü (mətndə: *aru*) turdı, ağıladı, aydur: “Ulu oğlum, ulu qardaşım yoq”. Haman bəlügindən gəz çıxarub atınuñ tərkilərini tartdı, **ord** §§§§§§§. Qaftanı altından bərk sardı. At var qüvvətilə [çapdı. Bəkil]* atınuñ yelisinə düşdü. Avcılardan ayrı, dülbəndi boğazına keçdi. Ordusını ucına gəldi. Oğlancuğı Əmrən bahadır atasına qarşı gəldi. Gördi bəñzi sararmış, dülbəndi boğazına keçmiş. Yoldaşlarını sorub oğlan burada soylamış, görəlüm, xanım, nə soylamış: “Qalqubanı yerüñdən turı gəldüñ / Yelisi qara qazılıq atın butun bindüñ / Arquru yatan ala tağlar ətəginə ava varduñ / Qara tonlu kafirlərə uğraduñmı? / Ala gözlü yığıtlərüñ qırdıduñmı? / Ağız - dildən bir qaç kəlimə xəbər maña / Qara başum qurban olsun, ağam, saña”, - dedi. Bəkil oğlına soylamış, görəlüm, xanım, nə soylamış. Aydur: “Oğul, [oğul,] ay oğul! / Qalqubanı yerümdən turı gəldüm / Qara tağlar öñinə ava bindüm / Qara tonlu kafirlərə uğramadam / Sağdur, əsəndir yigitlərüm, oğul, qayurma / Üç gündür **qoşuluğum** فوشلغۇم / Oğul, at üzərindən məni qar, döşəgümə çıxar” - dedi (D. 241 - 242). V. V. Bartold sözü **quşluq** kimi oxumuş, “Уже три дня, как я не попадал в место охоты за птицами, сын” şəkildə rus dilinə çevirmişdir (6, 85). H. Araslı, O. Ş. Gökyay, M. Ergin, M. S.

§§§§§§§ Bütün nəşrlərdə **urdu** şəkildə oxunmuşdur. **Or** - felin türkməncədə “kəsmək, biçmək” mənası ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən **oraq** sözündə bu felin kökü qorunub saxlanmışdır.

*Bu sözləri mətnə biz əlavə etdik

Kaçalın bu parçadakı *qoşuluğum* sözünün yazılışında katib xətası olduğunu düşünərək ona *xoşluğum* şəklində düzəliş vermiş, “hoşluk, iyilik, keyif, sıhhatdə bulunma” kimi mənalandırmışlar (15, 223; 12, II, 140; 17, 148). S. Əlizadə *qoşluğum* oxunuşunu seçərək müasir mətndə həmin sözün keçdiyi cümləni “Üç gündür ki, *əhvalım yox, xəstəyəm*” kimi şərh etmişdir (13, 106, 204). Göründüyü kimi, onun da şərhində *xoşluq* sözünün mənasına və dolayı yolla mətnə sözün köçürülməsi zamanı *xoşluq* yerinə *qoşluq* şəklində yazılması məntiqinə əsaslanılır. S. Tezcan və H. Böhöten sözü *koşluğum* şəklində transliterasiya edərək əlavə izahat verməmiş (30, 159), S. Özçəlik isə *koşluğum* kimi oxuduğu qrafik kompleksi *xoşluğum* sözünün fonetik variantı olaraq qiymətləndirmişdir (25, 129 - 130). Verdiyimiz qısa icmaldan da göründüyü kimi, nəşirlərin, demək olar ki, hamısı cümlənin məzmununu Bəkilin özü haqqında, öz vəziyyəti barədə məlumat verməsi faktı ilə bağlamışlar. Doğrudur, abidədə x ilə başlayan ərəb - fars mənşəli sözlərdə x- > q- əvəzlənməsinə aid bir neçə nümunə vardır: xütbə > qütbə, xalı > qalı, xalıça > qalıça. Buna görə də *xoşluğum* > *koşluğum* şəklindəki fonetik dəyişmə etiraz doğurmur. Lakin *قوشلغوم* qrafik kompleksinin *qoşuluğum* kimi oxunması və əvvəlki cümlənin (*Sağdur, əsəndir yigitlərim, oğul, qayurma*) məzmunu ilə bağlanması mətnin qrammatik - məntiqi ovqatına daha çox uyğun görünür. “Tarama sözlüğü”ndə *qoşuluq قوشلق* sözünə aid XVI əsrdə tərtib edilmiş “Babusül - vasit” adlı ərəbcə - türkcə lüğətdən bir nümunə verilmişdir: **Etba:** Kimseye uyan kişiler ve mâna murad olunan lâfızla *koşuluk قوشلق* mânası olmayan elfaz (23, IV, 2672). Lüğətdə bu sözün mənası “bir araya gətirilmiş” şəklində verilsə də, bircə, “bir araya gətirilmə” olmalıdır. Sözün kökü *qoş-* “qoşmaq” felidir: *qoş - + - u + - luq > qoşuluq*. V. V. Radlov lüğətində *koşu* “bir neçə hissədən təşkil edilmiş hər hansı bir əşya”, *koşuk* “bir - birinə bağlanmış, qoşulmuş”, *koşukluk* “bağlılıq, əlaqə” sözləri qeydə alınmışdır (26, II, 1, 640 - 641). Bunlara əsasən *Üç gündür qoşuluğum قوشلغوم* cümləsinin məzmunu “Üç gündür igidlərimlə əlaqəm yoxdur, onlardan ayrı düşmüşəm” kimi anlaşılmalıdır.

Yañal يكال “kənardakı, qıraqdakı”. Söz abidədə bir yerdə, Drezden nüsxəsinin giriş hissəsində işlənmişdir; Vatikan nüsxəsində həmin sözün keçdiyi mətn parçası ixtisar olunmuşdur: *Yañal* ala ev yanında dikilsə, gərdək görkli... (D. 7). Nəşrlərdə *يكال* qrafik kompleksi aşağıdakı şəkillərdə oxunmuşdur:

H. Araslı (1962): *Bunar* ala ev yanında tikilsə gərdək görkli (s.14); 1978 - ci il nəşrində də eyni oxunuş təkrarlanmışdır.

Ş. Cəmişidov (1999): *Yənal ələ* ev yanında digilsə gərdək görkli...

O. Ş. Gökyay (2000): *Yañal* ala ev yanında dikilsə gerdek görkli. Söz türk dili dialektlərində işlənən *yañal* “parlak; kırmızı; bir tərəfi kırmızı bir tərəfi beyaz olan meyve; akşam günəşinin taşlar üzerine vuruşu” leksik vahidi ilə eyniləşdirilir.

S. Özçəlik (2005): *Yañal* ala ev yanında dikilsə, gərdək görkli .

Mustafa S. Kaçalın (2006): *Yanal* ala ev yanında dikilsə gerdek görkli. Mətnə *yanal* sözünün mənası “alaca” şəklində göstərilmişdir.

S. Əlizadə (1988): *Baň al - ala* ev yanında dikilsə, gərdək görkli .“Qeydlər” bölməsində özünün oxunuş variantına belə izah vermişdir: “ *Baň al - ala*. OŞ və Er- də “*yaňal* ala”, HA -da“*bunar* ala”. KDQ - nin 1962 -ci və 1978 -ci il Bakı nəşrlərində *bunar* sözünə şərh verilməmişdir. Orijinaldakı qrafik kompleksi isə türk nəşrlərinə uyğun oxumaq doğru sayıla bilməz. Bizim mətnə verilmiş variant yenə də sifətlərin ardıcılığını və qoşalaşmasını əks etdirir. Burada *al - ala* qoşa sözünü “qıpqırmızı mənasında başa düşmək lazımdır. M. Seyidov yazır ki, “Qorqut ab - alaca çiçəkdən (ağacdan) çıxmışdır... Bəzi mifoloji materialardan aydınlaşır ki, ala rəng türk xalqlarında uduq - müqəddəs düşümlü, Baş tanrı Ülgenin rəngi sayılmışdır” (M. Seyidov. “Qorqut” sözünün etimoloji təhlili və obrazının kökü haqqında qeydlər - “Azərbaycan” jurnalı, 1979, № 1, s. 199). Belə fərz etmək olar ki, KDQ - nin şifahi şəkildə formalaşdığı ilkin mərhələlərdə cümlədəki *ev* sözünün təyini *ban ala* şəklində imiş; lakin yazıya köçürülərkən artıq *al* (“qırmızı” mənasında) sözü daha “düşümlü” sayılmış; ona görə də katib dastanların dilindəki qoşa sözlər sisteminə uyğun olaraq *al* sözünü *ala* sözü ilə qoşalaşdırmışdır. Əlbəttə, məqsədin gərdəyin (gəlin otağının) toxunulmaz, hörmətli, bəlkə də müqəddəs olduğunu bildirməkdir. Beləliklə, həmin qoşa sözün işləndiyi cümlənin məzmunu belədir: “Gəlin otağı (çadırı) uca, qırmızı və müqəddəs bir evin yanında qurulsun, gözəldir!” (13, 226 - 227).

S. Tezcan, H. Böhöten (2000): *Yaňal* ala ev yanında dikilsə, gərdək görkli .S. Tezcan ayrıca nəşr etdirdiyi “ Dədə Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar” əsərində (2001) yazır: “Ergin *yaňal* ‘yan taraf’ olaraq vermişdir, bu doğru olamaz. Gökyay isə yaxlaşmışdır” (29, 52). Daha sonra müəllif türk dili dialektlərində işlənən *yaňal*, *yanal*, *yanıl* 1. ‘kırmızı, pembe, pembeleşmiş’, 2. ‘bir yanı al’ 3. ‘alaca, açıqlı koyulu, değişik renkli (genellikle hayvan için) ’; *yail* ‘parlak kırmızı’; *yağal* (I) 1. ‘yüzü kahverengi olan hayvan’ 2. ‘kulağı sarı hayvan’; *yağal* (II) ‘yanardöner, parlak kırmızı’ nümunələrinə və “Kitabi Dədə Qorqud”un mətnində keçən *kızıl ala gerdek*, *ap alaca gerdek*, *ala gerdek* ifadələrinə istinad edərək *yaňal*’ın “qırmızı, parlaq qırmızı” mənası bildirdiyini göstərir. Naşir D. 280 - də işlənmiş və başqa tərtibçilərin *yuňlı* şəklində transliterasiya etdikləri *ياڭال* qrafik kompleksini də *yaňal* kimi oxuyaraq bu sözlə əlaqələndirmişdir (29, 52).

Fikrimizcə, M. Erginin bu söz haqqındakı mülahizəsi daha doğru sayılmalı və qrafik kompleks *yaňal* şəklində oxunaraq “kənardakı, qıraqdakı” mənasında dəyərləndirilməlidir. Sözü “yanası” mənasında müəyyənləşdirmək mümkün deyil, çünki cümlədəki *yanında* sözü həmin məzmunu ifadə edir. Leksik vahid bu mənada mətnə daxil edildikdə cümlə məntiqsiz və məzmunuz bir şəkllə düşür: “*Yanası* ala ev *yanında*” (?). Çadırın və ya gərdəyin kənar yerdə qurulması faktını “Kitabi - Dədə Qorqud”un müxtəlif boylarından götürülmüş bir neçə nümunə də açıq şəkildə təsdiq edir: *Qraň yerdə* tikilmiş otaxlarıu / O zalım yiqdurdı ola, qardaş (D. 222); Alar sabah *sapa yerdə* dikiləndə ağ ban evlü (D. 109); Alan sabah *sapa yerdə* dikiləndə ağ ban evlü (D. 204) və s.

Yañal sözü etimoloji cəhətdən *yan* “yan, ətraf” kökü ilə bağlıdır. Adətən, abidələrdə *yan* sözü adi *n* ilə yazılır. Lakin bəzi qaynaqlarda, xüsusilə də çağatay abidələrində bu sözün və ondan yaranmış derivatların *ñ* ilə (‘sağır nun’la) yazılışına da təsadüf edilir: *yañ* يَنك “yañ yan, ətraf”, *yañal* يَنكالا “yana doğru, yana tərəf”, *yañılığ* يَنكَلِيغ “yanındakı; kimi” və s. (7, II, 341 - 342). M. Kaşğarlı divanında *yaña* يَنكا sözü “derenin yanı, her hangi bir ırmağın bir yanı (Oğuzca)” şəklində izah olunur. (19, III, 369). Əbu Həyyan lüğətində *yañ* يَنك “yan tərəf”, *yaña* يَنكالا “cəhət” mənasında qeyd olunmuşdur. (10, 119).

Güman edirik ki, *yañal* sözü **yaña* - “yana tərəf dönmək” felindən - *l* şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. Yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində eyni model əsasında yaranmış bir sıra sözlərə təsadüf edilir: Qədim yazılı abidələrdə - *tükel* (<**tüke* - “bitmək, tükənmək”) “bütün, tamam”, *ınal* (<*ına* - “inanmaq”) “etibarlı”, *ökil* (<*ök* - “yığmaq, toplamaq”) “çox”, türk. *öngül* “tərs”, *yaral* (<*yara* - “yaramaq”), türkm. *qabsal* (<*qabsa*- “əhatə etmək, ətrafını bürümək”) “boğanaq, bürkü” (31, 136) və s. Tədqiqatçıların fikrinə görə, müasir türk dillərində kök və şəkilçiyə ayrılmayan bir sıra sözlərin tərkibində (*çatal, kötəl, sökəl...*) - *l* şəkilçisi daşlanmış şəkildə qalmışdır. (Bax: 27, 191 - 194.).

Qabza “çadır örtüyü”. Söz Drezden nüsxəsində aşağıdakı məqamlarda işlənmişdir: Dünlügi altun ban evümüñ *qan bürəsi* قنبره سی oğul! (D. 52); Dünlügi altun ban evümüñ *qabzası* قبضه سی oğul! (D. 119); Dünlügi altun ban evümüñ *qabzası* قبضه سی oğul! (D. 163); Şahi - mərdan Əlinüñ Döldülinüñ əyəri ağac! Zülfüqaruñ qınıyla *qabzəsi* قبضه سی ağac! (D. 55); Böylə degəc Beyrək yayı aldı, çəkdi. *Qabzəsindən* قبضه سنډن yay iki para oldı (D. 108). Vatikan nüsxəsində bir yerdə həmin söz ض əvəzinə *ze* ilə yazılmışdır: Beryik: “Barı”, - deyüb hərifüñ yayını aldı çəkdi *qabzəsindən* قبز سنډن iki para etdi (V. 43).

Demək olar ki, bütün nəşrlərdə bu nümunələrdəki قبضه yazılışı “qəbzə, bir şeyin tutacaq yeri” mənasında qəbul edilmişdir. İlk dəfə S. Tezcan “Dünlügi altun ban evümüñ *qabzası* قبضه سی oğul!” cümləsindəki *qabza* sözünün ərəbcədən alınma *qəbzə* sözü ilə eyni köklü leksik vahid olmadığını irəli sürmüşdür. O, türk dili dialektlərində işlənən *kapsa, kapsalık, kapsak, kapsalak* “qapı”, həmçinin türkməncədəki *qapsa* “qapı” sözlərinə istinadən *evümüñ qabzası* birləşməsindəki *qabza* sözünün *qapsa* “qapı” leksik vahidinin fonetik variantı kimi izah etmişdir:

“Bence DKK, Anadolu ağızları və Türkməncədə bulunan bu sözcüğün Arapça *kapza* ‘sap’ ile ilişkisi yoktur; sadece benzerlik yüzünden karıştırıldığı için DKK-da *dat* ile yazılmıştır... Babanın oğlunu ‘çadırımın kapısı’ diye nitelendirmesi için iki açıklama söz konusu olabilir. 1) Genellikle kapıda her an hizmete hazır nökerler (uşaklar) durur. Oğullar , özellikle genç oğullar her an hizmete hazır bir nökerə bənzətilmiş olablir. 2) Kapı , çadırım dünyaya açılan yeridir; bu deyim ‘soyumu yeryüzüne, geleceğe taşıyacak olan kişi’ anlamına kullanılabilir” (29, 129 - 130. S. Tezcanın yayın və ya qılıncın *qəbzəsi* anlayışının məntiqi ilə evin də *qəbzəsinin* ola biləcəyi fikrinə qarşı etirazı əsaslıdır. Həqiqətən də, evin *qəbzəsi*, tutacaq yeri ifadəsi heç bir məntiqə sığmır. Lakin onun *qabza* sözünü “evin qapısı” şəklində

qiymətləndirməsi, bizim fikrimizcə, o qədər də dəqiq deyil. Türkməncədə *qapsa* sözünün əsas mənası “qarının və ya pəncərənin layı, qanadı (“творка”)”dır. (31, 135.). Bu faktı nəzərə aldıqda *qabza* sözünün məndə “çadır örtüyü; örtük” mənasında işlədiyini söyləmək mümkündür. Məsələn burasındadır ki, çadır örtüyü ayrı - ayrı hissələrdən təşkil olunur. Bu hissələrə *qanad* adı verilir. Qaynaqlarda *qanad* sözü həm çadırın ağac şəkəsinin hissəsi, həm də çadır örtüyü mənasında qeyd alınmışdır. Müasir qırğız dilində *qanad* sözü “çadır örtüyü” mənasında *altı kanat ak ordo* “altı qanadlı ağ çadır” və *on eki kanat çon üy* “on iki qanad böyük ev” birləşmələrinin tərkibində işlənməkdədir. (21, I, 339). Vaxtilə biz “Kitabi - Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində üç yerdə keçən *Qanadlaruñ uci qırılmasunalqışında* *qanad* sözünün “çadır örtüyünün hissəsi, çadır örtüyü” mənasında işlədiyini qeyd etmişdik. (34, 68 - 69). Bizcə, abidədəki *qabza* və *qanad* sözləri eyni mənanı - “çadır örtüyünün hissəsi; çadır örtüyü” mənasını bildirir. Bu fikrin doğruluğunu D. 52- də *qabza* sözünün yerində işlənən *qan bürə* (Dünlügi altun ban evümüñ *qan bürəsi* سی قنبره oğul!) ifadəsi də təsdiq edir. İndiyə qədər *qabza* sözünün səhv yazılışı şəklində izah olunan və nəşrlərdə *qabza* kimi oxunan *qan bürə* ifadəsi “gön çadır örtüyü” mənasını ifadə edir. Bu sözə M. Kaşğarlı lüğətində *kandır* “xam gön”, “Şəcəreyi - Tərakimə”də *kan* “çadırın üstünə örtülən xam gön” mənasında rastlanır. *Bürü-/bürə-* felindən yaranmış *bürə* sözü isə “örtük” mənasındadır. Beləliklə, gətirdiyimiz faktlar bunu söyləməyə imkan verir ki, “Kitabi - Dədə Qorqud”da üç yerdə keçən “Dünlügi altun ban evümüñ *qabzası* سی قبضه oğul!” cümləsindəki *qabza* sözü *qabza* “bir şeyin tutacaq yeri” sözündən fərqli olaraq “çadır örtüyü” mənası ifadə edir. Bu məna həmin cümlənin ümumi semantik tutumunu müəyyənləşdirir: Ana öz oğlunu çadırın (evin) örtüyünə bənzədir; örtüyün olmaması bütövlükdə evin (çadırın) dağılmasına bərabərdir.

Yegə يگه “qarınqulu, yeyəgən, sümsük; ziyankar”. Drezden və Vatikan nüsxələrində bu sözün keçdiyi parça aşağıdakı şəkildədir: Gəldük ol kim tolduran topdur, dapananca yerindən örü turdı, əlin - yüzün yumadın obanuñ ol ucından bu ucına, bu ucından ol ucına çarpışdırdı, qov qovladı, diñ diñlədi, öylədencə gəzdi, öylədən soñra evinə gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, *yegə* يگه tana evini bir birinə qatmış, [evi] tavuq küməsinə, sığır tamına dönmiş (D. 8); Üçüncüsü toldurum topdur. Quşlıq uyxudan oyanur qalqar, əlin - yüzün yumadın obanuñ ol ucından bu ucına, bu ucından ol ucına qov qovlayu, diñ diñləyü sabahdan öyləyə dəkincə gəzdi. Öylədən soñra evinə gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, *yegə* يگه tana evini biri - birinə qatmış (V. 5). Bu sözü və bütövlükdə *yegə tana* ifadəsini M. Ergin *yiketana*, H. Araslı *yeyə - dada*, *yekə dana* (1978), O. Ş. Gökyay *yige dana*, S. Əlizadə *yekə tana*, S. Tezcan - H. Böhöten, M. Kaçalın və S. Özçəlik *yige tana* “ziyankar dana” şəklində oxumuşlar. H. Araslımın *yeyə - dada* şəklindəki ilkin oxunuş variantını qrammatik cəhətdən izah etmək qeyri - mümkündür: *dada (tata)* feli bağlamasına paralel olaraq *yeyə (yegə)* kimi oxunan sözün kökünü *ye* - və feli bağlama şəkilçisini - ə kimi müəyyənləşdirdikdə -y- (-g-) samitinin hansı funksiya daşdığı məlum olmur.

Ye - felinin feli bağlama funksiyasında işlənməsi üçün söz ‘yə’ hərfi ilə deyil, ‘kəf’lə yazılmalı idi. Görünür, bu səbəbdən də o, həmin oxunuş variantını sonrakı nəşrdə **yekə** ilə əvəz etmişdir. O. Ş. Gökyay mətnində **yige**şəklində oxuduğu sözü Anadolu ağızlarında işlənən**yige** / **yege**«başıboş gezməyə alışmış yarı vahşi hayvan; hırsız; ziyankar» kimi izah etməklə yanaşı **yekə**«böyük» şəklində oxuna biləcəyini də istisna etməmişdir (15, 312). Sözü Drezden nüsxəsindəki yazılış variantında ‘kəf’in sərkeşi üzərində üç nöqtə qoyulmuşdur. Bu, onu göstərir ki, söz ‘ke’ ilə (**yekə**) oxuna bilməz, ‘ge’ ilə **yegə**/**yigə** kimi oxunmalıdır. Həmçinin sözü **yekə** «böyük» şəklində oxunuşu mətnin semantik quruluşuna da ziddir. **Yekə** sifəti əlamət, **oğrı** sifəti isə keyfiyyət bildirir və sadalanan həmcins mübtədaların təyinləriarasında uyğunsuzluq yaranır. Buna görə **oğrı köpək** birləşməsindəki **oğrı**sifətinəparalelyegətana**bir**leşməsindəki **yegə** sifətində keyfiyyət bildirməsi normal hal kimi qəbul edilə bilər. **Yekə**oxunuşu ilə bağlı bu uyğunsuzluğa ilk dəfə T. Təkin diqqət yetirmiş, O. Ş. Gökyayın verdiyi variantlar içərisində **yige** / **yege**«hırsız, ziyankar» oxunuş variantını daha məqbul variant hesab etmişdir: «Gerçektən Anadolu ağızlarında **yege**, **yige** diye bir kelime vardır ve anlamları «hırsız, ziyankar, itaatsız»dır. Bu ibaredən öncəki **oğrı köpək** «hırsız köpek» ibaresi göz önünde tutulursa **yige tana**«ziyankar dana» metnin gelişine uygun düşmektedir. **Yeke** / **yekketana**«koca dana» ise iki ibare arasındaki koşutluğu bozmaktadır... «Hırsız, ziyankar» anlamında **yege** / **yige**kelimesiye - / yi - fiilinden türemiş olmalıdır (krş. Eski Türkçe **bilge**)» (28, 144). S. Tezcan da O. Ş. Gökyay və T. Təkinin fikirlərinə şərik çıxaraq sözü **yige**«hırsız, ziyankar» şəklində oxumuş, əlavə olaraq Anadolu dialektlərində işlənən**yege**«azgın, kötü, zararlı (hayvan, insan için)», **yige** «hırsız, zarar veren (hayvan, insan için)», **yiye** «zarar verici, obur (hayvan)» və s. örnəklər vermişdir. Lakin o, T. Təkindən fərqli olaraq sözü **ye-** felindən - **gə**şəkilçisi ilə yaranması fikrinə şübhə ilə yanaşmış, Anadolu türkcəsinə qonşu dillərdən (hansı dildən? - V. Z) alınma olduğunu irəli sürmüşdür (29, 60 - 61).

Bizim fikrimizcə, T. Təkinin ehtimalı doğrudur; mənfi keyfiyyət bildirən **yegə**“qarınqulu, yeyəgən, sümsük, ziyankar” sifəti **ye** - felinə sifət düzəldən - **gə** şəkilçisi artırılması yolu ilə yaranmışdır. Həmin sözə XV əsr türk yazılı abidələrindən «Maarifnamə»də də təsadüf edilir: Bir **yigə**كيبكelp olur elindeki eti ısıtır, sen kovduğınca ol turur demür gibi (23, VI, 4588). «Tarama Sözlüğü»ndə bu söz «güclü, qüvvətli» mənasında yanlış izah edilmişdir (23, VI, 4588). Halbuki mətnin məzmunundan da aydın olur ki, it acgözdür, sümsükdür. Bu mənə isə «Kitabi - Dədə Qorqud»dakı mənə ilə tam üst - üstə düşür. - **Ğa** / - **gə** sifət düzəldən şəkilçisinə başqa türk dillərində, o cümlədən də qədim türk yazılı abidələrində də təsadüf edilir: **bilgə** (<**bil** -), **qısğa** (<**qıs** -), **öğə** «müdrük» (<**ö** - «düşünmək») (9, 651), **küygə**«gözləyən, güdən, gözləyici» (<**küy** - / **küd** - «güdmək, gözləmək») (Codeks Kumanikus), **donqa** «donqar» (azərb.), **sızğa** (azərb.), **yorğa**(azərb.)(< ***yor-**, **yort-**), **öreke** «hörücü, hörgü aləti» (Kr. tatar.) (<**öre-** «hörmək»), **kıska** (qırğ.) və s. Bu şəkilçinin izlərini **kölgə**, **sısqa**, **damğa** və

s. kimi kök və şəkilçisi birikmiş, kök morfeminin mənşəyi və etimologiyası mübahisəli olan sözlərdə də müşahidə etmək mümkündür.

Dəb[lək] “kiçik davul, təbil, dəf”. Sözə yalnız Vatikan nüsxəsinin “Uruz dutsaq olduğu” boyunda təsadüf edilir. Mətnə *dopa* / *düpedəblər* دپلر دوپه şəklində yazılmışdır: Qazan bəg atından yerə endi. Arı [sudan] abdest alub iki rükət namaz qıldı. Ады эюрклц Мцҗяммядя салават эятцрди. Дәхи гара дінлц кафиря ат салдылар, гылыж урдылар. *Dopa dəblər* гцмцр- гцмцр давуллар чалынды (V. 73). Drezden nüsxəsində həmin parça belədir: Qazan gördi ki, kafir qatı yaqlandı. Atından endi, aru sudan abdest aldı, ağ alnın yerə qodı, iki rükət namaz qıldı. Adı görklü Mühəmmədi yad gətürdi, qara dinlü kafirə göz qarartdı, hayırdı, at saldı qarşu vardı, qılıc urdı. Gumbür - gumbür tavullar çalındı, burması altun tuc borılar çalındı (D. 132). M. Ergin nüsxə fərqlərində ifadəni *düpe düpler* kimi oxumuş, əlavə izah verməmişdir. S. Tezcan və H. Böhöten mətnə *düpe dep[dijler]* şəklində düzəliş vermişlər. (30, 262). M. S. Kaçalın də eyni düzəlişi qəbul etmişdir (18, 85). Türkmən tədqiqatçısı Annaqurban Aşirov ifadəni *düpe - dübler* kimi transliterasiya etmişdir (4, 243).

Bizcə, göstərilən oxunuş və düzəliş variantları mətnin ümumi məzmununa uyğun deyil. S. Tezcan və H. Böhötenin düzəlişindən belə anlaşılır ki, oğuz igidləri kafirlə vuruşduqdan sonra düpə (mərkəzə) dərmiş, daha sonra isə davullar çalınmağa başlamışdır. Halbuki əksinə olmalı idi: Davullar çalınmalı, sonra vuruş başlanmalı idi. Buna görə də biz başqa bir düzəliş variantı təklif edirik: *düpe* sözü *dopa* kimi oxunmalı, *dəblər* yazılış şəkli isə *dəb[lək]lər* şəklində düzəldilməlidir. Çox güman ki, köçürmə prosesində katib *dəbləklər* sözündəki *lək* hecasını yazmağı unutmuşdur. (Sözün tərkibində iki *lə* ünsürünün ard - arda gəlməsi burada yanlışlığın yaranmasında əsas rol oynamışdır). *Dəblək/ deplek* sözünün orta əsr yazılı abidələrində “kiçik davul, təbil, dəf” mənasında işlənməsi ilə bağlı “Tarama Sözlüğü”ndə 13 müəllifin əsərindən nümunələr verilmişdir: Eger *deplek* دپلكچаларса gerü *depleği* boynunda ola (Kesir. XIV); Halim nola gör zilletimi Zati güzeller / Başuma kakarlarsa bu gün nite ki *deplek* (Zati, XVI); Dünbək [Fa.]- *Deplek* tabir olunan küçük tabldır, oyunbazlar, mahalle bekcileri çalarlar (Bürh. XVIII - XIX) və s. (23, II, 1092 -1093). Mətnədəki *dopa* دوپه yazılışının *dopa* “topa, birlikdə” şəklində oxunması ilə cümlə aşağıdakı kimi səslənir: *Dona dəb[lək]lər, daвуллар гцмцр- гцмцр чалынды* “Təbillər, nağaralar birlikdə gumbur - gumbur çalındı”.

Saltan “qısır, doğmamış”. Söz Drezden nüsxəsinin “Beyrək boyu”nda bir dəfə işlənmişdir: Qızlar keyigi götürdilər, Gözəllər şahı Banı Çiçəğün ölinə götürdilər. Baqdı gördi ki, bir *saltan* سلطان semüz sığın keyikdir (D. 77). Vatikan nüsxəsində bəzi başqa sözlərlə yanaşı bu söz də ixtisar edilərək cümlə aşağıdakı kimi verilmişdir: Qızlar keyigi içəri götürdilər (V. 26). Drezden nüsxəsindəki *saltan* sözünü M. Ergin, S. Əlizadə, S. Tezcan, S. Özçəlik, M. S. Kaçalın *sultan* şəklində, H. Araslı isə *sultansuz* kimi oxumuşdur. Ş. Cəmşidov ifadəni mətnə “bir *sultan* simüz sığın keyik”, lüğətdə isə *sultansuz* “soltanı yandıran, əla, gözəl” kimi

vermişdir (8, 47, 66). V.V. Bartoldun tərcüməsində də da qrafik kompleks *sultan* kimi oxunmuş və “sultanlara layiq, yağlı erkək keçi” şəklində izah edilmişdir: “Девушки унесли козу, положили её перед царицею красавиц Бану - Чечек; она посмотрела и увидела, что это царственный, жирный козёл - самец (6, 35). O. Ş. Gökyay H. Araslının *sultansuz* oxunuşuna sərt reaksiya verərək yazır: “Bu da ne demektir? Geyigin *sultanlısı*, *sultansızı* mı oluyor?.. Metnin aslında ise “*bir sultan sığın geyikdir*” deniyor. Ama kitabın kıyasında kalmayıp da bütünün içine girebilmişsek buradasultan kelimesinden sonra bir kelime daha olmalıdır, çünkü Türkçemizde bir de *Hünkar beğendi* adında bir yemek var, o halde geyik için de *Sultan beğendi* denebilir” (16, 342). O, mətndə olmayan *beğendi* sözünü əlavə etməklə süni şəkildə yaratdığı *sultan beğendi* ifadəsinə “sultanın beğəndiyi, sultanın hoşuna giden” kimi izah verir (15, 35, 283). H. Araslının oxunuşuna O. Ş. Gökyayın etirazı əsaslı olsa da, onun özünün təklif etdiyi *sultan beğendi* oxunuş variantı inandırıcı deyil. Hər iki halda müəlliflər *sultan* sözünün məntiqindən çıxış edirlər. S. Özçelik də qrafik kompleksi *sultan* kimi oxuyaraq mətne düzəliş etmişdir: Bakdı gördi ki *sığın[lar] sultan[ı] bir semüz* keyikdir (24, s. 145). Göründüyü kimi, bütün nəşirlər *سلطان* yazılışını *sultan* kimi oxumuşlar. Tədqiqatçılar arasındakı fikir ayrılıqları da məhz bu oxunuş xətasından qaynaqlanmaqdadır. Əslində, qrafik kompleksin *saltan* şəklində oxunması bu mənasız mübahisələrə son qoya bilər. Dastanda *sultan* və *saltan* sözlərinin eyni şəkildə yazılması bu sözlərin nəşirlər tərəfindən eyniləşdirilməsində əsas rol oynamışdır. Hər iki sözün yazılışında “sin” hərfindən istifadə edilmişdir ki, bu da klassik imla normalarına görə qrafik kompleksin ilk hecasının incə saitlərlə transkripsiya olunmasına əsas verir. Lakin istər Anadolu mətnlərində, istərsə də Azərbaycan yazılı abidələrində bu normadan istisnalar vardır. Xüsusilə də, erkən dövrlərə aid abidələrdə türk mənşəli sözlərdə “sad” və “sin” hərfliyinin bir - birinin yerində işlənməsinə aid kifayət qədər örnəklər vardır. Elə “Kitabi - Dədə Qorqud”un özündə işlənmiş *saq* “ehtiyatlı, oyanıq”, *saqar* “alında ağ ləkə olan heyvan”, *salqum* “salxım”, *Salur, sancaq, sancıl -, sarımsaq, sovqat, sayra -* “(quş haqqında) oxumaq”, *san* “həddən çox” və s. sözlərin “sad”la deyil, “sin”lə yazılışında da bunu görmək mümkündür. Digər tərəfdən, sözün ikinci hecasında *ط* (ta) hərfinin işlənməsi qrafik kompleksin *saltan* şəklində qalın saitlə oxunuşunu zərurət halına gətirir. Türkmən dilinin bir sıra dialektlərində bu sözsalt və *saltman* formalarında “yaş çaqası bolmadık ayal (körpə uşağı olmayan (qısır) qadın” mənası ifadə edir (3, 155). Həmin söz qazaxçada *salt* və *saltan* “subay” (məs. *saltan yiqit* “subay gənc”), qaraqalpaqçada *salt* “yüksüz, boş” (məs. *salt atlı* “yüksüz, boş atlı”), qırğızçada *salt* “yüksüz, boş (atlı haqqında)”, özbəkçədə *salt* “boş, yəhərsiz (at)”: *otni salt minmok* “atı yəhərsiz minmək” şəklində işləyir. Özbəkçədə *salt* sözü *subay* sözü ilə birgə işlənərək qoşa söz yaradır: *salt - suboy* “ortiqca taşvişi, bola - çakasi yok; takasaltanq (uşaqları olmayan qayğısız (boş) adam), ailəsi olmayan subay adam”. *Saltan / saltan* sözünə özbək dilində işlənən

takasaltanq “ailəsiz, sərbəst, boş (subay) adam” mürəkkəb sözünün tərkibində də rastlanır. Türk dilinin dialektlərində *salt*, *zalt*, *saltan* “yalnız, tək, sadəcə” şəkillərində işlənən sözlər də eyni köklə bağlıdır (11, 353). Qırğız və uйğur (*suway - saltan*) dillərində *subay - saltan* “uşağı olmayan qadın” qoşa sözünün tərkibində *saltan* sözü *subay* sözünün mütləq sinonimii kimi özünü göstərir. Güman edirik ki, Azərbaycan dilindəki *Subaylıq sultanlıqdır* ifadəsinin yaranmasında *subay - saltan* ifadəsinin rolu olmuşdur; ilkin dövrdə *subay - saltan* şəklində işlənən ifadə söz oyununu nəticəsində, sözün tərkibindəki bir saitin dəyişilməsi ilə atalar sözünə çevrilmişdir. *Salt / saltan* sözləri V.V. Radlov lüğətində “yüksüz, boş (at və atlı haqqında); yalnız, tək, boş”, L. Budaqov lüğətində “yüksüz; tək, boş, sırf, sadəcə” (*salt atlıq* “yüksüz atlı, kavaləriya”, *salt akça* “nəgd pul”), “Tarama Sözlüğü”ndə “yalnız, sadəcə” mənalarında qeydə alınmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar *subay* sözü kimi *salt / saltan* sözünün də monqolcadan alındığını güman edirlər (11, 353). Həqiqətən də, monqolcadakı *saltanq* “yüksüz (baqajsız), boş (atlı haqqında)”, habelə bu sözlə bağlı olansalan “səliqəsiz, pinti, başıboş”, *salxqar* “geniş, boş (paltar haqqında)”, *saltaan* “aralıq, boşluq” və s. sözlər türk dillərində işlənən *salt/ saltan* sözlərinə yaxın mənadadır və eyni kökdəndir. Lakin bu sözlərin monqolcada işlənməsi onların həmin dildən alınma olduğuna tam zəmanət vermir. *Salt/ saltan* sözləri türk diləri materialları ilə də izah oluna bilər. Fikrimizcə, bu sözlər türk dilləri zəminində *sal* - “boş buraxmaq, sərbəst buraxmaq” felindən yaranmışdır: Ol aradan atın başın *saldılar*, Seğirdim ile kapuya sürdüler (Süh. XIV); Gözünden *saldı* bu fani cihani, Civar - ı Hakka pervaz etti canı (Şeh.Ş. XVI) və s. (23, V, 3278 - 3279). Türk dillərində bu kökdən yaranmış *salak* “başıboş, səliqəsiz, avam, pinti (türk, qırğız), *salan* “bacarıqsız, avam” (yakut), *salı* “həftənin 2 - ci günü; boş gün” (türk), *salma* “boş, azad edilmiş, sərbəst” (türk; Azərbaycan - *salma çay* “boş çay (şəkər əlavə edilməmiş çay), *salqın* “sərbəst vergi”, *salma ko* - “sərbəst buraxmaq”, *salt* “yalnız, sadəcə”, *salı ver* - “boş, sərbəst buraxmaq” (türk), *salta* “tamamilə” (qırğ.) və s. derivatlara rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilinin Şamaxı və Bakı dialektlərində işlənən *səlt* “bütünlüklə, tamamilə”, Quba dialekti və Cəbrayıl şivəsində rast gəlinən *səllimi* “özbaşına, başlı - başına, sərbəst” sözlərini də bu nümunələrə əlavə etmək olar (5, 358). *Salt* (<*salıt*) sözündən yaranmış *saltan* - “sərbəst, boş buraxılmaq” felinə Anadoluda tərcümə edilmiş XIV əsrə aid “Qisasül - ənbıya” adlı əsərdə təsadüf edilir: Ay bulara haber gelmedi mi kim deve yerini ögler ve yatağın anar, *salttanuban* makamına gider (Enb. XIV) (23, V, 3288). Eyni zamanda qırğız dilindəki *sal* “subay, gənc və qüvvətli oğlan”, *sal - manap* “boş və məqsədsiz şəkildə dolaşaraq vaxtlarını əyləncələrdə keçirən varlı balaları” sözlərində *sal* - “boş (sərbəst) buraxmaq” felinin ad korrelyatı əks olunmuşdur. Müasir türk dillərində *saltan* sözü yalnız insanlara aid keyfiyyəti bildirir. Görünür ki, ilkin dövrlərdə bu söz “boş, sərbəst” mənası ifadə etmiş, daha sonra bu məna əsasında həm heyvanlara, həm də insanlara aid edilə bilən “qırsır, doğmamış” mənası ortaya çıxmışdır. Müqayisə üçün göstərək ki, hazırda türk dillərində (azərb, özbək) işlənən və yalnız insanlara,

xüsusilə erkək cinsindən olan adamlara şamil edilənsözün monqol dilində “ bir il boyu bala verməmiş (qısır) dişi heyvan (inək, at və s.)” mənasında işlənir (20, 1136.) Bütün bunlara əsasən biz KDQ - dəki **سلطان** yazılışını *saltan* şəklində oxuyur və “qısır, doğmamış” kimi mənalandırırıq. Onu da əlavə edək ki, qısır və doğmayan heyvan daha kök və əti dadlı olur. “Kitabi - Dədə Qorqud” haqqındakı ilk yazılarımızın birində biz *sıgın keyik* birləşməsinin “dişi ceyran” mənası bildirdiyini irəli sürmüşdük (33, 154 - 155). “Beyrək boyu”nda həmin birləşmədən əvvəl işlənmiş *saltan* “qısır, doğmamış” sözü bizim ehtimalımızın doğru olduğunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Kitabi - Dədə Qorqud, Bakı , 1962.
2. Araslı H. Kitabi - Dədə Qorqud, Bakı , 1978.
3. Arazkuliyev S., Ataniyazov S., Berdiyev R., Saparova Q. Türkmen dilinin qısqaca dialektoloji sözlüğü, Aşqabat, 1977.
4. Aşırov Annaqurban. Kitabi Dədəm Qorqud ve xekayati oguznamayı Qazan beg ve qayı, Aşqabat, TMQİ, 1997.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı , 1964.
6. Бартольд В.В. Книга моего деда Коркута, Издательство Академия Наук СССР, Москва - Ленинград, 1962.
7. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко - татарских наречий, I, Санкт-Петербург, 1869; II, 1871.
8. Сәмşидов Ş. Kitabi- Dədəm Qorqud, Bakı, 1995.
9. Древнетюркский словарь, Ленинград, Наука, 1969.
10. Ebu Nuayyan. Kitab al - İdrak li - lisan al Atrak, Hazırlayan: A. Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.
11. Eren Hasan. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, 1999.
12. Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı, I, Giriş-Metin-Faksimile, Ankara, 1958; II, İndeks - Gramer, Ankara, 1963.
13. Əlizadə S., Zeynalov F. Kitabi - Dədə Qorqud, “Gənclik”, Bakı , 1988.
14. Этимологический словарь тюркских языков, I, Москва, 1974; II, Москва, 1978; III, Москва, 1980; IV, Москва, 1989.
15. Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul , 2000.
16. Gökyay Orhan Şaik. Destursuz Bağa Girenler, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
17. Kaçalin Mustafa S. Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
18. Kaçalin Mustafa S. Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuznamesi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
19. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugat - it- Türk, Çeviren: B. Atalay , 4. Baskı, Ankara, 1998.
20. Lessinq F.D. Moğolca - Türkçe sözlük, II, Çeviren: G. Karaağaç, Ankara, 2003.
21. Киргизско - русский словарь, I - II, Москва, 1985.
22. Книга моего Деда Коркута, перевод акад.В.В.Бартольда, Москва - Ленинград, 1962.

23. XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitablardan Toplanan Tanıqlarıyla Tarama Sözlüğü, 3.Baskı, Ankara, 1995.
24. Özçelik Sadettin. Dede Korkut, Araştırmalar, Notlar /Dizin / Metin, Gazi Kitabevi, Ankara 2005,
25. Özçelik Sadettin. Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.
26. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских языков, С.Петербург, 1893-1905.
27. Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке, Наука, Москва, 1966
28. Tekin T. Dede Korkut Hikayelerinde Bazı Düzeltmeler/ TDAY 1982-1983, Ankara 1986, s. 141 - 156.
29. Tezcan Semih. Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, 1. Baskı, İstanbul , 2001.
30. Tezcan Semih, Boeschoten Hendrik. Dede Korkut Oğuznameleri, 1. Baskı, İstanbul , 2001.
31. Туркменско - русский словарь, Москва , 1968.
32. Узбекско - русский словарь, Москва, 1959.
33. Zahidoğlu Vahid. “Kitabi - Dədə Qorqud”un açılmamış sirləri, “Logos” məcmuəsi, № 2, Bakı, 1997, s. 133 - 161.
34. Zahidoğlu Vahid. “Kitabi - Dədə Qorqud”un leksikası haqqında bəzi qeydlər (I məqalə), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, № 1- 2, Bakı, 1998, s. 66 - 76.

Gülxanım Vəliyeva*

KRİM-TATAR VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK PARALELLƏRİ

Krım tatarlarının tarixi vətənləri Krım yarımadası olmuşdur. Bir xalq kimi onlar XV-XVIII əsrlərdə yarımada da yaşayan müxtəlif etnik qrupların - skiflər, sarmatlar, alanlar, bulqarlar, yunanlar, xəzərlər, çərkəzlər, peçeneqlər, Kiçik Asiyadan olan türklərin təmərküzləşməsi nəticəsində formalaşmışlar. Deportasiya ilə əlaqədar sonralar onlar yaşayış yerlərini dəyişərək Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Ukraynada və başqa ərazilərdə məskunlaşmışlar. Onların böyük bir qismi Türkiyəyə köç etmiş və mənbələrə görə orada yaşayanların sayı təxminən 5-6 milyona yaxındır. Türkiyədə yaşayan Krım tatarları özlərini Krım tatarları deyil, Krım mənşəli türklər hesab edirlər.

Krım tatarları tarixi vətənlərinə qayıtmaq üçün uzun müddət mücadilə aparmış, 1956-cı ildə buna icazə verilsə də, yalnız 1989-cu ildə ona nail olmuşlar. Hazırda Krımda yaşayanların sayı 260 minə yaxındır.

---

* Vəliyeva Gülxanım - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

1937-ci il təcavüzünə məruz qalan xalqlardan biri də Krım tatarları olmuşdur. Bu xalqın say-seçmə oğulları, dövlət xadimləri, alimləri repressiya nəticəsində sıradan çıxarılmışdır. Bunlardan biri də təkcə öz dövrü üçün deyil, əbədi yaşamaq hüquqü qazanan görkəmli alim Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Bu məqalə də onun ölməz ruhuna hörmət və ehtiram əlaməti olaraq təqdim olunur.

Dillərin müasir inkişaf səviyyəsi elə vəziyyətdədir ki, qohur dil və dialektlərin tədqiqata cəlb edilməsi, tarixi-müqayisəli metoda müraciət olunması bu dillərin tarixiliyini, qədimliyini, onların izlənilməsinin məlum və məlum olmayan areallarda yayılmasını izləmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qıpçaq qrupuna daxil olan və bu dil qrupunda birləşən qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay və noqay dillərindən fərqlənən Krım-tatar dili bir çox dil xüsusiyyətləri ilə oğuz qrupunda olan dillərlə daha çox oxşarlıqlara malikdir. F.Zeynalov qeyd edir ki, « Krım-tatar dili tarixən qıpçaq dillərinə aid olsa da, sonralar oğuz dillərinin /xüsusilə osmanlı türk dilinin/ təsiri altında, demək olar ki, oğuz əlamətləri kəsb edərək, özlərinə xas qıpçaqlıq xüsusiyyətlərini itirmişlər. İndi bu dildə karluq qrupuna xas olan cəhətlər də müşahidə olunur » /8, 207/.

Krım tatarları fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünür:

1. Şimal Krım tatarları /Onlar daha çox qıpçaq elementlərinə malikdir/;
2. Cənub tatarları /Onlarda oğuz-səlcuq əlamətləri üstünlük təşkil edir/.

Məhz bu əlamətlərinə görə onların iki dialekti – şimal və cənub fərqləndirilmişdir /3, 282/.

Araşdırmalar göstərir ki, bu gün türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilindəki əksər fonetik hadisə və qanunlar, morfoloji və leksik xüsusiyyətlər Krım-tatar dilində də müşahidə olunur. Belə bir halla da rastlaşırıq ki, müxtəlif səviyyələrdə olan dil hadisələri bir dildə ədəbi dil, o biri dildə dialekt səviyyəsində, bəzən də hər ikisi eyni paradigmada çarpazlaşır, özünü büruzə verir.

Mövzunu Krım-tatar və türk dillərinin leksik paralelləri üzərində qurduğumuza görə bu dillərin leksik materialları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müqayisə məqamında qeydə alınan leksik vahidləri işlənmə tezliyi və məna genişlənməsinə görə belə qruplaşdırmağı məqsəduyğun bildik:

a/ Dialekt səviyyəsində fəaliyyət göstərənlər;

b/ Tarixən intensiv olan, indiki dildə arxaizm kimi qəbul etdiyimiz qədim türk sözləri;

c/ Digər türk dilləri üçün məqbul sayılanlar;

d/ Krım-tatar dilinin öz daxili imkanları hesabına yaranan və özünəməxmumluğu ilə seçilər leksik vahidlər.

a/ Dialekt səviyyəsində fəaliyyət göstərənlər.

Bu bölmədə Krım-tatar dilində ədəbi dil, Azərbaycan dilində isə dialekt səviyyəsində olan faktlar nəzərdə tutulur. Hər iki dil üçün maraq doğuran aşağıdakı leksik vahidləri nəzərdən keçirək.

BİKER. Bu söz Krım-tatar dilində 1. bəy qızı, 2. gəlin /7, 110/ anlamında işlənir. Azərbaycan dilində həm qadın adı Bikə kimi, həm də Şəki şivəsində «biçə» fonetik variantında dayı və əmi arvadına müraciət məqamında işlənir. Məs.: - Biçəm hindi bizdədi /1, 237/.

M.İslamov göstərir ki, «keçmişdə rəyyət hörmət, ehtiram əlaməti olaraq bəy arvadlarına biçə deyə müraciət edərdi» /4, 236/. Biçə// bise sözü tatar, başqırd, xakas dillərində də « qadın, bacı» mənalarında işlənir.

KIR. Krım-tatar dilində « tərəvəz əkilən torpaq sahəsinə, bostana» deyilir. Bu sözə « xır» həklində Azərbaycan dilinin Abşeron şivələrində « kənddən kənarda bostan» , Zəngilan, Tovuz, Qazax şivələrində « çınqıl, əzilmiş xırdı daş parçaları, qumlu torpaq» /1, 412/ mənalarında rast gəlinir. E.Əzizov qey edir ki, « türk dilində qır sözünün « çöl» mənası geniş yayılmışdır və boz mənasını bildirir. Belə ki, qır sözü daha çox torpağın çılpaq olan, bozaran, boz rəngdə görünən hissəsini bildirir» /4, 238/. Doğrudan da, Abşeron kəndlərində xır /bostan/ yaşayış yerindən kənardə, daha çox qumlu sahillərdə, dənizə yaxın yerlərdə salınır.

ALÇAKKÖNÜL. Krım-tatar dilində « təvazökar, sevimli» mənasında işlənən bu söz Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsində eyni anlamda, Qazax şivəsində isə alçax fonetik variantında «sadə» mənasında işləndiyi qeydə alınmışdır: - Urusdamın yaxşı xəsyəti var, alçax adamdı /2,12/ . Alçaq sözü müasir ədəbi dilimizdə ilkin semantikasını itirərək mənfi anlamda işlənir. Xalq arasında biri-birindən narazı olub, qarasıncə danışanda « elə bil alçaq dağları bu yaradıb» ifadəsində öz ilkin «uca, hündür, yüksək» mənasını qoruyub saxlayır. Şübhəsiz ki, «təvazökar, alicənab» sözlərinin məna yükündə « ucalıq, yüksəklik» kimi insani keyfiyyətlərin durduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

DUDU. Krım-tatar dilində «əmi arvadı, gəlin» mənasında işlənir. Maraqlıdır ki, bu söz dodu şəklində Ağdaş şivəsində « əmi arvadı»/2, 147/, Cənubi Azərbaycan şivələrində dadı variantında « kürəkən» /2, 116/, Lənkəran şivəsində « ana» anlamında qeydə alınmışdır. « Kitabı-Dədə Qorqud»un dilində « dayə, uşaq baxıcısı» kimi işlənir. Məs.: Qız aydır: Əmma mən Bançıçəyin dadısıyam /5, 54/. Dadı//dodu əslində uşağın mənəvi anasıdır, onu saxlayıb böyüdən, tərbiyələndirən, analıq funksiyasının müəyyən məqamlarını yerinə yetirən bir insandır.

İstər Krım-tatar dilində, istərsə də Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında işlənən dudu, dodu, dadı sözlərinin kökündə qohumluq anlayışı dayanır və sözlər arasında semantik genişlənmə aydın görünür.

Bundan əlavə, Krım-tatar və Azərbaycan dili şivələri arasında dialekt səviyyəsində aşağıdakı leksik paralelləri göstərmək olar:

Belgi – bəlgə – nişan, sərhəd, bazlamaç – bazdamac – sacda bişirilən fətir, kökə, aylanmaq – aylanmaq – gəzib-dolanmaq, yaşırmaq – yaşırmaq –

gizlətmək, örtmək, ibrişim – əbrişim – göyərçin quşunun növü, ini – ini – qohum, kiçik qardaş, kıtmır – qıtmır – xəsis, bork - börk – papaq, çinkene – cingənə -qaraçı və s.

b/ Tarixən.intensiv olan, indii arxaizm kimi qəbul etdiyimiz qədim türk sözləri.

Belə leksik vahidlərin sayı kifayət qədərdir:

Sandjak - sancaq – bayraq, barmak – varmaq – getmək, bark – barak – sərdabə, munalmaq – bunalmaq – kədərlənmək, aznavur – qüvvətli, komlek – köynək, küpe – küpə – sırğa, kıyık – qıyma – baş yaylığı, irişmek – irişmək – çatmaq, yetişmək, yavru – körpə, uşaq, ayak – ayaq – badə, əsrük – sərxoş, semiz – kök, yağlı, kaftan – paltar, geyim, kılavus – qılavuz – qarovulçu, bayınmaq – bayınmaq – varlanmaq və s.

c/ Digər türk dilləri üçün məqbul sayılarlar:

Börek - yağlı kökə, terek – ağac, dal – budaq, dernek – cəmiyyət, gömmek – basdırmaq, sokak – küçə, yosma – gözəl, yırlamak// ırlamak – mahnı oxumaq, battal – tənbel və s.

d/ Krım-tatar dilinin öz daxili imkanları hesabına yaranan və özünəməxsusluğu ilə seçilən leksik vahidlər.

Bu sözlər həmin dilin daşıyıcılarının öz düşüncə tərzinə, qavradıqları dil materialına uyğun olaraq yaradılmışdır.

Altındji - zərgər, aracı – dəllal, aşarmak – yemək, aş delisi – acgöz, yılname – salnamə, işton – şalvar, kıymamaşın - ət maşını, buzovbaş – balqabaq, bayquş – kasıb, subay – zabit, kaplı baka – çanaqlı bağa, içlenmek – hamilə olmaq, ilk yaz – iyun, ilk kuz – sentyabr, orak – iyul, kyuzluk – payızlıq, kuşluk – səhər və axşam arasındakı vaxt və s.

Beləliklə, Krım-tatar və türk dilləri üzərində aparılan leksik paralellər bu dillər arasında maraqlı xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqla bərabər, həm də onların tarixən ictimai-siyasi, mədəni əlaqəsinin, inteqrasiyasının izlərinin həmin dillərdə yaşadığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-L. Ankara, 1998.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М. 1969.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 1999.
5. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.
6. KitabıDədə Qorqud. B., 1988.
7. Крымско-татарско-русско-украинский словарь. Симферополь, 2008.
8. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. B., 1981.

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ SAİTLƏRİN İŞLƏNMƏ MÖVQEYİ

Dildə mövcud olan saİtlərdən söhbət açan B.Çobanzadə yazır ki, «səslər yalnız həqiqətdə mövcud olanların ən başlıcalarıdır ki, hər əlifba, hər yazı ancaq nə qədər sövti, fonetik olursa olsun, yalnız bunları təsbit edə bilmişdir. ... Üç-dörd işarəti (و'ي') - ərəb əlifbasına görə olan millətlərdə hətta ən sövti, ən fonetik yazılara malik dillərdə belə bütün səslərə müqabil və məsəvi ədəddə işarət (hərf) yoxdur» (3, s. 38). XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində bütün saİtlərin sözlərin müxtəlif mövqələrində iştirakının şahidi olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, saİt fonemlərin həm uzun, həm də qısa variantlarına rast gəlinir. Uzun saİtlər sözlərin mövqələrinə görə müxtəlif cür paylansa da, bəzi saİtlərin uzun variantları qeydə alınır. [ı] və [ü] saİt fonemləri buna nümunədir. Təbii ki, uzun saİtlər əsasən alınma sözlər üçün xarakterik olduğundan (biz ilkin uzanmanı nəzərdə tuturuq) işləklilik əcnəbinin xeyrinədir. Sözlərin müxtəlif mövqələrindəki uzanma tezliyinə görə saİtlərdə ayrılmalarda qeydə alınır. Məsələn, [a:] saİti ilə [e:] saİtinin işləklilik tezliyi eyniyyət təşkil etmir. Fikrimizə bir az da dəqiqlik qatsaq, ikinci saİtin uzanması ilə müqayisədə birinci saİtin uzanması öz aparıcılığı ilə diqqəti daha çox cəhkir. Uzun [e:] saİt səsinin mövcudluğu isə digər uzun saİtlərlə müqayisədə o qədər də qədim görünür(2, s. 9-10).

Ümumiyyətlə, qədim türk dilində uzun saİtlərin olub olmaması özü bir mübahisə obyektidir. Görkəmli türkoloqların fikirlərində belə əks mövqələrin olması fikrimizi təsdiq edir. V.V.Radlov qədim türk dilində uzun saİtlərin mövcudluğunu əsaslı şəkildə inkar edirsə, Bötlinq bu fikrə əks mövqedən yanaşaraq konkret faktlarla bu mövcudluğu təsdiq edir(2, s. 59). M.Rəsənen də türk dillərində ilkin saİt uzanmasının yoxluğuna tərəfdar çıxır və o, bu hadisəni əcnəbi mənşədən olan leksik vahidlərdə qeyd edir, sonrakı uzanmanın isə bəzi samit səslərin düşümü ilə (γ , g , b , v , j , η) müəyyənləşdiyini diqqətə çatdırır(2, s. 58). Eyni fikri (yəni türk mənşəli sözlərdə ilkin uzanmanın olmamasını) paylaşan A.Axundov uzun saİtlərdən danışırkən həm də uzun saİt fonemin müəyyənləşməsində mənşə məsələsinin əhəmiyyətsizliyini də qeyd edir. Alim uzun saİtlərin alınma sözlərdə işləkliliyinə baxmayaraq, həmin leksik vahidlərin dilimizdə mövcudluğunu nəzərə alaraq, bunu Azərbaycan dilinin öz fonetik quruluşunun məhsulu hesab edir(1, s. 71). XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində qeydə alınan sonrakı uzanmaya gəlinə, vurğulanmalıdır ki, bu, türk dilləri üçün, o cümlədən Azərbaycan dili üçün xarakterik bir hadisədir. Bu hadisə müasir dilimizdə olduğu

---

*Abdullayeva Qızılgül - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

kimi, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də söz daxilindən səs düşümü — sait, yaxud da ki, samit səslərinin düşümündən sonra müəyyənlik tapır. Təbii ki, sonrakı uzanma türk dillərində aparıcılıq qazansa da, bunu yalnız türk mənşəli sözlərin payına yazmaq olmaz. Çünki burada alınma sözlərin də iştirakı görünür.

Ümumən klassik dilin, eləcə də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yazı sistemində aid olan məlum bir faktı da təkrarlayaq ki, uzun saitlər yazıda öz yerini alsada da, qosa saitlər əks olunmur. Təbii ki, bu, alınmalara aiddir. Bu, ərəb və fars mənşəli sözlərdə sistem xarakteri daşıyır. Türk mənşəli leksik vahidlərdə isə saitlərin yazıda işlənməsinə gəlincə, növbələşmə qeydə alınır. Yəni sait gah imlaya girir, gah da orfoqrafik sistemdə görünmür. Müqayisədə işlənmə faizinə diqqət yetirsək, aparıcılıq yazı sistemimizdə işlənənlərin xeyrinə həll olunur. Nümunələrə diqqət yetirək:

bulmaydur	—	ب ولمایور	(MD, s. 285)
sinsiz	—	سینسینیز	(MD, s. 255)
kilür	—	کیلور	(MD, s. 288)
olubdurur	—	اولوبدورور	(MD, s. 293)
qoymədur	—	قویمه دور	(MD, s. 207)

Təqdim olunan bütün leksik vahidlərin kök morfemlərində sait səslər öz əksini tapıb. Amma XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində saitlərin əks olunmadığı söz köklərinə də rast gəlinir:

səni	—	سنی	(MD, s. 203)
mən	—	من	(MD, s. 209)

Bəzən saitin yazılıb yazılmaması nöqtəyi — nəzərindən eyni bir leksik vahidin (həm əsas və həm də köməkçi nitq hissələrinin) fonoforma müxtəlifliyinə də rast gəlinir. Bu baxımdan seçdiyimiz nümunələr də fikrimizin təsdiqləyicisi rolunda çıxış edir:

kimi	—	کمی	(MD, s. 203)
kimi	—	کیمی	(MD, s. 279)

Milli sözlərimizdə və milli şəkilçilərimizdə (leksik, eləcə də qrammatik şəkilçi morfemlər nəzərdə tutulur) qısa saitlərin həm yazılıb, həm də yazılmadığı ilə qarşılaşırıq:

şəkilçi morfemdə: könlüm — کونکلم بیمارını — بیمارینی (MD, s. 242, 286)

kök morfemdə: düştüm — دشتتوم (MD, s. 205)

Alınma sözlərə qoşulan milli şəkilçilərdə də bəzən saitin yazıda əks olunmadığını görürük. Məsələn: canımə — جانمه (MD, s. 235).

Amma şəkilçi morfemlərin daxilində saitlərin yazıda əks olunması bizi yüksək kəmiyyət çoxluğu ilə qarşılaşdırır. Ümumən XVII əsr Azərbaycan ədəbi — bədii materiallarının dilinə söykənmə bizim fikrimizin reallığına əsas verir.

Məsələn:	ol + ur	—	اولور	(MD, s. 286)
	ol + mış	—	اولمیش	(MD, s. 303)
	il + in	—	ایلین	(MD, s. 302)
	sin + din	—	سیندین	(MD, s. 271)
	bil + ür	—	بیلور	(MD, s. 286)

Onu da qeyd edək ki, əsasən ifadəçisi «heyi-həvvəz» olan [ə] saiti isə adətən uzun və qısalığından asılı olmayaraq sistemli şəkildə kök leksik faktlarda söz ortasında əks olunmasa da, onun XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yazı sistemində yalnız söz köklərinin sonunda (yəni şəkildən əvvəl) yazıldığı da bir reallıqdır. Məsələn:

səbzəniş ————— سبزه نیش (MD, s. 205)
 sadəlikdin ————— سادە ليکدین (MD, s. 208)

Göründüyü kimi, kök morfemlərdə söz ortasında yer almayan (təbii ki, hər bir şeydə istisnalar olduğu kimi burda da istisnalar mövcuddur) bu sait söz kökünün sonunda şəkildən əvvəl qeydə alınır. Bu, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik – orfoqrafik norması üçün xarakterik haldır. Ümumiyyətlə, türk mənşəli söz və şəkildə sitlərdə saitin ([ə] və [e] saitləri istisna olunmaqla) yazılıb yazılmaması məsələsində bir növbələşmə qeydə alınsa da, saitlərin yazıda əks olunmasının intensivliklə müşayət olunduğunu görürük.

Bu da bildirilməlidir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində uzun və ya qısa (əsasən uzun) saitlər fonoloji məzmun daşıyıcısı kimi qeydə alınmır. Amma bu saitlərin yazıda ifadə məsələsində bir müxtəliflik var. Belə ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində eyni sözlərdə sait səs fərqliliyinin mövcudluğu da diqqətdən yayınmır. Yəni eyni bir leksik vahidin sait fonemə görə orfoqrafik göstəricilərində paralellik yarandığının şahidi oluruq. Məsələn, I şəxs təkin ifadəçisi olan *mən* əvəzliyi həmçinin *min* şəkli əlaməti ilə də yazıda görünür. Eyni sözü II şəxs tək əvəzliyi olan *sən* əvəzliyi haqqında da demək mümkündür. Deməli, məzmun baxımından bir-biri ilə ekvivalentlik təşkil etsələr də, imlaları variantlıqla müşayət olunur. Nümunələrlə fikrimizin təsdiqinə rəvac verək:

mən // min ————— sən // sin

مب // مین ————— سین // سن

سەنی ایروز غرض ایروز حکایت لیلی و مجنون

■ *Səni* irür gərəz irür hekayət Leyli və Məcnun (MD, s. 203)

سین ایروسین مراد افسانە ایروز وامق عذرا

■ *Sin* irürsin murad əfsanə irür vəməq və üzra (MD, s. 203) ———

کیم مین بیدلنی قیلسانک کونکولم آغاندین جدا

■ Kim *mən* bidelni qılsağ könlüm ağandın cüda (MD, s. 209)

رأشکاشفقیدینمه اولویدورساغینوز مین کیم

■ Sağınız *min* kim olupdur meh şəfəqidin aşikar (MD, s. 211)

Bu tipli leksik vahidlərin sayını kifayət qədər çoxluqla təqdim etmək mümkündür:

kim // küm (MD, s. 209, 293) tik // tək (MD, s. 285, 238)

کیم // کوم نیک // تک

qəra // qarə (MD, s. 204; QD, s. 46) heç // hiç (MD, s. 214, 229)

قرا // قاره هنج // هیچ

daxi // dəxi (QD, s. 56, 29) nə // ni (MD, s. 270, 209)

داخی // دخی نه // نی

İlə // ıla (MD, s.225, 214) ki // ke // kim (MD, s. 209, 211, 233)
ایله // ایلا کی // که // کیم və s. kimi

faktlar da bir dil nümunəsinin yazıdakı ikili orfoqrafik cildindən xəbər verir. Hətta bəzən eyni fonetik cildə malik olan leksik vahidlərin müxtəlif fonoforma ilə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yazı sistemində girdiyi də qeydə alınır:

kim — کیم (MD, 233) və — و (MD, s. 210)

kim — کم (MD, s. ?) və — و (MD, s. 208)

Təbii ki, diqqətə çatdırılan faktik dil nümunələrində (və bu tip bütün leksik vahidlərdə) sözün xarici səs tərkibi məzmunə öz təsirini göstərə bilmir, o, sadəcə öz fonetik cildini dəyişir. Beləliklə, məzmun qorunur, fərqlənmələr isə fonoforma əsasında baş verir. Müasir dildən ayrıntılar da məhz bu paralellərdən birinə əsaslanaraq meydana gəlir. Beləliklə, saitlərin mövqə müəyyənliyi, eləcə də mövqə müxtəlifliyi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik-orfoqrafik sistemində sözün fonetik tərkib baxımından fərqlənmələrini təmin edir. Nəticədə bu, ədəbi dilin haqqında danışılan zaman kəsiyində az və ya çox dərəcədə bir qrup lüğəvi dil nümunələrinin fonoformasında baş verir və, nəhayət, sözün fonetik cildində baş verən bu reallıq sözün imlasında bir-birindən ayrılan ikiləşməyə, hətta bəzən üçləşməyə belə meydan verir. Bu isə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və orfoqrafik normasının tarixi təzahür formasının bir parçası kimi qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. – Bakı: Maarif, 1973. - 302 s.
2. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – М: Изд-во иностранной литературы, 1955. - 220 с.
3. Çobanzadə Ç. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. – Bakı: ASPOLİQRAF, 2006.- 180 s.

Almaz Həsənqızı*

İBN MÜHƏNNA LÜĞƏTİ ƏHMƏD CƏFƏROĞLUNUN ARAŞDIRMALARINDA

Görkəmli türk filoloqu Mahmud Kaşğarlıdan sonra yazılan bir çox əsərlər uzun müddət onun cazibəsindən qurtara bilməsə də, XII – XIII yüzillərdə artıq oğuz – qırçaq – türkmən dillərinin lüğətlərə təsiri daha çox diqqəti cəlb edir. Monqolların hakimiyyəti illərində müştərək türk ədəbi dilinin inkişafı üçün şərait mövcud olsa da, XIII yüzildən etibarən türk şivələrinin ayrılması prosesi başlayır. Bu dövrün ən mükəmməl yadigarı isə bir neçə nüsxəsi mövcud olan, Əlinin «Qisseyi-Yusif» (10), yaxud «Yusifü Züleyxa» adlı əsəri hesab edilir. Onun dili ilə bağlı geniş araşdırma aparan Azərbaycanın mühacir alimi Əhməd Cəfəroğlu

---

* *Həsənqızı Almaz - Bakı Qızlar Universitetinin dosenti.*

(1899-1975) «Türk dili tarixi» əsərində yazır: «Nəşr edilən kiçik bir parça üzərində yaptığım araşdırma bunun şivəcə cənub türkcəsinin azəri şivəsinə meyl edən «Dədəm Qorqud» xarakterində olduğunu açıqca göstərməkdədir» (5, II, 137).

V.Pertshə görə, «Qisseyi-Yusif»in Kazan, Th. Hautsmana görə isə Buxara türkcəsinə bənzədiyinə qeyd edildiyini xatırladan Əhməd Cəfəroğlu C.Brokelmanın (1869-1930) dəlillərinin daha tutarlı olduğunu əsaslandırmış, onun mülahizələrini şərh etmişdir. Belə ki, alimin qənaətlərinə görə, bir sıra əlamətlərə, məsələn, söz əvvəlində «b» əvəzinə «m» səsinin verilməsi (bin – min, bən - mən), söz sonunda «ğ»nın çox vaxt düşməsi (uluğ – ulu, qapuğ - qapu), «bulmaq» əvəzinə «tapmaq» işlənməsi və s. xüsusiyyətlərə istinad edərək, əsərin dili haqqında aydın təsəvvür yaratmaq mümkündür. Əhməd Cəfəroğlu Əli adlı biri tərəfindən yazılan «Qisseyi-Yusif»in XIII yüzilin özəlliklərini daşdığını, burada qıpçaq dili elementlərinə də təsadüf olunduğunu qeyd etməklə yanaşı, abidənin oğuzlara məxsus olmasının şübhə doğurmadığını əsaslandırmışdır.

Monqol istilası dövründə türk dilinin əhatə dairəsi genişlənməyə başlayır. «Etnik yerləşmələr və daşmalar baxımından önəmli bir inqilab dövrü yaradan monqol istilası bir çox türk uruqlarının yeni-yeni sahələrdə yerləşməsinə və bunların yerli sosial və mədəni həyat üzərində etkili olmalarını təmin etmişdir. Bu türdən olaraq monqol istilası nəticəsində bugünkü İran Azərbaycanı başdan-başa bir türk ölkəsi şəklini almış və burada yeni qurulan Elxanilər dövləti içərisində türkcə səlcuqlarda olduğu kimi rəsmi dövlət dili olaraq işlədilmişdir» (5, II,144). Marağada Nəsirəddin Məhəmməd bin Həsən ət-Tusi (1201-1274) rəsədxana açmış, bir çox alimin buraya toplaşmasına şərait yaratmışdır.

XIII əsrdə Hulaku xan (1213-1265) öz hakimiyyəti altındakı torpaqların sahəsini xeyli genişləndirməklə yanaşı, elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, Elxanilər dövlətinin yaranması isə türk etnik tərkibində Azərbaycanın irəli çıxmasına xüsusi şərait yaratmışdı. Bu dövrün dilçiliklə bağlı ən mühüm nümunəsi isə Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan həlbətül-lisan» («Hilyətül-lisan həlbətül-bəyan») əsəri hesab edilməkdədir. Bu lüğətdə türkcə, farsca ilə yanaşı, monqol dili də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır və həmin faktı Əhməd Cəfəroğlu belə əsaslandırmışdır: «...İbn Mühənnə yerli kultür hərəkətinə bağlı qalaraq monqol hakimiyyəti altındakı digər sahələrdə yazılan bəzi sözlüklər kimi, öz lüğətini türk, fars və monqol dilləri üzrə tərtib etməyi lüzumlu görmüşdür. Əsərdə monqol dilinə türk və fars dilləri ölçüsündə yer vermiş olması bu dilin Elxanilər sahəsində dövlət dili olaraq işlədilməsindən irəli gəlmişdir» (5, II,145).

Ə.Cəfəroğlu dilimizin tarixini aydınlaşdırmaq baxımından yüksək dəyərləndirdiyi İbn Mühənnə lüğətini «türk kultürünə işiq saçan» əsər adlandırmış, müəllifin bəzən türk, bəzən Türkiстан (bizim məmləkət Türkiстан) ifadələrinə əsaslanaraq, onun iki müxtəlif şivədən bəhs etdiyinə diqqəti yönəltmiş, xarakterik cəhətləri incələdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir: «Demək, İbn Mühənnə əsərində yalnız Türkiстан türkcəsi lüğətlərini toplamamış, bəzən də «Bizim

məmləkət türkləri»nin şivəsindən, yəni İran Azərbaycanı türkcəsindən kəlmələr almışdır. Nəhayət, əsərdə Elxanilər sahəsində rolları ihmal edilməyəcək olan türkmənlərin şivəsinə də azacıq olsa, yer verilmişdir. Bu surətlə Ibn Mühənnə lüğətinə başlıca üç ədəbi türk şivəsini toparlamağa çalışmışdır» (5, II, 147).

Ə.Cəfəroğlu həmin türk şivələrinin Müştərək Orta Asiya və ya xaqaniyyə, Azərbaycan və türkmən dilləri olduğunu faktlarla şərh etsə də, məhz Azərbaycan ədəbi dilininin varlığını sübuta yetirməsi və həmin dövrdəki mənzərəsini yaratması baxımından Ibn Mühənnə lüğətinin çox mühüm dəyər daşdığı xüsusi qeyd etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin tarixini araşdırmaq baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olan bu mənbə ilə bağlı ilk dəfə P.M.Meliorski (1868-1906) tədqiqat aparmış, lakin müəllifin və lüğətin adı tam dəqiqləşmədiyindən alim «Ərəb filoloqu türk dili haqqında» («Араб филолог о турецком языке») adı ilə çap etdirmişdir. Bir qədər sonra Kilisli Rüşət (1873-1953) İstanbulda yeni bir əlyazma taparaq, sözlüyün və tərtib edənin adını müəyyənləşdirmiş, əsər «İbn Mühənnə lüğəti» adı ilə İstanbulda hicri 1338-1340-cı (miladi 1919/20 – 1921/22 – ci) illərdə, daha sonralar A.Battal tərəfindən 1934-cü ildə nəşr edilmişdir (5, II, 149; 1,73). Lüğətin müəllifinin şəxsiyyətini tam dəqiqləşdirmək isə mümkün olmamışdır.

Görkəmli türkoq N.A.Baskakov da «Türk dillərinin öyrənilməsinə giriş» monoqrafiyasında «Hilyətül-insan həlbətül-lisan» əsərinin oğuz dillərindən birinin linqvistik xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini və P.M.Meliorskiyə istinadən əsərin XIV əsrdə İranın şimali-qərbində, yaxud Azərbaycanda yazıldığına diqqət çəkmişdir (1,73).

Ə.Cəfəroğlu türkcə sözlərin seçilib sıralanmasında özünəməxsus bir sistem və metoddan istifadə olunduğu Ibn Mühənnə lüğətindən Mir Əlişir Nəvainin (1441-1501) də yararlandığını, 1499-cu ildə eyni üsulla fars dilinə qarşı türk dilinin üstünlüklərini əks etdirən «Mühakimətül-lüğəteyn» (12) adlı sözlük tərtib etdiyini nümunələrlə əsaslandırmışdır.

Elxanilər dövrü Azərbaycanında sosial və dini təsəvvürləri öyrənmək baxımından da Ibn Mühənnə lüğətinin çox əvəzsiz bir məxəz olduğunu xüsusi nəzərə çatdıran Ə.Cəfəroğlu yazır: «Yüzdən artıq sənətə və ziraətə aid türkcə əsnaf təbir və adlarının əsərdə toplanması, o dövr Azərbaycanında ticarət, ziraət və sənət həyatının çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərməkdədir. Sənətə aid terminlər içərisində qopuzçu, qalxançı, çağırçı-şərabçı, yapıqçı-memar, yarmaqçı-para kəsən, süngüçü - süngü düzəldən, sığtaçı - ölüyə ağlayan kimsə, saxışçı - mühasibəçi və ilaxır kimi məslək adlarının olması ilə bu dövr Azərbaycan həyatının hər bir baxımdan zəngin və xatırı sayılır bir səviyyədə bulunduğunu göstərməkdədir» (5, II, 148).

Ibn Mühənnənin əsərində neftlə əlaqədar ifadələrin öz əksini tapması lüğətin Azərbaycanla bağlılığını bir daha sübut etdiyinə Ə.Cəfəroğlu xüsusi diqqət yetirmiş, həmin faktın «bizim məmləkət türkcəsi» ifadəsinə də aydınlıq gətirdiyini və beləliklə, onun əhəmiyyətini artırdığını göstərmişdir: «Hələ «yer yağı» adı

altında petrol, neft yağı maddəsinin əsərə alınışı, daha bu dövrlərdə neftin Azərbaycan üçün yabançı olmadığını göstərdiyi kimi, əsərin yazıldığı sahənin təyininə və «Bizim məmləkət» təbiri altında hansı şivənin qəsd edildiyini anlamağa güclü bir dəlil ola bilər qənaətdəyəm. Yerli türk həyatını təsvir etməsi baxımından İbn Mühənnə sözlüyü heç bir vaxt orijinallığını qeyb etməyəcəkdir» (5, II,149).

Qeyd edək ki, İbn Mühənnə və onun lüğətinin Azərbaycan dili və tarixinə çox önəmli olduğunu nəzərə alan Ə.Cəfəroğlu «Türk dili tarixi» əsərindən əvvəl dəfələrlə onu tədqiqata cəlb etmişdir. (Bax: 2, 98-100; 3, 9-10). Ankarada Azərbaycan kultür dərnəyinin təşəbbüsü ilə keçirilən konfransda Ə.Cəfəroğlunun etdiyi məruzə əsasında yaranan «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində müəllif İbn Mühənnə və onun lüğəti haqqında məlumat vermiş, çox dəyərli fikirlər söyləmişdir: «Hələ XIII əsrdə Orta Asiya türkcəsi ilə sair ölkələr türkcəsi arasında hələ bariz dil və yaxud şivə ayrılıqları təşəkkül etmədiyi dövrdə eyni yüzil ərəb filoloqlarından (azərbaycanlı) İbn Mühənnədən kafi olaraq Azərbaycan elində məhəlli bir «məmləkət türkcəsi»nin, yəni ədəbi bir Azərbaycan dilinin meydana gəlmiş bulunduğunu öyrənməkdəyik. Belə ki, bu zətin bir neçə dilə aid kəlmə sərəvəti və qrammatik şəkillərini içərisinə alan ərəbcə əsərində olduqca bolca ədəbi azəri türkcəsinə də yer verilmiş və bu surətlə «məmləkət türkcəsi»nin xətri də oxşanmışdır. Əksinə olaraq, bu çox qiymətli «dil yadigarı»nda islam sxolastikasında dini təbir və istilahlara yer verilməməsi, «Dədə Qorqud» dövrü azəri türkcəsinin təyini məsələsində bəhə, biçilməz bir xəzinə dəyərini qazanmış bulunmaqdadır» (3,9).

Göründüyü kimi, burada Ə.Cəfəroğlu İbn Mühənnənin Azərbaycan əsilli olmasına, ərəbcə yazsa da, doğma məmləkətini nəzərə almasına, məhz bu keyfiyyətlərə görə də həmin əsərin dilimizin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşımasına bir daha diqqət yetirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində İbn Mühənnə lüğəti ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Professor Səlim Cəfərov «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində bu barədə yazır: «Lüğətçilik tariximizin ikinci gözəl nümunəsi İbn Mühənnənin «Kitabi-məcmuei-tərcümani-türki, farsı və moğili» əsəridir. XIII əsrdə yazılmış olan bu əsər müxtəlif dilli lüğətlər sırasına daxildir. Professor B.Çobanzadə həmin lüğətin türk dili hissəsinin Azərbaycan dili olduğunu göstərmiş və bu lüğətin şərhinə aid iyirmi beş çap vərəqi həcmində əsər yazmışdır (əsər hələ çap edilməmişdir)» (6,129).

Ə.Cəfəroğlunun hələ 1932-ci ildən bəri ayrı-ayrı tədqiqatlarında haqqında bəhs etdiyi İbn Mühənnə lüğəti 2008-ci ildə professor Tofiq Hacıyevin tərcüməsi ilə Bakıda nəşr edilmişdir (13). Bu əsərin müəllifinin mənşəyilə bağlı T.Hacıyev çox maraqlı mülahizələr söyləmiş və özündən əvvəlki tədqiqatçılar kimi İbn Mühənnənin məhz Azərbaycan türkü olduğunu əsaslandırılmışdır.

Ə.Cəfəroğlu heyran olduğu Mahmud Kaşğarlıdan danışarkən, türklərin tarixi və dilinin onların mənəvi dünyasını tam mənəvi ilə dərk edə bilməyəcək

başqa millətlər, o cümlədən avropalılar tərəfindən dəqiqliyi ilə öyrənilməsinin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, «Divani lüğət-it-türk»ün (9) müəllifinin türk olmasını əsərin dəyərini qat-qat yüksəltdiyinə ayrıca diqqət yetirmişdir.

Professor T.Hacıyev isə Murad Acinin «Qıpçaq çölünün yovşanı» əsərinə həsr etdiyi «Qıpçaq çölü haqqında elmi ballada» məqaləsində qənaətlərini belə yekunlaşdırmışdır: «Qıpçaq çölünün yovşanı» əsəri bizə deyir ki, hər türk xalqının tarixini öz oğlu yazmalıdır. Düz deyir. Türk xalqlarının və milli dövlətlərinin dünyaya təqdim olunan, dünya ensiklopediyalarına salınan tarixini yadlar – özgələr yazıblar – öz xalqlarının və dövlətlərinin mənafeyi baxımından təsvir ediblər. Türk xalqlarının tarixi bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilib; ona görə də ümumi kökə gedən yol həmişə qaranlıq qalıb» (7).

Sovet ideoloji sistemi türk dillərinin qədim köklərinin araşdırılması, tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına nə qədər maneələr yaratsa da (8), XX yüzilin sonlarından Vətənimizin müstəqilliyinin yenidən bərpası artıq «qaranlıq yol»ların işıqlandırılması üçün geniş imkanlar yaratdı. Lakin bu da məlumdur ki, uzun əsrlər böyük ərazilərdə hakimiyyətdə olmalarına baxmayaraq, türklərin ədəbiyyatı və ya dili ilə bağlı məlumatları bəzən yalnız digər xalqların nümayəndələrinin vasitəsilə aydınlaşdırmaq mümkün olur. Belə ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayda akademik V.V.Bartold türk xalqlarının tarixini, dilini araşdıran alimlərlə bağlı demişdir: «Tarixi həyatı boyu, bəzi istisnalar olmaqla türklər öz dillərində tarixi ədəbiyyat yarada bilməyiblər. Köçəri türk tayfalarının ədəbiyyatı bizə, əlbəttə, daha çox onların mədəni qonşularının məlumatlarından bəllidir, lakin hətta türklərin istila etdikləri ölkələrdə oturaq həyata keçdikləri və türk sülalələrinin hakimiyyəti altında mədəni dövlətlər yaratdığı yerlərdə də məğlub edilənlərin mədəniyyətinin təsiri o qədər güclü idi ki, ədəbiyyatın, xüsusilə də nəsrin dili türk dili yox, onların dili olurdu...» (11, 31).

Məhz buna görə də həm türk, həm də digər xalqların nümayəndələrinin, həmçinin mühacirətdə yaşayıb yarıdan alimlərimizin, xüsusən Əhməd Cəfəroğlunun tədqiqatlarını öyrənmədən dilimiz və ədəbiyyatımız haqqında bütöv bir mənzərə yaratmaq mümkün deyil. Bu məşhur Azərbaycanın alimilə bağlı Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu tərəfindən nəşr edilən «Türk qövmləri» əsərinin müqəddiməsində yazılanlar fikrimizi sübut etməkdədir: «Türkiyədə türkologiyanın qurucularından biri olan professor Əhməd Cəfəroğlu yalnız Türkiyə türkolojisinin deyil, dünya türkolojisinin də gəlmiş-keçmiş olan ən böyük isimlərindən biridir. Əsərlərinin sayı da bunu göstərməkdədir. Əl atmadığı mövzu qalmamış, sayılmayacaq qədər çox çeşidli mövzularda kitab və məqalələr yazmışdır. «Bu fəvqəladə çalışqan alim dünyada ən tanınan türkoloqumuzdur», – deyə bilərik. Əsərləri türkoloji dünyasında həmən-həməən bütün kitab və məqalələrin bibliografiyasına girmişdir» (4, XII).

ƏDƏBİYYAT

1. Баскаков Н.А. Введение в изучения тюркских языков, Москва, Изд-во

Высшая школа 1969

2. Caferoğlu Ahmet. Şarkta ve Garpta azeri tetkikleri, Azərbaycan yurt bilgisi, İstanbul, 1932
3. Caferoğlu Ahmet. Azərbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara, 1953
4. Caferoğlu Ahmet. Türk kavimleri, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983
5. Caferoğlu Ahmet. Türk dili tarihi, İstanbul, Enderun kitabevi, 2000
6. Cəfərov Səlim. Müasir Azərbaycan dili (leksika), Bakı, Maarif, 1968
7. Hacıyev Tofiq. Qıpçaq çöli haqqında elmi ballada, «Ədəbiyyat qəzeti», 12 avqust 2005
8. Həsənzadə Almaz. Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq tədqiqatları sovet ideoloji təbliğatına qarşı, Folklor və etnoqrafiya, 2006, № 2, səh. 56-62
9. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it türk (nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər), Bakı, Ozan, 2006
10. Qisseyi - Yusif. (Çapa hazırlayan E.Əlibəyzadə), B., Azərənəşr, 1995
11. Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər. 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinarçap, 2006
12. Nəvai Əlişir. Mühakimətül-lügəteyn (tərc. edən K.V.Nərimanoğlu), Bakı, Yurd, 1999
13. Seyid Cəmaləddin İbni Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Tofiq Hacıyev), Bakı, Kitab aləmi, 2008

İslam Vəliyev*

XƏTƏİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİSİNİN FONETİK-ORFOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin mənzərəsini, inkişaf istiqamətini araşdırmaq üçün bu dövrdə Xətəi təxəllüslü şairin qələmə aldığı “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik kateqoriyalarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Mövzusu səmavi kitablardan alınmış, Asiya və Afrika xalqları folklorunda geniş yayılmış, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında çoxlu müəllif tərəfindən qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa”(2, 5) Azərbaycan ədəbiyyatında da işlək mövzulardan biri olmuşdur. Azərbaycan dilində “Yusif və Züleyxa” əsərini işləyən şairlər içərisində Xətəi Təbrizinin qələmə aldığı məsnəvi həcmnin böyüklüyünə və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə maraq doğurur.

“Xətəi” təxəllüslü şairin bu əsəri haqqında bir sıra ədəbiyyatşünaslar-Ə.Xəyyampur, N.S.Dolu, A.S.Ləvənd, M.F.Köprülüzadə dəyərli fikirlər söyləmişlər. Azərbaycanda H.Araslı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Məmmədov, T.Hacıyev,

---

*Vəliyev İslam - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

C.Nağıyeva və başqaları ədəbiyyat və dil tariximizin müxtəlif sahələrinə aid yazdıqları tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə abidəyə müraciət etmişlər (5, 5). Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi ilə bağlı ilk məlumata Məhəmməd Təbriyətin “Daneşməndani-Azərbaycan” əsərində rast gəlirik. Həmin kitabda qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanın minə yaxın görkəmli elm,ədəbiyyat və incəsənət xadiminin həyatı, yaradıcılığı haqqında yazılmış yığcam bildidə dahi şair və dövlət xadimi kimi Şah İsmayıl Xətəinin ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumat verildikdən sonra, “Xətai” təxəllüsü ilə yazan şairin də mövcud olduğunu xatırladılır. Hətta M.Təbriyət “*İbtida qıldum be name ol kərim, Ey ki,bismillahir-rəhmanir-rəhim*” beyti ilə başlanan bir əlyazmasının onun kitabxanasında saxlandığını da qeyd edir (9, 336).

Poema haqqında geniş məlumata T.Z.Əkbərovun “X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin tekstoloji tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işində rast gəlirik (8, 310). T.Əkbərov göstərir ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” poemasının dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeddi əlyazma nüsxəsi mövcuddur (5, 6-7). Bu nüsxələr üzərində, onların qarşılıqlı müqayisəsi baxımından aparılan işin nəticəsi olaraq 2004-cü ildə Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası kitabı çapdan çıxmışdır. T.Əkbərov həmin kitabda poemanın tam mətninin tərtibi üçün yeddi əlyazması nüsxəsini tədqiqatə cəlb etmişdir (5, 7-10). Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tapılmış həmin əlyazmalardan üçü tam, dördü isə naqisdir. “Belə əlyazmalar bilavasitə Azərbaycanla bağlı olduğundan onlar dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək, lüğət fondu ilə tanış olmaq, bu gün üçün arxaikləşmiş sözləri müəyyənləşdirmək, xüsusilə Azərbaycan dilinin əsrlər boyu inkişaf tarixini izləmək üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir” (5, 6-7). T.Əkbərov M.Təbriyətin gəldiyi nəticə ilə razılaşaraq poemanın, güman ki, 1478-1490-cu illər arasında Təbrizdə qələmə alındığı, şairin isə XV əsrin ikinci yarısında yaşadığı qənaətinə gəlmişdir. Xətai Təbrizi öz əsərini dövrün hakimi Sultan Yəquba ithaf etmişdir. Sultan Yəqubun hakimiyyəti dövründə onun sarayında Baba Fəğani, Baba Nəsimi, Dərviş Dəhqı, Ənsari, Heyrani, Şahidi, Humayun, Qatili, Əhli və başqa sənətkarlar kimi Xətai Təbrizi də Şərqdə əsas mədəniyyət mərkəzi sayılan Təbrizdə yaşayıb yaratmışdır (5, 5). Məlum təzkiyə və tarixi mənbələrdə X.Təbrizinin əsəri, həyatı, yaradıcılığı haqqında heç bir qeydə rast gəlinmədiyi üçün onun haqqında geniş biblioqrafik məlumat vermək imkan xaricindədir. Lakin məsnəvinin müxtəlif yerlərində iki dəfə Xətəinin adının yazıldığı müşahidə olunur: “*Ey Xətai,dünya mehmanxanədür, Neçələr anun əlindən yanədür*”(5a),“*Ey,Xətai,ömrə aldanma ki,var, Bir əsər yeldir, yelə yox etibar*“(12a).

XV əsr ədəbi-bədii dilimizdə başlıca olaraq iki üslub—klassik kitab üslubu, danışıq-folklor üslubu fəaliyyət göstərirdi. XV əsr ədəbi-bədii dilimiz öz xarakteri,məziyyətlərinə görə, sadəliyi baxımından digər dövrlərdən se?ilirdi. Bu barədə H.Araslı belə yazmışdır: “...XV əsr şairlərinin dilindəki sadəlik XVI əsr

sənətkarlarından fərqlənir” (1, 314). Bu da XV əsr ədəbi-bədii dilimizin ümumxalq danışq dilinə daha çox yaxın olması, onunla qaynayıb-qarışması ilə bağlılığından irəli gəlirdi.

Tarixən ədəbi-bədii dilimizin inkişafında, qrammatik normaların dəqiqləşməsində və dildə yeni-yeni formaların meydana çıxmasında, eləcə də lüğət tərkibinin zənginləşməsində X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin müstəsna rolu olmuşdur. Bu yazılı abidə vasitəsilə ümumxalq dilinin leksik vahidləri, fonetik xüsusiyyətləri, qrammatik əlamətləri ədəbi dilə nüfuz edərək vətəndaşlıq hüququ qazanmağa başlayır. Konkret dövrdə yazılı ədəbi dilin fonetik və morfoloji sistemi üzrə müxtəlif cəhətlərin izah olunması Azərbaycan dilinin imla məsələlərinin aydınlaşdırılmasına şərait yaradır.

Ərəb əlifbası konsonant olmaqla türk dilləri (xüsusilə Azərbaycan dili) üçün az əlverişlidir. Bu əlifba türk dillərində danışq səslərinin keyfiyyət və kəmiyyətini dəqiq əks etdirməkdə acizdir, həm də “haraya daxil olmuşsa, orada bir xüsusiyyət kəsb etmişdir”(3, 8-9). Azərbaycanın orta əsrlərdə yaşamış xəttatları da ərəb dilinin və imlasının sirlərinə yiyələndikləri üçün tarixi orfoqrafiyamızı nəstəliq xətti təmsalında ərəb qrafikasını dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşdırmışlar. Nəticədə xəttatlar imla sabitliyinə, ədəbi normativliyə əsasən riayət etmişlər. Bir sıra hallarda isə bəzi qrafemlərin fonetik funksionallığına yanlış münasibət bir çox söz və şəkilçilərin ənənəvi şəkildə səhv oxunub yazılmasına səbəb olmuşdur. Həm də orta əsrlər müəllifləri öz əsərləri üzərində daim işləmiş, düzəlişlər etmiş və təkmilləşmə işi aparmışlar.

Məqalə yazılarkən Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin daha qədim, əhəmiyyətinə görə digərlərindən fərqlənən nüsxəsi tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür. Əvvəldən və sondan naqis olan bu nüsxə 18 vərəqdən ibarətdir. Nəstəliq xətti ilə qələmə alınmış əlyazma nüsxəsinin mətni azərbaycanca, başlıqları isə farsca yazılmışdır (müqayisə etməli: “*Birun şodane Yusif be zindan*”, “*Amədən pesəre Yusif be pişə İbn-Yamin*”, “*Şəkayəti-Züleyxa əz gərdişi-dövrən*”, “*Qoftən şirəci əhvali-Yusuf be Soltan*” və s.).

Əlyazma əvvəldən və sondan naqis olduğundan onun köçürülmə tarixini və katibini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Lakin əlyazmanın paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri, tarixi dialektologiya baxımından vəziyyəti, mövzusu, süjeti, janrı araşdırılaraq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, məsnəvinin bu nüsxəsi XVII əsrdə qələmə alınmışdır. Əlimizdə olan nüsxə vasitəsilə XV əsr ədəbi-bədii dilimizin çox dəyərli nümunəsi kimi dövrün fonetik sistemi, əlyazmadakı səslərin tarixi inkişaf yolu, habelə fonetik hadisələr və orfoqrafik xüsusiyyətlərin izlənməsi və həlli ilə bağlı zəngin dil materialı əldə etmək olur. Çünki Xətai Təbrizinin XVII əsrə aid ən qədim əlyazma nüsxəsi sayılan “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlər baxımından olduqca zəngin və rəngarəngdir.

A Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin səciyyəvi fonetik xüsusiyyətləri:

1. Bir hecalı kök və şəkilçi morfemlərin sonunda açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi abidənin dilində çox yayılmış hadisə kimi diqqəti cəlb edir:

a>i : Kimsə səndən *duymiyə* he? hali-bar (11a); Ki zülf ilən xəzinə *artmiyə* mal(17b); *Artmiyəydi* dərdimiz bizim dəxi(10a);

ə//e>i : Dünyayə sən sidq ilə *bilbağlama*(11b); Nə *diyub*, nə söyləmək olur, ey yar (10a); Əmin ol *çəkmiyəsen* təşvişi, Uymasa göz *görmiyə* könlin işi (116); Hər necə kim, mal gərək al, *yi*, otur (6b)

2. **o** səsinin **a** səsinə keçməsi də məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır; Tənri *savaşa* illa bizdən ol işi(11a); Mülk *anundur*, hökm *anun*, təqdir *anun* (11a); Ta mən əlimlən *cilavin* dutmiyəm(5b)

3. **ı>u**: *Yastuq* üstə təkyə qıldılar həman(1); Vay *yazuq* bizim bu miskin *başumuz*(1); Züleyxa kəfü atdı ol qəmçi *saruyə*(7a); Getdi ol mən belə *yalquz* qalmışam(2a).

4. **i>ü**: Şah odlara *büşdü* hörmət qılmədi(13b); Sevməsin zinhar məni, ey şah, yigit, *Sevgü* yavuzdur, var *anun* tərkin et(9b).

5. **p>b** və **b>p**: Çoq çəmənler cümləsi *tobraq* olə (14a); *Pəs* səlam viridi, Yusif aydur, yigit (8b); *Pəs* bu sözdən biz gəl imdi qayidəli(17b).

6. **q>x**: Yeddi *arux* həm daxi andən, ey yar(12b); Sonra yeddi simüzün *aruxləri*(12b)

Sual və təyin əvəzliləri XV əsrdən başlayaraq *q* ilə deyil, *x* ilə işlənmişdir: Sən *xaçan* razı olun bu kor gözə(7b); Quruyub qalə *xamı* həmvar olə(14b); Dedi: siz *xandan* gəlürsiz, ey cavan(19a); *Xamısı* *anun* dininə girdilər(10b).

7. **b>m**: Belə xüsusiyyət *bu* işarə əvəzliyi hallanarkən özünü göstərir: Yusif aydur: *munun* özgə halı var(6a); Çün *muni* eşitdi dilxoş buldı ol(6a); Sən *muna* şükr eylə ki, nandur gidər(3a); *Mundə* qalməz həqdən özgə kimsə kəs(11b).

8. **z>t**: Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində *qıtlıq*, *qəhətlilik*, *quraqlıq* məzmunu bildirən *qızlıq* sözü işlənmişdir: *Qızlıq* olduğunun cəhanün ayıdəli(17b).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrə qədər qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa” poemalarının hamısında bu lüğət vahidinə rast gəlinir.

9. **b>v**: Verdilər həm qul, *qəravaş* olduğin(18a).

10. **g>n**: Fəth olə soni, *ogi* gər bənd olə(10b); Nagəhi *ogundən* uğradı bir ər(17a); Çixubən gəldi *ogundə* durdılar(17b).

Sağır nunhərifi: Dil arxası, sonor, burunda tələffüz edilən *η* səsinə ifadə edən bu hərflər Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində söz başında işlənmişdir. *n* və *k* hərflərinin birləşməsindən düzələn bu işarə ancaq sözün ortasında və sonunda özünü göstərir. Əslində XVI əsrdən Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənməyə başlayan *n* və *k* diqrafı Xətai Təbrizinin dilində ancaq kök və şəkilçi morfemlərdə (II şəxsin mənsubiyyət və şəxs, yiyəlik hal) işlənrəkən inprozitiv və postpozitiv mövqə tutmuşdur(3,20): Yeddi yıldən *son* qəhətlilikyətədi,bil (18a); çünki

dan atdı yenə acam dedi(18a); Həm yenə biz qanlı *köhləgin* həman(4a); Bir şikəstə *könlümi* sormaz, ey şah(4b); *Saldıy* əlindən *sapıy* üstə rəvan(7a).

Məsnəvinin bir neçə yerində *sağır nun* səsi ancaq *kaf* hərfi ilə ifadə olunmuşdur: Ol *duşındə* dünyadən nəql etdilər(18a); *Dinlənuş* kim tas nələr söylər dedi (16a).

11. Söz əvvəlində *s* samitinin işlənməsi: Yusif aldı *yüzinə* bürqə o dəm(8b); Sonrə daxi yeddi *yıl* hökm eylədi(17b); Ey yüzi nurlu *yigıt*, xoş gəlmişin(8b).

12. Söz əvvəlində *y* və *v* samitinin düşməsi: Aluban öz qoluna *urdu* rəvan(9a); İbn-Yamin qoluna *urdu* rəvan(8b); Hüsn *iyəsi* çarə yox böhtan çəkər(9b).

13. Söz əvvəlində sürtünən, cingilti *ğ* samitinin işlənməsi məsnəvinin dili üçün xarakterik cəhətdir. Belə sözlərin əksəriyyəti dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Uzun müddət belə sözlərin dilimizdə öz imlasını saxlamasına baxmayaraq, canlı danışıq dilində birinci səs *q* kimi tələffüz olunmuşdur (*H.M.,21*): *Ğəm* yedükə ömrün olur kəm sənün (11b); *Ğəmlu* gündə yarinə yoldaş olə(2b); Pəs bu dövranı *ğənimət* bil bugün (11a); çün məlul olma başında çəkə *ğəm* (11b).

14. Söz sonunda qarlaşma hadisəsi məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır: Necə dəpmiş *qurt* anun cisminə yol (10a); *Dört* min aləm gəldi hiç kim bilmədi (13b); Bir acayib hallı düşdür, ey *yigıt* (13b); Sonradən dedilər anı *qurt* yemiş (9b).

15. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində sözlərdən birinin digərinə təsir edən, təmsilə uğrayan səslər də öz əksini tapmışdır. Danışıq dili xüsusiyyətlərini özündə qoruyan Xətai Təbrizinin bu əsərində bir neçə yerdə assimilyasiya hadisəsinə uğrayan sözlərə təsadüf olunur: Bənzəri saru *donni* bir tiq görər (17a); Ol *zamannan* bəri kim, eşqin məni, Etdi pabənd olmadım bir ləhzə şad (6b); Yusif *böhtammı* etmişdin dedi (15a).

16. Ön cərgəli sait olan *e* saitinin uzanan variantına abidənin dilində rast gəlinir: Tərkibində *y* samiti olan sözlərdə *y* samitinin düşməsi nəticəsində *e* səsi uzanmışdır: *Der* anı bir çahə salmışlar bular(16a); Sonrə üç gündən Yusif həm gəldi *der*, Özi Züleyxa eşigindən girdi *der* (16b).

B Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin orfoqrafik xüsusiyyətləri:

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində morfoloji göstəricilərin, sözdəyişdirici şəkilçilərin elə növlərinə rast gəlinir ki, bunlar müasir dilimiz üçün xarakterik deyil, ancaq bir sıra şəkilçilər ayrı-ayrı şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Elə qrammatik göstəricilərə də təsadüf olunur ki, bunların müəyyən hissəsi müasir ədəbi dilimizdən yalnız qrafik variantlarının çoxluğu ilə seçilir. Bu da onu göstərir ki, canlı xalq danışıq dili üslubunda qələmə alınmış əlyazmalarda ya orfoqrafik sabitsizlik mövcud olmuş, ya da dialekt xüsusiyyətləri ədəbi dildə yazılmış əsərlərə də təsir etmişdir. Abidənin dili ilə bağlı bəzi orfoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək:

1. Ən qədim hallardan biri kimi yiyəlik halı bir sıra özünəməxsus morfoloji əlamətlərə malik olmuşdur. Bunlardan biri də samit səslə qurtaran sözün sonuna samitlə başlanan şəkilçinin artırılmasıdır. Qədim özbək dilinin təsiri ilə yazan sənətkarların dilində belə xüsusiyyətin mövcudluğu heç də o demək deyildir ki, bu hadisə Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Tədqiq olunan məsnəvinin dilində də bu cəhətə bir neçə dəfə rast gəlinir: Ol *ətəgün yırtduğumnu* anlagil (17a); *Könlümüzü* dərd ilə zar eylədi (2a); Gül *yüzümü* görməgə gün zar idi (4b); Nə *əcəb düşür* görün bu *düşni* dir (12b).

2. Felin məsdər şəkilçisi *-maq, -məq, -mək, -mağ* ilə ifadə olunmuşdur: Gül *yüzümü görməgə* gün zar idi(4b); Ol ki,nadandır *deməkdən* nə bitər(4a); çox yatub *uymaq* yavuz hudud oyan (11a).

3. Felin əmr şəkli daha geniş, rəngarəng formada təmsil olunmuşdur: Bu sözü sən *bilgilən*, bir mən *bilim* (4a); Yusif aydur,işbu adları *degil*, Sən nədən etdin oları *söyləgil* (4a); Dur ayağa hər sözün var, *söyləgil* (5b); Sən bizi *qoygil ki*, mundə *gidəli*, ol düşi xəlvətdə təbir *idəli* (12b).

Əmr şəklinin 3-cü şəxsində dodaq variantı üstünlük təşkil edir: Azdı, var söylə, Yusif *gəlsün* dedi (8b).

4. Xəbərlik şəkilçisi iki qrafik variantda *-dur//-dür*, həm də *-durur//-dürür* kimi işlənmişdir: Həm bu beş gün kim, sana *möhnətdürür* (12a); Bu *mənimdür* xandə gidər *xandədür* (9a); Didilər bu bir acayib *işdürür*, Bəlməzüz *zahirmidür*, ya *dışdurur* (9a).

5. Cəm şəkilçisi *-lar, -lər* “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində ancaq bir variantda *-lər* kimi yazılmışdır: Ol *yarənlər* çün bu sözi söylədi (9b); Ol *yigitlər* köşkə *çixsunlər* didi (9a); Yenə *qərdaşləri* çahə salduğun (9a); *Oğlanlər* aydur: on birüz, bir evdədür (19a).

6. Felin şühudi keçmiş zamanının şəkilçisi iki qrafik variantda *-dı, -du* kimi verilmişdir. Bunlardan birincisi üçüncü şəxsədə, ikincisi isə birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində işlənmişdir: Həm yenə çahdən çıxub *satduğun* (9b); Mən gəlürkən azdum, ana *uğradum*, Böylə comərd cahanda *görmədüm*, Yolu sordum, yolu salıq *verdi* ol (9a).

7. Məsnəvidə bir sıra hallarda birinci şəxsin tək *-mən* şəxs sonluğu ilə işlənmişdir: *Yandururmən* yoxsə qəmçin tək səni (7a); Ey dəriğə *bilməmişmən* tanrımı (8a).

8. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində indiki zamanın, feli bağlamanın ancaq dodaq variantlarına təsadüf olunur: İmdi aşıq *istəyür* məşuq danar (16b); Sonradan həm qul *diyüb* satmışlar bular (16a); *Ağlaşübən* əl-ayağə düşdilər (16a); Həmin *qalur* cəhandə yəxşi bir ad (18b); Bu mənildə *gələüb* bulduğ muradı (18a); *Sürüyübən* ilətdi, satdı ol dəm (5a).

9. Məsnəvinin dilində birinci şəxsin cəminə aid şəxs sonluqları ancaq *-q, -k, -avuz, -əvuz, -alim* şəkilçi variantları ilə yazılmışdır: Kimsə bilməz *sağınurduq* biz anı (1); Mərg ilə dəvasızdur *gəlür*, Bidəvadur bir *gəlürsə*, bir *varur* (2b).

10. İndiki zamanın şivələrimizdə səsləşən *-əd* və *-adur* variantları “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində də işlənmişdir: *Diyəd*: namərd dünya bir gün var idi, Ol ulu dövlət mənimlən yar idi (4b); Yusif aydər: dünya işi böylədür, Kim *ğalədür*, kim *ğidədür*, öylədür (2a); Necələr anun əlindən *yanədür* (5a).

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqi ədəbi dilimizin təşəkkül dövrü ilə bağlı tarixi fonetika, tarixi orfoqrafiya, eləcə də tarixi dialektologiya haqqında tam və dolğun təsəvvür əldə etməyə imkan verər. Ümumiyyətlə isə, orta əsrlərə aid Azərbaycan əlyazmalarının fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması yazılı ədəbi dil tarixinin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi işində mühüm əhəmiyyət daşıyır (7,92).

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960
2. Cami Əbdürrəhman “Yusif və Züleyxa” (farscadan çevirəni M.Mübariz). Bakı, 1989
3. Əlizadə S. Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985
4. Xətai Təbrizi Yusif və Züleyxa. M.Füzuli adına AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu, şifrə No.: M-187 (Mötərizədə həmin nüsxədən toplanan nümunələrin səhifələri göstərilmişdir)
5. Xətai Təbrizi Yusif və Züleyxa (elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası T.Əkbərovundur). Bakı, 2004
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
7. Nağısoy Möhsüm XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, 2003
8. Suli Fəğih Yusif və Züleyxa (tərtib edənlər Sənan İbrahimov, Səbuhi İbrahimov). Bakı, 2008
9. Tərbiyət M. Daneşməndane-Azərbaycan (görməli elm və sənət adamları). Bakı, 1987

Kamil Bəşirov*

TÜRK DİLLƏRİNDƏ –ÇİL (-CIL) ŞƏKİLÇİSİ VƏ ONUN DERİVATLARINA DAİR

Türkologiyada vaxtilə İ.Deni tərəfindən “boz”, “xallı” kimi mənalan-dırılaraq əlamət bildirən müstəqil söz kimi xarakterizə edilən –çıl⁴ morfemi (1, 37-38) müasir mərhələdə artıq şəkilçiləşərək türk dillərində müxtəlif fonosemantik

---

*Bəşirov Kamil - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

variasiyalarla işlənməkdədir: -cıl⁴; -çıl⁴; -şıl⁴; -sıl⁴; -tür, -tıl; -sal; -hıl; -şın⁴, -çın⁴, -çan²; -çən² və s.

Bəri başdan deyək ki, İ.Deninin morfemin məzmunu barədə mülahizələri bizə doğru görünür, ən azı ona görə ki, bu morfem qoşulduğu sözlərdə “boz”, “xallı” mənasını deyil, əlamət və keyfiyyətlə bağlı bir çox digər mənalar yaradır. Görünür, -çıl morfemi ilə eyni formalı olan rəng bildirən bir söz (çil, çilçil = xallı) bu versiyanın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Əslində isə -cıl və onun fonovariantları bəzi türk dillərində **sıl**, digərlərində **-cür** şəklində bu gün də müstəqil söz kimi mövcud olan əlamət və keyfiyyət məzmunlu ləkəmdən törəmədir. Məsələn, Azərbaycan və osmanlı türkcələrindəki nə cür? nasıl? sual əvəzliliklərinə diqqət yetirək. Burada **cür** və **sıl** necə, nə təhər, nə şəkildə, nə növdə, nə xasiyyətdə məzmunlu müstəqil sözlər kimi çıxış edir. Dilimizdəki **cür** komponentli **cürbəcür**, **dörd cür**, **hər cür**, **o cür**, **bu cür**, **neçə cür** (hər tür) sözlərində isə söz növ, bənzətmə, mənsubiyyət və s. çalarlıdır. B.Serebrennikov türk dillərində sual əvəzliyi kimi işlənən **nə** tərkibli sözlərin 2-ci hissəsinin isim olduğunu mülahizə edərək *nə cür?* əvəzliyindəki *cür* tərkibini *növ* (sort) kimi mənalandırır (2, 142).

Onu da qeyd etməliyik ki, türkologiyada **cür** və **sıl** morfemlərinin mənşəyinə dair yekdil fikir yoxdur. Məsələn, türkoloq alim F.İsxakov Azərbaycan dilində **cür**-dən **nə cür?** sual əvəzliyinin tərkib hissəsi kimi bəhs edərək bu formanın digər türk dillərində rast gəlinmədiyini əsas götürərək onu fars mənşəli hesab edir (3, 238), lakin unudur ki, çuvaş dilində **ver** və müasir türkcədəki **tür** formaları həm funksiya, həm də forma baxımından **cür**-ə tam adekvatdır. Azərbaycan dilinin Qərb şivələrində işlənən “həncəri” (qancarı) sual əvəzliyi həm də **necə**, **nə cür** mənasını ifadə edir (4, 264). Digər türk dillərində rast gəlinən – **gür**, **gük**, **-gük**, **-cük**, **-çük** variantlarını da buna əlavə etsək, bizcə, mənzərə tamamlanmış olar: özgür -/sərbəst (türk), nəgük = nə cür? (uyğur), nəçuk=nə cür? (türkmən, karaim), nə cük=nə cür? (Azərb.dialektləri) və s. (5, 674, 683; 6, 297; 7, 266; 8, 90; 9, 188).

Deməli, *cür* tərkibli yalnız Azərbaycan dili üçün xarakterikdirsə və bu forma digər türk dillərində rast gəlinmirsə, bu o demək deyildir ki, morfem alınmadır. Başqa türk dillərində bu söz əsasən **-k** və ya **-g** başlanğıclıdır: sezgir (sezən) – özbək, **dilgir** (dilli), **sütkür** (südlü)- tuvin; **körgür** (yaxşı görən), **seskir** (yaxşı eşidən), **tapkir** (tapan) – altay; **ütikir** (itilənmiş) qazax; **ölgür** (öləsi) kumuk və s. Morfonoloji baxımdan k//g//ç//c paralelliyinin mümkünlüyü göstərilən morfemləri eyni bir yuvadan çıxmış invariantlar kimi qavramağa əsas verir (10, 105).

Bir sıra türk dillərində cür-ə adekvat olaraq onunla eyni funksiyalı *day*, *dəy*, *tağ* (tay, tək – K.B.), *cük*, *çik*, *neç* (türkmən), şək, sək və s. formalardan istifadə edilir: kənday (qaraqalpaq, özbək, qırğız, qazax); kəndəğ, kəndiy (altay, yakut); niçik, nineç (türkmən); sırğançik (sürüşkən) – özbək, künançik (qəmli) – şor; nişək, nisək (tatar, başqırd) və s. Bu gün nisbətən az işlək və ən arxaik formalardan

olan –sıl morfeminin mənşəyi ilə bağlı bəzi fikirlər də bizdə şübhə doğurur. Türkiyə türkcəsində bu formanın işlək olmadığını qeyd edən M.Ergin **nasıl?** sual əvəzliyindən bəhs edərək onu nə (ne)və ərəbcədən keçən **asıl** kəlmələrinin birləşməsi hesab edir (11, 241). Maraqlıdır ki, V.Radlov da **nasıl** sözünü *hansı nəsil*dən, *hansı kökdən* kimi izah edir, lakin türkcədən verdiyi nümunələr özünü doğrultmur. Məsələn, nümunələrdən birinə diqqət edək: *nasıl*-ki yaşarsak, öylə ölüürüz – nə cür (necə?) yaşayırıqsa, elə ölürük (5, 657). Diqqət etdikdə görmək olur ki, burada heç bir əsl-nəcabətdən söhbət getmir, söhbət yaşam tərzi, yəni necə yaşamaq haqqındadır, cümlədə **nasıl** sözü mənaca **necə** və **nə cür** sual əvəzliliklərinə tam bərabərdir.

Bu fikrə F.İsxakovda da rast gəlinir. Türkcədə sual əvəzliliklərindən bəhs edərək yazır: “Türkcədəki **nasıl**, görünür, belə yaranmışdır: ne+asıl” (3, 239). Özünü təkzib mövqeyində duran müəllif unudur ki, bir az öncə **aksıl**, **küksel** sifətlərindən bəhs edərək həmin sözləri kök və şəkilçi hissələrinə o, belə bölmüşdür: aksıl = ak+sı+l, küksel = kük+se+l (3, 147). Bizcə, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, –çıl morfemi türk dillərində geniş fonetik variyasiyalara və semantikaya malikdir. Mirzə Kazım bəy bu şəkildən bəhs edərək qoşulduğu sözlərdə onun yaratdığı mənaları bu cür qruplaşdırır: bir şeyə meyil etmək, özəllik, bacarıq, şəxsin nəyəsə aludəçiliyivə s. (12, 157).

Nümunələrə diqqət edək: zarafatçı, söhbətçi, ölümcül, yuxucul, doğruçul, qumsal, yoxsul (Azərb.); akçıl, gökçil, kumsal, kürəsel, kayğıcı, uykuçul (türk, türkmən); qarçıl (özbək, türkmən); aqşıl, kımızşıl (qazax); xuyanatsıl (xəyanətçi), xuyalıksıl- təsərrüfatçı (başqırd); yaançıl-yağışlı, sağımçıl (qırğız); üpkəçel-tezinciyən (tatar); artıqşıl – çox, inakşıl – əziz (tuvin); akhıl-ağaçalan (başqırd, çuvaş) və s.

İlk dövrlərdə isimdən sifət düzəltmə funksiyalı olan –çıl və onun fonovariantları sonrakı inkişafda digər nitq hissələrindən də sifət düzəltmə vəzifəsini icra etmişdir: öncül, qabaqçıl, ortancıl, doğruçul, ardıcıl, bahacı, qəfilçil (Azərb.); akçıl, kökçil, aqşıl, kökşil (türk, özbək, tatar və b.). Məna genişlənməsi nəticəsində –çıl şəkilçili sözlərin bir çoxu həm də ad mahiyyətli olmuşdur: **dovşancıl**, **balıqçıl** kimi sözlərdən bunu aydın görmək olur.

Əksər türk dillərində **-çıl** morfemi onunla eyni fonosemantik xətdə birləşən –çan, –çen, şan, –şen şəkilçiləri ilə paralel işləyir: oğuşçan – dalaşçan, erikçen – darıxdırıcı, kərişçen – davakar (altay); buyçan – boylu, küldəksan – köynəkdə, öyalsan – utancaq (başqırd); aşuşan – tez qızışan, sözşen – sözcül, terşen – tərlil (qazax); atçan – atlı, işşen – işçil (qırğız), yaşavçan – yaşayan, xalixçan – xalqçanlı (tatar); uyçan – fikirləşən, suzcan – dilavər, gəyratçan – qeyrətli, unutuçan – unutan (özbək) və s. Bu forma Osmanlı türkcəsində də kifayət qədər geniş intişar tapmışdır: gökçen – “göyçək”, dilçen – “dilli-dilavər”, korkçan – “qorxaq”, işçen – “işçil” və b.k. Türkmən dilində –can morfemi əsasən –jan şəkildir: qaxarjan (qəhərli), utanjan (utancaq), qısqanjan (qısqanc).

Azərbaycan dilində -çan morfeminə müstəqil şəkildə yalnız bir neçə sözdə rast gəlmək olur: soxulcan, badı(a)mcan və s. Bu şəkilçi dilimizdə daha çox tərkibi formada, -lı şəkilçisi ilə birləşdiriləndə istifadə edilir: ailəcanlı, qohumcanlı, övladcanlı, uşaqqanlı və s. Nümunələrdən görüldüyü kimi, -canlı əsasən bir şeyə *meyillilik, istək* məzmununu ifadə edir.

Sifətin azaltma dərəcəsinin göstəricisi **-şın** şəkilçisini də **-cıl** və **-çan-ın** fonovariantlarından hesab etmək olar. Bu şəkilçi daha çox oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterik olub rəng bildirən sifətlərə qoşulur: qaraşın, sarışın (Azərb.); karaşın, mavişin, akşın, gökşin (türk). M.Kaşğari "Divan"ında həm **-şın**, həm də **-çin** forması qeydə alınmışdır: kökşin (13, 430) balıqçın (13, 487). A.Şərbak **-çin** şəkilçisinin genetik cəhətdən **-çi** ilə yaxınlığına aydınlıq gətirməyə çalışaraq qeyd edir ki, türk dillərində bu şəkilçinin işləndiyi isimlərə az da olsa rast gəlinir. O, qədim türkcədən **balıqçın**, başqırd dialektlərindən isə **kükürəkçin** (kürk), **barmakçın** (barmaqıq) sözlərini nümunə gətirir (14, 104). Buradan çıxış edərək demək istərdik ki, bəzi etimoloqların ümumən quş məzmunlu söz kimi təqdim etdikləri və bir neçə quş adında rast gəlinən **-çin** morfemini də **-şıl** və ya **-cıl-ın** allomorfu kimi qəbul etmək daha doğru görünür. Müqayisə üçün deyək ki, *balıqçın, balıqçıl, dovşancıl* sözlərində **-cıl** və **-çin** hansı funksiyadadırsa, *göyərçin, sığırçın, bildirçin* (bildirçin) sözlərində də həmin funksiyadadır. Zənnimizcə, Akşın, Elçin, Gülçin, Temirçin, Yalçın, Laçın və s. şəxs adlarının apelyativinin ümumi mənasını da bu morfemdə axtarmaq lazımdır. "Qutadğu bilig"-də **-çin** şəkilçisindən bəhs edən R.Əsgər onu **-şın** şəkilçisinə bərabər tutur: "Bu **-çin** şəkilçisi dilimizdəki *sarışın, qaraşın* sözlərində görünən **-şın** şəkilçisi ilə eynidir, daha doğrusu, etimoloji başlanğıcıdır" (7, 229-230). M.Kaşğaridə *sığırçın* sözünə *sığırçıl* kimi də rast gəlinir (13, 479).

Azərbaycan dilində şəkilçi kimi **-cıl** adətən isimlərə daha çox qoşulur, digər nitq hissələrinə aid sözlərə, o cümlədən fellərə artırılarkən şəkilçi ilə kök söz arasına **-ım⁴** morfemi əlavə edilir. Başqa sözlə, fel əvvəl isimləşir, sonra sifətləşir: dözümcül, yanımcıl, baxımcıl, verimcil və s. Bu cəhət onu sifətin azaltma dərəcəsinə əmələ gətirən **-ımtıl⁴** şəkilçisi ilə eyni xətdə birləşdirməyə imkan verir. İlk baxışda zahiri oxşarlıq kimi nəzərə çarpan bu xüsusiyyət əslində **-cıl⁴** şəkilçisi ilə **-tıl** və irəlidə görəcəyimiz kimi **-cıl⁴** və **-cür** formalarının genetik yaxınlığından irəli gəlir, yəni **-cül=tül=tür=cü**.

Məna baxımından bozumcul-bozumtur-bozumtul, ağımcıl-ağımtır-ağımtıl, göyümcül-göyümtür-göyümtül formalı sifətlər arasında fərq yoxdur. Şəkil baxımından isə **-cıl** qədim, **-tır** dialekt, **-tül** isə hazırkı ədəbi dil formasıdır. Adlara artırılarkən əgər **-cıl⁴** onlara müəyyən əlamət və ya keyfiyyət çaları qazandırırsa, **-tül** formasında sifətlərə artırılarkən burada əksinə - əlamət və keyfiyyətin zəiflədilməsi funksiyasına xidmət edir, yeni forma yeni məzmun yaratmış olur. Başqa sözlə, əgər əvvəllər **-cıl** və onun fonovariantları yalnız bir mərkəzi mənaya xidmət edirdisə, sonrakı inkişafda bu mərkəzi mənaya bir neçə müxtəlif mənaya diferensiasiya edilmiş oldu.

E.Sevortyanın –c⁴ (-ç⁴) şəkilçisinin fonosemantik inkişafı ilə bağlı söylədiyi mülahizələri –cıl şəkilçisinə də şamil etmək lazım gəlir. Müəllifə görə, ilk vaxtlar adlardan ad və əlamət bildirən bir şəkilçi kimi çıxış edən –cı(-ç¹) sonrakı inkişafda ümumi səciyyə daşıyaraq fellərdən də –ic⁴ şəklində isim və sifət düzəltməyə başladı. Beləliklə, –ic⁴ göstəricisində həm işi görən “təmiz” mənası, həm də onun icra etdiyi hərəkətin daimi mənası birləşmiş şəkildə ifadə edilmiş oldu, yəni bu şəkilçi ilə –qan, –ağan; –qa; –qaç; –qın; –aq; –caq və s. şəkilçilərin də mənası ifadə edildi (15, 17).

Buradan belə nəticə çıxarmaq olur ki, isim və sifət düzəldən bir çox şəkilçilər kimi –cıl⁴ da əvvəllər adətən aid olduğu sözün real-əşyavi məzmunu, əlaməti və keyfiyyəti ilə bağlı olmuş, sonralar isə zaman keçdikcə sözün əşyavi mənası ilə əlaməti kifayət qədər bir-birindən fərqlənməyə başlamışdır. Dilin müasir mərhələsində mövcud olan şəkilçi morfemlərin əksəriyyətinə məhz bu prizmadan yanaşmaq lazım gəlir; yəni türk dillərində sözün kökünün konkret olaraq hansı nitq hissəsinə mənsubluğunun sözyaratmada elə də bir rolu yoxdur.

Bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, –ımtıl⁴ bir müqayisə dərəcəsi göstəricisi kimi çox sonralar meydana gəlmişdir. Sırf oğuz mənşəli bu morfem əsasən Azərbaycan türkcəsi ilə bağlıdır. M.Kaşğarının “DİVAN”ında bu şəkilçiyə rast gəlinmir. Digər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialektlərində şəkilçinin –sıl və –tır variantı da mövcuddur: sarımsıl, göyümsül, ağımtır, göyümtür, bozumtur (9, 179), karamtır, sarğımtır, ekşimtır (özbək). İkinci forma –ımtırak morfeminin tərkib hissəsi kimi daha işləkdir: sarımtırak, ağımtırak, acımtırak, göyümtürək (Azərb.), ekşimtirek, mavımtırak, morumtırak (türk).

M.Ergin –mtırak şəkilçisinin türk dilində bənzərlik, kimlik məzmunu ifadə etdiyini vurğulayaraq bunu funksiya baxımından onunla eyni olan –msı formasına bərabər sayır: “Funksion baxımından –msı, –msi, –msu, –msü ilə aralarında heç bir fərq yoxdur. Yalnız bu şəkilçinin istifadə sahəsi daha dardır. Dad və daha çox rəng isimlərindən dad və rəng isimləri (burada isim=sifət – K.B.) yapmaqda işlənilir: acımtırak, ekşimtırak (turştəhər), beyazımtırak, yeşilımtırak”...” (11, 162-163).

Deməli, osmanlı türkcəsində hazırda azaltma dərəcəsi göstəricisi kimi çıxış edən –msı, –msi şəkilçisi əslində –msıl və ya –mtıl-ın sonrakı şəklidir. Bu dəyişməni belə ifadə etmək olar: karamtıl-karamsıl=-karamsı, acımtıl-acımsıl-acımsı, morumtul-morumsul-morumsu və s. Özbək və uyğur dillərində –tır-ın –çil, –çir fonovariantları da vardır: akçılrak, akuçırak, köküçırak və s. (14, 117).

Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, –çıl şəkilçisinin derivatlarından biri də –ç¹ morfemidir. –ç¹-nin –çıl-la mənə bərabərliyi doğru-ğruçul, küyçü-küyçül, qənaətçi-qənaətçil, inadçı-inadçıl, uykuçu-uykuçul nümunələri ilə təsdiq oluna bilər. Türk dillərində –ç¹ şəkilçisinin –cı; –ça; –sı; –so; –zə; –şı; –ji; –kı; –hı; –qı kimi variantları mövcuddur: ovçu, işçi (Azərb.), koyçi (şor), koşso (başqırd), jılkışı, xabarışı (qazax), odunji, xoyji (tatar, tuvin), pulözə, ataça (çuvaş) vatansı, staxanovski (başqırd), suvaçı, deveçi (türk) və s.

-Çı-nın sözlərdə yaratdığı məzmun çalarlarından bəhs edən A.Şerbak bir neçə əsas mənaya üstünlük verir. Onun fikrincə, bu şəkilçi şəxsin: peşə məşğuliyyətini, fəaliyyət və vərdişini, ictimai mənsubluğunu (vətənci, millətçi, respublikaçı), məkana mənsubluğunu (nalçıqçı, nartançı, xabazçı) və s. ifadə edir (14, 103). M.Hüseynzadə və S.Cəfərov isə şəkilçinin təxminən 6-9 mənasını fərqləndirirlər: “Azərbaycan dilində -çı⁴ şəkilçisi isimlərdən peşə, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyil, hal-vəziyyət, keyfiyyət, məkan mənsubiyyət və s. mənalı düzəltmə isim əmələ gətirir” (16, 29; 17, 174-175).

-Çı morfeminə dair sadalanan mənaların heç də hamısını –çıl-a aid etmək olmur. Deyək ki, xasiyyət, meyil, adət mənaları hər iki şəkilçiyə aid ola bilsə də, peşə, məşğuliyyət, əqidə, məkani mənsubiyyət mənaları yalnız –çı ilə məhdudlaşır. Məsələn, küyü-küyçül, doğruçu-doğruçul, gopçu-gopçul, əməkçi-əməkçil, qənaətçi-qənaətçil kimi nümunələrdə -çı və -çıl eyni mənalı olub bir-birinin sinonimi kimi çıxış edə bildiyi halda, *arabaçı, dənizçi, kömürçü, ədəbiyyatçı, kəndçi, tərbiyəçi, musiqiçi* və s. kimi sözlərdə bu mümkün deyildir. Yaxud əksinə, *qabaqcıl, ardıcıl, ölümçül, yuxucul* kimi sözləri *qabaqçı, ölümçü, yuxucu* şəklində işlətmək olmur. Belə görünür ki, şəkilçinin forması dəyişdikcə bu dəyişiklik onun funksional-semantik təyinatında da yeniləşməyə səbəb olmuş, əvvəllər yalnız əlamət və keyfiyyət ifadə edən –çıl sonrakı inkişafda daha geniş mənə çalarlarının; bənzərlik, oxşarlıq, meyillik, sahiblik, mənsubiyyət və s. ifadəçisinə çevrilmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, başlanğıcda isim və ya sifət düzəltməyə xidmət edən eyni bir şəkilçi sözün həm əşyavi, həm də əlamət və keyfiyyət məzmununu özündə ehtiva edirdisə, zaman keçdikcə şəkilçi morfemdə baş verən diferensiallaşma meyli sözün əşyavi mənası ilə onun əlamət və keyfiyyət mənası arasında mühlüm fərqləri ortaya qoymuş, hər bir nitq hissəsi özünə məxsus şəkilçi morfemə sahib olmağa başlamışdır. Beləliklə, ilk dövrlərdə tutaq ki, *gopçul, əməkçil, küyçül*, formasında olan sifət sonralar sonuncu samitin düşməsi sayəsində *gopçu, əməkçi, küyçü* formalarını alaraq bir müddət sifət, keyfiyyət funksiyasını yerinə yetirsə də, sonralar əşyavi məzmunun üstün mövqeyi sayəsində isimləşməyə doğru təmayülləşmişdir. Nəhayətdə -çı bir şəkilçi kimi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində artıq şəxsin sənət və peşəsini bildirən bir şəkilçi funksiyasına yiyələnmişdir. Sonrakı fazada şəxsin sənəti ilə sənətinin adı arasında fərqi ifadə etmək zərurəti yarandıqda isə -çı digər bir şəkilçi ilə birləşərək –çılıq forması almışdır. –lıq şəkilçisindəki mücərrədlik çaları –çı-dakı konkret sənət, peşə çaları ilə birləşərək nəticə etibarilə yeni və daha ümumi səciyyəli bir şəkilçinin yaranmasına səbəb olmuşdur: *papaqçılıq, yazıçılıq, dənizçilik, dəmirçilik, duluculuq, kömürçülük* və s.

Bu nümunələrdən fərqli olaraq daha çox mücərrədləşməyə məruz qalmış *mehribançılıq, düşmənçilik, qaribçilik, avaraçılıq, müsəlmançılıq* kimi sözlərdə -cılıq⁴ morfemini tərkibinə parçalamaq zahirən mümkünsüz görünür, ona görə ki, dilimizdə *mehribançı, düşmənçi, qaribçi, avaraçı* kimi müstəqil işlənə bilən isim yoxdur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq digər türk dillərində belə bir problemə

demək olar ki, rast gəlinmir, çünki bu cür sözlər işləndiyi məqamdan asılı olaraq həm isim, həm də sifət hesab edilə bilər. Məsələn, qaraçay-balkar türkcəsində sözcü, alçı (qabaqcıl), qırğızcada esepçi (hesabçı), altaycada uykuçi, balaçi kimi sözlər həm isim, həm də sifət funksiyalıdır (14, 104). Türkiyə türkcəsində də bu cür sözlər həm isim, həm də sifət kimi qəbul edilir: *kalaycı, yabancı, deveci, evci, sözcü və aşçı, balıqçı, ekmekeçi, sütçü* və s. (11, 148). Əski türkcədə -c səsinin olmadığını, bu səsin sonralar -ç səsindən törədiyini iddia edən M.Ergin yazır: “Əski türkcədə ekin yalnız -çı, -çi şəkilləri vardı, -c səsinin türkcədə -ç səsindən törəmiş yeni bir səs olduğunu, bu gün -c-lı olan eklərin əskidən -ç-lı olduğunu əvvəlcə səs bəhsində söyləmişdik... Əski imlada -ç-ların çox dəfə -c ilə yazılması şəklindəki qarışıqlıq ekin -c-lı şəkillərinin qəti olaraq nə zaman ortaya çıxdığını anlamağa imkan verməməkdədir” (11, 149).

Özbək dilində -çı şəkilçisinin sözyaratmada rolundan bəhs edən A.Qulamov bu şəkilçinin isimlə yanaşı sifət və feli sifət də yaratdığını nəzərə çatdırır (14, 103; 18, 16).

Diqqət etdikdə görmək olur ki, *düşməncilik, mehribançılıq, müsəlmançılıq* kimi sözlərdə -çı şəkilçisi asemantik mövqedədir, yəni onun söz daxilində heç bir mənə yükü yoxdur. Şəkilçini tərkibdən çıxardıqda sözün ümumi mənasına xələl gəlmir: *düşmənlilik, mehribanlıq, müsəlmanlıq*. Şəkilçini öz tarixi formasına qaytardıqda isə mənə yükü bərpa olur: *düşməncillik, mehribancılıq, müsəlmancılıq*. Digər türk dillərinin çoxunda bu forma mövcuddur: xalısıldik-xalqçılıq (qazax), özümçüldük-özümçüllük (qırğız) və s. (14, 106). Yazılı ədəbiyyatda -çılıq⁴ formasının çox sonralar – XVIII əsrdən meydana çıxdığını iddia edən H.Mirzəzadə bu gün -çılıq tərkibi ilə işlənən *mehribançılıq, peşimançılıq, ədavətçilik* kimi sözlərin əvvəllər *mehribanlıq, peşimanlıq, ədavətlik* yazıldığını söyləyir (19, 57)

Bəzi türk dillərində -çil morfemi –şilt, -şiltim, -kilt, -qiltim, -çilt formalarının tərkib hissəsi kimi çıxış edir: akşilt-akşiltim, qökşilt-qökşiltim-qökçil (qazax, kumuk), kızğılt, sarğılt (qırğız, noqay, türkmən), əşklitem – turştəhər (tatar), sürqültüm – bozumtul (qırğız) və s.

-Çil morfemi ilə eyni fonosemantik əsasdan törəmiş şəkilçilərdən biri də **-icil**⁴-dir. Şəkilçinin necə yaranması haqda fərqli mülahizələr vardır. Bu barədə H.Mirzəzadə yazır: “-icil, -icil şəkilçisinin -çı, -çi şəkilçisi ilə mənaca yaxın olmasına görə, belə düşünmək olar ki, bu şəkilçilər bir mənşədən törəyərək başqa-başqa istiqamətlərdə inkişaf etmişdir... Düşünmək olar ki, eyni mənşədən gələn bir şəkilçi zaman keçdikcə məzmununu saxlamaq şərtilə nitq hissələrinin xarakterinə görə başqalaşmışdır” (19, 84). Şəkilçinin necə formalaşması barədə M.Erginin də fikirləri maraqlı doğurur: “Bu ek (şəkilçi – K.B.) əski türkcədə -i-ğçı, -i-gçi və -güci şəkillərində idi. Bu şəkillərin isə feldən isim yapma ekləri –ğ, -g və -ğü, -gü ilə isimdən isim yapma eki –çi, -çi-dən meydana gəldikləri anlaşılmaktadır. Batı türkcəsində eklərin sonundakı və başındakı ğ və g düşmüş, beləcə ek əski Anadolu türkcəsinə -uçu, -üçü şəklində keçmiş, sonradan -ç-nin sədalılaşması və yuvarlaq

vokalin düzləşməsi ilə -ıç, -ıçı şəklini almışdır” (11, 181). E.Sevortyan da -çı və -ıç⁴ -nı eyni mənşəli və eynimənalı hesab edir, lakin -ıç⁴-nın tarixən necə formalaşmasında qismən fərqli mövqe tutur. Müəllifə görə əvvəlcə fel köklərinə fərdən isim düzəldən qədim -ı göstəricisi artırılmış (burada o öl+ü, dir+i, yaz+ı kimi sözləri nəzərdə tutur), ikinci fazada onun üzərinə -çı əlavə olunmuş, daha sonra hər iki şəkilçi birləşərək -ıçı formasını meydana gətirmişdir. O, -ıç⁴-nin ən qədim formalarından biri kimi **-ğıçı**-ni xüsusi vurğulayaraq bu şəkilçinin Azərbaycan, o cümlədən bəzi oğuz qrupu türk dillərində qorunub saxlandığını *üzgüçü* nümunəsi ilə diqqətə çatdırır. Müəllif daha sonra fikrini əsaslandırmaq üçün M.Kaşğariyə istinad edərək *barğuçı*, *turğuçı* sözlərini misal gətirir (15, 92-93). M.Kaşğari -ğüçü, -ğüçü, -kuçı şəkilçilərinin işlənmə arealı haqda yazır: “Bu şəkilçi çigil, Kaşğar, Balasağun, arğu, Barsğan ləhcələrində, Yuxarı Çinədək uzanan uyğurların dilində fərdən sifət yaradır. Məsələn: *barğuçı*, *turğuçı*, *kurğuçı*, *kapğuçı*, *suvgarğuçı*, *ağkuçı*, *sağkuçı* və s. (20, 70).

Diqqət etdikdə məlum olur ki, V.Sevortyanın mülahizələri M.Ergindən o qədər də fərqlənmir. Əsas fərq bundadır ki, V.Sevortyan *ğü+çü*, M.Ergin isə *-ığ+çü* versiyasına üstünlük verir, birincininki qismən regional, ikinci müəllifinki isə ümumtürk səciyyəlidir. Məsələn burasındadır ki, əgər **oğuz qrupu** türk dilləri üçün sözyaratmada əsasən öl+ü, dol+u, yaz+ı, sor+u və üz+gü, çal+ğı, sor+ğu, bil+gi modeli xarakterikdirsə, **əksər türk dilləri** üçün öl+üg, dol+uğ, yaz+ığ, bil+ig, sor+uq, üz+üg və yarığçı, soruğçu, üzügçü, bariğçi, biligçi modeli məqbuldur. Bu gün bizim *alıçı*, *satıcı*, *oxucu* şəklində istifadə etdiyimiz bir çox sözlər qıpçaqkarluq qrupu dillərdə *alıvçı*, *okuvçu*, *gelivçi*, *barıvşı* və s. şəkilidir.

M.Kaşğarinin “Divan”ında və qədim yazılı abidələrimizin dilində həm -ığ, -üğ, həm də -ğü, -gü formalarına paralel şəkildə rast gəlinir. -ığçı, -ıgçı. Bəzən -ığşı, -ogsi kimi işlənir: *tavratiğşı* (tələsdirici), *təprətiğşı* (tərpədicisi) və s. (20, 340).

Beləliklə, deyilənlərdən bu cür nəticə çıxarmaq olur ki, -ıç⁴ şəkilçisi tərkibi şəkilçi olmaqla isim düzəldən -ı və sifət düzəldən -cı şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Əvvəllər həm isim, həm də sifət düzəltmə funksiyalı olan -ıç⁴ sonrakı inkişafda əsasən sifətdüzəltmə funksiyası üzrə sabitləşmişdir. Bu gün isim adlandırılı bilən *dinləyici*, *oxucu*, *alıçı*, *satıcı* kimi sözlərə isə substantivləşmə nəticəsi kimi yanaşmaq lazım gəlir.

-Cıl morfeminin allofonlarından biri kimi meydana çıxan -cı şəkilçisi təkcə isim və felləri əlamətləndirməklə qalmamış, sonrakı inkişaf fazasında -ıncı⁴ formasında sayların da əlamətləndirilməsində aktiv iştirak etmişdir. Bu təyinat sifətin azaltma dərəcəsi göstəricisi -ımtıl (-ımtır) və fellərə -çıl morfemlərinin qoşulması modelinə uyğun bir şəkildə baş vermişdir: *bir+in (im)+cı(1)*; *son+un+cu(1)*; *orta+n+cıl*.

bax+ım+cıl = baxımcıl

öl+üm+cül = ölümcül

döz+üm+cül = dözümcül

boz+um+tül = bozumtül

ağ+ım+tül = ağımtıl

göy+üm+tül = göyümtül

Əşyanın sıralanmada yeri ilə bağlı sayların əlamət məzmunu kəsb etməsi K.Dmitriyevin nəzərindən qaçmamış və o qeyd etmişdir ki, bu cəhət sıra saylarını sifət kateqoriyasına yaxınlaşdırır (21, 192). Sıra saylarına həm sayın (neçənci?), həm də sifətin (hansı?) suallarını verə bilmək və sıra saylarının cümlədə sifət kimi təyin rolunda çıxış etmək xüsusiyyəti də buradan irəli gəlir.

Türkoloqların bir çoxu –inci⁴ formasının sonralar yarandığını, qədimdə bu şəkilçinin –nç olduğunu iddia edirlər. Orxon-Yenisey abidələrində, qədim uygurcada və M.Kaşğaridə də belədir. “10-dan aşağı olan saylarda kökə özündən əvvəlki sayın arxasından gəldiyini bildirmək üçün n və ç [nç] artırılır, törtünç, beşinç kimi” (13, 189). M.Ergin uzun tarix boyunca –inci şəkilçisində mühüm dəyişikliklərin baş verdiyini diqqətə çatdıraraq ilkin formanın –nc şəkilli olduğunu söyləyir: “Ek əslində sadəcə –nç şəklində olub **ikincidən** başqa digər sıra sayları bu eklə yapılırdı: *birinç, ikinti, üçünç, törtünç, beşinç, altınç* kimi” (11, 159). Diqqət yetirdikdə görmək olur ki, həm M.Kaşğarının, həm də M.Erginin söylədikləri ilə gətirdikləri nümunələr arasında kiçik bir ziddiyyət vardır. Əgər praforma –nç şəklində olmalıdırsa, nə üçün *beşinç, üçünç, törtünç* saylarında bu –inç, –ünç şəkillidir. M.Kaşğarının “Divan”ı ilə təxminən eyni dövrdə qələmə alınmış, “Qutadğu Biliğ”də bunun tam əksini görürük: “Divan”da –nçi, –ınçı, –inçi, –unçu, –ünçü şəkilçisi qeydə alınmamışdır. Halbuki “Qutadğu Biliğdə bu, həm də bunun –nç, –inç, –inç, –unç, –ünç variantı işlədilmişdir (22, 225).

R.Əskər V.M.Nasilova istinadən yazır ki, XI-XIV əsrlərdə Heratda qələmə alınmış uygur abidələrində sıra saylarının yaradılma prosesində –nçi variantı daha işlək olmuşdur (22, 226).

Türkoloqlar arasında –inci⁴ şəkilçisinin arxetipini müəyyənləşdirmək məsələsində yekdil fikir yoxdur. Bunlardan bir neçəsini nəzərə çatdırmaq istərdik:

S.V.Jastremski belə güman edir ki, yakut dilində istifadə edilən –is, –is, –us, –üs forması daha qədimdir: ikkis, ühüs, tördüs, behis və s. (23, 73). T.M.Matveyev buna bənzər formanın çuvaş dilinin dialektlərində də mövcud olduğunu qeyd edir: ikiniş - ikinişi, altınış – altınışı (24, 11).

O.Bötlinq də bu fikirdədir ki, yakut dilindəki forma daha qədim olub sonralar –nç və –inç formalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur (14, 146).

V.V.Radlova görə sıra sayı göstəricisinin ən qədim forması –nı, –ni olmuşdur. O, yakutcadakı ayların adına əsasən bu fikrə gəlmişdir: altını –altınıcı (oktyabr), settinni-yeddinci (noyabr), axsını –səkkizinci (dekabr), toxsunnu-doqquzuncu (yanvar) və s. (3, 193).

D.Sinor –inci-nın ilkin formasını axtararkən qədim türçədəki *ikinti* sıra sayındakı –nti üzərində dayanmışdır, Y.Nemet və Q.Ramstedə görə sıra sayı göstəriciləri etimoloji cəhətdən sənət, peşə mənəli –çi, –ji ilə eynidir (14, 146-147). A.N.Kononovun –di//–ji//–çi formalarını III şəxsin qədim mənsubiyyət göstəricisi hesab etməsinə A.M.Şerbak qarşı çıxaraq söyləyir ki, nə qədimdə, nə də müasir türk dillərində bu formalı III şəxs mənsubiyyət göstəricisi olmamışdır (14, 147).

N.İ.Aşmarin çuvaş dilindəki *ikkemeş-ikinci, vissemes-üçüncü, tavattameş-dördüncü* sıra saylarındakı **-meş** morfemini III şəxsin mənsubiyyət göstəricisi daha qədim forma olan **-əm, -em**-in fonovariantı hesab edir: *viçem-üçüncü, toutom-dördüncü, altom-altıncı* və s. (25, 181-182). L.Ş.Levitskaya da bu fikri dəstəkləyərək **-meş** göstəricisindəki **-m** elementini “fərqləndirici –cəmlilik şəkilçisi” adlandırır, -eş-i isə ümumtürk səciyyəli III şəxs şəkilçisi –si-yə bərabər tutur (26, 48-49).

Türk dillərinin əksəriyyətində **-ınç⁴** və **-ımcı⁴** şəklində mövcud olan müasir formanın necə yaranması və hansının daha ilkin olması haqda da türkologiyada müxtəlif mülahizələr öz yerini tapmışdır. V.Banqa görə **-ımcı** daha əvvəl mövcud olub, **-ınçı** sonrakı variantdır. M.Rosenen çuvaş və köhnə özbək dillərini əsas götürərək **-ımcı** variantını daha qədim sayır. A.Şerbak V.Banqın mülahizəsini daha inandırıcı sayaraq **m→n** dəyişməsinə sonrakı proses hesab edir (14, 149). B.Serebrennikov V.Banq və A.Şerbakın mülahizələrinə qoşularaq qeyd edir ki, **-ımcı** şəkilçisi cəmlilik göstəricisi **-ım(-im)** -in üzərinə ayırıcı (ümumidən biri və ya bir neçəsi) **-çı, -çi** şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır. O, türk dillərində sıra saylarının yaranması qaydasını həmin sxemə uyğun sayır, öz fikrini təsdiq üçün sıra saylarındakı **-çı** hissəsini bəzi türk dillərində felin əmr formasını yaradan eyni formalı **-çı** ədatı ilə müqayisə edir (barçı – gəl də) və bunları eynimənşəli hesab edir (2, 129-30).

Bəri başdan deyək ki, B.Serebrennikovun bu mülahizələri morfonoloji ölçüyə heç cür sığmır. Onun çuvaş dilindəki sıra sayı göstəricisi **-meş**-dəki **m** elementini **-ımcı, -ınçı** morfemlərindəki **-ım, -ın** hissələri ilə eyniləşdirərək bunları yuvarlaq çoxluq (собирабельной множественности) şəkilçisi adlandırması və fikrini təsdiq üçün türk dilindən *birim* (bir-bir), Azərbaycan dilindən *üçəm* (üç-üç), tatar dialektlərindən *bişəm* (beşdən biri) kimi nümunələrə istinad edib buradakı **-m** elementini də çoxluqdan ayırma göstəricisi kimi təqdim etməsi inandırıcı görünür. Ən azı ona görə ki, türk dillərinin bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycan dilində də saylara qoşulan bu şəkilçi onlarda təkə çoxluq və ya çoxluqdan ayırma mənası deyil, daha çox tərz, hərəkətlə bağlı əlamət və ad məzmunu yaradır. Məsələn, Qoyun *üçəm* balaladı. O boyda meşədə **təkəm**-seyrək bir-iki ağac qalmışdı. Atını **dördəm** (dördnala) çapıb uzaqlaşdı.

Haqqında bəhs edilən **-ım, -m, -ın, -n** şəkilçiləri türk dillərində iki əsas mənaya xidmət edir, ya qoşulduğu sözlərdə yiyəlik – mənsubiyyət məzmunu yaradır, ya da müxtəlif nitq hissələrindən ad bildirən sözlər düzəldir. Məsələn;

- a) gözüm, əlim, ayağım, üçüm, beşim, atam, anam, ağrım, acım və s.
- b) dözüüm, ölüm, itim, görüm, bakım, yaşam, önəm, uçurum;
- c) əkin, biçin, səpin, axın, talan və s.

Sıra saylarında da bu qayda özünü doğruldur, yəni bunlarda da əvvəlcə sayın üzərinə **-ım, -ın** bufer-keçid addüzəltmə morfemləri əlavə olunur, sonra isə sayın sırada yerini əlamətləndirməyə xidmət edən **-çı(-cı, -çe, -ji, -çi, -si)** şəkilçisi artırılır: birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı və b.k Funksional və

formal baxımdan dözümcül, ağımtıl və birimci (l) sözlərinin arasında elə də bir fərqi olmadığını göz qabağındadır.

Sıra saylarının yaradılmasında çox geniş yayılmış bu qaydadan kənar formalar da mövcuddur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yakut dilində bu forma –is, –is, –üs, –us, –s şəklindədir: ikkis, ühüş, törtüs. Türkmən dili dialektlərində, qaraqalpaq dilində və qədim türkcədə sıra saylarının **birlenji, altılanşi, ekilenji, tortulançı** kimi formalarına da rast gəlinir (14, 145). Tuvin dilində isə sıra sayı yaratmaq üçün say köklərinə –k₁, –k₂, –k₃, –k₄, –q₁, –q₂, –q₃, –q₄ şəkilçiləri artırılır: birqi, uyuqi, üşkü, dörtkü, beşki və s. Bu cür sıra sayı yaratma qaydası düzəltmə sifət yaratma qaydası ilə tam uyğun gəlir: sonku, əvvəlki, axşamkı, başkı, qabaqkı, onunku və s. Nümunələrə diqqət etdikdə görmək olur ki, burada **–k₁** morfemi **–cıl** və **–c₁**-ya tam adekvat bir funksiyada çıxış edir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, həm müstəqil, həm də tərkibi şəkilçilərin bir hissəsi kimi (–dak₁², –ink₁⁴), –k₁⁴-da –cıl (–cıl) şəkilçisinin derivatları sırasındadır. Dilçilikdə ç→k, s→k keçidinin mümkünlüyü artıq çoxdan öz təsdiqini tapmışdır (10, 105, 111). –cıl-in digər derivatları kimi –k₁⁴ da həm müstəqil, həm də tərkibi şəkilçilərdə əşyanı, hadisəni, məkanı, zamanı, hərəkəti və s. əlamətləndirə bilər: dünənki, axşamkı (zaman), evdəki, yoldakı (məkan), səninki, atanınki (əşya), yanakı, çəpəki (hərəkət) və s.

Sual əvəzlilərinin tərkibində –k₁ morfemi –s₁, –ş₁, –ç₁, –z₁, –g₁ kimi fonovariantlarda işlənir: hansı (Azərb.), hankı (türk), kaysı (noqay, uyğur, tatar), xayısı (türkmən), xayızı (xakas), xaşe (çuvaş), kançı (şor) və b.k.

Beləliklə, türk dillərində arxetipləri –çıl⁴, –cıl⁴, –sil⁴, –cır⁴, –til⁴, –tır⁴ kimi mövcud olan morfem sonrakı inkişaf fazasında forma və funksional baxımdan genişlənərək –c₁⁴, –ç₁⁴, –s₁⁴, –ic₁⁴, –inc₁⁴, –k₁⁴ və s. kimi şəkillərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Deny J. Grammaire de la langue turque (dialekte osmanlı), MDCCC XX, Paris, 1955
2. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Из-во «Маариф», Баку, 1978.
3. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, морфология, Из-во АН СССР, М., 1956.
4. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2010.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, III, ч.1, С.Петербург, 1905.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, ч.2, С.Петербург, 1899.
7. Əskər Ramiz. Qutadğu Bilig. Bakı, “Elm”, 2003.
8. Əsirəddin Əbu Nəyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Azərnəşr, Bakı, 1992.
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. “Maarif”, Bakı, 1968.
10. Cəlilof F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. “Maarif”, Bakı, 1988.
11. Ergin Məhərrəm. Türk dil bilgisi. “Народная просвета”, Sofya, 1967.

12. Мирза Казым-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, изд.2, Казань, 1846.
13. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk (Tərtibçi: R.Əsgər), I c., “Ozan”, Bakı, 2006.
14. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). «Наука», Ленинград, 1977.
15. Севордян Э.В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке. «Наука», М., 1966.
16. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), “Maarif”, Bakı, 1983.
17. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). “Maarif”, Bakı, 1982.
18. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД, Ташкент, 1955.
19. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. ADU nəşri, “Maarif”, Bakı, 1990.
20. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk (tərtibçi R.Əsgər), II c., “Ozan”, Bakı, 2006.
21. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
22. Əsgər Ramiz. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri, Bakı, 2008.
23. Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. М., 1938.
24. Матвеев Т.М. Некоторые особенности чувашских числительных /В кн. Вопросы чувашского языка. Лит. И искусств.). Чебоксары, 1960.
25. Ашмарин Н.И. Материалы для исследования чувашского языка, Казань, 1898.
26. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. М., 1976.

Света Новрузова*

М.Ф.АХУНДОВ О ПРОБЛЕМАХ ТЕРМИНОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Язык является постоянно развивающимся, обогащающимся социальным явлением, связанным с культурным, экономическим, социальным научным уровнем развития народа на всех этапах его существования. Язык нельзя рассматривать как категорию оторванную от общества, народа, поскольку в нем отражается уровень развития общества и народа, говорящего на нем. Поэтому структурно-грамматическая система языка и составляющие эту систему относительные ярусы, отдельные слова, отражают факты истории человечества, его культуру.

---

* *Novruzova Sveta – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.*

Экономические, дипломатические, научно-технические связи азербайджанского народа с другими народами, а также исторические взаимосвязи различных культур оставили заметный след в становлении азербайджанского литературного языка, в частности, в развитии и формировании его лексического состава. И естественно процессе словоупотребления носил взаимный характер.

По мере развития капитализма в Азербайджане наблюдается определенный прогресс в области просвещения, в школах начинают изучать светские науки, преподавать русский и другие европейские языки.

Азербайджанский язык, завоевав право на гражданство и став неотъемлемой частью национальной культуры, стал формироваться как литературно-письменный язык, отражающий уровень просвещения, образования, искусства, науки.

В этот период начинается более интенсивное употребление слов русского и европейского происхождения в азербайджанском языке, что несколько ограждает вхождение арабо-персидских слов, все чаще употребляются русские и европейские заимствования в результате чего они привлекают пристальное внимание.

Острая борьба в русской критике за реализм, происходившая в 30-х - 50-х годах XIX в. между реакционными критиками-сторонниками «чистого искусства», защищавшими интересы господствующих и привилегированных слоев общества, и передовыми общественными и литературными деятелями, которые, выражая прогрессивные мысли и стремления эпохи, распространяли в стране демократические и социалистические идеи и, защищая интересы трудового народа, стояли за правдивость, демократизм в русской литературе, - показала Ахундову роль критики в развитии реалистического искусства и прогрессивной общественно-политической мысли русского народа середины XIX в.

Историческая роль русского языка и русской периодической печати в популяризации национальных литератур была наглядно доказана еще в XIX начале XX веков творческой деятельностью азербайджанских классиков А.Бакиханова, И.Куткашенский, М.Ф.Ахундов, А.Саххата, Н.Нариманова, Ф.Кочарли. Их мысли и суждения, касающиеся научно-теоретических проблем языкознания, перевода и по сей день не утратили своей значимости.

Особенно важное место в истории развития общественно-политической и философской мысли и литературы в Азербайджане занимает Мирза Фатали Ахундов – родоначальник реалистической литературы, начинатель драматургии, первый литературный критик. Он был выдающимся мыслителем, философом-материалистом, демократом-просветителем, первым реформатором арабского алфавита, пламенным патриотом, неутомимым борцом за дружбу между народами.

В своих произведениях М.Ф.Ахундов смело выступал против монархического строя, резко нападал на основы религии ислама –идейного оплота старого мира и защитника феодальных порядков и предрассудков. Всем своим творчеством Ахундов боролся за счастье и свободу народных масс, стремился поднять политическое и национальное сознание народа.

Великий азербайджанский писатель – демократ М.Ф.Ахундов уделял особое внимание вопросам родного литературного языка.

Весьма ценны высказывания Ахундова об азербайджанском языке. Ахундов в своих трудах и письмах неоднократно резко выступал против засорения азербайджанского языка трудными и чуждыми широкому населению арабскими и персидскими словами и выражениями.

Говоря о влиянии арабского и персидского языков на азербайджанский язык, Ахундов в статье «Наша критика взглядов Суаби Эфенди» писал: «Арабы, завоевав наши страны, принудили нас принять их религию. Они перемешали свой язык с нашим. Чтобы читать и понимать наши книги, мы принуждены изучать арабский язык и его грамматику. По этой причине, чтобы понимать книги, написанные на фарсидском языке надо знать два языка. Чтобы понимать книги, написанные на тюркском языке, надо знать три языка».

На протяжении всей жизни борясь за изменение алфавита, М.Ф.Ахундов всегда предвидел трудности перевода новых терминов, иноязычных слов, имен и их написание.

М.Ф.Ахундов неоднократно возвращался к мысли о том, что для изучения различных научных дисциплин, профессий необходимо создание так называемого дома науки «Академия», где будут собраны лучшие умы, знатоки, на которых будут возложены переводы научных трудов европейских авторов на арабский, персидский, турецкий языки. И тогда народа ислама смогут изучать их труды, приобщиться к современной науке.

Начиная с 40-х годов XIX в. и до конца жизни М.Ф.Ахундов горячо боролся за развитие азербайджанского языка, за его очищение от трудных и напыщенных слов и выражений персидского и турецких языков. Он требовал, чтобы современные азербайджанские писатели и образованные люди создавали свои произведения, письма и работы на общенациональном языке родного народа, чтобы всё население грамотное и неграмотное – могло легко понять их суть и содержание. Ахундов предлагал также писать арабские, персидские и турецкие слова, прочно вошедшие в общенациональный азербайджанский язык так, как их произносят широкие массы народа.

Отставание в области науки исламских народов М.Ф.Ахундов видел именно в отсутствии образования. Писатель подчеркивал, что исламский алфавит не дает возможности правильного написания названий стран, городов и др. географических наименований. Ни в одном из наших трёх

языков (арабский, персидский, турецкий) не употребляются научные термины, а это в свою очередь приводит к вынужденному сохранению терминов европейского происхождения в неизменной форме.

В произведениях М.Ф.Ахундова использованы наряду с арабо-персидскими терминами также слова русского и европейского происхождения. Например: *əşar, tüəra, fənni-sərf, fənni-nəhv, ismi-fail, zəmir, vəhdət-i-vücut, ziraət, qərardad, politik, svilizasiya, literatur, silist*.

Есть случаи параллельного употребления: *despot-müstəbid, revolyusiya-inqilab, teatr-tamaşaxana, sud-divan, student-tələbə, xəstəxana-leçebnitsa, müstəntiq-silistçi, qeyrətmənd-patriot*.

Драматические произведения М.Ф.Ахундова также богаты терминами, например: *əczayi-əsrariyyə, cismi-məyə, qibleyi-aləm, dövləti-əliyyə, müxtəsəri-kəlam, məşvərət-xana, hükməna*.

В своем философско-художественном произведении «*kəmalüddövlə məktubları*» писатель-демократ использовал различные философские, юридические, политические, исторические термины, характерные и для арабо-персидского и для русского и европейского языков. Например: *qaidə, qüvveyi-cazibə, möcüzat, elmi-hücum, mövcudit, elmi-təbiət, fələk, küll, əczi; literatur, svilizasiyon, pərevorot, proqres*. В предисловии автор отмечал, что в процессе работы столкнулся с большими трудностями при передаче слов европейского происхождения и пришлось дать пояснение к таким словам.

Великий азербайджанский писатель – демократ М.Ф.Ахундов, руководствуясь в своем творчестве перспективами развития лексики азербайджанского языка, впервые обосновал функциональный статус в родном языке таких слов-терминов как *деспот, философ, телеграф, актер, фанатик, фанатизм, парламент, либерал, прогресс, этнография* и т.д.

В первой азербайджанской газете «*Əkinçi*» («Пахарь») (1875-1877) широко употреблялись, в соответствии с традициями Ахундова, слова европейского происхождения. В ней, в частности, было выявлено около 160 заимствованных иностранных слов, попавших в азербайджанский язык из русского языка.

М.Ф.Ахундов был сторонником обогащения азербайджанского языка научно-техническими словами русского и европейского языков, если их невозможно было заменить словами родного языка. Сам Ахундов впервые в истории азербайджанской литературы и языка очень уместно заимствовал многочисленные научно-технические термины и слова из русского и западноевропейских языков. В качестве примеров можно привести следующие слова: поэзия, политика, либерал, переворот, университет, наука, лодка и др. Впоследствии большинство этих слов прочно вошло в общенародный язык Азербайджана.

Высказывания Ахундова о языке и его произведения сыграла огромную роль в развитии азербайджанского литературного языка и азербайджанской литературы.

Sima Quliyeva*

TÜRK DİLLƏRİ TERMINOLOGİYASININ ORTAQ STANDARTLAŞDIRILIMASI MƏSƏLƏSİ

Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra türk xalqlarının bir-biri ilə yaxınlaşması üçün yeni imkanlar yarandı. Bu yaxınlaşmanın əsas səbəblərindən biri SSRİ-i dağılanda onun tərkibindəki türkdilli müttəfiq respublikaların müstəqil dövlətlərə çevrilməsi, Türkiyə ilə iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi və digər sahələrdə əməkdaşlığa başlaması oldu. Yeni yaranmış suveren türk dövlətləri müstəqil siyasət yürütməyə başladılar. Əlbəttə, SSRİ-dən qopub ayrılmış respublikaların suverenliyinin ilk dövrlərində yaxınlaşma bir qədər zəif gedirdi. Buna Rusiyanın yürütdüyü siyasət təsir edirdi. Lakin tədricən bu maneələr də aradan qalxdı. Beləliklə, türkdilli dövlətlərin yaxınlaşması prosesi sürətlənməyə başladı. Yaxınlaşma türkdilli dövlətlərin əlifba və dil sahəsində islahatlar aparmasına güclü təsir göstərdi. Məsələn, Azərbaycanda kiril əsaslı əlifba latın əlifbası ilə əvəz olundu. Türk dövlətləri üçün ortaq əlifbanın yaradılması məsələsi qoyuldu. Bununla bağlı xüsusi elmi konfrans təşkil olundu, ortaq əlifba layihəsi yaradıldı. Elə bu dövrdə «ortaq türkcə» ideyası da ortaya atıldı. «Ortaq türkcə ideyasını zaman özü yaratdı və tez bir zamanda onu çeşidli elmi toplantıların - qurultayların, konfransların, bilgi şələnlərin (simpoziumlarının) müzakirə mövzusunda çevrildi. Bu toplantılara misal olaraq, 1992-də keçirilən birinci sürəkli dil qurultayının (Ankara, may) Türk dil Qurumu qurultayını (İstanbul-Ankara, sentyabr-oktyabr), «Orta türk» konfransının (Daşkənd, 1992) və b. göstərmək olar. Ortaq türk dili ideyasına maraq bu gün də davam edir. Ortaq türk dili ideyasına maraq bu gün də davam edir» (1, 244).

Ortaq türk dili ideyası dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Şübhəsiz ki, burada ilk növbədə leksik sistemin formalaşdırılması məsələsi ön plana çəkilir. Dilin leksik sisteminə terminlər xüsusi çəkiyə malikdir. Müasir dövrdə terminoloji sistemlər daha sürətlə inkişaf edir. Bütün dillərdə yeni terminlər yaranır, terminoloji sistemdə alınma terminlərin sayı artır. Bu cəhət terminlərin ortaqlıq məsələsini qabartmağa imkan verir. Dil sahəsində yaxınlaşmanın bir vasitəsi əlifbaların eyni əsasa gətirilməsidirsə, digər əsas vasitə terminoloji sistemlərdə ortaqlığa, yaxınlığa nail olmaqdır.

---

*Quliyeva Sima – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Müxtəlif türk dillərində sahə terminologiyalarının bir-birinə yaxınlaşması, ortaqlaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu məsələnin həllinə həm qarşılıqlı pozitiv münasibət mövcuddur, həm də dillərin qohum olması nəticəsində dilin müxtəlif səviyyə vahidlərinin ortaqlığı, eynisistemliyi həlledici rol oynayacaqdır. Deməli, burada ortaqlaşdırma imkanları böyükdür. Bu imkanları aydınlaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan, qırğız, türkmən və özbək dillərində avtomatik idarəetməyə aid terminlərin işlənməsinə dair nümunələri nəzərdən keçirək. Məhz bu sahənin seçilmə səbəbi sovet dövründə buraxılmış altıdilli lüğətin olmasıdır (2).

Qeyd edilən mənbədən seçilmiş vektor, ventilyasiya, anod, katod, harmonika, balans, kamera, generator, aqreqat, histogram, faza, sxem, kontroller, hodoqraf, qraf, kod, diapozon, diaqram və s. terminlər dörd dilin dördündə də eyni formada işlənir. Bunun əsas səbəbi qeyd edilən terminlərin dörd dilə rus dili vasitəsi ilə keçməsidir. Nümunə kimi verilmiş terminlərin bəzilərinin nə qrafik, nə də fonetik cildində fərq qeydə alınmır. Məsələnə, diapozon, anod, katod, faza, vektor, kontaktor, montaj və s. Bu eynilik ortaqlıq üçün tam təminat verir. Yəni nümunə verilmiş terminlər, eləcə də bu qəbildən olan digər terminlər səs və fonetik tərkib baxımından eyni şəkildə olduğundan dörd türk dili üçün ortaq termin səciyyəsi daşıyır. Şübhəsiz ki, keçmiş SSRİ-də yayılmış digər türk dillərinin əksəriyyətində bu cəhət özünü göstərəcəkdir. Lakin türk dilində həmin terminlərin rus deyil, ingilis dilindən alınması fərqli cəhət yaradacaqdır. Amma elə terminlər vardır ki, onlar rus dilinə də ingilis dilindən keçmişdir. Bu tipli terminlərin türk dilində də eyni formada olmasına əsas verir. İngilis dilində «diagram» qrafik cildində olan terminin türk dilinə olduğu kimi keçməsi halında Azərbaycan dilindəki müvafiq terminlə fərq bir qrafik işarə səviyyəsində özünü göstərəcəkdir. Lakin rus dilində «diagramma» olan termin qırğız, özbək və türkmən dillərinə olduğu kimi keçmişdir: diaqramma.

Təhlil və araşdırmalardan belə bir nəticə çıxır ki, türk dillərində bütün sahə terminologiyalarında elə terminlər vardır ki, onlar tam üst-üstə düşür. Yəni həm definisiyaya, həm yazılışa, həm də səs cildinə görə bir-biri ilə eyniyyət təşkil edir.

Bir sıra terminlərdə fonetik fərqlər özünü göstərir. Azərbaycan dilində «sistem» şəklində olan termin qırğız, türkmən, özbək dillərində «sistema» formasındadır. Bu sözün rus variantındakı son «a» fonemi Azərbaycan dilində atıldığı halda, bir sıra türk dillərində saxlanmışdır. Məsələn, qırğız, türkmən, özbək dillərində bu termin «sistema» kimi istifadə edilir.

Yalnız səs cildində müəyyən fərqlər nəzərə çarpan terminlər də müəyyən çoxluq təşkil edir. Modulyasiya termini Azərbaycan, qırğız, türkmən dillərində eyni formada işlənir. Hər üç dil bu termini rus dili vasitəsi ilə almışdır. Özbək dilinə də termin rus dili vasitəsi ilə keçsə də qismən dəyişdirilmişdir. Terminin tərkibindəki affiks morfeim özbək dilinin vahidi ilə əvəz edilmişdir: avtomodullaş.

Türk dillərində istifadə olunan alınma terminlər arasında affiks morfeim səviyyəsində fərqləri olan terminlər kifayət qədərdir. Fərq bəzən bir, bəzən bir neçə dildə qeydə alınır. Eyni zamanda, fərqi müxtəlif türk dillərində olması halları da

az deyildir. Əgər modulyasiya terminində fərq özbək variantındadırsa, “conservative network” terminində birinci komponentin fərqli işlənməsi qırğız dili variantında müşahidə olunur: konservativ bənd (Azərbaycan), konservativdüyü zveno (qırğız), konservativ zveno (türkmən, özbək). İkikomponentli və ya söz birləşməsi şəklində olan bu terminə Azərbaycan dilində ikinci komponent dilin öz leksik vahidi ilə əvəz edilmişdir (bənd). Digər üç dildə isə ikinci komponent də rus dilindən olduğu kimi götürülmüşdür. Söz birləşməsi şəklində olan terminlərdə belə hallar müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Məsələn, kontaktlı tranzistor (Azərbaycan), kontaktuu tranzistor (qırğız), kontaktlı tranzistor (türkmən). Kontaktlı tranzistor (özbək); kontakt səthi (Azərbaycan), kontakt beti (qırğız), kontakt üsti (türkmən), kontakt sathı (özbək); kompleks müstəvi (Azərbaycan), komplekstüü teqizdik (qırğız), kompleks tekizlik (türkmən), kompleks tekislik (özbək); kompleks kök (Azərbaycan), komplekstüü tamır (qırğız), kompleks kök (türkmən), kompleks ildiz (özbək) və s. Belə tnumunələri kifayət qədər artırmaq mümkündür. Zənnimizcə fərqli formaların toplanıb qruplaşdırılması terminoloci səviyyədə ortaqlaşdırma işinin birinci mərhələsi ola bilər. Çünki ortaqlaşdırma fərqlərin maksimum aradan qaldırılmasını tələb edir. Belə bir məsələnin həlli, şübhəsiz ki, türk dilləri üçün ortaq terminoloci standartların yaradılması ilə mümkündür.

Terminologiyanın, o cümlədən elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün ədəbiyyatlarda və sənəd növlərində terminlərin birmənalı başa düşülməsini və qeyd olunmasını, terminlər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Terminlər müəyyən sahəyə aid olmaqla yanaşı, onlar başqa sahələrdə də istifadə olunur. Müasir dövrdə ayrı-ayrı elmlərin inteqrasiyası, eləcə də differensiasiyası bir sahəyə aid terminin yaxın və fərqli sahələrdə işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Bu cəhət sahə terminologiyalarında terminlərin mənalılarının düzgün təyin edilməsini, onların yazılış və tətbiqində vahid normaların gözlənilməsini tələb edir. Eyni zamanda, terminlər standartlaşdırma üzrə işlərdə və ya bu sahə işlərinin nəticələrində də istifadə olunur. Belə terminlərin standartlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir: 1) termin və onun tərifinin standarda müasir elmi bilik və texniki inkişaf səviyyəsinin qeydə alınması; 2) milli dilin və beynəlxalq elmi-texniki terminologiyanın uyğunlaşdırılması, onların uyğunluğunun və müvafiqliyinin təmin olunması; 3) informasiya sistemlərində leksik vasitələrin əlaqələndirilmiş və razılaşdırılmış inkişafının təmin olunması; 4) sahə terminologiyalarına aid ədəbiyyatlarda istifadə edilən terminlərdəki qüsurlu cəhətləri, çatışmazlıqları aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması (3).

Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılması beynəlxalq, regional, respublika və sahə səviyyələrində aparılır. Terminologiyanın standartlaşdırılması zamanı beynəlxalq təşkilatların terminoloci standartlarından və lüğətlərindən istifadə olunur. Türk dilləri terminologiyasının ortaq standartlaşdırılması məsələsi

regional standartlaşdırmaya yaxın olsa da, ondan kənara çıxır. Türk dilləri terminologiyasının standartlaşdırılması dövlətlərarası standartlaşdırmaya daha çox uyğun gəlir. Bu məsələnin qoyuluşu və onun vahid mərkəzdən idarə olunması mümkündür. Ortaq standartlaşdırma məsələsi ortaq türk dili probleminin tərkib hissəsi kimi götürülə bilər.

Standartlaşdırma üzrə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir və bu təşkilatlar sahə terminologiyalarının standartlarını yaradır, standartlaşdırma üzrə ümumi tövsiyələr hazırlayır. Standartlaşdırma hər bir dövlətdə müəyyən qurum və ya təşkilat, komitə və ya nizirlik tərəfindən həyata keçirilir. Türk dilləri terminologiyasının ortaq standartlaşdırılması dövlətdaxili müvafiq qurumların həmin məsələ üzrə fəaliyyətini əlaqələndirməsi zəminində həyata keçirilərsə daha optimal nəticələr əldə olunacaqdır.

Standartlaşdırma mərhələli prosesdir. Bu proses terminologiyanın nizama salınmasını və unifikasiyasını tələb edir. S. Sadıqova yazır: «Dilin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminologiyanın sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralingvistik xarakter daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların geneoloji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, geniş təhlil olunsa da, terminologiyanın nizama salınması öz həllini gözləyən problemlərdəndir.» (4, 347).

Müstəqil dövlətdə terminlərin unifikasiyası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Avropa ölkələri ilə əlaqələr, türk xalqları ilə yaxınlaşma eyni anlayışı ifadə edən sözlərin bir neçə dildən alınaraq termin kimi işlənməsi Azərbaycan və digər türk dilləri materiallarında da müşahidə olunan hadisələrdən biridir.

Terminlərin standartlaşdırılması zamanı standart kimi bir termin qəbul edilir. Həmin terminin paralel variantı isə qeyri-standart termin kimi qeydə alınır. Normativ sənədlərdə terminin standart variantının istifadə edilməsi zəruri tələbdir. Qeyri-standart termin isə məqalə və monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda istifadə oluna bilər.

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini əhatə edir. Bir qayda olaraq, sahə, sahələrarası və buna oxşar tam və unifikasiya olunmuş terminologiyalar standartlaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı, Gənclik, 2003.
2. Русско – англо – азербайджанско – киргизско – туркменско - узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку, Элм, 1977.

Afaq Məmmədova*

KARAÇUN YOXSƏ DED MOROZ

Söz, leksem Allahın insana bəxş etdiyi möcüzələrindən biridir. Yer üzündə bu möcüzə yalnız insanlara məxsusudur. Söz öldürə, yaşada, yüksəldə və ya yerlərə vura bilər istənilən adamı. İtməkdə olan bir söz mənfə (əgər pis sözdürsə) və müsbət (əgər yaxşı sözdürsə) enerji ilə qidalanaraq illər və əsrlər boyu tarixin çətin yollarından keçərək günümüzdə qədər gələ bilmisə, bu onun gücünün böyüklüyünü göstərir. Belə sözlərdən biri də *karaçun* leksemidir. Qədim slavyanların bayramlarının adında və bir neçə toponimik vahiddə özünü qoruyan türk mənşəli *karaçun* sözü.

Ümumiyyətlə, slavyan - türk dil əlaqələrinin qədimliyi, yüzlərcə türk sözlərinin slavyan dillərində, ad və soyadlarında, toponimikada qaldığı haqqında bir çox elmi əsər, məqalə yazılmışdır. Bunu istər rus dilçiləri, istərsə də digər xarici ölkələrin alimləri təsdiqləyir (1; 2; 10; 11; 17; 18; 20 və s. bu siyahını istənilən qədər artırmaq olar). İlk dəfə rus dilinin lüğət fondunda türk sözlərinin varlığı haqqında yazı XVIII əsrdə, daha dəqiq desək, 1769-cu ildə "Podensina" satirik jurnalında, elə rus dilçiləri tərəfindən ortaya qoyulmuşdur. Jurnalda Vasiliy Tuzov rus dilində şərq dilləri ilə səsleşən sözlərin siyahısını vermişdir (Bax: 4; 364-374). Daha sonra rus dilində türk sözləri haqqında mübahisələr və müzakirələr artdıqca bir-birinin ardınca adı keçən mövzuda yazılar yazılmağa, kitablar çap edilməyə başlanır. Türklərin yalnız rus dilinə deyil, slavyan tarixinə, etnogenezinə, mədəniyyətinə müxtəlif yönərdən müdaxilələri olmuşdur. Bu, normal və təbii haldır. Çünki, türk tayfaları ilə slavyanların əlaqəsi çox qədimlərə gedir.

II əsrdən başlayan Böyük Köç hunların qərbə doğru hərəkəti ilə nəticələnir. V əsrdə hunların böyük hökmdarı Atilla ilə böyük bir əraziyə sahib olduqlarını bütün tarixçilər təsdiq edir (şək.2). Bu dövrdə hun-qot mharibəsində slavyanların hunlar tərəfində olduğu haqqında da məlumat vardır (8;). Atillanın ölümündən sonra hunlar hakim olduqları ərazilərdən yavaş-yavaş sıxışdırılrsa da, XI əsrdə qırçaqların Volqadan Dunaya qədər yerləşmələri slavyanlarla yenidən əlaqənin bərpa edilməsi demək idi. "İpatyevskaya letopis"də (1152-ci il) Dəşti-Qırçaq (Qırçaq Çölü) haqqında belə məlumat verilir: "Вся половецкая земля, что иже между Волгою и Днепром".* (6; 455) Deməli, indi slavyanların yaşadığı

---

*Məmmədova Afaq - Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

*Volqa və Dnepr arasındakı torpaqlar qırçaqlarıdır

yerlərdə uzun müddət türk tayfaları yerləşmiş və əlbəttə, yerləşdikləri yerlərdə türk adlarının, türk sözləri, adət və ənənələrinin qalması da normal bir haldır.

şək.1

Türklərin özləri ilə gətirdikləri bayramlardan biri də Kara Kün bayramı idi. Ümumiyyətlə, qışın başlaması türklər üçün çətin günlərin başlaması demək idi. Çünki torpaqla bahəm yaşayan və əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan türklərdə qışın sərtliyi yemlərin yetərli olmamasına, heyvanların arıqlamasına, xəstəliyinə, ölümünə gətirib çıxarırdı. Və elə buna görə də, ən sərt qışın gəlməsi, indi də bütün türklərin xalq dilində işlədilən qaragünün (pis, bədbəxt gün) gəlməsinə bərabər idi. Məsələn, başğırdlar ev heyvanları və ev quşları ilə bağlı işlərini qışın gün dönümünə, yəni dekabrın 20-25-nə qədər bitirməyə çalışırdılar. Qışın bu günlərinə isə xalq arasında Kara Kün “qara gün” deyirdilər (16; 154-167).

Slavyanlar da qədim zamanlarda dekabrın 12-də (yeni təqvimlə dekabrın 25) miladi oruc və ya gün dönümü bayramını keçirirdilər. Bu bayram Karaçun adlanırdı. İlk dəfə Karaçun adına Novqorodun tarixi və qədim rus torpaqları ilə bağlı mühüm məlumatları əks etdirən “Novqorodskaya letopis”də rast gəlirik: “В лето 6651 {1143}. Стояше вся осенина дъждева, от Госпожина дни до Корочюна, тепло, дъжгь...”^{**} (13; 15).

Kimdir bu Karaçun və sözün etimologiyası haqqında hansı fikirlər var? Əfsanəyə görə, ilin ən soyuq və gündüzün ən qısa günü qəzəbli Tanrı - Karaçun hakimiyyəti əlinə alır. İnanca görə, məhz Karaçun gündüzü qısaldaraq dünyanı qaranlığa qərq edir.

Əslində, Karaçun sözünün etimologiyası göz qabağındadır, yəni türk dillərindən heç olmasa birini bilən insan, yuxarıda qeyd edilən inancı özündə əks etdirən sözləri düşünmədən görər (Karaçun = qara /kara + gün/kün/ çün). Ancaq

^{**}6651 (1143)-cü il. Bütün payız, Karaçuna qədər, yağış yağırdı və isti idi.

təəssüflər olsun ki, bir çoxları “hər sözü türklərə aid etməyə” prinsipindən çıxış edərək bu sözü latın, slavyan, rum dillərinə süni yolla, zorla calamaq istədikləri üçün sözün etimologiyası haqqında uzun müddət dəqiq bir fikir söylənməmişdir. Məsələn, F.A.Brokqauz və İ.A.Yefronun “Ensiklopedik lüğəti”ndə *koruçun* sözünün mənasının hələ bilinmədiyini haqqında bilgi verilir, daha sonra müxtəlif dilçilərin bu leksem haqqındakı fikirləri qeyd edilir. Belə ki, A.A.Potebnya *koruçun* leksik vahidini latıncadakı *adventus* (miladi oruc) sözünün tərcüməsində görür və onu *kraçiti*, *krak* (addım, ayaq) sözlərinə aid edir.* Q.Şuxard *kraçun* və *koraçun* sözlərinin yalnız velikrosslar, malorosslar, slovak və serblərin dilində rast gəldiyini qeyd edərək (bu səhv fikirdir, başğırdlarda *kara kōn* bayramı haqqında yuxarıda məlumat verilmişdir - M.A.) bu sözün slavyan kökənlı deyil, rumlardan alındığını düşünür (5). M.Fasmer isə sözün rum mənşəli olduğu fikrinin özünü doğrultmadığını yazır, “çünki bu söz daha erkən abidədə, “Novqorodskaya letopis”də işlənmişdir” (9;336). İvanov V.V. və Toporov V.N. *karaçun* sözünün etimologiyasının aydın olmadığını yazırlar və daha sonra həmin sözün etimologiyası haqqında bir neçə ehtimal göstərilər: latıncadakı *quartumjunium* “böyük, dördüncü oruc” leksemindən alındığını (müq.et.: latıncadakı sözün kökü *kolyada*); “addımlamaq” mənalı feldən törədiyini (serb.-xorvat *kraçati* və s.) - “addımlayan gün”, bundan çıxış edərək “keçid günü, gün dönümü”; albancadakı *kerçum* “kötük” sözündən alındığını: miladi odun (7;623).

Hətta lüğətlərdə bu sözün ikinci, “son, ölüm” mənalərini ifadə etməsi də, *karagün* sözünün türk dillərindəki hərfən tərcüməsinə uyğun gəlir. Məsələn, “Noviy tolkoviy slovar russkoqo yazıka” lüğətində *karaçun* sözünün (смерть, гибель) “ölüm” mənası göstərilir (12), S.İ.Ojeqov və N.Y.Şvedovanın redaktorluğu ilə çap edilən “Tolkoviy slovar” kitabında *karaçun prişyolkomu* - “смерть, погибель пришла” (15) (ölüm gəldi); V.İ.Dalin lüğətində bu sözün mənası «капут, конец, смерть, гибель, извод» (19) (son, ölüm, tələfat) mənalərində verilib; D.N.Uşakovun lüğətində də *корочун / карачун* «внезапная смерть, конец. Тут ему и корочун пришел» (3) (qəflətən ölüm, son. Burada ona *karaçun* gəldi=öldü).

Karaçun sözünə toponimlərdə də rast gəlirik. Məsələn, *Karaçun* kəndi (Rusiya Federasiyası, Ramon rayonu, Voronej vilayəti), *Karaçun* dağı (Ukrayna, Slovyansk şəhəri), *Karaçun* su anbarı (Ukrayna, Krıvoy Roq şəhəri), *Karaçun* meşəsi (Rusiya Federasiyası, Kursk vilayəti) - (bax şəkil 2)*. Əgər verilmiş xəritələri müqayisə etsək (şək.1 və şək.2), müasir dövrdə Ukrayna və Rusiya

---

*Rus kitablarında, lüğət, məqalə və qəzetlərində *karaçun* sözü haqqında yazanda mötərizədə bu sözün ikinci adının *Çernoboq* olduğunu yazırlar. Deməli, *kara* sözünün, elə xalq arasında, artıq təbii yolla tərcümə olunaraq *çyorniy*, *çerno* (yəni qara) formasını aldığını görə-görə bəzi dilçilərin yenə də, sözün kökünün *krak* (addım) və ya *korotkiy* (yəni qısa) leksemi ilə zorla əlaqələndirmək istəmələri absurd deyil mi?

*Xəritədə, adı keçən yerlər qırmızı nöqtə ilə işarələnmişdir

ərazisində rast gəlinən Karaçun adlı toponimik yerlərdə uzun illər türklərin hegemonluğunu görürük.

Çox vaxt yer, çay, meşə, dağ və s. formasına, görünüşünə və ya orada baş vermiş hadisələrə uyğun olaraq adlandırılır. Elə buna görə də, adı keçən yerlərin bəzində Karaçun mənasına uyğun olaraq qorxulu, mistik hadisələrin baş verməsi təsadüfi deyildir. Məsələn, Kursk vilayətindəki Karaçun meşəsi qorxulu meşələrdən sayılır və insanlar ora getməkdən çəkinirlər. Meşəyə gedib qayıtmayanlar, qayıdıb dəli oanlar haqqında bir neçə məqalə də yazılmışdır. Yəni meşə, hər baxımdan öz adının mənasını doğruldu.

Karaçun kəndinin adı haqqında da maraqlı fikirlər var. Belə ki, tarixçi V.P.Zaqorovskiy, ölkəşünaslar V.A.Proxorov, N.V.İlyinskiy və başqaları *karaçun* sözünün türkcədəki *kara* sözündən yarandığını vurğulayır, lakin ikinci tərəfi izah etməkdən çəkinirlər. Eyni zamanda bir çoxları kəndin adının yaranmasını monqol-tatar hücum ilə əlaqələndirdikləri halda, bəziləri bununla razılaşmır, bir neçə tarixi faktlara əsaslanaraq *Karaçun* kəndinin adının monqol-tatar hücumundan çox-çox əvvəl, VIII-IX əsrlərdə yarandığını yazırlar (14).

Bütün bu yuxarıda dediklərimizə tarixi aspektdən baxsaq, türk-slavyan əlaqələrinin çox qədimlərə getdiyini, *karaçun* leksemi ilə bağlı coğrafi areallarda isə qədim türk damğasının nə qədər dərin olduğunu görürük.

Beləliklə, uzun müddət türklər, sonra slavyanlar arasında məşhurlaşmış Karaçun personajı və Karaçun bayramı I Pyotrun Yeni İl haqqında qanunundan sonra arxa plana keçir.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, məqaləni yazmadan öncə müxtəlif yazılar oxudum. Məni maraqlandıran bir sual var idi, oxduğum məqalələrdə rus dilçiləri slavyan dillərində, toponimlərinə yerləşmiş xeyli türk sözlərinin varlığını öz yazılarında, uzun siyahılarla göstərdikləri halda, nə üçün *karaçun* sözünü (yəni belə baxanda, bir dənə sözlə nə olacaq deyər düşünürdüm, yəzlərlə sözün türkcə olduğunu qəbul edirlərsə, bu da olsun yüz bir) süni də olsa, başqa dillərə aid etmə istəyini anlamağa çalışırdım. Və anladım. Karaçun adı bir söz deyil çünki. Bu sözün arxasında duran böyük bayram, mədəniyyət və xalq kütləsi var. Çünki bu, əslində türklərin hələ tanrıçılıq dönmindən qalan bayramıdır və slavyanlar tərəfindən də

mənimsənilən personaj daha sonralar adını dəyişdirərək Ded Moroza çevrilir. Əlbəttə, hər bir əşyanın, şəxsin, yerin, bayramın adını dəyişdirə bilər insan, lakin o adın altındakı ilkin mənanı, kökünü yox edə bilməz. Bax elə bunun üçün, tarixi sünüləşdirməyə, dəyişməyə, türklərin əleyhinə yazmaq istəyənlərə Karaçun özü “kömək olsun”.

ƏDƏBİYYAT

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М, 1979
2. Баскаков Н.А. Тюркизмы в восточно-славянских языках. М, 1974
3. Большой толковый словарь современного русского языка. В 4-х томах. Под ред. Ушакова Д.Н., М, 1947-1948.
4. Добродомов И.Г. Некоторые вопросы изучения тюркизмов в русском языке – Вопросы лексики и грамматики русского языка. М, 1967.
5. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. С.-Петербург, 1890-1907
6. İpatyevskaya letopis // Polnoye sobraniye Russkix letopisey. II cild, Moskva, Leninqrad, “AN SSSR”, 1950
7. Иванов В.В., Топоров В.Н. Мифы народов мира. М, 1994. Т1, с. 623
8. Гумилев Л.Н. От Руси до России. М., 2001
9. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. М., «Прогресс», 1986. Т.І-ІV, стр, 336
10. Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве».Л., 1979.
11. Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. М., Вост.лит., 1996.
12. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка под ред. Ефремовой Т.Ф. М., 2000.
13. Новгородская первая летопись старшей и младшей изводов. // Полное собрание Русских летописей. Т.3, москва, Ленинград, «АН СССР», 1950.
14. О названии села Карачун - <http://istram.ucoz.ru>
15. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., «ИТИ Технологии», 2006.
16. Розалия Султангареева Зимнее солнцестояние - начало нововремени. - Ватандаш - №1, 2012, с.154-167
17. Сулейменов О. Аз и Я. Алма-ата, «Жалын», 1990.
18. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-ата, 1976.
19. Толковый словарь живого великорусского языка Даля В.И.
20. Владимир Луценко. Тюркский фактор в истории и этногенезе украинцев их предков. // www.vlalut.narod.ru/

NƏSİMİNİN DİLİNDƏ SAYLAR

Obyektiv aləmin idrak prosesində dərk olunan gerçəkliklərindən biri kəmiyyətdir. Kəmiyyət anlayışını dildə ifadə edən əsas nitq hissəsi isə saylardır. «Kəmiyyət idrak kateqoriyası olmaq baxımından riyaziyyat elmi ilə sırf bağlıdır»(5,15). Qədim yunan filosofu Pifaqor hər şeyin başlanğıcında rəqəmlərin və onların proporsiyasının dayandığını, proporsiyanın isə harmoniya yaratdığını deyirdi. (8,211). Bu aspektdən yanaşdıqda rəqəmlər kainatın, varlığın əsas atributudursa, onları ifadə edən vahidlər də dilin əsas nitq hissələridir.

Riyazi rəqəmlərin səs cildi olan saylar müxtəlif dillərdə fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin onların «özünəməxsus cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, hər bir xalqın istifadə etdiyi miqdar sayı onun özününküdür, başqa dildən alınma deyildir. ....çox çətin hallarda başqa dillərdən alma bilir» (5,66). Bütün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində saylar bəzi kiçik fonetik fərqlərlə ən qədim dövrlərdən ilkin formalarını saxlamışdır: bir-bir, eki-iki, üç-üç, dörd-dörd, peş-beş, altı-altı, yedi-yeddi, sekiz-səkkiz, tokuz- doqquz və s..

Bədii dildə kəmiyyət, miqdar bildirən sayların bir nitq hissəsi kimi işlənmə dairəsi məhduddur. Bununla belə, onlar klassik fəlsəfi poeziyanın dilində fərqli müstəvidə iştirak edir.

Sayların işlənməsi baxımından Nəsiminin dili özünəməxsusluğu ilə seçilir. Burada saylar həm ayrılıqda-müstəqim, həm də müxtəlif birləşmələrdə işlənir, şairin kainat və dünya haqqında elmi-fəlsəfi biliklərini əks etdirir, metafizik mahiyyət daşıyır. Onun əsərlərində saylar rəmzlər, simvollar, kodlar yaradır.

Nəsiminin dilində mənşəcə milli saylarla paralel olaraq alınma saylar da işlənir: yek, du, se, çahar, nöh, şeş, bist, həşt, si və s.

Bir –başlanğıcdır. İlkidir. Birdən əvvəl isə sıfırdır. Sıfır əski əlifbada nöqtə ilə ifadə olunur. Nöqtədən şüa başlanır. Bir də ondan yaranır. Sıfır və bir yoxdan var olmanın simvoludur. Bir sayının Nəsimi dilində işlənmə dairəsi əhatəlidir. Bir həm konkret rəqəm, həm mücərrəd say, həm də ədat vəzifəsində işlənir.

Əhli-aləm ildə **bir qurban** edərlər eyd için,
Hər zaman qurbaninəm, ey **cümlə** qurban sizlərə (1,30)
Ey Nəsimi, xublarnın **bir başı** vardır, **min dili**,
Eşqilə bel bağlama bu əhdü peymansızlara. (1,30)

---

* Sadıqova Sevdə - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Bir qurban və bir baş birləşmələrində bir konkret sayı bildirir. İkinci beytdəki *min* isə çoxluq anlayışını ifadə edir.

Yığınca munca əsbabı, yeri, sən **bir kəmal** istə,

Əcəl yeli əsər **bir gün** ana **çox-çox** zəval eylər.

Birinci misrada şair çoxluğun içərisindən kamalı ayırır və bütöv yer zamanının hansısa bir gününü-əcəlin gəldiyi, hər şeyin yox olacağı günü xatırladır. Mənəvi-ruhi təkamülə səsləyir.

Daldım yenə bir bəhrə ki, ümman dəxi bilməz,

Küfrün sözünü dünyada iman dəxi bilməz (1,120)

Bir burada ikili səciyyə daşıyır: həm qeyri- müəyyən, həm də fərqli olanı bildirir.

Elmi-hikmətdən bilirsən, bir bəri gəl , ey həkim,

Sən Nəsimi məntiqindən dinlə, Fəzlullahı gör! (1,54)

Bir ədat vəzifəsində işlənir. Bəri gəl ifadəsinin ciddiliyini, sərtliyini, vacibliyini artırır.

Miqdar saylarından birin əlvan, rəngarəng mənə çalarları ilə işləkliyi ilk yazı nümunəmiz olan «Dədə Qorqud kitabı»nda(6) və müxtəlif dövrlərdə yaranmış ədəbi-bədii dil nümunələrində də özünü göstərir.

İki birin bölünməsindən, tamın parçalanmasından yaranır. Bölünmüşlərdən keçdikdən sonra tama-vəhdətə qovuşmaq olur. İki müqayisədir. İkidə həm də əksliklər, təzadlar var. Dünya, aləm isə əksliklərin vəhdətində dövr edir.

İki miqdar sayı Nəsimi dilində ən çox *iki aləm, iki cahan* birləşmələrində yer alır.

Cəmalın, yarəb, ey dilbər, nə taban mahi ənvərdir,

Kim anın afitabından **iki aləm** münəvvərdir.(1,47)

İki sayı aləmi konkretləşdirir: maddi yer, ilahi aləm kimi qavranmasını müəyyənləşdirir. Eyni zamanda. günəş camallı dilbərin üzünün nurunun iki aləmi işıqlandırması fikri aləmləri birləşdirir, bütövü, tamı assosiativ olaraq xatırladır.

Nəsiminin «Məndə sığar iki cahan...» qəzəlində iki sayı bütün məzmunu əhatə edir və ikidən birə-vəhdətə istiqamət verir. Bu qəzəldəki iki cahan birləşməsi bəzən yanlış olaraq ikən şəklində təqdim edilir. Əvvəl, Nəsimi əsərlərinin əski əlifba ilə nəşrində iki sözün sonunda *nun* yox, *ye* hərfi işlənmişdir(4,274). Nəsiminin oxşar məzmunlu qəzəllərinin dilində *iki cahan* ifadəsi işləkdir. Digər tərəfdən, iki cahan birləşməsi Nəsimi fəlsəfəsinin açılmasında açar ifadə kimi işlənir. *Məndə sığar iki cahan* deyərəkən şair maddi dünyanı və mənə aləmini nəzərdə tutur. Çünki insan bu dünyaya aid olan cismi və ilahi aləmə məxsus ruhu ilə iki aləmin keyfiyyətlərinin daşıyıcısıdır.

Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız,

Surət bu aləm oldu bizə, ol məkanımız (1,121)

Beytdə iki sayı yoxdur, ancaq *özgə bir cahan* birləşməsi məhz o ikinin bölünmüş hissəsidir. İkinci misrada isə ikinin tərəfləri açıqlanır: 1.yaşadığımız

surət aləmi və 2.əbədi məkanımız olan ilahi-məna aləmi. Həmin qəzəlin başqa bir beytində isə şair məhz ikini vurğulayaraq deyir: «*İki aləmdə məqsudum vüsalinə irişməkdir (1,121)*». Deməli məhz ikidən keçib birə-vəhdətə çatmaq mümkündür.

Bu **ikilik** pərdəsindən keç, hicabı rəf qıl

Gəl bu **birlik** rövzənindən bax, bu sirullahı gör (1,53)

Buradakı bir və iki saylarından düzəlmiş isimlər Nəsiminin vəhdət fəlsəfəsini daha qabarıq əks etdirir. Burada maraqlı cəhət odur ki, birlik və ikilik sözləri qrammatik cəhətdən isimdir. Ancan bir və iki sayının semantikasında ədəd funksiyası daha aktivdir.

Üç folklor və ədəbi-yazı nümunələrinin dilində hər zaman istifadə edilən saylardandır: üç yol ayrıcı, üç şərt, üç tapşırıq, üç qardaş, üç nəsnə, üç xəsalət və s.. Obrazın qarşısına üç şərtin qoyulması, personajın üç yol ayrıcında qalması, üç şərtə əməl olunması və s.kimi məqamlar mətnə xüsusi rəng qatır, hadisələrin istiqamətinin müəyyənləşməsinə, məzmun və ideyanın təqdiminə təsir edir, fikri yönləndirir. Üç həlledici, müqəddəs, aparıcı say hesab olunur.

Nəsimi yaradıcılığında üç sayından kod-şifrə kimi istifadə edir, elmi-fəlsəfi düşüncəsini, elmi biliyini bədii formanın dərin qatlarında gizlədir və bu şifrənin açılmasını arif insanlara tapşırır.

Üç əlif bir eyn ilə yazdım belə

Üç əlif bir eyn ilə gəlməz dilə

Üç əlif bir eyn ilə gəlsə belə,

Müstəid arif gərək ani bilə (1, 328)

Və yaxud:

Munca huvü hayü, munca hayü hu

Üç arıq oğlaq imiş içi quru

Nümunələrdəki üç rəmzi məna daşıyır. Qəzəllərindən birində üç konkret bölgü bildirir. Bütün qəzəl mənəvi-ruhi təkamülü tənzimləyən müxtəlif keyfiyyətlərin təqdiminə həsr olunur. Bu keyfiyyətlər üç-üç qruplaşdırılır. Şair üç sayının alınma variantından(se) da istifadə edir.

Əya mömin, gər istərsən səadət,

Özünə pişə qıl daim se adət

.....

Xoşa ol mömini pakü müvəhhid

Ki ola anda həm **üç** xəsalət.

.....

Dəxi **üç** nəsnə könlü rövşən eylər,

Həqiqət bil sən əz ruyi-iradət (1,38)

Qəzəldə sıra saylarından da istifadə olunmuşdur: *Əvvəl təbi-lətifü xülqiniku, **İkinci** həm kərəm, cudü səxavət. **Üçüncü**, olma hərgiz bivüzu sən, Yeri həq buyruğun tut, qıl ibadət.*

Nəsiminin dilində fəlsəfi məzmunla bilavasitə bağlı olan saylardan biri də dördüdür. «Orta əsr şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan klassik

ədəbiyyatında bədii və fəlsəfi anlayışların təsvirində dörd sayının müqəddəs mənasından tez-tez istifadə edilir»(2,6)

Dörd müxalif cəm olanda bil ki əsması nədir,
Elm ilə bilgil anın ismi müəmması nədir.

Dörd müxalif təsəvvüf və irfan elmindəki 4 ünsürə işarədir. Dünyanın yaranışında 4 element - hava, od, torpaq, su iştirak edir. Onlar bir-birləri ilə müxalif-əkslik yaratsa da, mahiyyətcə vəhdətdədirlər. Sufi elminə görə insanın bədənində bu üç ünsür iştirak edir və onun cismani sağlamlığını tənzimləyir(9). Azərbaycan xalqının folklor nümunələrində, adət-ənənələrində də 4 ünsürlə bağlı məqamlar (Novruz çərşənbələrinin 4 olması: yel, od, torpaq, su çərşənbələri) vardır.

XI əsr ümumtürk yazı abidəsi olan Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun «Qutadğu bilik» əsərində də dörd ünsürdən bəhs olunur.

Bu dörd yoldaş mənim nəzərimdə 4 ünsürdür
Ünsürlər düz düzülse, həyat yaranır(7,19)

Nəsimi əksliklərin vəhdətinin elmlə dərk oluna biləcəyini xüsusi vurğulayır. Dörd müxalif birləşməsinin sətiraltı mənasında torpaq, hava, od, su- maddi dünyanın əsas atributları nəzərdə tutulur.

Ərşi-münəqqaş mənəm, **çar ilə nöh, şeş** mənəm (1,37)

Varlığında, mahiyyətində çar-4 ünsürün, nöh-9uldunun, şeş-6cəhətin əlamətlərinin olduğunu deyən şair şərqi təsəvvüf fəlsəfəsində qəbul edilmiş fikrə- insanın mikrokosmos olmasına işarə edir. Qəzəlin sonunda bu fikir bir daha təsdiqlənir və özünüdərkə tamamlanır: «*Kəndi vücudunda buldu Nəsimi səni, Bildi yəqin kəndidir məzhəri-ənvari-zat*».

« Ünsürün dörd oldu, həddin şeş cəhat» misrasında isə *dörd* və *altı ünsür*, *cəhat* leksik vahidlərinin mahiyyətini açır.

Beş sayı şairin əsərlərində digər miqdar saylarına nisbətən məhdud işlənir.

Əgər **beş gündə** bu dövrən sənə əl versə, ey aqıl,
Ki şadlıq götsərər bir dəm, dönər yüz min mələl eylər.
Bənövşə, gül tamaşası qənimət bil ki, **beş gündür**,
Satır məşuqə gül hüsnün, xəridar ol bu bazarə (1,232)

Bu beytlərdə beş gün birləşməsi danışıq dilindəki *beşgünlük dünya* ifadəsinin məna tutumunu əks etdirir, maddi dünyanın fani, müvəqqəti, aldadıcı olması fikrinin fəlsəfi dərinliyini daha çevik çatdırır.

Nəsiminin əsərlərində on səkkiz min tərkibi sayı *aləm* leksik vahidi ilə işlənir.

On səkkiz min aləmə ayinə oldu surətin,

Çar ənasir surətində şəkli-insan göstərər.

Şair yaranış fəlsəfəsinin daha dərin qatlarına enir. İnsanın, 4 ünsürün, 18 min aləmin bağlılığını- bütün kainatın vəhdətini bədii dillə ifadə edir.

Çün, Nəsimi, **on səkkiz min aləmin** mövci-həqi,

Kim bu dövrü bilmədi, qoy ta çıxsa dəyyarədən (1,206)

Yar əlindən çün meyi-dilkəş gəlir,
İçəlim, həqdən nə gəlsə xoş gəlir.

On səkkiz min aləmin sirin bilən
Kəbətəyini atacaq **se şeş** gəlir(1,305)

Bir nümunədə verilən elmi-fəlsəfi məlumat digər nümunədə bir qədər genişlənir, Nəsiminin bu sirlərə vaxif olması təsdiqlənir, ancaq tam olaraq on səkkiz min aləmin sirri açıqlanmır. Sonuncu nümunədə şair hasili 18 olan «üç dəfə altı» kimi riyazi vurma əməliyyatını *se(üç) şeş(altı) gəlir* şəklində ifadə edir.

Sayların klassik poeziya dilində işlənmə üsullarından biri də əbcəddir(3,109-113) Ərəb əlifbasındakı 28 hərfin hər biri müəyyən bir rəqəmə uyğun gəlir(). «Sayların ərəb hərfləri ilə əvəz edilib işlənməsi əbcəd hesabı adlanır. Klassik şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli şəxslərin təvəllüdü, ölüm tarixi, əsərlərin yazılma və qurtarma tarixini göstərmək üçün əbcəd hesabından, xüsusilə şeir janrında istifadə edilmişdir». (2,8) Fəlsəfi poeziyada əbcəddən müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Əksər halda söz vasitəsi ilə tarixi məlumatlar verilir(sözdəki hərflərin ifadə etdiyi rəqəmlərin hesablanması), maddeyi-tarix göstərilir. Bəzən də əbcəd hesabında olan rəqəm müəyyən mənada məlumat xarakteri daşıyır, sənətkar fikrinin, əsərin məzmununun açılmasına xidmət edir.

Bir əllidir iki yüz beş Ki, qırq on yeddi hərf oldu

Bu ismi zikr edən bil Kim, yanılmadı cavabından. (1,198).

Bu beytdəki sayların nəyi ifadə etməsi ilə bağlı fikirlər fərqlidir. Bir yanaşmaya görə «*əlli, iki yüz beş, qırq* birləşməsinin say tərkibində on yeddi(17) hərf olması bədii şəkildə ifadə edilir»(2,4)

Beyti ayrılıqda yox, qəzəlin tərkib hissəsi kimi digər beytlərlə əlaqəli təhlil etdikdə başqa mənərə yaranır.

Nəsimi qəzəldə saylarla maraqlı üslubi manevr edir. Sayların iştirak etdiyi beyt möhürbənddən sonra gəlir, fikri əsas batını mənəni anlamağa, doğru cavabı tapmağa yönəldir. Beytin birinci misrasındakı bir və iki miqdar sayı olsa da sıra sayının yerində işlənir. Qalan saylar Qurani-Kərimlə bağlıdır. Birinci əllidir, yəni Qurani-Kərimin 50-ci surəsi. İkinci 100 və 5-dir. 100 əbcəd hesabında qaf hərfidir. «Qaf» 50-ci surənin adıdır. 5 və sonrakı 40 rəqəmləri «Qaf» surəsinin ayələridir. Nəhayət hər iki surədə işlənən sözlər 17 hərfin müxtəlif kombinasiyalarından ibarətdir: be, lam, kaf, zal, vav, əlif, he, qaf, cim, hə, mim, fe, ye, re, nun, sin, dal. Hər iki ayə isə peyğəmbərə aiddir. Qəzəl dini hədislərdə sözü keçən peyğəmbər üzündə zühur edən ilahi nurun vəsfinə həsr olunmuşdur. «Nəsimi necə vəsf etsin ki, hüsnün binəhayətdir Tutuldu dili əflakın, sual etdim, cavabından» - bu isə qeyri-adi—ilahi gözəllik qarşısındakı heyrətin obrazlı ifadəsidir.

Nəsiminin dilindəki saylar, say tərkibləri və say birləşmələri əsasən rəmzi mənə daşıyır, fəlsəfi düşüncənin təqdiminə xidmət edir. Bu istiqamətdə

aparılan araşdırmalar ədəbi-bədii dilin və bu dilin təqdim etdiyi elmi-fəlsəfi düşüncənin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. İmadəddin Nəsimi. V cild. Bakı 1985
2. Əlizadə A. Nəsimi əsərlərində saylarla bağlı hürufizm məsələləri. Türkologiya. Bakı, 2011, №1.
3. Əlizadə S. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı 1993.
4. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. Birinci cild. Bakı 1973
5. Məmmədali Qıpçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, Elm 2000
6. Vəliyev İ.D. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində saylar.
7. Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik-Xoşbəxtliyə aparan elm. Bakı 1994.
8. Пифагор. Золотой канон. Москва, 2001
9. Суфийское целительство. Москва-Санкт-Петербург, 2002

Firəngiz Kərimli*

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ OSMANLI, YAXUD TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ SÖZLƏRİNƏ MEYİL

1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilində osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərinə meyil bir sıra ideya- mədəni və sosial- linqvistik səbəblərdən irəli gəlirdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq türk mətbuatında, ictimai fikrində Osmanlı (İstanbul) türkcəsini ümumtürk ədəbi dili olaraq işlətmək ideyası, eyni zamanda bu və ya digər səviyyədə praktikası yaranmışdı ki, həmin hadisə XX əsrin əvvəllərində artıq bütöv bir hərəkata çevrilmişdi. Xüsusilə romantik yazıçılar (H.Cavid, A.Şaiq və b.) bu hərəkətin önündə gedərək Azərbaycanda Osmanlı türkcəsini geniş yaymış, nüfuzlu bir ifadə-ünsiyyət vasitəsinə çevirmişdilər. XX əsrin əvvəllərində bir sıra Azərbaycan ziyalıları İstanbulda təhsil almış, Osmanlı yazıçılarının əsərləri Bakıda məşhurlaşmışdı. «Füyuzat» jurnalı Osmanlı ədəbiyyatının və dilinin Azərbaycanda təbliği sahəsində xüsusilə böyük iş görmüşdü. Nəticə etibarilə, ölkədə Osmanlı mədəniyyətinin daşıyıcısı olan ziyalılar zümrəsi formalaşmışdı. 1918-ci ildə Azərbaycana köməyə gələn, Bakını kommunist-daşnaq işğalçılarından qurtaran türk ordusu ölkədə türkçülüyn, Osmanlı türkcəsinin nüfuzunu artırmış, vətənə dönməyib Azərbaycanda qalan türk zabıtləri, osmanlı ordusunda xidmət etmiş azərbaycanlılar yaranmış əhval-ruhiyyəni 20- ci illərdə də qoruyub saxlamışdılar. Azərbaycan Sovet Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında 30-cu illərə qədər mövcud olan yaxın münasibət imkan vermişdir ki, Türkiyədən Azərbay-

---

*Kərimli Firəngiz - Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

cana müəllimlər, elm adamları dəvət olunsunlar. Bunun nəticəsində Türkiyə türkcəsində proqramlar, dərsləklər meydana çıxmış, tədris aparılmışdır.

Güründüyü kimi, 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri kifayət qədər ciddi amillərlə şərtlənir. Ən mühüm amil isə hər iki dilin yaxın qohumluğu, qarşılıqlı anlaşılıqlığı idi.

M.Şahtaxtının fikrinə, «əgər bir mənə üçün sözün intisarı azəri türkləri içində, o birinin intisarı Osmanlı türkləri içində artıqdır, elə ki, kəlmədən hər birini istemalda yazı yazan, rəyimcə, azaddır; bunlardan gələcəkdə ya biri dildən çıxar, ya hər ikisi qalıb mütərədif (sinonim) sözlər təşkil edərlər ki, belə söz hamı mədəni dillərdə çoxdur. Bu növ sözlərə misal: kömək, yardım, yeni, tazə və sairə»(1-224).

Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin eyni dil məkanı kimi alınması ideyası və praktikası yalnız ayrı-ayrı ziyalıların təşəbbüsü olaraq qalmamış, I Türkooloji qurultayın qətnamələrində də əks olunmuşdur.

Osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərinə 20-ci, hətta müəyyən müddət 30-cu illərdəki müsbət münasibətin aradan qaldırılması siyasi-ideoloji səbəblərlə əlaqədar idi. SSRİ-nin Atatürk Türkiyəsi ilə əlaqələrinin tədricən pozulması, Azərbaycanda «türk» sözünün işlədilməsinin belə qadağan olunması, milli ziyalıların «pantürkist» adlandırılaraq təqib edilməsi və s. elə bir geniş miqyaslı siyasi-ideoloji hərəkət halını almışdı ki, həmin şəraitdə Azərbaycan ədəbi dilinə nəinki hər hansı Türkiyə türkcəsi sözünün gətirilməsi, praktik olaraq, mümkün deyildi, hətta illərlə istifadə olunmuş osmanizmlərin (köy, yavru, sıcaq, pənbə, omuz, pək, şu, istə və s.) işlədilməsi də arzu olunmurdu. Odur ki, 20-ci illərdə elmi-nəzəri fikrin qəbul və müdafiə etdiyi «türk dillərinin ümumi məkan olmaq» ideyası sonrakı illərdə məhz ideoloji-siyasi münasibətlərdə aradan qaldırıldığından Azərbaycan dili özünün ən yaxın leksik zənginləşmə mənbəsindən məhrum oldu.

Ə.Hüseynzadənin irəli sürdüyü və «Füyuzat»ın təcrübəsi ilə həyata keçirdiyi dildə osmanlılaşma hərəkəti 20-ci illərdə, təbii ki, müəyyən müqavimətlə qarşılanmışdı, lakin xüsusilə elmi üslub-dərslük yaradıcılığı problemini həll edərkən Türkiyə türkcəsinə yenidən maraq artdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, orta məktəblərdə müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı milli kadrlar çatışmadığından Türkiyədən müəllimlər dəvət olundular ki, bu da təhsil dilinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Daha çox maarifçilik yönli mətbuatda leksik norma axtarışlarında türkiyəçiliyə meyl etməyə başladı. Yalnız H.Cavid kimi İstanbul təhsilli, «Füyuzat»çı şairlər deyil, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, A.Faruq kimi gənclər də Türkiyə türkcəsi sözlərini işlətməklə dövrün ədəbi dil zövqünü nümayiş etdirir, ümumi tendensiyanın iştirakçıları olaraq çıxış edirdilər.

M.S.Ordubadının «Yeni yol» qəzetində çıxmış yazılarının dili üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, müəllif (əslində, bu, qəzetin ümumi mövqeyi idi) Osmanlı-türk leksikasına ardıcıl müraciət edir. Məsələn, qəzetin 2 iyun 1924-cü il tarixli 12-ci nömrəsində çap olunmuş «Yeni Türkiyədə yeni

əlifba cərəyanı» məqaləsində oxuyuruq: «Əlifbanın düşmənləri hər iki məmləkətdə bir firqə amil isələr də, cəbhə şərtləri tam mənasilə başqa dürlüdür... Onsuz da edadi və ali məktəblərdə fars, ərəb dilləri böyük bir qövmün dili olmaq münasibətilə keçiriləcək və asar-əslafi oxuyacaq, bir iqtidar qazan-dırılacaqdır.

Türkiyə və Azərbaycan nüfuzunu – xalqının sayını nəzərə alsaq görə bilərik ki...

Biz burada Mustafa Hamidinin qayət yerli bir cavabını olduğu kimi yazmaqdan çəkinməyəcəyiz.

...Bu gün olduğu kimi yarın da rəğbət göstəriləcəkdir».

M.S.Ordubadı «Yoxdu maliyyəmizdə bir böhran» şeirində isə yazır:

*Anlasın bəxtəvər Firəngistan,
Yoqdu maliyyəmizdə bir böhran;
Etməsinlər bənə bu qədər hücum,
Heç yoqdur bir qəpik borcum;
O qədər qorxulu deyil mətləb,
Parasın eyləsin Amerika tələb,
Çəkməsin qəm, darılmasın millət,
Eyləmişdir frankımız «şöhrət».
Nə qədər olsa əski istiqraz,
«Bonla» verrəm, var ölkəmizdə kağız.
Yemək- içmək, hər ölkədən ərzaq,
Alarız yüz franka bircə soğan
Fəqət işlərdə var böyük nöqsan,
Bahadır ağ kağız bizim «bon»dan.
Bu iş aşmış bizə böyük əngəl,
Bunu bən anlamazdan ən əvvəl.
Gələcəkdə ucuz kağız tapsaq,
Çalışıb gər bir az da «bon» yapsaq.
Düzəldər məmləkətdə hər bir iş,
Qayıdar bəlkə möhtəşəm keçmiş.
Belə geçsə bir az zaman dövrən,
Bir fransızda görməzsən tuman.
Həpimiz ət bala, çırın- çıplax,
Sərf olur hər bə hər bir qəpik ancax.
Suryədə, Fasda, ya Rifstanda,
Para lazım bütün bu isyanda.
Orda işlənməyir kağız paralar,
İşləmir orda ancax altunlar.
Tapa bilsəm bir azca altun bən,
İnləməz ehtiyac içində vətən.* (2-22 oktyabr 1925, № 245)

Yaradıcılığa 1900-cu illərdə başlayan yazıçının dilində Osmanlı türkcəsi sözlərinin 20-ci illərdə çoxalması, 30-cu illərdən başlayaraq yenidən

azalması o demək idi ki, bu hadisə dövrün və «Yeni yol» qəzetinin leksik norma tələblərinin nəticəsidir.

20-ci illərdə Azərbaycan mətbuatının dilində Türkiyə türkcəsi sözlərinin qısa bir müddətdə üstünlük qazanması aşağıdakılarla əlaqədar idi:

1) XX əsrin əvvəllərindən («Füyuzat»-dan) gələn ənənənin təsirini (məsələn, H.Caviddə olduğu kimi);

2) Türkiyə türkcəsinin kamalizm dövründəki (milli mücadilə və Cümhuriyyət quruculuğu illərindəki) nüfuzu;

3) Türkiyə Cümhuriyyətindən Azərbaycana gələn müəllimlərin, onlar tərəfindən yazılmış dərsliklərin, aparılan dərslərin təsiri.

*Getmiyor Gəncədə bir dürlü məarif irəli
De! Məarif nə üçün getmir, ey arif irəli
Sən bilərsən yenə hər halda bunun illətini
Eldə elmə həvəsin qisrətini
Hansı dərdür ki, tutubdur qoca türk millətini
Mən də bu işlə sözüm yox ki,
De! Məarif nə üçün getmir irəli*

*Kökü bu xəstəliyin, söylə müəllimdədi,
Analarda, atada ya millətimdədi
Yoxsa tədris üsulunda, təlimdədi
Çəkdirir kən bu böyüklükdə məarif irəli
De! Məarif nə üçün getmir ey arif irəli*

*Baqrəm hər yana, işlər yenə əsgisi kibi
Dəyişilmiş, nə ki övzai, nə rəngi, nə tipii
Bilmirəm mən nədir aya, bunun illət səbəbi
Yoxmu, çəksin məni, bir Danə məarif irəli
Getmiyor Gəncədə bir türkü məarif irəli*

*Kim verərsə, bu suallarına canlı cavab
Bən ona bəxş edərəm köhnə cild kitab
Rahət ollam, dəxi ol bu nə əsr, səvab
Belə bir şəxsə edəm, kaş təsadüf irəli,
Getmiyor Gəncədə bir türkü məarif irəli. (2-25 yanvar 1925, № 19)*

«Kefsiz» imzası ilə verilmiş bu şeirdə yalnız türk mənşəli Türkiyə türkcəsi sözləri deyil, Türkiyə türkcəsi üçün səciyyəvi olan ərəb, fars mənşəli leksika da işlənir.

Türkiyə türkcəsinə meylin 20-ci illər lüğətlərindəəks olunması təsadüfi deyildi və bizim fikrimizcə aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlirdi: a) ümumtürkcülük düşüncəsindən; b) Osmanlı (İstanbul) mədəni ənənəsindən, başqa sözlə füyuzatçılıq təcrübəsindən; c) Atatürk Türkiyəsinin mədəni təsirindən və s.

Lüğətlərdə təsbit olunmuş taqım (3-5), arşiv (3-12), köy mimarlığı (3-13), nutq yeri (3-14), təkne (kiçik gəmi) (3-129), trən (4-378), nisan (5-5), hızlı (5-10) və s. sözlər, bir qayda olaraq, azərbaycanca qarşılıqları ilə birlikdə verilir ki, bu da həmin sözlərin sinonim cərgə yaratmasından irəli gəlir.

Bu illərdə Azərbaycan ədəbi dilində işlənən Türkiyə türkcəsi sözləri müxtəlif funksional üslubları, xüsusilə bədii və elmi üslubu əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Şahtaxlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu, 2006,432 s.
- 2.<<Yeni yol>> qəzeti
- 3.Ruscadan türkcəyə yollar texniki istilahlr lüğəti.Bakı:Yollar Komissarlığı Nəşriyyatı,1926,230 s.
- 4.Rusca-türkcə lüğət.Bakı:Azərnəşr,1-ci c.,1928 (320s.); 2-ci c.,1929, 626 s.
- 5.İdarə istilahları. Bakı:Xalq Maarif Komissarlığı yanındakı İstilah Komissiyonu təlif və nəşri, 1926,142 s.

Ирада Абдуллаева*

ТЮРКОЛОГИЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Тюркология как наука прошла долгий путь развития. Первоначально тюркология развивалась преимущественно как филологическая дисциплина; лингвистическая тюркология как самостоятельная область начала формироваться во второй половине XIX века. Важнейшими источниками для изучения истории тюркских языков, создания их классификации стали древнетюркские рунические надписи (т. н.орхоно-енисейские надписи)VIII-X веков, памятники, написанныестароуйгурскими рунами в VIII-XVI веках, а также сочинения средневековых арабоязычных, персоязычных и тюркоязычных авторов. Особое значение имеет свод средневековых сведений о тюркских племенах и их языках «Дивани лугат ат-тюрк» («Собрание тюркских наречий»), созданный в XI веке Махмудом Кашгари, и, по сути, являющийся первым серьёзным трудом по тюркским языкам.

До серединыXIX векатюркология развивалась как комплексная дисциплина, изучавшаятюркские языки, литературные и исторические памятники, этнографиюи фольклортюркоязычных народов. Но в1863 годуна факультете восточных языковПетербургского университета создается кафедра истории Востока, где самостоятельное развитие получает изучение истории тюркских народов. Большую роль в становлении и развитии тюркологии сыграли исследования М. А. Казембека

---

*Abdullayeva İradə - AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

(«Грамматика турецко-татарского языка», 1839), О. Н. Бетлингга («Грамматика якутского языка», 1851), П. М. Мелиоранского («Арабская филология о турецком языке», 1900), А. Н. Самойловича («Опыт краткой крымско-татарской грамматики» 1916).

В начале XX века значительная работа была проведена по изучению говоров и диалектов тюркских языков, разработана грамматическая система, изданы научные грамматики, фразеологические словари. Большое развитие получила тюркская лексикография: составлены и изданы национально-русские и русско-национальные многотомные толковые, а также терминологические, диалектологические словари. Достижением советских тюркологов стало также создание сравнительной фонетики и морфологии и синтаксиса тюркских языков.

В 1926 году в Баку состоялся Всесоюзный тюркологический съезд, имевший важное значение для определения задач советской тюркологии и её развития. Началась интенсивная работа по языковому строительству – созданию алфавитов, соответствовавших фонетическому строю тюркских языков, разработке терминологии и орфографии, подготовке местных языковедческих кадров. В 20-х годах советскими учёными Н. Ф. Яковлевым, Л. И. Жирковым, А. Н. Самойловичем, Б. В. Чобанзаде, Е. Д. Поливановым и другими, принявшими участие в деятельности Всесоюзного центрального комитета нового алфавита, были разработаны научные основы новых алфавитов и орфографий для тюркских языков народов СССР. В этот период и позже изучались фонетика, грамматический строй, лексика мало или вовсе не изученных языков, создавались учебные пособия для тюркоязычных школ. Значительный вклад в советскую тюркологию, в том числе в изучение строя тюркских языков внесли Б. В. Чобанзаде, М. Ш. Ширалиев, Н. К. Дмитриев, А. М. Щербак, Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов и многие другие. К сожалению, в 30-е и 40-е годы XX века многие выдающиеся учёные-тюркологи в СССР были репрессированы. Так, по ложным обвинениям в шпионаже были расстреляны профессор Б. В. Чобанзаде (1937), профессор Е. Д. Поливанов (1938), академик АН СССР А. Н. Самойлович (1938) и многие другие. Хочется отметить, что в 2002 году была издана книга «Репрессивная тюркология», посвящённая мрачному периоду истории советской тюркологии. На основе архивных материалов органов безопасности России, Азербайджана, Казахстана и Киргизии впервые вводятся в научный оборот следственные дела 1937-1939 годов, а иногда и более ранних лет. Выясняются точные обстоятельства гибели многих выдающихся деятелей науки и культуры разных народов: А. Н. Самойловича, Е. Д. Поливанова, Б. В. Чобанзаде, Г. С. Губайдуллина, Х.-С. Ходжаева, Ахмеда Джавада, Микаила Мушфика, Гусейна Джавида, А. Байтурсунова, М. Жумабаева, К. Тыныстанова и других. Авторами подробно рассматривается общественно-политическая

ситуация в СССР в 20-30-е годы, сначала способствовавшая активной деятельности этих людей, но затем приведшая к их гибели [1].

С 40-х годов наряду с изучением современных тюркских языков и их диалектов начинается изучение исторической и сравнительно-исторической фонетики, грамматики, широко развиваются лексикология и лексикография, диалектография и диалектология, с 50-х годов – лингвистическое изучение памятников тюркской письменности. Тексты памятников, а также обобщающий труд «Памятники древнетюркской письменности» (1951) опубликовал С. Е. Малов. Изданы «Этимологический словарь тюркских языков» Э. В. Севортяна (т. 1-3, 1974-80), «Древнетюркский словарь» (1969), «Историко-сравнительный словарь тюркских языков» Э. Н. Наджипа (1979), в Ташкенте вышел «Толковый словарь языка произведений Алишера Навои» (т. 1-3, 1983-84), выпущены толковые словари современного азербайджанского, казахского, туркменского, узбекского, татарского языков.

Характерной особенностью советской тюркологии являлось создание многочисленных научных центров в республиках и областях тюркоязычных народов СССР, где работали национальные кадры ученых. Для улучшения координации научных исследований в области тюркологии, а также для усиления международных контактов и научного сотрудничества с тюркологами зарубежных стран в 1973 году при Отделении литературы и языка АН СССР был создан Советский комитет тюркологов.

Таким образом сформировалась тюркология – комплекс научных гуманитарных дисциплин, изучающих языки, историю, литературу, фольклор, религию, этнографию, духовную и материальную культуру народов, говорящих на тюркских языках [2, 414].

В настоящее время географически сфера интересов тюркологов простирается от Якутии на крайнем севере до Кипра на юго-западе, от Китая на востоке до стран Ближнего Востока на юге. Общая численность тюркских народов, этнических групп и меньшинств в мире сегодня достигает по разным оценкам 165 миллионов человек. Около 20 миллионов человек владеет каким-либо из тюркских языков в качестве второго или третьего. Однако не следует смешивать такое знание с этнической принадлежностью.

Необходимо отметить, что после распада СССР экономическое и геополитическое значение таких этнических тюркских государств, как: Азербайджан, Турция, Узбекистан, Казахстан и др. увеличивается. В последнее время, в силу ощутимой трудовой миграции некоторых тюркских народов страны западной и северной Европы, значение тюркологии возрастает и нередко принимает более прикладной характер.

В наше время тюркология получила более широкие возможности для развития и расширения круга изучаемых проблем. Современная тюркология все больше стремится стать масштабным научным предметом с единой концепцией, в выработке которой нуждаются все тюркские народы. Одним

из шагов на пути к этому стало создание единого научного центра – Международной Тюркской Академии, об открытии которой объявил Президент Казахстана Н. А. Назарбаев на Международном евразийском конгрессе «Тюркская цивилизация: эпох связующая нить». Основными приоритетами данной Академии является изучение и исследование языка, истории и культуры тюркоязычных народов: осуществление исследований, позволяющих описать динамические процессы развития языка и литературы, культуры и истории тюркского мира (с древности до современности); проведение фундаментальных исследований в области тюркологии; создание единой международной базы данных по тюркологии; осуществление международного сотрудничества по проблемам дальнейшего развития научных исследований в области тюркологии; создание условий для реализации научных исследований международных ассоциаций тюркских народов и оказание поддержки начинаниям деятелей тюркоязычных государств; интеграция тюркологических исследований ученых-тюркологов, деятелей образования и культуры; содействие взаимосвязи и единению тюркоязычных государств, влияющих на развитие тюркологической науки. Таким образом, впервые исследователи смежных отраслей науки (лингвисты, этнологи, историки, археологи) из разных стран смогут работать во взаимодействии друг с другом и выработать единую концепцию развития тюркологии.

Тюркологическими задачами, над реализацией которых в настоящее время работают азербайджанские исследователи, являются: 1) переосмысление советского периода истории Азербайджана, особенно в части состояния национального языка и тюркского самосознания; 2) исследование запрещённых в советское время некоторых аспектов истории карабахского, ереванского, гянджинского, нахчыванского – азербайджанских ханств XVIII-XIX вв.; 3) исследования исторической, политической географии Азербайджана, которые особо актуальны в условиях, когда выдвигаются надуманные претензии на исторические территории Азербайджана; 4) исследования тюркской этнографии азербайджанского народа, актуальность которых возрастает в связи с регулярными попытками их присвоения соседними народами; 5) исследование проблем шаманизма и тенгрианства, которые были преданы забвению и искусственно замещены, со стороны некоторых исследователей, неприсущей предкам тюркских народов зороастрийской идеологией; 6) этническая идентификация далёких предков азербайджанцев: каспиев, миков (багов), киммерийцев, скифов, саков, сарматов, албанов и актуализация этих проблем в тюркологии; 7) реконструкция языка предков тюркских народов; 8) этническая идентификация археологических культур Азербайджана периода бронзового и железного веков и их взаимосвязь с культурами евразийского пространства [3, 272].

В настоящее время научный журнал «Тюркология», после распада Советского Союза в 1992 году ставший правопреемником всесоюзного научно-теоретического журнала «Советская тюркология», по-прежнему пользуются репутацией ведущего научного журнала и продолжает отражать достижения современных исследований в мировой тюркологической науке, часть авторов которого представляют страны ближнего и дальнего зарубежья.

Необходимо отметить и работу «Фонда исследований тюркского мира», основанного в 1980 году Тураном Язганом. За годы работы им издано более 300 книг, среди которых основное место занимают памятники литературы тюркоязычных народов. Периодическими изданиями Фонда являются ежемесячник «История», академические журналы «Исследования тюркского мира» и «Академический взгляд». Туран Язган всегда подчёркивал, что надо восстановить потерянное единство тюркских народов, старался осуществить тюркскую модель общественного развития в мире, т.е. хотел сделать каждого представителя тюркского народа защищённым и процветающим в братской семье тюркских народов. Сейчас Фонд продолжает поддерживать связи с Государственным Экономическим Университетом Азербайджана, Государственным Университетом имени Абая в Алматы (Казахстан) и Коммерческим Университетом Кыргызстана. Также на территории России под эгидой данного Фонда действуют такие общественные организации, как: фонд «Толеран», организация «Серхат», образовательный фонд «Уфук», «Международная организация тюркской молодёжи» и др.

Большую работу в области тюркологии проводит и Российский комитет тюркологов – научно-координационный орган при Отделении историко-филологических наук Российской академии наук, являющийся правопреемником Советского комитета тюркологов. Данный комитет объединяет российских ученых, работающих в области тюркологии в учреждениях РАН и её филиалах, академиях наук республик в составе Российской Федерации, в высших учебных заведениях. Основная деятельность комитета заключается в координации и разработке основных направлений научно-исследовательских работ в области тюркологии; осуществлении научных и организационных связей с обществами и организациями тюркологов зарубежных стран; информировании о ведущихся в России и зарубежных странах исследованиях и последних достижениях в области тюркологии. Также издает свой академический периодический журнал «Российская тюркология».

Об актуальности проблем современной тюркологии можно судить по научно-практическим конференциям, часто проводящимся в разных странах. Отметим лишь некоторые из них: Международная научно-практическая конференция «Современная тюркология: направления развития и актуальные

проблемы» (Казахстан, Алматы, 17-18 мая 2011); Международный научный конгресс «Этническая история и культура тюркских народов Евразии (по данным антропологии, археологии, культурологии, лингвистики, фольклористики и этнографии)» (Россия, Томск, 27-30 сентября 2011); Международная тюркологическая конференция «Диалектология, история и грамматическая структура тюркских языков» (Россия, Казань, 22-23 октября, 2011); 7-я Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы тюркологии и востоковедения» (Украина, Симферополь, 21-23 марта 2012); XVI научно-практическая конференция по тюркологии для учащихся и учителей «Тюркский мир как фактор развития поликультурной общности и идентичности» (Россия, Нюрба, 30-31 марта 2012); Международная научно-практическая междисциплинарная конференция «Сравнительно-сопоставительное изучение тюркских языков», посвященная памяти тюрколога Ю. И. Васильева-Дьаргыстай (Россия, Якутск, 29-30 ноября 2012).

Необходимо подчеркнуть, что проблемы тюркологии разрабатываются во многих странах мира. В ряде стран Восточной Европы тюркология традиционно развивается в областях историко-филологических, реже – собственно лингвистических. Так, проблемы тюркологии разрабатывают: в Болгарии (Г. Галыбов, Н. Тодоров), Венгрии (Д. Немет, Д. Хазам, А. Рона-Таш), Польше (А. Зайончковский, Э. Трыарский), Румынии (М. Губоглу, В. Дрымбэ). Также тюркология представлена в Австрии (А. Титце), Германии (А. фон Габен, Г. Дёрфер), Италии (А. Бомбачи, Р. Факкани), Франции (Л. Базен, Ж. Л. Боке-Граммон), Финляндии (П. Аалто), Швеции (Г. Ярринг, Л. Юхансон), Турции (Р. Арат, Б. Аталай, А. Дильячар), США (К. Г. Менгес, П. Б. Голден) и многих других странах.

Следует отметить, что в современном мире знания экспертов-тюркологов востребованы не только в лингвистике и культуре, но и в политологии, журналистике, социологии, статистике, антропологии и других науках.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М., Насилов Д. М. Репрессированная тюркология. – М.: «Восточная литература» РАН, 2002, 296 с.
2. Большая Советская Энциклопедия. – М.: «Советская энциклопедия», 1977.
3. Гасанов З. Г. Перспективы и методы тюркологических исследований периода бронзового и железного веков Евразии. (Международная научная конференция «Тюркская цивилизация и суверенный Казахстан».) – Астана, 2011.
4. Древнетюркский мир: история и традиции. – Казань, 2002, 144 с.
5. Будаев Н. М. Западные тюрки в странах Востока. – Нальчик, 2002, 201 с.
6. Гаджиева Н. З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М.: «Наука», 1979, 264 с.
7. Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. – М.: «Айрис-пресс», 2008, 560 с.
8. Кононов А. Н. Тюркская филология в СССР. 1917-1967. – М.: «Наука», 1968,

51 с.

Xatirə Abdullayeva*

**ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub qolu əsasında)**

Bu gün müasir Azərbaycan poeziyasının inkişafında qüzeyli şairlərlə güneyli söz sənətkarları qoşa addımlayır və çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayırlar. Təbii ki, bu söz adamlarının dilində paralellik və ekvivalentlik mövcud olsa da, fərqlilik də nəzərdən qaçmır. Bu ədəbi dilin bütün normalarında qeydə alınır. Amma fərqlilik özünü daha çox məzmun göstəricilərində, eləcə də lüğət tərkibində tezlik qazanan bir sıra leksik vahidlərin işlənməsində göstərir. Tarixi keçmişin müxtəlif dövrlərində mənşə etibarilə fərqli sözlərin dilimizə keçidi qeydə alınır. Bu da təbiidir. Çünki hər hansı bir dilin lüğət tərkibi tələbatla əlaqədar müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Leksik norma isə lüğət tərkibində gedən bu dəyişikliklərə biganə qala bilməz, əks təqdirdə o, ölü normaya çevrilə bilər (7, s. 28). Bu tələbatla əlaqədar olaraq dilə daxil olan alınmalar hesabına dilin lüğət tərkibi zənginləşmə prosesi keçirir. Çünki dünya arenasında elə bir dil yoxdur ki, lüğət tərkibinin yekcinsliyi ilə öyünə bilsin. Amma bu da faktıdır ki, bəzən alınmaların dilə yönəlməsi tələbatsız da baş verir. Bu baxımdan ədəbi dilimizin Şimal qolu ilə Cənub qolu arasında fərqlilik mövcuddur. Bildiyimiz kimi, dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif dillərə məxsus leksik vahidlər yer alsada, statistika bu axında ərəb-fars sözlərinin, daha sonralar isə slavyan mənşəli sözlərin intensivliyinin daha güclü olduğunu sübut edir. Bu da danılmazdır ki, alınmalar ya o dilin özündən alınır, ya da başqa bir dil vasitəsilə dilə gətirilir. Rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən söz alınması buna canlı sübutdur. Dilimizə ərəb dilindən birbaşa söz keçidi baş versə də, fars dili vasitəsilə ərəb mənşəli sözlərin dilimizə keçməsi inkaredilməz faktıdır. K.Musayev yazır ki, Azərbaycan ədəbi dili XIX əsrə qədər fars ədəbi dili ilə bərabər fars dili vasitəsi ilə ərəb dilinin təsiri ilə inkişaf etmişdir (8, s. 16). Ərəb mənşəli sözlərin əksəriyyətinin fars dili vasitəsi ilə dilimizə keçməsi, eləcə də dilimizin lüğət tərkibində fars mənşəli sözlərin çoxluğu isə iki xalq arasında əsrlər boyu coğrafi, tarixi, iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bu da məlumdur ki, dilin lüğət tərkibi xarici təsirlərə qarşı çox mütəhərrik olan və daha tez dəyişkənliyə məruz qalan bir dil qatıdır. Dilin leksik səviyyəsindəki dəyişikliklər isə həm dilxarici, həm də dildaxili amillərə söykənir. Bu baxımdan ədəbi dilimizin Cənub və Şimal qolunda leksik səviyyədə

---

*Abdullayeva Xatirə - Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

qeydə alınan alınmaların gəlişini təmin edən faktorlar müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu müxtəliflik isə ilk növbədə Şimalda rus dilinin aktiv mövqedə olması, Cənubda isə fars dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyət göstərməsi ilə sıx bağlıdır. Bu isə Cənubda ərəb əlifbasının, Şimalda isə uzun müddət kiril əlifbasının aparıcılığını şərtləndirirdi. Cənubda klassik şeir üslubu ilə folklor-danışıq üslubunun, Şimalda isə folklor-danışıq üslubunun aparıcılığı da bu müxtəlifliyi şərtləndirən amillərdən sayılır. Çünki 20-ci illərin əvvəllərindən etibarən ərəb-fars sözlərinin Şimala axınının kəskin surətdə zəifləməsi klassik şeir janrlarının da tənəzzülə uğramasını şərtləndirmişdi. Deməli, əslində bu fərqlər tarixi-funksional fərqlər kimi qəbul edilməlidir. Bu məsələ ilə bağlı N.Xudiyevin fikirləri də fikrimizə söykənəcək rolunu oynayır. Tədqiqatçının fikrincə, bunlar «leksik-semantik sistemin daxili tələbindən yox, tarixi inkişaf ərzində ana dilinin mədəni-tarixi, ictimai-siyasi funksionallıq səviyyələrinin müxtəlifliyindən irəli gəlir» (4, s. 384). Bütün bunlar sübut edir ki, alınmaların gəlişində dildaxili və dilxarici amillər nəzərə alınmalı, əcnəbi sözlərə isə diferensial şəkildə yanaşılmalıdır.

Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilindəki alınmaları iki qrupa bölmək olar: 1) Ərəb-fars dillərindən gələn sözlər. 2) Rus-Avropa dillərindən alınan sözlər.

Onu da əvvəlcədən qeyd edək ki, bu alınmalar içərisində ərəb-fars mənşəli sözlər çoxluq təşkil edir. Görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadə də həmişə dildə ərəb-fars mənşəliyini zəruriliyini qeyd etmişdir. B. Çobanzadəyə görə, ərəb-fars sözlərindən təcrid olunma bilavasitə klassik ədəbiyyatla əlaqə zəncirinin qırılmasına bərabərdir. Cənub şairlərinin dilində bu ərəb və fars sözlərinin işlənməsi isə əcnəbi dil mühiti ilə bağlı məsələdir. Ərəb mənşəyindən olan sözlər bu alınmaların içərisində xüsusi yer tutur. Elə söhbətimiz də ərəb alınmaları ilə bağlıdır. Bu leksik vahidlərin ayrı-ayrılıqda araşdırma obyektinə seçilməsi və təhlili təbii ki, Cənub dil mühitinin özünəməxsusluğunu üzə çıxarıb qabarıqlaşdırmaqla əlaqədardır. Tipiklik baxımından diqqət çəkən bu ərəb mənşəli sözlərin bir qismini təhlil əhatəsi ilə birlikdə təqdim etməyi məqsədəuyğun sayırıq:

Mihən من – vətən; **nimkət** نيمکت – stol, miz

Bu lüğəvi vahidlər Cənub şeirinin dilində rast gəlinən leksik vahidlərdəndir: *Mənə öyrədəydin mihən sözünü; Evdən gətirdiyin kiçik çantanı Nimkətin üstünə qoyub açardın...* (S.Tahir).

Kontekstdə Cənub dil mühiti üzərində köklənən sözlər bütün çılpahlığı ilə görünür. Amma Şimal dil əhatəsi üçün anlaşılmaz qalır. Və müəllif bu anlaşıl-mazlığı aradan götürmək üçün aşağıda bu leksemlərin məna yükünü açıqlayır. Beləliklə, *mihən* «vətən» sözünü özündə ehtiva edən, *nimkət* «stol» sözünün leksik mənasını verən semantikaları ilə paralellik təşkil edən leksik vahidlər kimi diqqətimizi çəkir. S.Tahirin dilindən götürülmüş bu sözlər öz tipikliyi ilə seçilir və Cənub dil mühitinin qoruyucusu kimi çıxış edir. Verilmiş şeir nümunəsindəki *mihən* sözünü S.Tahir «vətən» kimi tərcümə edir. Amma *mihən* sözü əslində *möhnət* dil vahidinin cəmi olub «möhnətlər, «dərdlər» məzmununun ifadəçisidir (2,

s. 390). Əski Osmanlı türkcəsində də, demək olar ki, eyni mənə tutumunun («əziyyətlər», «məşəqqətlər», «sıxıntılar») aparıcısı kimi diqqəti çəkir (9, s. 771).

Fikrimizcə, cənublu şairlərin dilində ərəb, eləcə də fars mənşəli lüğəvi vahidlərin sox möhkəm oturaqlıq təşkil etməsi təhsillə, tədrislə bağlı bir məsələdir. Yəni əcnəbi söz dərs prosesində tədris edildiyindən, şagird də, tələbə də həmin sözü qavrayır və istər - istəməz onu ünsiyyət vasitəsinə çevirirdi.

Nezhət نهضت – üsyan, inqilab.

Əcnəbi mənşədən olan bu leksik vahidə S.Tahirin dilində rast gəlmişik:

Dedi: - *Mən ummadım şahdan mərhəmət! Bizə qurtaracaq sabahki nezhət*(S.Tahir).

21 Azər hərəkətinə işarə ilə verilən *nezhət*sözü «üsyan» sözü ilə sinonimlik təşkil edir. Verilən bu kiçik şeir parçasında *nezhət* sözü həm türk, həm də alınma dil nümunələri ilə əhatələnib. Amma digər alınmalar ümumişlək xarakter daşıyır. Deməli, bütövlükdə ümumişlək sözlər əhatəsində hansısa bir leksik vahidin qeyri-anlaşıqlılığı daha qabarıq görünür. Onu da qeyd edək ki, mövcud lüğətlərin heç birində *nezhət* sözünə rast gəlmədik. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu söz təkcə şeir dilində deyil, Cənubda danışq dili leksikonu üçün də xarakterikdir. Məsələn: *Nezhət zamanı böyük babamın on iki yaşı vardı* (danışq nitqindən götürülmüşdür).

Təzmin تضمین – zəmanət vermə, zamin olma.

Səni təzmin edir «cənab» sərhəng, Andı təkrar edib bu dildə, bu həng (H.Billuri).

Təzmin sözü bu nümunədə, həqiqətən, «zəmanət», «zamin» mənaları ilə paralellik təşkil edir. Amma maraqlıdır fakt odur ki, Şimalda *təzmin* sözünün cəmi olan *təzminat* leksik vahidi işləndiyi halda, sözün bu fonetik cildinə, yəni təkdə işlənən formasına təsadüf edilmir.

Miknət مكنة – dövlət: *Ümid bağladığın miknətin sənin, Bir köhnə tarındı, bir də bədənin* (Ə.Tudə).

Bu dil nümunəsi klassik ədəbiyyatdan gələn ərəb mənşəli sözlərlə bir sırada dayanır: *İstərsən əgər oğlun edə kəsb fəvaid, Həm sərvəti zaid ola, həm miknəti zaid* (M.Ə.Sabir). Mənə fərqliliyi göz qabağındadır. Birinci nümunədə «dövlət» məzmun göstəricisi ilə çıxış edən bu leksik vahid, ikincidə «güc», «qüvvət» mənasının ifadəçisi kimi diqqət çəkir. Şimal dil mühiti üçün anlaşılmaz olan dil faktı, təbii ki, əcnəbi dilin təsiri ilə şeir dilinə daxil olub. Şair ümumişlək ərəb sözündən də istifadə edə bilərdi. Yəni *miknət* leksemini *dövlət* sözü ilə də əvəzləyə bilərdi və bu halda şeirə heç bir xələl gəlməzdi. Çünki səs tərkibi də, heca quruluşu da barabərdir. *Dövlət* sözü də əcnəbi söz olub hər iki dil mühiti üçün ortaqlıq olan və Şimal dil mühitində işləkliyi ilə seçilən sözlərdəndir. Görünür, Cənub dil mühiti öz işini görüb və bu təsir haqqında danışılan leksik vahidin dildə qərarlaşmasına rəvac verib.

Müttəsil متصل – həmişə, daima.

Ərəb mənşəli bu söz Cənub şeirinin dilində «daimi», «həmişə», «hər vaxt», «hər zaman» mənalarının daşıyıcısıdır (2, s. 443). *Demə ətri olmayıb Qərənfilin müttəsil. Onunçun xəcalətdən Qızarıbdır qərənfil* (S.Tahir).

Şeir Azərbaycan oğullarının şəhidlik zirvəsi qarşısında baş əyən, onların ayaqları altına döşənən qərənfil ömründən bəhs edir. Çanki qərənfil də şəhidlər kimi doğulduğu torpağa qarışır. Şeirə bədilik, obrazlılıq hopdurur şair. Şairə görə, qərənfilə qırmızılıq verən ətirsizliyindən xəcalət çəkməsidir. Və bu ətirsizliyin əbədiyini maddiləşdirmək üçün şair *müttəsil* sözünə müraciət edir. Bəlkə də, o, qərənfil sözünə elə bu mənə daşıyıcısına yaxın başqa bir qafiyə də tapa bilərdi. Amma Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal qolunda görünməyən bu söz Cənubda daşlaşdığından sərhəd qoyulmadan şeirə axır. Onu da qeyd edək ki, bu söz «bitişik», «yapışiq» mənalarının da daşıyıcısıdır (2, s. 443). Mühacir Cənub şairlərinin dilində bu semantik yükü daşıyan *müttəsil* sözünə rast gəlmirik. Tarixən Osmanlı dilində işlək olan bu leksik vahid haqqında bəhs açdığımız mənə tutumu ilə yanaşı («aralıqsız», «hiç durmadan», «biteviyə»), başqa bir semantik yük də («ittisal eden», «ulaşan», «kavuşan», «bitişən») (9, s. 830) daşımışdır. Eyni semantik yüklə bu leksik vahid müasir Türkiyə türkcəsində işləkliyi davam etdirməkdədir: 1. «bitişik», «yanyana olan»; 2. «aralıq» vermədən, fasiləsiz: *Tokmak muttasil dövüliyor* – R.N.Karay (10, s. 1425-1426).

Əmələ عمله – işçilər, fəhlələr.

Bu leksik vahid «amil» sözünün cəmidir. Yəni söz ərəb cəmlənməsinə girərək fleksiyaya uğramış və nəticədə öz fonetik cildini dəyişmişdir. *Amil* sözü Şimal dil leksikonunda qeydə alınan dil nümunələrindəndir. Amma Şimalda daşdığı mənə başqadır. *Əmələ* sözünün təkdə işlənən forması, yəni *amil* leksemi «fəhlə», «işçi» deməkdirsə, Azərbaycan ədəbi dilimizin Şimal qolunda işlənən *amil* sözü «səbəb», «şərt» mənaları ilə uyurluq tapır. Deməli, hər iki mühit üçün ortaqlıq olan bu söz mənəca müxtəlifdir. Haqqında danışdığımız leksik vahidin cəmlənmiş formasını ifadə edən *əmələ* sözü isə ancaq Cənub dil mühitində işlək olan və o mühit üçün anlaşılıqlı olan dil vahididir. Şeirdə bir parça çörək pulu üçün yolda oturub kamançasını inildədən bir musiqçinin iztirabları önə çəkilir. Yoldan ötənlər isə əyilib onun ovcuna mis pul qoyur və halına acıyaraq ötüb keçirlər: *Sübh ötən əmələ, çilingər, Nəccar Əyilib ovcuna bir mis pul qoyur* (Ə.Tudə). Göründüyü kimi, acı həyat girdabına düşən musiqçinin taleyinə köks ötürənləri sadalayan zaman söz şairin ixtiyarına keçir. Sözü doğmalığı deyil, yaddaşlarda bərkiməsi onu şeir dilinin əhatəsinə salır və Cənub nitq leksikonunu qabarıqlaşdırır. Bu lüğəvi dil vahidi XX əsrin əvvəllərində dilimizdə qeydə alınsa da (*Necə yüz əmələ onun fabrikində və kəndlərində işlərdi* – Ə.Haqverdiyev), sonralar dili tərk etmiş və alınmaların hesabında olan arxaizmlər sistemində qərarlaşmışdır.

Mükərrər مکرر – həmişə, daıma: *Sən günəşdən əvvəl qalxdın hər sə-hər Döyüldün, söyüldün, saysız, mükərrər* (H.Billuri).

Şerq qadımından söhbət açan bu nümunədə söz «həmişə», «daıma», «aramsız» məzmun göstəricisidir. Bu dil nümunəsi də işlənən tarixinə görə çox qədim olan və müxtəlif semantik tutumları ifadə edən (1. *kararlaşmış*. 2. *şübhəsiz, sağlam*. 3. *anlatılmış, bildirilmiş*) (9, s. 810) söz kimi də diqqət çəkir. Bu leksik vahid həm də klassik ədəbiyyatda işlənən sözlər cərgəsindədir (*Məqalından*

mürəkkər tutilər tək şəkkər istərdim –M.P.Vaqif; *Xan səni öldürməyə bəhanə axtarır və mən bilirəm ki, bu xüsusda vəzirlə mükərrər məşvərət edibdir* – M.F.Axundov). Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal leksikonunda rast gəlinməsə də, bu sözün Türkiyə türkcəsində *mükərrər* fonetik şəkildə «kararlaşmış», «kararlaştırılmış» mənalarının ifadəçisi kimi məskunlaşması qeydə alınır (10, s. 1418).

Müztərib مضطرب – həyəcanlı.

Bu ləksem də ərəb mənşəlidir və Cənub şeirində «həyəcanlı», «iztirablı» mənalarını ifadə edir: *Odur, bax, şişman bir heykəl dalınca, Tələsik, müztəribqaçır bir uşaq* (H.Billuri).

Ərəb dilində işlənən fonetik cild (*muztarib*) osmanlı dilində də işlənmişdir. Ümumən, ərəb-fars mənşəli sözlər əslində hansı fonetik tərkibdə işlənsə, əsasən osmanlıcada da eyni tərkibdə çıxış edib və qeydə aldığımız semantik tutumla yüklənib (9, s. 835). Amma ərəb-fars sözləri lüğətində *müztərib*sözünün müxtəlif mənə çalarları qeyd olunub: 1. qızıışmış, həyəcanlanmış 2. rahatsız, nigaran 3. aydın olmayan, məchul 4. dolaşq, qarma-qarışq 5. həyəcanlı, iztirablı 6. bulanıq (su) 7. əyri-üyrü, kələ-kötür (yol) (2, s. 413). Qeydə aldığımız mənani çıxmaq şərtilə digər məzmun yükünü özündə cəmləşdirən *müztərib* sözünə Cənub leksikonunda rast gəlmədik.

“Müztərib” sözü işləklik baxımından tarixi bir yol keçib və bir çox söz sənət-karlarımızın dilində işləklik tapıb (*Qoca tarzən Cavadın arvadı müztərib halda tez-tez qapını açıb küçəyə baxırdı... - Ə.Haqverdiyev; Əvvəl istehza ilə baxan Çeyniz müztərib oldu - Y.V.Çənəmzəminli*).

Müsəlsəl مسلسل – tüfəng, top, pulemyot: *Çapıb yazacağam yerin döşünə, Topa, müsəlsələ gərərək sinə* (S.Tahir).

Bu mənalar ilə ekvivalent olan *müsəlsələ*lekseminə lüğətlərdə rast gəlinmədi. Rast gəldiyimiz isə tamamilə başqa məzmun daşıyıcısıdır (*müsəlsəl* – «silsiləli», «silsilə şəkildə olan», «zəncir kimi bir-birinə bağlı olan», «bitişik», «arasıkəsilməz» -2, s. 428). Klassik ədəbiyyatımızın dilində rastlaşdığımız *müsəlsələ*sözü də öz mənası ilə Cənub şeirindəki semantik tutumla deyil, məhz lüğətlərdə əks olunan mənalarla üst - üstə düşür: *Hanı o sən görün əhmər yanaqlar, Müsəlsəl keysular, nəsrin buxaqlar* – (Q. Zakir).

Məndən görünür ki, söz «zəncir kimi bir-birinə bağlı olan», «qırılmaz bir sıra təşkil edən», «bir silsilə şəkildə olan», «sıralanmış (1, s. 367) mənaları ilə uyurluq təşkil edir.

Mədfən مدفون – qəbristanlıq: *Zülmündən vətənim döndü mədfənə, Ey cəllad, boyadın qana yurdumu!* (Ə.Tudə).

1946-cı ildə düşmənə etiraz olaraq yazılmış bu şeirdə müəllif milli hökuməti yıxan, günahsız insanları ölümə məhkum edən yurdunu qəbristanına (*mədfənə*) çevirən daxili və xarici düşmənləri nifrətlə damğalayır. Bu bədii nümunənin poetik «Mən»i olan şair azadlıq günəşinin yenidən doğacağına, «yurdunun al-əlvan don geyinəcəyinə» inam bəsləyir. *Mədfən* sözü bir tərəfdən şair məqsədinin bədii

ödənci rolunda iştirak edir, digər tərəfdən şeirdə qafiyə yaradılışında (*mənə* □ *mədfənə*) uğurla iştirak edir. Təbii ki, bu «uğur» sözünü biz Cənub şeirinin dilinə ünvanlayırıq. Əks halda, yəni Şimal nitq mühitinin aparıcıları olan şairlərin dilində qeyd alınmış olsaydı, həmin sənətkarların ünvanına əks fikirlər söylənilərdi.

Klassik ədəbiyyatımızda isə bu leksik vahidin bir qədər mənə fərqiini görürük: *Kefinə bax, sanki bu dünya nədir? Məskəni olmuş ulu xanların, Mədfənidir qorxulu sultanların* (H.Cavid). Mətdən də anlaşılır ki, bu söz «məzar», «qəbir» mənalarını paylaşır. Məzmun əlaqəsi olsa da, *qəbir* və *qəbristanlıq* leksik vahidləri başqa-başqa sözlərdir.

Məzəllət مزلت – əzəb, əziyyət.

Ərəb mənşəli bu sözün mənası «zəlillik», «alçaqlıq», «xarlıq» kimi qeyd olunsa da (2, s. 342; 1, s. 285; 9, s. 765), mühacir Cənub şairlərinin dilində tamamilə başqa mənə göstəricisi kimi işlənməsi anlaşılır (*Ömrün məzəllət ilə dəxi getdi, bir oyan, Xanən nədən olub belə viranə, kərgər!* – H.Billuri).

“Kərgər”ə, Şimal nitq mühitində işlənən forma ilə desək, «fəhləyə», «işçiyə» müraciətən yazılmış bu şeirdə haqqı tapdalananlar tədqiq obyektinə çevrilir. Ömrü əzəb-əziyyətlə (*məzəllətlə*) keçən, əməyi daima istismar olunan fəhlələrin, nəhayət, ayağa qalxmaları, artıq öz haqlarını tələb etmələri zamanının gəldiyi vurğulanır. Sözün sinonimi olan (əcnəbi leksik vahidlər olsa da) «əzəb», «əziyyət» dil nümunələri isə Cənubdan fərqli olaraq Şimal mühiti üçün xarakterikdir. Türkiyə türkcəsində isə söz, «alçalma», «bayağılaşma» semantik tutumunun daşıyıcısı olaraq ünsiyyətə daxil olan leksik vahidlər arasında məskunlaşır (10, s. 1388).

Nəccar نجار – dülgər, xərrat.

Bu söz ərəb mənşəli olub «dülgər», «xərrat» mənalarını ifadə edir: *Birisi bənnadır, birisi nəccar, Biri şüşəkəsən, birisi memar* (S.Tahir.).

Elə dil vahidi olur ki, qeyri-anlaşıqlı olmasına baxmayaraq, mənə daxilində mənası müəyyənləşir. Burda isə *nəccar* sözünün hansısa bir peşə ilə bağlılığı əyaniləşsə də, daşdığı semantika bağlı qalır. Belə halda lüğət kitabları köməyimizə gəlir. Və lüğətlərə əsasən aydınlaşır ki, bu leksik vahidin ifadə etdiyi mənə tutumu elə bizim təqdim etdiklərimizdir (2, s. 477; 1, s. 412). Lüğətlərdən bu məlumatı da ala bilirik ki, əski Osmanlı dilində də bu lüğəvi vahid eyni məzmun göstəricisi ilə işlənmə tezliyinə malik olub (9, s. 975).

Təbii ki, bu şairlərin fars dilində təhsil almaları lüğət tərkibində yer alan bu tipik dil faktını (həmçinin digərlərini) Cənub şairlərinin dilində daimiləşdirib. Bu daimiləşmə isə həmin dil nümunəsinin bədii dilə istiqamətlənməsi ilə nəticələnib. Şimalda yer almayan bu sözün ifadə etdiyi mənə («dülgər», «xərrat») müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləkdir..

Müdərris مدرس – müəllim: *Haman bu yollarla nə qədər alim, Nə qədər müdərris gəlib, gedərmiş* (B.Azəroğlu). Bu şeiri B.Azəroğlu hələ 40-cı illərdə Ərdəbildə yaşadığı zaman qələmə alıb. Bu bədii dil nümunəsi Şeyx Şəfi məqbərəsinə ithaf edilib. Şair, Ərdəbilin sinəsi üstündə yaşayan bu məqbərənin

sadə adamlardan tutmuş alimlərə qədər müqəddəs ziyarətqah seçilməsini qabarıqlaşdırmaq məqsədi güdür. Və ziyarətçilər sırasında *müdərrisləri* də xatırladı. Ərəb dilində bu leksik vahid *mu'allim* (معلم) (6, s. 60, 76, 78) və *ustəz*leksik paralellərində əyaniləşir:(5, s. 60). [Qamusu-əl-ustəzi 'alə-t-taviləti]*Müəllimin lüğəti stolun üstündədir.*

“Müəllim”sözü Şimal dil mühitində işləkliyi ilə seçilir. Bu sözün semantik tutumu ilə paralelləşən digər variantlarına isə rast gəlinmir. Çox maraqlıdır, hər üçü ərəb mənşəli olsa da, şair ancaq *müdərris* sözünə müraciət edib. Halbuki, *müəllim* leksik vahidi də şeirin bu misrasının tələbini ödəyə bilərdi. (*Nə qədər müəllim gəlib gedərmiş.*) Görünür, bunun əsas səbəbi cənublu şairlərin dilində «*mu'allim*», «*ustəz*» sözlərinə nisbətən işləkliyin və intensivliyin «*müdərris*» leksik vahidinin tərəfində olması ilə izah edilməlidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alınmayan bu sözün tarixən həm özünə (*Mədrəsə içrə müdərris verdiyi min dərsdən, Yey durur meyhanədə bir cam vermək bir gözəl – F; Bizlərdə şeyirdə tema verib yazı yazdırmaq adəti rus müdərrislərindən götürülüb – C.Məmmədquluzadə*), hə də derivatlarına (*On-on iki il bundan irəli Məşədi İrəvanda başına yeddi-səkkiz müsəlman uşağı yığıb müdərrislik edərdi – C.Məmmədquluzadə*) rast gəlinir.

Tərəhhüm ترحم rəhm etmə.

Bu faktı Araza həsr olunmuş şeir parçası ilə diqqətə çatdırırıq: *Dinlə məni bir an Araz, Tərəhhüm et dayan bir az* (H.Billuri). Qabarıqlaşdırılan söz tərkibi felin tərkibində qeydə alınır və onun komponentinə çevrilir. Ayrılıqda «*rəhm etmə*», «*yazığı gəlmə*», «*halına acıma*» mənaları ilə çuğlaşan bu söz *et(mək)* köməkçi feli ilə birlikdə «*rəhm et*» mənasının daşıyıcısına çevrilir. *Tərəhhüm* sözü isə Cənub leksikonunun təmsilçisi kimi çıxış edir. Şimal dil mühitində yer almayan bu dil nümunəsi vaxtilə osmanlıçada (9, s. 1299), həmçinin klassiklərimizin ədəbibədii dil nümunələrində işlənilib. Bunu seçdiyimiz dil nümunələri də sübut edir. (*Olmazmı kəni cinsi – mərdüm? Yoxdurmu kəniyə həm tərəhhüm – M.Füzuli; Başına dönüm keçən padşahlar ədalətin icrasında övlad və əqrəbalarına tərəhhüm etməyiblər – M.F.Axundov; Tərəhhüm eyləmədin, axır, ey cavan, ölürəm – X.Natvan*).

Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində *hizb* (partiya), *ittilaat* (xəbərlər), *fəllah* (fəhlə), *rahətəlləb*(əzab – əziyyətsiz) ... kimi qeyri-ümumişlək ərəb sözləri də qeydə alınır.

Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində qeydə alınan ərəb sözlərini araşdırarkən xüsusi maraq doğuran aşağıdakı məsələlər də diqqətdən yayınmadı:

1. Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində elə ərəb sözləri var ki, onlar Şimal mühitində çox yaxşı anlaşılır. Amma həmin sözlər əcnəbi qrammatik quruluşla yükləndikdə başa düşülməz həddə çatır. Məsələn: *Şeir, şair, fələk, sirr, malik, tacir, amil*... sözləri Şimal dil mühitində hamı tərəfindən başa düşülür, amma ərəb cəmlənməsinə məruz qalanda fleksiyyaya uğrayaraq öz əvvəlki fonetik cildindən məhrum olur və *aşar, şüəra, əflak, əsrar, maliyyat, tüccar, əmələ*

şəklində formalaşanda anlaşılmaz olur. Bu leksik vahidlər ixtisas sahibləri, eləcə də ərəb dilinə yaxşı bələd olanlar tərəfindən başa düşülür.

2. Mühacir Cənub şairlərinin dilində elə ərəb sözləri də mövcuddur ki, onların bir qismi əcnəbi qrammatik quruluşu ilə (ərəb cəmlənməsi ilə) Şimal dil mühitində başa düşülürsə, əksinə bu qrammatik quruluşdan kənar qalan digər qismi isə qeyri-anlamlı sözlər cərgəsinə qatılır. Məsələn: *Təzminat* sözü *təzmin* sözünün cəmidir. Göründüyü kimi *təzmin* sözü ərəb cəmlənməsi nəticəsində fleksiya uğramış və nəticədə *təzminat* fonetik cildi ilə dildə qərarlaşmışdır. Maraqlıdır ki, *təzminat* sözü Şimal dil mühitində geniş işlənmə tezliyinə malik olduğu halda, *təzmin* sözü anlaşılıqlıqdan kənar qalır.

3. Bu şairlərin dilində elə ərəb və fars sözləri də qeyd alınır ki, onların ərəb qrammatik quruluşuna girən, yaxud girməyən formalarının hər ikisi Şimal dil mühitində başa düşülən deyil. Məsələn: «Təbiətlər», «xasiyyətlər», yaxud «şəkil», «əks», «surət» mənalarının ifadəçisi olan (2, s. 778) *şəmayıl* sözü *şəmilə* sözünün cəmidir. Amma nə *şəmayıl*, nə də *şəmilə* sözləri Şimal dil mühitində başa düşüləndir.

4. Bir maraqlı faktı da vurğulayaq ki, bəzən hər iki mühitin nitq leksikonunda yer alan bəzi leksemlər mühacir şairlərin dilində fonetik tərkib baxımından dəyişkənliyə uğrayır. Nəticədə söz bəzən tanınır, bəzən dəbaşa düşülmür. Məsələn: Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal qolunda işlənən *adil*, *hicran*, *şəhər*, *növbə*, *təvazökar*, *şəksiz*, *ərş*, *qərrarsız* və s. sözlərin Cənubda müvafiq olaraq *ədl*, *hicr*, *şəhr*, *növbət*, *təvazö*, *bişək*, *həşr*, *biqərar*... fonovariantları ilə təqdim olunması haqqında danışdığımız bu müxtəliflikdən xəbər verir.

Beləliklə, bir zamanlar aralarındakı dil-ünsiyyət əlaqələri kəsilən iki mühitin yenidən əlaqə yaratmaq cəhdi, təbii ki, sərhədlərin açılmasından sonra başlayır. Amma bu çağa qədər Cənubi Azərbaycandan bir çox şairlərin əsasən siyasi səbəblər üzündən Şimala üz tutması əslində bu əlaqələnmənin başlanğıcının əsasını qoyur. Bu məskunluğa qədər «Cənubda anadilli məktəblərin olmaması ədəbi dil normalarının ictimai nüfuzunun itirilməsi, nəinki danışqda – şifahi nitqdə, eyni zamanda da norma variantlaşması, dialekt təzahürlərinin fəallaşması, nitq hərcmərcliyinin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir» (3, s. 142-143). Deməli, ictimai-siyasi, tarixi-mədəni, coğrafi faktorlarla, Azərbaycan dilinin İranda hüquqi əsassızlığı ilə, elə bu səbəbdən də təhsilin, tədrisin yad bir dildə aparılması ilə bağlı mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində məskunlaşan Cənub tipikliyi Şimal mühitinin təsiri ilə dili tərk etməyə başlayır. Bu isə Cənubda yaşayan söz sənətkarlarından fərqli olaraq mühacir Cənub şairlərinin dilini Şimal dil mühiti ilə uyğunlaşmağa doğru aparır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III cild. Bakı: Elm, 1983, 555 s.
2. Ərəbvəfarssözlüklüğü. Bakı: Azərb. SSREAnəşriyyatı, 1967, 1036 s.
3. XudiyevN. HeydərləiyevvəAzərbaycandili. Bakı: Təhsil, 1997, 288 s.

4. Xudiyev N.M. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2003, 336 s.
5. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: Maarif, 1998, 620 s.
6. Məmmədov Ə.C. Ərəb dilinin qısa kursu. Bakı: Maarif, 1988, 384 s.
7. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. Москва: Высшая школа, 1967, 376 с.
8. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, 357 с.
9. Osmanlıca-türkçelüğat. Ankara, 2002, 1439 s. İlave, 119 s.
10. Türkçe sözlük. Baskı: 4. Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası, 2005, 2244 s.

Dürdanə Əliyeva*

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK NAĞILLARINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN KOQNİTİV-DİSKURSİV TƏHLİLİ

Bəkir Çobanzadənin araşdırmalarının mühüm bir qismini türk xalqlarının folkloru təşkil edir. O, xalqın etnoqrafiyasına, mədəniyyətinə dərinləndən bələd olduğu üçün xalq ədəbiyyatının mənşəyi, spesifikası, janr xüsusiyyətləri haqqında da maraqlı mülahizələr yürütmüş, bədii sözü insanın ilk yaradıcılıq uğurlarından hesab etmişdir. Bu səbəbdən də B. Çobanzadə müxtəlif münasibətlərlə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına təkrar-təkrar müraciət etmiş, dastan haqqında mülahizələrini ümumiləşdirmiş, bir çox maraqlı qənaətlərə gəlmiş və orijinal paralellər aparmışdır. Biz də onun əbədi xatirəsinə ithaf olaraq Azərbaycan və Türkiyə türklərinin folklorunda özəl bir mövqeyə malik olan nağıllara (masallara) müraciət etməyi məqsədüyükün hesab etdik.

İstənilən bir etnos kimi oğuz türkləri də özlərinə məxsus folklor korpusuna və ədəbiyyat diskursuna malikdirlər. Onların arasında nağıllar xüsusi bir yer tutur. Çünki nağıllar oğuz türklərinin folklor mətnlərinin bazası, həmin etnosun mədəniyyət simvolu kimi, daha dəqiq desək, etnosimvolik diskurs kimi çıxış edirlər. Azərbaycan və Türkiyə türklərinin nağılları özünü reprezentativ folklor janrı kimi göstərir, onların mətnləri isə dünyanın dil və konseptual mənzərəsinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu nağıllar xalqın dünya haqqında məlumat, bilik və təsəvvürlərini kodlaşdıraraq qoruyub saxlayır və onlardakı dil vahidlərini, bu səbəbdən də onomastik vahidlərin mental proseslərdəki funksiyasını öyrənməklə bu dil işarələri arxasında gizlənən təsəvvürləri ifadə etmənin koqnitiv strukturunu müəyyənləşdirmək olar. Bu məqalədə əsas diqqət konkret bir mətn çərçivəsində nağılların semantik sahəsinə və məna strukturuna, dünyanın mifoloji poetik mənzərəsinin təsvirində onomastik vahidlərin rolunun təhlilinə yönəldilir.

---

*Əliyeva Dürdanə - Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Belə bir təhlil mətnin öyrənilməsinə müasir koqnitiv - diskursiv və konseptual yanaşma əsasında həyata keçirilir ki, bu da konkret dil vahidlərinin semantik xüsusiyyətlərinin dərinliklərinə nəzər salmağa imkan verir. Müraciət edilən mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhət - müasir antropolinqvistikanın (dilin müxtəlif səviyyələrinin, xüsusəndə leksik səviyyəsinin təkamülündə insan təfəkkürünün təkamülünün inikasını öyrənən elm sahəsi) qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dilin mədəniyyətə münasibətdə, dil fəaliyyətində dil, etnomədəniyyət, etnopsixolinqvistika ilə əlaqədə öyrənilməsidir. Bu məqamda mətn dil və mədəniyyəti əlaqələndirən əsas element kimi çıxış edir. Məhz mətndə dil formaları arxasında gizlənən koqnitiv strukturları müəyyənləşdirmək, mental proseslər mövqeyindən dil işarələrinin funksiyasını izah etmək olur. Müasir dilçilik elmində verbal və averbal vasitələrin və dil daşıyıcısı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan “mədəni yaddaşın” qorunma üsullarının öyrənilməsinin vacibliyini nəzərə alsaq, nağıllara bu mövqedən yanaşmanın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görürük. Azərbaycan və türk nağıllarında milli ictimai-tarixi təcrübə - xalq adət-ənənələri, etik normalar, mənəvi dəyərlər, təsəvvürlər, simvolik təbiətə malik olan və türk mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ifadə edən rituallar gizlənilir. Folklor dilində xüsusi isimlərin ekstralinqvistik parametrlərinin nəzərə alınmaqla təhlili folklor mətninə yanaşmanın yeni bir formasıdır. Burada məqsəd folklor mətninin koqnitiv-diskursiv və konseptual təhlili yolu ilə dünyanın mifopoetik mənzərəsində xüsusi isimlərin semantik rekonstruksiyasının (formanın saxlanılması ilə yeni əlamətlərin aşılınması), nağıl mətnləri çərçivəsində milli-mənəvi dəyərlərin xüsusi isimlər vasitəsilə ifadə edilmə üsullarının öyrənilməsidir.

Nağıllarda onomastik vahidlər (istənilən bir mətnə olduğu kimi) açar işarə və xalq mədəniyyətinin əsas ifadəçisi kimi çıxış edirlər. Ad mətnə real və irreal dünyanın modelləşməsinə, milli mədəniyyətin simvoluna çevrilərək xalqın hissələrinin, emosiya və düşüncələrinin, etik və estetik dəyərlərinin təsvirinə xidmət edir. Ümumən yaşadıqda isə folklor nümunələrindəki onomastik vahidlərdə obrazlılıq daha güclü olur. Belə ki, bu mətnlərdə linqvistikada üslubi vasitələr kimi nəzərdən keçirilən xüsusi nitq fiqurları vasitəsilə real və irreal dünyanın nümayəndələrinin təmsilçilərinə çevrilir və bununla da oxucunun təsəvvüründə həmin dünyaların konkret obrazları formalaşmış olur ki, sonda bu obraz öz emosionallığı, nitqi və s. əlamətləri ilə müəyyən bir simvola çevrilir. Nağıl mətnində onomastik vahidin bədii-estetik imkanları söz sənəti səviyyəsinə qədər inkişaf edərək folklor mətni ilə ahəng yaradaraq xalqın təfəkküründəki dünyanın bədii mənzərəsinə daxil olur.

Nağılların mətn quruluşu elə qurulmuşdur ki, onomastik vahid burada dil işarəsi deyil, bütöv bir xalqın dünyəvi təsəvvürlərinin ifadəçisinə çevrilmişdir. Ritual çərçivəsində mövcud olan və konkret bir məqsədə nail olmaq üçün müəyyən bir mərasimdə aktuallaşan müxtəlif xalqlardan yalnız birinə məxsus əlamət kimi onomastik vahidlər ilk növbədə mətnin ritminə söykənir ki, bu da onun dərk edilməsi səviyyəsini gücləndirir, oxucuya güclü və effektiv təsir edir. Azərbaycan

və türk nağıllarında real və irreal gerçəklikdə mifoloji obrazların adları (həmin obrazın mənfi və ya müsbət olmasından asılı olmayaraq) yüksək söz sənəti səviyyəsində əks etdirilir və mətnin təsir səviyyəsindən asılı olaraq güclü estetik mövqeyə malik olurlar (Məsələn: Azərbaycan və türk nağıllarının hamısında qəhrəmanlar öz məqsədlərinə, muradlarına çatmaq üçün pərilərin və divlərin yaşadığı “Qaf” dağına üz tuturlar. Bu coğrafi obyektin varlığı haqqında qəti bir fikir söyləmək mükün deyil, lakin mifoloji obraz kimi iştirak etdiyi nağılların mərkəzində dayanır. Və yaxud da anadan yetim qalan və ögey ananın öhdəsinə keçən qızların köməyinə Kürəgürən qarı və Cin qarı gəlir, onları mükafatlandırır, pisləri isə cəzalandırır. Maraqlıdır ki, haqq-ədalət müdafiəçisinə öz semantikasına görə mənfi təsəvvür yaranan adın verilməsi onun mətn daxilindəki ekspressivliyini artırmağa xidmət edir). Mətnin estetik səviyyəsi isə bir tərəfdən dilin ekspressiv, emosional və üslubi vasitələri ilə yaranırsa da, digər tərəfdən obrazlılıq və emotivliklə bağlıdır. Obrazlılıq irreal (mifoloji) və real aləmin estetik ideali mövqeyindən realilər haqqında müəyyən təsəvvürlər yaratmaqla (Məsələn: Azərbaycan nağıllarında Zümrüd (Simurq) quşu, türk nağıllarında isə Zümrüdanka quşu qəhrəmanı qaranlıq, sehirlə, irreal dünyadan işıqlı, mövcud və yaxud da real dünyaya gətirir...), emotivlik isə obrazların hissələrinin, onların daxili aləminin, emosional vəziyyətinin təsviri ilə yaranır. Mövcud linqvistik və ekstralingvistik amillərin təsiri ilə nağıllardakı onomastik vahidlər adresatda qarşılıqlı lirik emosiyalar yaratmaqla ona güclü təsir edir. Amma nağılların əsas funksiyası estetik təsirdən çox, mifo-ritual təsirdir. Təbii ki, müasir dövrdə nağıllar bu funksiyasını itirmişdir və bu səbəbdən də yalnız şifahi ədəbiyyatın bir nümunəsi kimi qəbul edilir və estetik təsiri əsas funksiya kimi götürülür.

Kommunikativ mövqedən asılı olaraq eyni bir nağıl fərqli formalarda (variantlarda) aktuallaşa bilər. Bu fərqli formalar isə onomastik vahidlər vasitəsilə yaranır. Bizim fikrimizcə həmin nağıllardan biri adların ilkin formasını qoruyub saxlayır, digərlərində isə sosial, iqtisadi, mədəni - tarixi dəyişiklər öz izini qoyan zaman məhz adlara təsir edərək, onları dəyişdirirlər. Bu mövqedən yanaşdıqda hər bir adın etimologiyasının açılması eyni bir nağılın müxtəlif formalarından hansının qədim olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir – bu müasir onomastikada çoxdan təsdiqlənmiş bir teoremdir. Lakin bu etimologiyanın adın üslubi ekspressivliyinin, obrazlılığının artmasına nə dərəcədə təsir etdiyini isə müəyyənləşdirməyə ehtiyac vardır. Nağıl mətnlərində onomastik vahidlər sadəcə obrazın adı kimi çıxış etmirlər, onlarda kontekstdən asılı olan müəyyən bir məna ümumiləşmiş olur ki, bununla da onlar türklərin mifoloji təsəvvürlərinin simvolu kimi çıxış etməsi olurlar.

Mətn daxilində onomastik vahidin semantik sahəsi eynicinsli deyil. O bir neçə təbəqədən ibarətdir və bunları aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: konseptual (fəlsəfi, dünyəvi anlamlı), denotativ (ad vasitəsilə ötürülən məlumat) və emotiv (yüksək dərəcədə emosionallıq yaratma). Bu qütblər adın müstəqil kateqoriya olmasından irəli gələrək yaranır ki, onlar da adların nağıllardakı funksiyasını təhlil

etməyə imkan verir. Bu zaman mətn adın məna interpretasiyası üçün açar mövqeyində çıxış edir. Nağıl mətninin ümumi məzmununa söykənərək (mətn vasitəsilə çatdırılacaq məlumatın səviyyəsindən asılı olaraq) adın eksplisit və ya implisit mənasını açmaq mümkündür. Onomastik vahidin semantik sahəsinin denotativ qütbü hadisə xarakterlidir. Yəni nağılda təqdim edilən mifoloji təsəvvürlərin daha inandırıcı çatdırılması üçün ad özünün semantik sahəsinin denotativ qütübünə keçir. Bu əlaməti bir neçə modeldə müşahidə etmək olar:

1. Reallığın konkret, mövcud olan onomastik vahid (real) vasitəsilə əldə edilməsi (“Kal Əli bəy”(5,314));

2. Mifoloji təsəvvürlərin real onomastik vahidlə ifadə olunması. Bu zaman onomastik vahid mifopoetik sahənin əsas elementinə çevrilir (“Dəli Osman bəy”, “Xatməciklə Yusufcuq”(5,203), “Tan-tan qabaq”(5,266) nağılında Yusif və Fatma, “Noxud Məhməd” - türk nağılları; “Fatma”, “Ağ atlı oğlan” nağılında Məhəmməd – Azərbaycan nağılları).

3. Rəliğin uydurulmuş, mifoloji onomastik vahidlə ifadəsi (Kaloğlan, Keçəl);

4. Mifoloji təsəvvürlərin uydurulmuş onomastik vahidlə ifadəsi (Zümrüd quşu, Zümrüdanka quşu, Qaf dağı, , “Eşmenap”, “Fatma və Kiyavi”(7,12) nağılında Quruqumaş, Dazqız, Keçəl Aşır, Yekədiş Başxanım...).

Modellərə diqqət yetirsək görürük ki, nağıllarda hər bir model çərçivəsində zaman və ad kateqoriyaları qarşı-qarşıya dayanır: birinci modeldə zaman və ad kateqoriyaları bir-birini izləyir; ikinci modeldə ad zaman kateqoriyasının sərhədlərinin genişləndirir, daha dəqiq desək dağıdır; üçüncü modeldə onomastik vahid kateqoriyası zaman kateqoriyasının sərhədlərindən kənara çıxır; dördüncü modeldə isə nə zaman, nə də ad kateqoriyalarının sərhəddi olmur.

Denotativ qütbdən keçən onomastik vahidlərin bir çoxu emotiv qütbə keçə bilirlər. Bu halda isə onomastik vahidin ekspressiv imkanları daha da genişlənilir. Folklor nümunələrindən bir qrupu – atalar sözlərində biz bu halın daha qabarıq şəkildə ifadə olunduğunu, yəni əgər denotativ qütbdə adın semantik sahəsinin genişlənməsi üçün bəzən bütöv bir mətn lazım olursa da, emotiv qütbdə ad metaforik və ya frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsinə çevrilərək böyük mənalara ifadə edə bilər. Məsələn: “Fatma və Kiyavi” nağılında ağ, qara suların sehirinin gücü belə ifadə edilir – “...Fatmanın əndamı Savalan dağının qarı kimi ağappaq oldu. Sonra qara suda onun saçlarını yudu, qaşların, kirpiklərinə çəkdi. Qızın qaş gözü Həcər daşı kimi qapqara oldu”(7,16).

Nağılların onomastik sahəsi özündə müxtəlif növ adları birləşdirir. Nağıl mətninin ümumi semantik sahəsində onomastik vahidlər universal mənalara formalaşmasında iştirak edir, müəyyən bir kodlaşmış informasiyanın, simvolun və ya mənanın daşıyıcılarına çevrilirlər. Bu məna kodlarının açılması bütün mətnin adekvat qəbul olunmasına və interpretasiyasına, ideya məzmununun dərk olunmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Albaliyev Ş. Ə. Azərbaycan məişət nağıllarında şah obrazı : filol. elm. namiz. . dis. avtoref. AMEA Folklor İnstitutu. - Bakı, 2006. - 26 s.
2. Çobanzadə B. Türk ədəbiyyatı (xalq ədəbiyyatı xülasələri). Bakı, 1929, 51 s.
3. Cəlil F. C. Türk və slavyan xalqlarının folklorunda mifoloji elementlərin müqayisəsi: Azərbaycan və rus eposlarında : filol. elm. namiz. .dis. avtoref. AMEA Folklor İnstitutu. - Bakı, 2007. - 19 s.
4. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 191 s.
5. Mustafa Arslan. Denizli Yöresindən derlənmiş masallar. İnceleme – metnler. Denizli: Zirve Yayınları, 2008, 34 s.
6. Xalıqov F. R. Azərbaycan dilinin folklor onomastikası : filol. elm. dok. . dis. avtoref.: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. - Bakı, 2004. - 55 s.
7. Xəlilova A.Ə. Azərbaycan – türk nağılları. Bakı: Nurlan, 2009, 160 s.
8. Бухарова Г.Х. Башкирский народный эпос «Урал-Батыр»: когнитивно-дискурсивный и концептуальный анализ. Уфа: 2008, 352 стр.
9. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. (Собрание трудов В. Я. Проппа.) Москва: 1998, 512 с.

Türkan Əsgərova*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SINONİMİSMİ VƏ FELİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN TARİXİ ASPEKTDƏ SEMANTİK-ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ (Nəsiminin dili əsasında)

Bədii ədəbiyyatlarda sinonimlərin işlənməsindən bəhs edən Ə. Dəmirçizadə qeyd edir ki, sinonimlərin bir qrupu idiomatik və ya məcazi mənada işlənən mürəkkəb sözlərdən ibarət olur. Belə sinonimlərdə məna rəngarəngliyi və ekspressiv-emosional çalarlıq daha çox və daha qüvvətli olur. Sinonimlərin üslubi məqamları onların malik olduğu məna rəngliyi və emosional çalarlıqları ilə şərtlənir. A.J.Yefimovun fikrincə, sinonimlər bədii dilin rəngarəng, gözəl olmasına xidmət edir, onu yeknəsək, cansıxıcı olmaqdan qurtarır [1, 232].

Sinonimlərin nəzəri cəlb edən üslubi xüsusiyyətlərindən biri də oxucuda ekspressiv – emosional hisslər yaratmaq, oxucunu təəccübləndirməkdir. Dəqiq, yerində işlənmiş hər hansı bir sinonim cütlük qüvvətli həyəcan və təsir yaratmaq keyfiyyətinə malikdir [2, 66]. Hər hansı bir mənanı hərtərəfli izah və əks etdirmək gücünə malik olan sinonim cərgələr cümlə strukturunda (cümlə daxilində) həmcins üzlər kimi çıxış etməklə dildə xüsusi poetik və obrazlılığın əhatəli olmasına xidmət edir və bu zaman heç bir ağırlıq yaranmır, əksinə, məzmun aydınlığı, əyani təsəvvür qüvvətlənir [2, 77]. Sinonimlərin yaradılması üçün əsas olan məcazlaşdırma, çoxmənalılıq sabit söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr, sadə danışıq

---

*Əsgərova Türkan – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin əməkdaşı.

dili sözləri, dialekt sözləri, arxaik sözlər, evfemizmlərdən yazıçılar daha çox istifadə edirlər. Bədiisərlərdə hər hansı bir söz adi informasiya daşıyıcısı olmadığından daha çox ekspressiv mənə çalarlıqları qazanır [3, 120]. Belə sinonim cərgələr dilin zənginləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sinonimlər eyni zamanda fikrin dəqiq, tam, ardıcıl olmasını təmin edir, məhz sinonim cərgələr bu və ya digər məqsəd və şəraitə müvafiq zəruri leksik vahidin seçilib işlənməsinə gözəl şərait yaradır.

Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi iki xətt üzrə istiqamətlənir; o bir tərəfdən, başqa bir frazeoloji vahidlə, digər tərəfdən isə sözlə sinonimlik təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində ərəb və fars dilindən alınma sözlər də əsas mənbələrdən biridir. Nəsimi XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən parlaq nümayəndəsi olaraq, dövrün, ümumilikdə Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli zənginləşdirmək üçün ümumxalq dilindən geniş miqyasda istifadə etdiyi kimi, bu dövrdə mövcud ictimai – mədəni vəziyyətdən, yəni Azərbaycan dilində işlənən ərəb, fars dilli sözlərindən də istənilən qədər istifadə etmişdir və belə alınma sözlərin əksəriyyəti bu gün də Azərbaycan dilində (həm ədəbi dildə, həm də xalq dilində) işlənməkdədir.

Nəsimi sinonim ismi frazeoloji vahidlərin yaranmasında həm Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, həm də ərəb və fars dili alınmalarından istifadə etmişdir. Bununla da böyük şairin bu yolla Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsinə xidmət etdiyini görürük.

Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlərin yaranmasında şair ana dili və alınma sözlərdən eyni intensivliklə istifadə edərək, müxtəlif tərkibə malik, lakin yaxın mənalı ifadə edən ismi frazeoloji vahidlər yaratmışdır.

İsmi frazeoloji vahidlər:

İsmi frazeoloji vahidlər Nəsiminin dilində “*tolu-tolu*” işlənərək sinonim cərgələr əmələ gətirir; *can parəsi*, *cənnətin gülü* (sevgili, dilbər, lirik qəhrəman), *cism evi* (vicud evi), *könlüm şəhri* (ürək, könül, qəlb): Xəstə olalı könül, ey *can parəsi!* İçərəm qəm mətbəxindən dürlü – dürlü aşlar!; Darəssəlamı – hüsnünə, ey *cənnətin gülü!* Vardım əzəldə gör ki, nə gülzarə düşmüşəm!; Bu *cism evinə*, talibə, seyr edərək çün can gəlür, Bu evdə baqi sanma kim, bir – iki gün mehman gəlür; Çün doldu *vüçüdüm evi* sənlik, Məhv oldu ey dost, məndə mənlük!

Şair *can parəsi*, *cənnətin gülü* ismi frazemləri ilə gül qoxulu sevgilisinin – canının parəsini, *vüçüdüm evi* variantlarında qəlbini, ürəyini nəzərdə tutur. Bu frazemlərdə can və vüçud sözləri şairin qələmində onun özünün daxili, iç dünyası mənasında sinonimlik qazanır, həmin mənə ətrafında bir – birinə yaxınlaşır. *Hava camı, ağulu şərab* (eşq, sevgi, məhəbbət): *Hava camından* əsrüksən, həvəs ardına düşmüşsən, Bu *ağulu şərabı* qo kim, oldur şərbəti – qatıl!

Şair bu beytlərdə işlənmiş *hava camı*, *ağulu şərab*, *şərbəti-qatıl* ismi frazeoloji vahidləri yazarkən məhəbbət anlayışının həm müsbət, həm mənfi cəhətlərini nəzərdə tutur, həqiqətən, məhəbbət insanın ən ülvəi duyğularının əksi olaraq insanı

ucalda bildiyi kimi, insanı həm də çıxılmaz, arzuolunmaz vəziyyətlərə düçar edə bilər: şair *ağulu şərab* deyərkən məhz belə bir vəziyyəti nəzərdə tutur. *Şərbəti-qatıl* ismi frazemi də bu mənada *ağulu şərab* frazeminin məna qarşılığıdır: məhəbbət, doğrudan da, şərbəti-qatıldır, çünki onun səbəbindən çox – çox insanlar məhv olmuş, həyatlarını itirmişlər. Məlumdur ki, şərab çoxlarının xoşladığı içgi növüdür. Bu mənada şərab məhəbbət sözünə yaxın düşünülə bilər, lakin şairin fikrincə, məhəbbət adı, şirin şərab deyil – ağulu, ağ (zəhər) qatılmış şərabdır. Bu isə, bir – birini inkar edən anlayışlardır. Çox vaxt insanları məhv edir. Bu frazemin hikməti də budur.

Dil bazarçısı, əğridil (yalançı); Dil bazarçısı yalandır, varmazam bazarına, Gerçək olmaz əgri dil inanmazam iqrarinə; *əgri göz, kəmnəzər* (pis göz, pis gözlü); Münkirin *əgri gözləri* yüzinə baxmasının anın, *Kəmnəzərin* yavuz gözü hüsnü – cəmalə düşməsin!; Şair *əgri göz* frazemi ilə insana pis nəzərlə, “yavuz gözlə” baxan, qeyri – səmimi insanları nəzərdə tutur və bu zaman kəmnəzər sözünü semantik mənada həmin frazemə uyğun hesab edir, çünki kəmnəzər sözünün bir mənası da pis, yaman deməkdir.

Feli sinonim frazeoloji vahidlər:

“Feli frazeoloji sinonimlər” adı altında mənaca eyni və ya həddindən artıq yaxın mənalı frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur”. Lakin bunlar bir-birindən məna çalarları, ya üslubi rəngarəngliyi, ya da eyni zamanda hər ikisinə görə fərqlənir. Nəsiminin dilində zəngin məna xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən rəngarəng sinonim feli frazeoloji vahidlər vardır. Bunlar incə məna çalarlıqları ilə bir-birindən fərqlənsələr də, ümumi bir məna ətrafında birləşirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şairin dilində işlənmiş sinonimlər, ümumən dildə olduğu kimi, şairin dilinin zənginləşməsinə xidmət edərək, rəngarəng poetik mənalara malikdir: şairin dilində mövcud olan feli frazeoloji sinonimlər poetik ifadə qüvvəsini artırmağa xidmət edərək, şairin şeir dilinin daha bədii, daha obrazlı şəkildə zənginliyini təmin edir. Şair *ağlamaq* felinin məzmununu ifadə etmək üçün üç-dörd obrazlı, poetik cəhətdən daha qüvvətli feli frazemlər yaradır və beləliklə, beytlərin bədii-obrazlı yükünü artırmış olur; *yaş axıtmaq, mərcan saçmaq, güləb süzmək, dürdanə axıtmaq*. Bu dörd feli frazemin ümumi və onları birləşdirən cəhət *ağlamaq* felinin semantikasını öz bətnində gizlətməsidir. Mətnlərdən görüldüyü kimi, bu feli frazemlərdə fərqli cəhət yalnız formada, sözlərin müxtəlifliyindədir, bunları bir vahid məna ətrafında birləşdirən ümumi məzmun, daxili bağlılıqdır: *aləmə çaxmaq, faş eyləmək, aşkar olmaq*, (yaymaq, hamıya bildirmək); *Çaxdı sərvim aləmə, əsrarimi faş eylədi*: Halıma həmdəm olandan dünyada sevdəyi-eşq!; *Çıxdı məğribdən günəş kəşf etdi eşqin rəmzini, Pərdəsi açıldı hüsnün dilbər oldu aşkar!*; *qiymət etmək, baha qılmaq*, (qiymət qoymaq, dəyərləndirmək): Kövnu məkanə vəslini *qiymət edüb bəha qılan*, Yoxdur anın gözündə nur, bilməz anın bəhasini; *qəlbini bağlamaq, saçına dolaşmaq* (sevmək, xoşlamaq): Möhnətdir anın dövləti həsrəti anın təşnəli, Müdbirdür ol kim, *bağladı qəlbini* anın iqbalinə!; Qalü bələdən sidqilə canım *dolaşdı saçına; yox tutmaq, heçə saymaq* (mənasız hesab

etmək): Mülk ilə mal, ey məlik, kimsəyə çün qalmadı, *Yox tut* anı, hecə say qalma anın varına!; *peyman tutmaq, əhd qılmaq* (əhd peyman etmək): *Tutmuşam* mehrində *peyman, qılmışam* hüsnünədə *əhd*, Mehri-eşqin ləmyəzəl biəhdü iqrar olmuşam!; *söhbət dutmaq, ərz qılmaq* (demək, danışmaq): Ey pəripeykər sənin eşqin mana olsun haram, Gər dəxi *söhbət dutarsam* sənəsin bir yarılən!; Ey Nəsimi, sübhədən var, *ərz qıl* dildara kim, Qəmziyə versin nəsihət, yoxsa çox qan eylədi!; *bağrını dəlmək, qanımı tökmək*, (öldürmək, məhv etmək): *Bağrımı dəlür*, nəvəki-hicrani-filani, *Qanımı tökər* sehr ilə çeşməni-filani!; *könlü qaynamaq, içiyənmək* (yüksək emosional hal yaşamaq, həyəcan keçirmək, daxili təlatüm keçirmək); Qəmin narindən, ey dilbər, *könlüm qaynar, içini yanar!* Bu zəncü möhnəti gör kim, qəm ucundan çəkər könlün!; *qanı qaynamaq, fəğanə gəlmək* (poetik mənada hiddətlənmək, əsəb keçirmək): Çün Nəsiminin *susamış qanına* yarın ləbi! Noldu, ey münkir sənə kim, *qaynadı qanım yenə!* ; *Gəldi fəğanə*, can yenə, ney kimi, suzü dərd ilə, Kim nə bilir bu xəstənin dərdi nədir, dəvası nə?; *zəfərana döndərmək, zərd etmək* (rəngi sarılmaq, zəifləmək, xəstələnmək); *Zəfərana* bənzimi *döndərdi* ol birəhm yar, Düşməni xəndan edüb, dostunu giryan eylədi; Rəngi-çöhrəm *zərd olubdur*, qamətim həm çü hilal, Ol günəş yüzlü həbibim, ləli-xəndan ayrılır!; *ocağa atmaq, oda yandırmaq, nara yaxmaq* (poetik mənada yandırmaq): Yalançı müddənin *atqəlbini ocağa!* Aşıqdir ol kişi kim, kamil məhzər oldu.; Başdan ayağa külli vücudun *oda yandı*, Yarəb, yarıya dərdimə dərmani, filani!; Yandırıcı fəraqın *yaxdı* məni *narinə*, Könlüm ulaşmaq dilər yarıvəfadarinə! ədqiqlər göstərir ki, Nəsiminin bir tənqidçi filoloq kimi hər bir dil vahidində, xüsusən frazeoloji vahidlərə xəlqi təəssübkeşliyi ilə yanaşmış və onların xalq dilində geniş yayılmış variantlarını ədəbi-bədii dilə gətirmiş və beləliklə də, XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqiləşməsin, milliləşməsinə sürətləndirmişdir. Nəsiminin yaradıcılığı həm də orijinal, şairin özünün yaratdığı obrazlı, semantik yüklü sinonim variantlarla diqqəti çəkir. Şair öz orijinal frazeoloji vahidləri ilə, onların sinonim variantları ilə XIV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin vüsətini yüksəltmiş, ədəbi dili yığcam, obrazlı, ekspressiv-emosional söz və ifadələrlə zənginləşdirmişdir. Nəsimi xalqın özündən aldığı çeşid-çeşid belə milli koloritli frazeoloji söz və ifadələrlə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini xəlqiləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda xalq dilinə ədəbi dil səlahiyyəti vermək məqsədini qarşısına məqsəd qoymuş və tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə Nəsimi kifayət qədər iş görə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı: Elm, 1970, 357 s.
2. Dəmirçizadə. Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 168 s.
3. Гвоздев. А. Н. Современный русский литературный язык. 1958, 300 с.
4. Məhərrəmov. R. Sasbirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2009, 218.

QƏDİM UYĞUR ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQ TARİXİ VƏ MÜASİR UYĞURŞÜNASLIĞIN PROBLEMLƏRİ

Uyğur abidələrinin, dini məzmunlu qədim uyğurca mətnlərin nəşri və tədqiqi XIX əsrin 20-ci illərindən başlanmışdır. Bu tədqiqatlar əvvəllər Orxon-Yenisey abidələrinin tərkib hissəsində aparılmışdır. XX əsrin bəsləngicində Şərqi Türküstanda çoxsaylı uyğur abidələrinin tapılmasından sonra isə yeni bir epoxanın – uyğurşünaslığın təmali qoyuldu. XX əsrin ortalarından başlayaraq bu sahədəki araşdırmalar daha konkret bir müstəvidə inkişaf etməyə başladı.

XX əsrin əvvəllərində dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərməyə başlayan türkoloji araşdırmalar mərkəzlərində ümumtürk abidələri sırasında qədim uyğur abidələri də tədqiqata cəlb olunurdu. Uyğurların tarixini, mədəniyyətini öyrənmək üçün yaradılan Beynəlxalq Komitə və Sankt-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının nəzdində əsası qoyulan onun Rusiya filialı əski uyğur abidələrinin toplanılması, nəşri, tərcüməsi sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etdi. Bu sahədə ilk addımı türk dillərinin qrammatik quruluşu, dil mədəniyyəti, etnoqrafiyası, mədəni irsi haqqında elmi araşdırmalar aparan Mirzə Kazım bəy atmışdır (18). Şərqi Türküstanda tapılan abidələrin nəşri, transkripsiyası, tərcüməsi, fonetik və qrammatik quruluşunun, leksik tərkibinin şərh olunmasında rus türkoloqlarından V.V.Radlovun, V.V.Bartoldun, A.K.Borovkovun, S.Q.Klyaştorinin, L.Y.Tuquşevanın, A.T.Kaydarovun, L.V.Dmitriyevanın, S.Y.Malovun, V.Q.Kondratyevin və başqalarının əməyi böyükdür (19; 20; 21; 22; 23 və s.).

Uyğur dövlət sənədlərinin, dini səciyyəli mətnlərin, fərdi xarakter daşıyan mətnlərin tədqiq olunmasında V.V.Radlov böyük rol oynamışdır. 1899-cu ildə V.V.Radlov D.A.Klementsın əldə etdiyi iki dini məzmunlu sənədi və 1905-1906-cı illərdə isə A.Qrünvedel tərəfindən toplanılmış uyğur dövlət sənədlərinin bir hissəsini nəşr etdirir. 1909-cu ildən başlayaraq V.V.Radlov uyğur abidələrinin ardıcıl olaraq nəşrinə başlayır. 1909-cu ildə V.V.Radlov manixeyizm dini dünyagörüşünü təbliğ edən “Xuastuanift” abidəsinin bir hissəsini (Sankt-Peterburq nüsxəsini) nəşr etdirir (7). Sonralar V.V.Radlovun bu istiqamətdə yazdığı bir neçə əsəri nəşr edilir (15). Bu əsərlərdə alim bəzi uyğur mətnlərinin transkripsiyası və tərcüməsini vermiş, abidələrin fonetik xüsusiyyətlərinin şərh etməyə çalışmış, mətnlərin yazılma tarixi, dil quruluşu haqqında öz mülahizələrini bildirmişdir. Rusiyada türkoloji araşdırmalar, xüsusən də, uyğur abidələrinin tədqiqi ilə bağlı fəaliyyətlər II Dünya müharibəsindən sonra daha genişlənmiş, dəyərli elmi əsərlər yazılmışdır. Bu sahədə aparılan elmi araşdırmalar, yazılan elmi, bədii, tarixi-xronoloji, icmal tipli əsərlər artıq abidələrin transkripsiyası və tərcüməsi, abidələrin mənsub olduğu xalqların mədəni və siyasi tarixini, əlifba və dilinin mənşəyinə aid

---

*Vaqifqızı Qətibə - AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi.

məsələləri deyil, həm də ayrı-ayrı abidələrin dilində əks olunan qədim türkcənin dil elementləri, fonetik, leksik, qrammatik xarakterini də əhatə edir. Rus alimi S.Q.Klyaştorı dini mətnlərin, eləcə də bütün janrlarda yazılan qədim uyğur abidələrinin Şərqi Türkcənin, Mərkəzi və Orta Asiyanın tarixinin tədqiq olunmasında böyük rol olduğunu qeyd edir (20). D.M.Nasilov uyğur mətnlərinin tarixi əhəmiyyətinə toxunaraq, müxtəlif mövzularda və janrlarda yazılan uyğurca mətnlərin təkcə uyğur ədəbi dilinin öyrənilməsində deyil, həm də ümumilikdə türklərin mədəniyyət tarixinin tədqiq olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini yazır (23, 76).

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində rus türkcələri ilə yanaşı Avropa türkcələrinin, dilçi alimlərinin də uyğurşünaslığa marağı və diqqəti artdı. Avropada türk yazılı abidələrinin tədqiqi müxtəlif səviyyələrdə və fərqli istiqamətlərdə araşdırmaya cəlb edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Almaniyada qədim uyğur yazılı abidələrinin geniş və əhatəli tədqiqinə başlandı. MərkəziAsiyada və Turfan vadisinin xarabalıqlarında qazıntı işləri aparın çoxsaylı ölkələrin arxeoloji ekspedisiyaları arasında dörd alman ekspedisiyası iştirak edirdi. Alman alimləri Albert Qrünvedel və Albert fon Le Koqun rəhbərliyi altında 1903, 1904, 1905-1906, 1913-1914-cü illər ərzində Turfanda qazıntılar aparırdılar. Burada əldə edilən tapıntıları arasında 30 yazı sistemində və 15 müxtəlif dildə yazılan çoxlu sayda əlyazmalar və blok yazılar vardır (26; 27). Bu mətnlərin əksəriyyəti kağız, az hissəsi isə ipək, dəri, ağcaqayın qabığı və yataxtatablokimidigər materiallar üzərində yazılmışdır. İlk ekspedisiya geri qayıtdıqdan dərhal sonra bu mətnlər üzrə elmi tədqiqatlar başladı. F.V.K.Müller manixeycə yazılan bəzi fraqmentlərin oxunmasına nail olur. Onun 1904-cü ildənəşr etdiyi məqalə manixeyizmin tədqiqi tarixində yeni birmərhələnin başlanğıcı oldu. 1904-cü ildə Riçard Pişsel, Karl F.Qeldner və Karl Foykimi alman alimlərində bu əlyazmalar, onların mənşəyi və xüsusiyyətləri haqqında öz ilkin elmi nəticələrini dərc etdirmişlər. Bu ilk nəşrlərdən sonra 1912-ci ilin martında Turfan Kolleksiya adlanan və 30 mindən çox fraqmentin araşdırılmasının vahid koordinasiyasını təşkil etmək üçün Berlin Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq Komitəsi təsis edildi (26).

Bu ekspedisiyalardan toplanılan bütün materiallar əvvəlcə Berlin Etnoqrafiya Muzeyinin Hindistan Departamentinə, 1926-cı ildə isə sistemləşdirilərək Prussiya Elmlər Akademiyasına verilmişdir. 1904-cü ildən 1936-cı ilə qədər fasilələrlə Mərkəzi Asiyada İdikutda, Çin Türkcəsinə, Xotanda tapılan türk manixey mətnləri 1911-1922-ci illər ərzində 3 cild şəklində nəşr olundu (11); 1912-ci ildə A.fon Le Koq manixey dini məzmunlu “Xuastuanıft” abidəsinin bir hissəsini (Berlin nüsxəsini) tərcümə edir və “Manixaika” əsərinin birinci hissəsini nəşr etdirir (8;9), F.V.K.Müllerin “Uyqurika II” adlı əsəri çapdan çıxır (12). “Türk Turfan mətnləri”(Türkische Turfan-Texte) adı altında mətnlərin nəşri 1940-cı ilə qədər davam etmişdir. 1954-cü ildə bu seriyaları A.fon Qaben VIII hissəni nəşr etməklə bərpa etdi. Uyğur mətnlərinin öyrənilməsi, oxunması,

yazılma tarixi, yazı sistemi, qədim uyğur ədəbi dilinin qrammatikası, ümumilikdə uyğur tarixi, mədəniyyəti haqqında Almaniyada müxtəlif səpkilərdə elmi araşdırmalar, monoqrafiyalar, təhlil və şərhlər yazılmışdır. 1961-ci ildən Berlin Akademiyası nəzdində toplanan, sistemləşdirilən və xüsusi şəkildə mühafizə edilən əski türk yazılarının, o cümlədən uyğur mətnlərinin sisteməlik kataloqlaşdırılmağa başlanılmışdır. Türk Turfan mətnlərinin nəşrinin davamına yeni bir silsilə ilə 1971-ci ildə keçmiş ADR Elmlər Akademiyasının Qədim Tarix və Arxeologiya İnstitutunun nəzdində başlanılmış, buseriyadan 17 cild nəşr olunmuşdur. 1989-cu ildə Almaniyanın birləşməsindən sonra Turfan kolleksiyası yenidən Berlin Dövlət Kitabxanasının Şərqi Departamentinə verilmiş və hazırda burada saxlanılır (27).

İngiltərədə qədim uyğur abidələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. 1900-1901, 1906-1908 A.Steynin (A.Stein) başçılığı ilə Şərqi Türküstana edilən elmi ekspedisiyalar nəticəsində Turfanda, Dunhuanqda tapılan yazılı abidələr Londonda "British Library" kitabxanasında S.A.Steyn kolleksiyası adı altında mühafizə olunmaqdadır (26). Bundan başqa Macarıstan, Polşa, Fransada da uyğurşünaslıq inkişaf edir, abidələr müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılır. XX əsrin əvvəllərində fransız alimlərinin Şərqi Türküstana, Turfan vadisinə, Dunhuanqa etdikləri elmi ekspedisiyaları zamanı əldə olunan yazılı mətnlər Paris Milli kitabxanasında (Bibliothèque Nationale) Paul Pelyo kolleksiyası adı altında qorunur (26; 27).

Türkiyədə uyğurşünaslıq müstəqil türkoloji sahə kimi XX əsrin birinci yarısından canlanmağa başlamışdır. Bu sahədə atılan addımlar ümumdünya türkologiyası üçün çox qiymətli və böyük əhəmiyyətə sahibdir. Türk alimləri müxtəlif dövrlərdə qədim uyğur abidələri, qədim uyğur dili, uyğur mədəniyyəti, uyğurların dünyagörüşü, həyat tərzləri, etno-sosial vəziyyəti və s. haqqında çox dəyərli elmi araşdırmalar etmişlər. Bu sahədə edilən araşdırmalar içində A.R.Rəhmətinin, T.Təkinin, F.Köprülünün, A.Cəfəroğlunun, Ş.Təkinin, S.Çağatayın, O.N.Tunanın, T.Banquoğlunun və başqalarının XX əsrdə yazdıqları məqalə və elmi əsərlər ilkin araşdırma və ilkin qaynaqlar olaraq indi də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu gün Türkiyədə uyğur abidələri daha konkret bir müstəvidə tədqiqatə cəlb olunur, müxtəlif türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Zeyneb Korkmaz, A.Erculasun, S.B.Özender, O.F.Sertkaya, C.Kaya, M.Ölmez, C.Alyılmaz və b. alimlərin bu sahə ilə bağlı apardıqları tədqiqat işləri müasir türkologiyanın uğurları sayıla bilər (13; 14; 16).

Yaponiya Milli Araşdırmalar Akademiyasının nəzdində olan Şərqiyyət bölməsində qədim türk yazılı abidələri, müasir türk dilləri, müxtəlif mədəniyyət abidələri haqqında çox dəyərli elmi tədqiqat işləri yazılmışdır. 1902-ci ildə yapon keşişi Kont Otani Şərqi Türküstana ekspedisiyaya gedir və Dunhuanqda tapılan qədim kitabxananın mühüm bir qismini Yaponiyaya gətirir. Yapon alimləri uyğur abidələri və sanskrit dillər arasındakı əlaqələr, sənədlər, qədim əlyazmalara aid müxtəlif yönümlü elmi tədqiqatlar aparmışlar (25).

Türk yazılı abidələrinin öyrənilməsində Çin uyğurşünaslığının xüsusi yeri vardır. İlk növbədə onu demək lazımdır ki, qədim uyğur türkləri haqqında ilk tarixi məlumatlar Çin mənbələrindən əldə edilmişdir. Bu mənbələrdə yuanhe, veihe, huihe, huige, veivuer kimi müxtəlif adlarla adlandırılan qədim uyğur türkləri, onların tarixi, mədəniyyəti, dini görüşləri, əlifbaları, yaratdıqları abidələr haqqında müxtəlif səviyyələrdə araşdırmalar aparılmışdır. Uyğur tarixinin müxtəlif dövrlərini əhatə edən tədqiqat işləri uyğurların qurduqları dövrlər, dini inancları, həyat tərzini, musiqisi, arxeoloji tapıntılar, yazılı dili və s. haqqında maraqlı məlumatlarla zəngindir. Bu gün Pekində müxtəlif dönmə aid olan uyğur abidələrinin minlərlə nüsxələri saxlanılır (26).

Özbəkistan alimləri Q.Sodiqov, K. Omonov, M.İsoxov və başqaları özbək ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı olan araşdırmalarda qədim uyğur abidələrinə xüsusi yer ayırmış, müasir özbək dilinin inkişafında qədim uyğurcanın, eləcə də qədim uyğur yazılı abidələrinin rolunu xüsusi olaraq vurğulamışlar (17, 24).

Azərbaycanda uyğur abidələri əsasən Orxon-Yenisey abidələri ilə birlikdə tədqiqata cəlb olundu. XX əsrin əvvəllərində B.Çobanzadə, Ə.Muznib, Ə.Abid, X.S.Xocayev, Ə.Ağaoğlu, Ə.Cəfər, H.Zeynallı və başqaları qədim türkdilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, mədəni və maddi irsinə dair elmi araşdırmalar aparmışlar X.S.Xocayev M.Kaşğarlının“Divanül Lügət-it-Türk” əsəriniAzərbaycan dilinə tərcüməetmiş, lakin işyarımçıqalmış, alim repressiyaqurbanı olmuşdur. Türk dünyasının ədəbi və dil tarixi xəzinəsinə dair qiymətli və dəyərli əsərlər yaradan Ə.Muznib və onun qardaşı Ə.Abid öz məqalələrindəTurfandan tapılan əski türk yazılı abidələrinin yazıldığı dövrdən XX əsrin əvvəllərinəqədər türk dilləri və ədəbiyyatlarının keçdiyi tarixi inkişaf yolunu tədqiq etmiş, ümumtürk ədəbiyyatının müxtəlif janrlarına aid əsərlərdən nümunələr vermişdir. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin türk dilləri arasındakı mövqeyi, ədəbi dilin inkişaf yolu, tarixi fonetika, tarixi qrammatika, tarixi dialektologiya, dilin müxtəlif kateqoriyalarını əhatə edən xüsusiyyətləri, ədəbi dil normaları, üslubiyyat məsələləri tədqiqata cəlb olundu. F.Zeynalov, M.Şirəliyev, H.Mirzəzadə, A.Axundov, S.Əlizadə, T.Hacıyev, E.Əzizov, Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, N.Cəfərov, M.Qıpçaq, N.Xudiyev, K.Nərimanoğlu, Ə.Rəcəbov, B.Xəlilov, R.Əsgər, Ə.Amanoğlu, Ə.Rəcəbli və başqaları türkologiyanın müxtəlif istiqamətlərinə dair yazdıqları elmi araşdırmalarda ümumi türkoloji məsələlər, türk dillərinin təsnifi, türkologiyanın əsas prinsipləri, qədim və orta əsr türk yazılı abidələri, o cümlədən, qısa da olsa uyğur abidələri, onların dil xüsusiyyətləri haqqında fikirlərini bildirmişlər, qədim uyğur yazılı abidələrini də əhatə edən dəyərli elmi monoqrafiyalar nəşr etdirmişdir (1, 2, 3, 4, 5, 6 və s.).

Geniş bir coğrafiyada yaşayan türk tayfaları olduqca zəngin bir mədəniyyətə sahibdir və bu zənginlik həm də fərqli dil xüsusiyyətlərinin meydana gəlməsinə əsas verən amillərdir. Bu baxımdan qədim türk dili, yazı sistemi, onun mənşəyi, xüsusiyyətləri və keyfiyyətinin aydınlaşdırılması üçün qədim uyğur türklərinin yazılı abidələrinin tədqiq olunması, onların sahib olduqları mədəniyyətin bütün

sahələrini əks etdirən araşdırmaların aparılması çağdaş türkologiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya türkoloji mərkəzlərində uyğur abidələri artıq sahələr, janrlar, yazıldığı dil və üslub fərqliliyinə görə sistemləşdirilir, türk abidələrinin yenidən oxunuşu və nəşri, dil xüsusiyyətlərinin tədqiqi davam etdirilir, abidələrdə əks olunan dil faktları əsasında konkret bir türk dilinin tarixi müqayisəli yolla araşdırılır. Doğrudur, bu gün də qədim türk yazılı abidələrinin və eləcə də, müasir türk dillərinin tarixinin araşdırılması zamanı çatışmazlıqlar, elmilikdən uzaq, ifrat patriotizmdən və ya dil faktlarının səthi araşdırılmasından doğan fərziyyələr, fikirlər az deyil. Bəzən tədqiqat işlərində elmi əsası olmayan mülahizələrə də rast gəlmək olur. Bu gün türkologiyanın vəziflərindən biri də əski türk yazılı abidələrinin, o cümlədən uyğur abidələrinin dil quruluşunu araşdıraraq köktürkcənin mənavi və tarixi varisləri sayılan müasir türk dillərinin inkişaf yollarını, istiqamətlərini öyrənməkdir. Ədəbi abidələrin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması türk dillərinin sahib olduğu zəngin dil faktlarını ortaya qoymaqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim yazılı mətnlərdə əks olunan dil faktlarının, söz ehtiyatının tədqiqatına cəlb edilməsi təkcə bu dillərin tarixini, inkişaf səviyyəsini deyil, türk dilləri ilə digər qonşu, yad və ya əqrəba dillər arasındakı əlaqələrin, münasibətlərin tarixi kökünün, səviyyəsinin öyrənilməsi cəhətdən də aktualdır. Türk xalqlarının ortaq dil abidələrinin araşdırılması, dil quruluşunun sistemli, tarixi-müqayisəli fonda incələnməsi bu gün aktual olan ortaq türk dili probleminin həlli, türk xalqlarının etnogenezisinə, türk dillərinin tipologiyasına aid məsələlərin çözümlərini baxımından da önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əski türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı. (Tərtib edən: Əbülfəz Quliyev), Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 280 s.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
3. Hacıyev T.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
4. Kaşğarlı M. Divanü Lügət-it-Türk. Dörd cildə, (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər), I cild, (512 s.), II c. (400 s.), III c. (400 s.), IV c. (712 s.), Bakı: Ozan, 2006.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri, 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri. II hissə. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 499 s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri, 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri. I hissə. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 663 s.
7. Chuastuanit, das bussgebet der Manichäer, hrsg. und übers. von W. Radloff. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen akademie der wissenschaften, 1909.
8. Le Coq A.von, Müller F.W.K. Chuastuanift. Ein sündenbekenntnis der Manichaischen auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan), Jahre: Reimer in Komm, 1911, 43p.
9. Le Coq A.von. Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichaischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan). Berlin: (APAW. Phil.-hist. Cl. 1910. Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter. 4.) [Reprint in: SEDTF 1, 564-604].

10. Le Coq A.von. Dr.Steins Türkische Khuastuanift from Tun-huang. Being a Confession-prayer of the Manichaean Auditores. (Ed. And transl. By A. von Le Coq). Journal of the Royal Asiatic Society, London: 1911, p. 277-314.
11. Le Coq A.von. Türkische Manichaica aus Chotscho I, 1911 [1912.], no. 6, II61. 1919, no. 6, III, 3-p.3-15, 1922, no. 2, p. 3-49, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl.
12. Müller F.W.K. Uigurica II. Abhandlungen der Preussesh Akademie der Wissenschaften: 1912.
13. Ölmez M. Nesir. Türk dünyası edebiyatı tarihi, cilt 4, Ankara: Can basımevi, 2004, s.129-135.
14. Tuna O.N. Köktürk yazılı belgelerinde ve uygurcada uzun vokoller / TDAY Belleten-1960 sayı 183. Ankara: TDK yayınları, 1960, s. 213-278.
15. Radloff W.W. Alttürkische Studien. IV, St.-Petersburg: 1909,
16. Sertkaya O.F. Türkiyede uygur türkçesi araştırmalarına bir bakış ve eski uygur türkçesi üzerine Türkiyede yapılan son çalışmalar / TDAY Belleten-1995/ Ankara: TDK yayınları, 1997, s. 411.
17. Sodikov K., Omonov K. Üzbek tilining yozma uslublari tarixidan. Toshkent: Toshkent Davlat Sharqshunaslik institutu, 2010, 191 s.
18. Казем-бек М.А. Исследование об уйгурах. - ЖМНП.Ч.31, отд. 2. 1841.
19. Кайдаров Г. Развития современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата: 1969, стр. 95-96.
20. Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура центральной Азии, Тюркологический сборник -1972, Москва: 1973
21. Кондратьев В.Г. Об отношении памятников Орхоно-Енисейской письменности к языку древнеуйгурских памятников. Советская тюркология, № 3, 1973, с.23-27.
22. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, Москва - Ленинград: Наука, 1951, 452 с.
23. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. Москва: Восточной литературы, 1963, 121 с.
24. Содиков К. Уйғур ёзма ёдгарликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2006, 207 с.
25. 阿部古代の村. 西ウイグル国家試験の歴史 (Takoe Abe. Nishi-uguru kokushi no kenkyu). (Qərbi Uyğur dövləti tarixi haqqında tədqiqlər). Kioto Universiteti, 1955, 573+18 s.
26. <http://staatsbibliothek-berlin.de/die-staatsbibliothek/abteilungen/orient/aufgaben-profil/veroeffentlichungen/berlin-turfan-collection/>
27. <http://www.iranicaonline.org/articles/turfan-expeditions-2>

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD»UN DİLİNDƏ FELLƏRİN OMONİMLİYİ

Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin bir qismini leksik mənalari ayrı, grammatik mənalari isə həm eyni, həm də müxtəlif olan eyni fonetik tərkibli, tələffüz və yazılışlarına görə fərqlənməyən sözlər-omonimlər təşkil edir. Onlar semantik kateqoriya olmaq etibarilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqilik yaradır, poetik nitqdə isə əvəzədməz dil vahidləri hesab olunur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük bir qismini fellər təşkil edir. Fellər özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Felin rəngarəng kateqoriyalara, fərdi xüsusiyyətlərə malik olması yalnız müasir dilimizdə deyil, dilimizin ilk formalaşma dövründə də belə olmuşdur. Dilimizin tarixində fellər leksik-semantik cəhətdən də fərqlənmişdir.

Bu münasibətlə H.Mirzəyev qeyd edir ki, «fellərdə omonim, sinonim və antonimlərin yaranması yolları başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əgər başqa nitq hissələrində omonim, sinonim və antonimlərin böyük bir qismi alınma sözlərin hesabına yaranırsa, fellərdə belə bir xüsusiyyət yoxdur. Burada onlar yalnız dilin, dildəki fellərin öz daxili imkanları hesabına, xüsusən çoxmənalılığın hesabına yaranır» (4, 17).

Bəzən omonimliklə çoxmənalılığı ayırmaq çətinlik yaradır. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalər, əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif məna çalarları ilə ifadə edir. Omonim olan sözlər isə iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın, bəzən də heç bir məntiqi yaxınlığı olmayan müxtəlif məfhumları ifadə edir. Omonimlərin əmələ gəlmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Omonimləşmə hesabına dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur.

Dilimizin ən qədim xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında omonim, sinonim, antonimlərlə bağlı maraqlı dil faktları mövcuddur. Bunlar dilin təkcə semantik zənginliyini göstərmir, eyni zamanda onun qədimliyinə də dəlalət edir.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Orxon-Yenisey abidələri də fellərin omonimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ə.Rəcəbli bu məqamda yazır ki, «Göytürk dövründə yalnız kökdən ibarət olan fellərin bir qismi başqa nitq hissələri (isim, sifət, qoşma) ilə omonim olur» (11, 145).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlənmiş omonim cərgələrə diqqət yetirək:

---

*Babanlı İlhamə - Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

1. **Ol** – (olmaq) – Yedi gün, yedi gecə yimə-içmə **oldı** (9, 52).

2. **Ol** – o (əvəzlik) – **Ol** gün müxənnətlər sapa yer gözətdi (9, 52).

Bəzən hər iki sözə eyni cümlədə rast gəlmək olur: **Ol** gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi. **Ol** gün qiyamət savaşı **oldı**, meydan dolu baş **oldı** (9, səh.52).

Hər iki omonimə klassik ədəbi dilimizdə, XVII əsrin nümunəsi olan Məsihinin «Vərqa və Gülşar» poemasında da rast gəlmək olur:

Gürdani-ərəb olub səbükxiz,

Ol arayə oldular inan riz (13, 127).

2. **qız** – isinmək. Mərə qocalar, sügüligi ocağa qon, **qızsun!** – dedi. Sügüligi ocağa biraqdılar, **qızdı** (9, 92).

qız – qız uşağı, qadın cinsi – Qırq incə belli **qız** oğlanla Qara aygırını dardırdı, butun bındı (9, səh. 73); Xan **qızının**, Qazan üzərinə gəldi (9, 73).

qız – heç biri. Oğlan bazarırganlar xüsusunda **qız** söz söyləmədi (12, 104).

3. **qo** – qovmaq. Qaçanı **qovmadı** (9, 85).

4. **qo** – icazə vermək, qoymaq. Ağam Qazan, sası dinlü Gürcüstan ağzında oturarsan, orduñ üstinə kimi **qorsan?** (9, 46). Nağahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yüz kafir **qoyıldı** (9, 46).

Qeyd edək ki, «qo» feli artıq müasir ədəbi dilimizdə -y və -v şəkilçilərini qəbul edərək ayrı-ayrı fellər kimi işlənir və omonim fellər hesab olunmurlar. Nümunələrdən də görüldüyü kimi «qovmaq» feli bəzi hallarda y-ya aid fonetik variantında da işlənmişdir.

qo – ədat. **Qo** bəni qadın ana, çəngələ ursunlar, **qo** ətimdən çəksinlər, qara qavurma etsünlər, qırq bəg qızının önünə ilətsünlər (9, səh. 50).

5. **al-almaq**. Bu yaxşı yigitlərin canını sənmi **alursun?** (9, 75) Qara qilicın sıyırdı, əlinə **aldı** (9, 75)

al – hiylə, kələk, yalan. Namərd dayın **al** eyləmiş (9, 111).

al – saymamaq, eşitməmək. Səniñ oğluñ bizim sözüümüz almaz, bizim sözüümüzlə gəlməz (9, 94)

al – **qurmızı**. Əlvən, mərə, al qanatlı Əzrayıl, sənmişən? (9, səh. 75)

Bəzi halarda «al» sözünün omonim şəkilə işlənməsi bir cümlə daxilində özünü göstərir; ... anasının yanına alub gəldi, al şərabin itisindən aldı içdi (9, 4).

Belə omonim cərgələrə biz həm Orxon-Yenisey abidələrində (al, alıcı), həm Mahmud Kaşğarlıda (alda, aldamaq; Ol yagını aldıadı – O, düşməni aldatdı), həm də klassiklərimizin dilində rast gələ bilərik:

Nəsimidə:

Al ilə ala gözlərin aldıadı aldı könlümü,

Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə. (8, səh. 43)

«Dədə Qorqud»un dilində «almaq» felinin özü də çoxmənalıdır; məsələn: Oğlanı alıb babasına vardı (9, səh. 40). ... ağ tozluca qatı yayın əlinə aldı, altun cidasın qolına aldı.... Qırq yigidin boynına aldı (9, səh. 43). Bən bu gün Qonur ata qaqaram, üç günlük yolu bir gündə aluram... (9, səh. 47). Qıyan

güci, Dəmir güci – bu iki qardaşı yanına aldı (9, səh. 46). Oquyuban bizi aldılar (9, səh. 111) və s.

6. **Aş** – aşmaq, o biri tərəfə keçmək. Aqrı beli Ala dağdan **aşdın** (9, 94). **aş** – xörək, ümumiyyətlə, yemək – Umanana – usanana **aş** yedirdim (9, 70). «Aş» sözü «Dastan»da həm də «yemək» kimi işlənir: ... mən sağa bu ağacla yemək bişürəriñ – dedi (9, 94). Burada «ehsan», «yemək» mənasını bildirən **aş** kəlməsi müasir dilimizdə «plov» mənasını ifadə etsə də, bəzi sözlərdə ilkin semantik yükünü saxlayır. Məs.: **aşpaz, aşxana, ayrınaşı, xəmraşı, südlü aş** və s.

Qədim Orxon-Yenisey yazılarında aş kəlməsinin hər iki mənasına təsadüf edirik:

1. Kögmən **aşa** kırqız yiriñə təgi sülədim (KT ş. 17) – Kögməni aşaraq kırqız yerinə tək qoşunla getdim (15, səh. 234).

2. İçrə aşsız, taşra tonsız... bodunta ürə olurtum (KT ş. 26) – Qarnı ac, üstü donsuz, ... xalqın üstündə oturdum (15, səh. 234).

7. **bit** – bitmək, yetişmək. – Üç yıla da daşı düşdüğü yerin otu **bitməzdi** (9, səh.51). At yeməyən acı otlar **bitincə, bitməsə** yeg! (9, səh. 36).

bit – bit, cücü. Qanlı qoca bu canvərləri gördi, başında olan **bit** ayağına dərdildi (9, 80).

8. **uçmaq** – uçmaq, yıxmaq. Ərayıl bir gögərçin oldı; pəncərədən **uçdı** getdi (9, 75). Bir oğul **uçurdunsa** degil maña (9, 70).

uçmaq – cənnət. Ağ saqqallu babarñ yeri **uçmaq** olsun! (9, 53)

Uçmaq sözünün hər iki mənası Məsihinin «Vəqra və Gülşə» əsərində özünü göstərir:

Vərqayı – həzin çü gördi ani,

Divarının **uçdı** püştbanı. (13, 129)

Uçmuş əqli, gedib şüri (13, 131).

9. **qır** – qırılmaq, sınmaq. Qanadların ucları **qırılmasun!** (9, 45)

qır – öldürmək, məhv etmək. Bir uculdan **qırub** kafiri, ol bir ucına çıxdı (9, 85). Mən **qırırma** varmadın ol maña baş gətürmək gərək (9, 56).

qır – çöl, düz, əkin yeri. Ərgic **qırda** göndərdiğim, mərə kafir, sənin babarñ, Ortac qırda sizin keyikləriñüz turğurmaya (9, 78). «Qırmaq, sındırmaq, məhv etmək, öldürmək» mənaları hazırda müasir dilimizdə işlənməkdədir. «Çöl, düz, əkin yeri» mənasında işlənən **qır** sözünə Azərbaycan dili şivələrində «çəltik əkilən yer», «bostan» və s. mənalarında rast gəlinir (1, 412).

10. **var** – çatmaq, getmək. Mən qanlı kafir elünə **varmadan** ol varmış, maña baş gətirmiş ola! (9, 80).

var – mövcud olmaq. – Yad qızı halalım var, andan mənim iki oğlancığım **var**, əmanətim **var**... (9, 77). Sənün bir Tañrıñ varsa, mənim yetmiş iki butxanam **var**.

«Dastan»ın dilində varmaq-getmək tipli sinonim cərgələr aktiv işlənmə tezliyinə malikdir:

Ya *varam*, ya *varmayam*,

Ya gələm, ya gəlməyəm! (9, 81)

Sağ əsən *varub* gələsən! (9, 81)

Müasir dilimiz üçün səciyyəvi olmayan *varmaq* feli qərb qrupu şivələrində işlənməkdədir: Mən *varif* gederəm (2, 97). Hazırda dilimizdə *var-gəl etmək*, *xəyala varmaq*, *ziddinə varmaq*, *fərqiinə varmaq* və s. sözlərin tərkibində daşılaşaraq qalmaqdadır. *Varmaq* feli əksər klassiklərimizin dilində də işlənir: Xətəidə: Yar bağrım arasın, gör kim, necə xar randa *var*; *Varma* yanımdan mənəm, ey hicri – dilsuzani dust (7, 52).

Füzulidə:

Gərçi şümşaddə çox kafı-lətafət *vardır*.

Biri oldur ki, *varub* Misirdə sultan olmuş (3, 34)

Nümunələrdən göründüyü kimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından fərqli olaraq Füzulinin dilində *var* sözünün 3 mənası işlənmişdir.

Nəsimidə: Hər kimin könlində *vardır*, *vara* ol kan iştəyə (8, səh. 49).

Məsihidə:

Var fürsətin eyləgil ərusi (13, 136)

Varmaq mənədür bu gün zəruri (13, 136).

11. *sor* – soruşmaq – Çağırıb xatuna *soylar*, görəlim, xanım, nə *soylar* (9, səh.39); Dirsə xanıx xatunu *soylamış* görəlim, nə *soylamış* (9, səh.40).

sor – əmmək, sorub içmək. Bir *sordı*, olanca südin aldı. İki *sordı*, qanın aldı. Üç *sordı*, canın aldı (9, 90).

Ədəbi dilimizdə morfoloji yolla *soruşmaq* şəklini alan *sormaq* feli müasir türk dillərindən Türkiyə türkcəsində öz ilkin «Dədə Qorqud»dakı mənasını qorumaqdadır (12, 107).

Nəsimidə: Gəldi yarım naz ilə, *sordu*, Nəsimi, necəsən? (8, 13)

Füzulidə:

Sordum əhvalımı eşqində münəccimlərdən

Pərişan halın oldum, *sormadın* halı-pərişanım (3, 157)

11. Sürü – hücum etmək, sürümək, sürtmək, süzmək (badə), qovmaq və s. Bu leksik vahidə klassiklərimizin dilində də rast gəlinir.

Şəhərdən *sürün*, çıqsun getsün (9, 82).

Ağır-ulu divanım *sürülmədi* (9, 72).

Sürdi, halalı yanına gəldi (9, 77).

sürü – naxır, ilxı. Nagahandan Oğuzun üzərinə bir sürü keyik gəldi (9, 55).

Alnına yumruğun dayadı, *sürdi* meydanın başına çıqardı (9, səh.82). ... barmaqları niqarlı məhbub kafir qızları Qalın Oğuz bəglərinə sagraq *sürübi*çərilədi (9, 46).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən omonim sözlərin sayını artırmaq olar. Bunların bəziləri artıq müasir dilimizdə öz omonimliyini itirmişdir. Buradan belə aydın olur ki, dil özünə lazım olan sözləri saxlayır, digərləri isə ya fonetik dəyişikliyə uğrayır, ya da işlənmə tezliyini itirərək arxaikləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı. 1964, 479 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı XVII-XVIII əsrlər. Bakı: Elm. 1988, 517 s
3. Azərbaycan ədəbiyyatı. M.Füzuli. Bakı: Elm, 1986, 482 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958, 168 s.
5. Əlibəyazadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. İki cilddə. Azərbaycan tərcümə mərkəzi. Bakı, 2007. 660 s.
6. Xətai Ş.İ. Əsərləri, iki cilddə. Bakı: Şərq - Qərb, 2005. səh.384
7. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. Bakı: Lider, 2004. 376 s.
8. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. I c. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi. Bakı, 2000, 622 s.
9. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, 2003
10. Məhərrəmov R. «Kitabi-Dədə Qorqud» un söz xəzinəsi. «Elm və Təhsil», Bakı, 2009, 189 s.
11. Məmmədova A. «Dədə Qorqud Kitabı»nın leksikası. Bakı, Nurlan, 2009, 175 s.
12. Məsihi «Vərqa və Gülşə» Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1977.,285 s.
13. Mirzəyeva H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, 318 s.
14. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2002, 475 s.

Mirəli Rizai *

FARSDİLLİ TÜRK ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏZİ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Fars dili ilə türk dillərinin əlaqəsi və bu iki dil arasındakı əlaqələrin tədqiqi bir çox tədqiqatçının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hərdən farsçada türk dillərinə aid sözlər, hərdən də türk dillərində farsca sözlər haqqında bir çox elmi tədqiqatlar həyata keçirilmiş və bu proses əsasında farsdilli türk şairlərinin əsərlərində də türkcə ünsürlər haqqında bir çox tədqiqat aparılmışdır. Ancaq bu günə kimi bəzi sözlərin hansı dilə aid olması məsələsi konkret şəkildə öz həllini tapmamışdır. Bu məsələ bəzi tədqiqatçıların bu mövzu ilə bağlı keçmiş dövrün indiki dövrlə müqayisədə dilçilik sahəsi üzrə məhdud elmi nailiyyətlərinə əsaslanaraq bu iki dilin tarixi fonologiya, fonetika və fonotaktikalarını nəzərə almadan tədqiqat apardıqlarından asılı olmuşdur.

Qədim fars dilinin fonotaktikasını dərin öyrənmədən və türk dillərinin tarixi fonologiya, morfonologiya və fonotaktikasını nəzərə almadan bəzi sözlərin soy-kökünü dəqiq təyin etmək mümkün olmayacaq. Azərbaycan Respublikasında

---

* Rizai Mirəli - Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

“Azərbaycan tarixi fonetikasi” (1973) A.M.Axundov, “Azərbaycan dilinin morfonologiyası” (1986) F.Cəlilov və “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” (1999) əsəri E.Əzizov tərəfindən, həmçinin İranda da bu yaxın illərdə “Fars dilinin tarixi fonologiyası” (2001) əsərinin Mehri Baqiri tərəfindən nəşr edilməsi bəzi türk sözlərinin etimologiyası üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Bu məqalədə fars dilinin tarixi fonologiyası, eləcə də onun tarixi fonotaktikasıs(şəsdümüzü) aspektindən bəzi sözlərin etimologiyasına yanaşaraq, farsdilli türk şairlərinin dilində işlənmiş bəzi sözlərin türk dillərinə aid olduğunu göstərməyə çalışacağıq.

M.Baqiri “Fars dilinin Tarixi fonologiyası”nda qeyd edir ki, qədim fars dilində “l” fonemi (səsi) mövcud olmamışdır. Buna görə qədim farsçada tərkibində “l” səsi olan sözlər ya alınmadır, ya da “r” səsinin inkişafı nəticəsində “l” səsinə, eləcə də “l” foneminə çevrilmişdir (4, s. 268). Məsələn, “Əlvənd” çay adı əski farsçada “Aurvant” və orta farsçada “Arvant” kimi verilmişdir (Ərvənd çayının mənası “sürətli”, iti” gələn çay deməkdir) və “Babil” sözü əski farsçada “Babiru”, “Di-iq-lat” sözü “Tigra” (l~r) şəklinə düşmüşdür. Sonra qeyd edir ki, bəzi sözlər eyni ilə bu günə kimi dəyişməmiş şəkildə qorunmuşdur. Məsələn, sanskrit dilindəki “qələ” və latın dilindəki “qula” sözü müasir farsçada “qəlu” (boğaz) kimi işlənmişdir (4, s. 282).

M.Baqiri “pələng” sözünün etimologiyasını verdikdə həmin prinsipə əsaslanmışdır: sanskrit dilində “pradaku” olan söz orta farsçada və müasir farsçada “pələng” olmuşdur (4, s. 276).

Yəni burada “pradaku” sözündə “r~l” dəyişməsi baş vermiş və “pladaku” yaramışdır, sonra da “pələng” forması ortaya çıxmışdır. Elmi sübutu zəif olan belə hallar bu əsərdə çoxdur. Amma bizi maraqlandıran məsələlərdən biri türk dillərində “müxtəlif variantları ilə mövcud olan “qaplang” sözüdür. Bu söz əksər türk dillərində mövcud olmuşdur: az. qaplan//pələng, tür. kaplan, kaz. “kabilan” (joları), özb. “kəplän”, türkm. “qaplağ” və s. Bizim fikrimizcə, burada “pələng” sözü “qaplang” sözünün “k” səsinin düşməsi (aplınag) və “p” səsi ilə “a” səsinin yerdəyişməsi nəticəsində “palang”, sonra isə a~ə dəyişməsi nəticəsində “pələng” şəklində düşməsi daha doğru ola bilər.

Həmin dilçi sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, müasir fars dilində mövcud olan «l» fonemi ya alınma sözlərə aiddir, məsələn. “felfel” (bibər), “Lubnan” (Livan), “Babel” (Babil), ya da inkişaf nəticəsində “l” foneminə çevrilmiş bəzi fonemlərin qalığıdır (4, s. 283). Məsələn, müasir farscadakı “kələğ” sözü əfqan dilindəki “karqa” sözündən alınmışdır.

Əlbəttə, həmin dilçi həmin səhifənin əmək yazısında belə bir fikir ortaya qoyur: «Elə biləsən, “qarqa” sözünün əfqan variantı ilə eyni olan azəri dilindəki tələffüzü “kalaq” sözünə nisbətən daha qədim formanı göstərməkdədir ki, burada “r~l” dəyişməsi nəticəsində “kalaq” olmuşdur» (4, s. 283).

Həmin dilçi “qol” (gül) sözünün təhlilinə gəldikdə belə bir qənaətə gəlir: Hind-Avropa dillərindən olan sanskrit dilindəki “vradada” sözü əski farsçada “vərd” və müasir farsçada “vərd” və “qol” (gül) olmuşdur (4, s. 276).

Belə qərribə nəticəyə gələn dilçinin “gül” sözünün “vərd” sözünə necə çevrilməsi haqqında heç bir elmi fakt ortaya qoymaması, “gül” sözünün farscaya aid olmaması deməkdir. Çünki “Qurana” da daxil olmuş əski fars dilinə aid “vərd” sözü “gül” sözünə necə çevrilə bilər?!

Yuxarıda qeyd edilənlər bizi belə bir qənaətə gətirir ki, fars dilində tərkibində “l” fonemi (səsi) olan sözlərin fars dilinə aid olmasına şübhə ilə yanaşaq.

Yuxarıda gəldiyimiz qənaətlərə əsaslanaraq Nizami, Qətran, Xaqani və bir çox farsdilli türk şairlərinin əsərlərində tərkibində “l” səsi olan sözlərin türk dillərinə aid olma ehtimalı güclənir. Burada bir neçə sözün türk dillərində aid olduğunu örnəklərlə göstərməyə çalışacağıq.

Kelid (کلید): Qətran Təbrizi “kilid” sözünü *açar* mənasında işlətməmişdir:

«بشادی زیاد و همه ساله باد در خرمی را کف او کلید»

(Şadlığı uzun sürsün, illər boyu davam etsin, Onun ovcu şadlığın açarıdır //kilididir)

Həmin söz Nizami, həm də bir çox şairin əsərində gəlmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “kilid” sözü farsca ola bilməz. «E.Əzizovun faktlarla göstərdiyi kimi, əski “kelit //kilit//kilid” sözü Azərbaycan türkcəsində r>l, t>d səs dəyişməsinə uğrayaraq “kilid” şəklini almışdır» (2, s. 239). Doğrusu, keç (mæk) fəлиндən keçid, um(maq) fəлиндən *umud* sözü yarandığı kimi, gir(mæk) fəlinə -it// -id şəkilçisinin qoşulması ilə “girit//kirit//kilid” sözü yaranmışdır. Həmin məsələni “کلبه” (kolbe) sözü haqqında deyə bilərik:

Kole (کله). Nizami qədim türk sözü olan ev və çadır mənasında işlənən “kola”, “kil” və “gil” sözünün “kola” şəklini “kile” şəklində işlətməmişdir:

«پیر از کله شد کوی و برزن دگرگونه شد سکه کارها» (3, s. 119).

Buradakı “kile” (kola) sözü ev və çadır mənasındadır. Azərbaycan türkcəsində atamgil (atam+gil) sözündə ev mənasında (atamın evi) işlənmiş gil//kil, Cənubi Azərbaycanda – Urmiya, Sulduz (Nağadey) və başqa şəhərlərdə indi də bu mənada- bağlarda ağacdən düzəldilmiş evlər haqqında işlədilir, hətta oba (çadır və ev mənasında) sözü ilə birlikdə “kola-oba” və ya “kalafa” (kolaba //kolava//kolafa//kalafa) şəklində də işlənərkəndir. Amma bu kəlməni farscanın fonetikasını əsasında oxuduqda “koləh” (papaq) mənasında olur və bu da misranın tamam mənasını dəyişdirir. Əlbəttə, bu misalları artırmaq da olar.

Kolbe (کلبه). Bu söz Nizami tərəfindən *çadır*, *ev*, *dükən* mənasında işlənmişdir:

«چشم ادب بر سر ره داشتی کلبه بقال ننگه داشتی»

(Yola nəzakətli göz tikərək dükənçinin dükənini qoruyurdum)

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “kola” (ev və çadır) və “oba” (ev və çadır) sözlərinin birləşməsi nəticəsində yarana bilər: kola+oba/kolaoba/kolaba/kolba //kolbe (ev, çadır, çardak, dükan və s. mənələrdə).

“Külah” sözü haqqında da belə fikir ortaya qoymaq mümkündür.

Çoğrat (چغرات). Mövləvi tərəfindən suyu çəkilməmiş torba qatığı mənasında işlənmiş “çoğrat” sözü oğuz qrupu türk dillərində yoğurd //yoğurt (qatıq) şəklində işlənmişdir. Qıpçaq türkcəsində y~c//ç ləhcə fərqi nəzərə alsaq, indi də “yoğurd” sözü “çuğrat” şəklində işlənir:

«هم پنیرو نانهای نازنین خمره با چغراتهای نازنین»

(Həm pendir, həm də yeməli çörəklər, dadlı **torba qatığı** olan küpələr)

Çəğrideəm (چغریدهام). Mövləvi “Şəms Divanı”nda bu sözü “çəğrideəm” şəklində işlətməmişdir:

«هر غوره‌ای نالان شده کی شمس تبریزی بیا، کز تلخی و بی لذتی در خویشتن چغریدهام»

(Hər qora ağlayaraq “ey Şəmsi-Təbrizi”- gəl deyir, çünki acımaqdan, dadsızlıqdan öz içimdə çərləmişəm)

Bu düzəltmə fel Füzuzanfərin 2006-cı ildə nəşr etdiyi Divanda “çəğzideəm” şəklində verilsə də, Riza Arastənin Mövləviyə həsr etdiyi əsərdə “çəğrideəm” kimi yazılmışdır. Həmçinin Mövləvinin bu qəzəlinin qafiyələrinin əksəriyyəti “-idən” şəkilçisinin köməyi ilə düzəldilmiş düzəltmə sözlərdir. Bu düzəltmə fellərin əksərinin kökü farscadır, ancaq “çəğrideəm” kimi düzəltmə felin kökü çağdaş Azərbaycan türkcəsində mövcud olan “çərlə(mək)” felidir. Amma bu felin Mövləvi dövründəki forması ola bilsin ki, dəyişmiş və indiki *çərləmək* şəklində düşsün. Bu söz Mövləvinin əsərlərində forma baxımdan səhv yazılmış və ya mənası tam başa düşülməmiş türkcə sözlərdən biridir.

Buradakı “çəğrideəm” feli fars dilində cəli (düzəltmə) fel sayılır. Onun “çəğrə” forması türkcədir. Una su vurandan sonra yoğurur və xəmirləşir, bir müddətdən sonra xəmirin suyu çəkilərək acıyıb dadsız olanda onun təndirə yapıb, bişirmə zamanı çatır. Bu məsələni Mövləvi gözəl şəkildə təsvir etmişdir. Türk dilində “yoğun” sözü “qəliz” və “suyu çəkilməmiş” əşya mənasındadır, digər tərəfdən də südün suyu çəkilərək bərkiməmiş şəklinə yoğurt (qatıq) deyilir. Demək, “yoğurmaq” və “yoğrulmaq” deyəndə bir şeyin suyu çəkilməsi başa düşülür. Qıpçaq türkcəsində y>c>ç (yeddi//ceddi, yaş//caş) əvəzlənməsini nəzərə alsaq, “çoğramaq” və ya “çoğramaq” və “çəğrəmək” sözünün bir insanın fəaliyyətdən bədəninin suyunun çəkilməsi və həddən artıq tərləməsi başa düşülə bilər. Bizim fikrimizcə, “yorulmaq” felinin də əsas kökü “yoğrulmaq” ola bilər, yəni fəaliyyətdən bədənin həddən artıq tərləyərək suyunun çəkilməsi və buradan da *çəğrəmək* və ya *çərləmək* feli yaranıb və onun da əsas mənası ortaya çıxa bilər. Mövləvi də “çəğrideəm” dedikdə həddən artıq yorulub və bezmişəm demək istəmişdir (1, s. 179).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Filologiya məsələləri. “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, Bakı: 2013, №1

2. Tanrıverdi Ə. Kitabı-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı: 2006, 471 səh.
3. Şükürlü Ə. Nizamidə türkçülük. Bakı: 2002, “kitab aləmi”, 247 səh.
4. مهری باقری. واج‌شناسی تاریخی زبان فارسی، تهران: 1381، نشر «قطره»، 304 ص.

Nərgiz Nağıyeva*

MUSTAFA ZƏRİRİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” POEMASINDA LEKSİK ARXAİZMLƏR

Uzun əsrlərdir ki, azərbaycanlılar Şərqi Anadolunu özləri üçün vətən etmiş, bu qədim topağın yerli və köklü əhalisinə çevrilmişlər.

Şair M.Aslan yol qeydlərində yazır: “Dörd saatdan artıqdır ki, yol gəlirik. Sağda, solda əhalisi Azərbaycan əsilli kəndlər səpələnib. Burada yaşayanların ulu dədələrinin bu dağlara, bu torpaqlara haçan ayaq basıb, oba saldıqlarından xəbərləri yoxdur” [4,150].

Azərbaycan dilinin Şərqi Anadoludakı nüfuzu onun yazılı ədəbiyyat, yazılı dil sahəsində də üstünlüyünü, aparıcı mövqeyini təmin etmişdir. Bu dil tarixin müəyyən mərhələlərində Şərqi Anadoluda yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılıq vasitəsi olmuşdur. Prof. Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonları və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər osmanlı türk yazılı ədəbi dili üçün, demək olar ki, ilk nümunə olmuşdur [1,88-89].

Tarixən Şərqi Anadoluda Azərbaycan dilində yaranmış poeziya o dərəcədə qol-qanad açmışdır ki, nəticədə onun təsiri başdan-başa Anadolunu bürümüş, şeir, sənət onun təsiri altına düşmüşdür.

Şərqi Anadolu ədəbi məktəbini təmsil edən, yaradıcılığı bu mühitlə bağlı olan şairlərimiz, onların ədəbi irsi, dili çox az öyrənilmişdir. Bu günə qədər ədəbi ictimaiyyətimiz S.Fəqih, M.Zərir, Y.Məddah kimi XIV əsr şairlərimizlə yaxından tanış deyil. Hələ də onların yaradıcılığı, dili dərinlən öyrənilməmişdir. Bu şairlər kimdir, hansı xalqa məxsusdur, onların yaradıcılığı hansı dilin tarixi inkişafını izləmək üçün dəyərli mənbədir və s. suallar özünün tam elmi həllini gözləyir.

Şərq Anadolu ədəbi məktəbinin qüdrətli nümayəndələrindən biri XIV əsr Azərbaycan şairi Ərzurumlu qazi Mustafa Zəriridir. Lakin təəssüflər olsun ki, yeni istiqamətdə inkişaf edən anadilli ədəbiyyatımızın, yazılı ədəbi-bədii dilimizin ilk yaradıcılarından biri olan M.Zəririn adı Azərbaycan oxucularına yaxşı bəlli deyil. Halbuki şairin bədii irsi qədim qaynaqlara malik doğma ana dilimizin və başlanğıcı

---

*Nağıyeva Nərgiz – Bakı Slavyan Universitetinin magistri.

səhvən XVI əsrə aparılıb çıxarılan nəsrimizin keçmiş olduğu uzun və mürəkkəb tarixi inkişaf yolunu izləmək üçün ən etibarlı mənbədir.

“Yusif və Züleyxa” poeması M.Zəririn yaradıcılığında ilk əsərlərdən hesab edilir. Poema 2120 beytdən ibarətdir.

Şərq ədəbiyyatında bir neçə məhəbbət mövzusu məşhurdur ki, onlar şeirin, sənətin zirvəsində durmuş, sənətkarlar üçün yaradıcılıq imtahanı, ölməzlik vəsiqəsi verən bir sınaq olmuşdur. Həmin mövzularda yaranmış əsərlər öz müəlliflərinə dünya şöhrəti gətirmiş və bəşəri mədəniyyətin bəzəyi olmuşdur. “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Vərqa və Gülşah” və s. onlarca sənət nümunələri canlı sübutdur. Bu əsərlər dünyəvi məhəbbətdən doğulmuşdur. Lakin elə məhəbbət mövzuları da vardır ki, onların yaranışı, taleyi başqa cür olmuşdur. “Yusif və Züleyxa” mövzusu misal göstərmək olar. Məlumdur ki, bu mövzu “Tövrat”dan, “Quran”dan gəlmişdir. Ona görə də bu mövzunu işləyən sənətkarlar ilk növbədə mövzunu dini-mistik boyalardan təmizləyib, ona dünyəvi məhəbbət donu geydirməli, donuqluqdan qurtararaq, din əlində silah olmaqdan xilas edib bəşər övladının xidmətinə verməli idilər.

Orta əsrlərdə Şərq ədəbiyyatında ənənə xarakteri almış və klassik aşiqanə dastanlarda olan bir sıra cəhətlər – dibaçə, tovhid, nət, meracnamə dövrün hökmdarlarının şərəfinə söylənilmiş mədhlər yox dərəcəsinədir. Yalnız poemanın başlanğıcında, təxminən iyirmi misralıq bir parçada Məhəmməd peyğəmbər və ondan sonra gələn xəlifələrin şərəfinə xoş sözlər deyilir. Müəllif ulu tanrıdan kömək diləyir, bu ağır işdə kömək olmasına ürəkdən dua edir. Bütün bunlar M.Zəririn yaradıcılığının xalqla bağlılığına, geniş kütlənin zövqünə, dünyagörüşünə, düşüncə tərzinə yaxından bələd olmasını göstərir. Poemanın dilinin sadə və anlaşılıqlı olması buna sübutdur.

Orta əsrlərdəki ərəb və fars dillərinin təsiri “Yusif və Züleyxa” poemasından da yan keçməmişdir. Lakin buna baxmayaraq poemanın dilində türk mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir.

“Yusif və Züleyxa” poemasının dilində işlənmiş lüğət vahidlərini mənşəyinə görə şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar:

1. Türk mənşəli sözlər
2. Ərəb mənşəli sözlər

Türk mənşəli sözlər əsərin lüğət tərkibində öz tutumu ilə diqqəti cəlb edir. Bir qrup sözlərin böyük çoxluğu formaca və mənaca heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan bu gün də Azərbaycan dilində işlənir, digər qismi ədəbi dildən çıxsa da, öz varlığını dialekt və şivələrimizdə, həmçinin danışıq dilində qoruyub saxlaya bilmiş, başqa bir qismi isə şəkildə və mənaca müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Türk mənşəli sözləri öz övbəsində iki yerə ayırmaq olar:

1. Adlar: dügün, diş, yazı, sin, nəsnə, kömlək, suç və s.
2. Fəllər: ayıtmaq, bilmək, varmaq, tanımaq, toylamaq və s.

Abidənin dilindəki türk mənşəli sözləri tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərdən bir neçə yerə ayırmaq olar:

1. Müasir Azərbaycan dillində heç bir iz buraxmadan unudulmuş, müasir Azərbaycan dili üçün ölmüş sözlər; məs: uçmaq (cənnət), əsən (sağlam), tamu (cəhənnəm), tanuq (şahid), qaçımaq (acıqlanmaq), duş (yuxu), nəsnə (şey), sin (məzar), din (sakit), yavuz (bəd, sərt);

Belə sözlərin ölməsini mübarizədə məğlub olmaq kimi başa düşmək lazımdır. Bu sözlərin çoxu, başqa tayfa dillərinə mənsub sözlər olaraq, ümumxalq dili halında yenicə təşəkkül tapan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa bir tayfa və ya xalqa mənsub eyni mənalı sözlə paralel işlənmiş, mübarizə etmiş və nəticədə məğlub olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dili üçün ölmüş olan bu sözərin bir qismi indi mövcud digər türk dillərində canlı surətdə işlənir.

2. Müasir Azərbaycan dilində eyni məzmun və eyni şəkildə ümumi surətdə işlənəndə olan sözlər; məs: görmək, gəlmək, oğlan, qız, su, olmaq, əl, yaxşı, sən, isə, ötrü, üçün və s.

3. Azərbaycan dilinə mənsub hesab edilən sözlərin müəyyən bir qismi isə əsərdə geniş dairədə və ya eynən müasir Azərbaycan dilində işlənməsə də, müxtəlif dəyişikliyə uğramış və ya məhdud şivədə öz izini saxlamaqdadır:

a). Bunlardan bəziləri atalar sözlərində, nağıllarda, bayatı və qoşmalarda və ya ayrı-ayrı şivələrdə eyni məna, eyni şəkildə qalmaqdadır; məs:

Arı (təmiz, saf) – *Ağ qızım, arı qızım,*

Dağların qarı qızım [1,144].

Yeg (yaxşı) – *Mən aşıq qalınca bağ,*

Bar verməz qalınca bağ,

Veyrana qalsa yegdir.

Düşməyə qalınca bağ (bayatı) [1,144].

Yazı (çöl, səhra) – *Evdə gül, yazıda gül,*

Gəlməsən, yaz dəgül (bayatı) [1,144].

Ağır (əziz, dəyərli, bahalı) – *Gec gələn qonaq ağır gələr* (atalar sözü) [1,145].

Varmaq (getmək) – *Var get* (Qazax şivəsi) [1,145].

b). Belə sözlərin bir qismi isə öz əvvəlki şəklini, fonetik tərkibini eynilə saxlamaqla, mənacə dəyişərək əvvəlki mənaya yaxın başqa bir mənada işlənməkdədir; məs: “yaraq” sözü poemanın dilində ümumən hər cür gərək, alət, hazırlıq görmək mənalılarında işləndiyi halda müasir Azərbaycan dilində ancaq “silah” mənasını ifadə edən bir söz kimi işlənir. Yazıq – poemanın dilində “günah”, “günahkar” mənasında işləndiyi halda müasir Azərbaycan dilində “aciz, kimsəsiz, zəif” mənalılarında işlənir. Qat – əsərdə qarşı, qabaq, yan mənasında işlənir, lakin müasir Azərbaycan dilində əksərən “büküm”, bəzən isə “dəfə” mənasında işlənməkdədir.

c). Bu qəbildən olan sözlərin müəyyən bir hissəsi isə öz müstəqil varlığını ya tamamilə itirib, ya da müstəqil formasını mühafizə etməklə bərabər, başqa bir sözün varlığında müəyyən iz buraxaraq yaşamaqdadır; məs: Al – hiylə (aldatmaq sözündə qalır).

“Yusif və Züleyxa” poemasının dilindəki leksik arxaizimlərin bir qisminə ayrı-ayrılıqda nəzər salmaq.

Aqmaq – meyl etmək, könül vermək; məs:

Var ikən görüm, cəmalüm bağmadun,

Bir zəman bəndən yana heç aqmadun [4,296].

Ayıتماق – Ayıtdı, bizüm dəftərimizdə xəbər

Qıldı Yusif qissəsin mötəbər [1,214].

“Ayıtmaq” sözü Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində aydır/aydur şəklində “deyir, söyləyir” mənasını ifadə etmişdir; məs: *Ol qırq namərdlər aydular [3].; Aydım qaşına işvə qıl, aydır ki, göz üstə (Xətayi) [2,230].*

Al – hiylə, yalan, məkr, kələk, birlilik, fənd;

Al ilə Yusifi razı qıldılar,

Turdilər babalarına gəldilər [4,216].

Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində də “al” sözü eyni mənada işlənmişdir; *Namərd tayın al eyləmiş [3].; Alini gör nə al edər, kimsə irişməz alina(Nəsimi)[2,231].; müasir Azərbaycan dili şivələrində “al” sözü hiylə, yalan mənasında işlənir; məs: *Məni al dilə tutma, nə sözün var mərdanə deynən (Bərdə) [2,231].**

Ari – təmiz, saf, duru; məs:

Çevrə yanın ari eylə, ey zülfunun [4,245].

Poemanın dilində “ari” və “təmiz” sözləri paralel işlənmişdir. “Ari” sözü müasir Azərbaycan dilində “arıtmaq” fəlinin tərkibində, həmçinin atalar sözü və məsəllərdə qalmışdır; məs: *Aydan ari, sudan duru.*

“Ari” sözünə digər abidələrin dilində də rast gəlmək olar; məs: *Ari sudan abdəst aldılar [3,50].*

Bay – bəy, dövlətli, zəngin, xoşbəxt; məs:

Bəzədilər gərdəgü gümüş saray,

Ol düğünə gəldilər yoxsul, bay [4,228].

Digər abidələrimizin dilində də “bay”sözünə rast gəlmək olar; məs: *Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qosun, biləcəninə alıb babasına varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün – dedilər [3,36].*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “bay” sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “bəy” kimi işlənmişdir.

Bilmək – tanımaq; məs:

Bilmədi Yusif Züleyxa yüzini,

Kim, nə surətlüdür onun özini [4,236].

“Dədə Qorqud”un dilində də “bilmək” sözü eyni mənada işlənmişdir; məs:

Getdikdə yerin otlaqların keyik bilir.

Kənəz yerlər çəmənlərin qulan bilür.

Ayru-ayru yollar izin dərə bilür.

Yedi dərə qoxuların dilxü bilür [3,32].

Varmaq – getmək; məs:

*Ayıtdı, Yusif evdən çıqmaz, siz varun
Hər biriniz işlü işinizə gedün* [4,216].

“Varmaq” sözüne başqa abidələrin dilində də təsadüf olunur; məs: *Pəs varasan, bir cici-bacı türkmən qızın alasan* [3]. “Varmaq” sözü öz izlərini Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində tərkib daxilində qoruyub saxlaya bilmişdir; məs: *Varif getmək*.

Qarındaş – qardaş; məs:

*Ayıtdı bən Yusif qərdaşdur bana,
Bəlli inanun, ey qərindaşlar bana*[4,283].

Əsərin dilində “qardaş” və “qarındaş” sözləri paralel işlənmişdir. Lakin dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində “qardaş” sözü “qarındaş” sözünü üstələmişdir. “Qarındaş” sözü “Dədə Qorqud”un dilində də işləkdir; məs: *Gök bədəvisin tutdırdı, Qazan bəgin qarındaşı Qaragünə bindi* [3, 42].

Qılmaq – etmək; məs:

*Ol ikinci yarı ömərdir benam,
Qıldı ani ol sahibi gəram*[4,211].

“Yusif və Züleyxa” poemasının dilində “qılmaq” sözü işləkdir. Ümumiyyətlə bu söz XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi-bədii əsərlərin dilində işlənmişdir; məs: *Qılmuşam qurban bu canı şol şəhi xuban için* (Nəsimi) [5,134].

XVIII əsrdən sonara “qılmaq” sözünün istifadə dairəsi get-gedə məhdudlaşmışdır. Onun din, etiqad və s. məzmunlu sözlərlə daha çox bağlandığı aydın olur. Müasir ədəbi dilimizdə *rəhm qılmaq, vəfa qılmaq, namaz qılmaq* kimi sözlərin tərkibində işlənir.

Duş – yuxu, rəya; məs:

*Tanlə söylər babasınə duşini,
Bildirdi Yəqub andə Yusif işini* [4,215].

“Duş” sözü sonrakı inkişaf mərhələlərində Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşdiyi halda, bu gün Qazax dialektində, həmçinin Zaqatala rayon şivəsində öz varlığını “tuş” şəklində qoruyub saxlamaqdadır.

Dügün – toy, şənlik; məs:

*Xəlqə toy oldi, tamaşavü dügün,
Yürəgində xod Züleyxanın dügün* [4,229].

Digər abidələrin dilində də “dügün” sözü çox işləkdir; məs: *Beyrək Oğuz gəldi. Baqdı-gördi bir ozan gedər, aydır: “Mərə ozan nerəyə gedərsən?” Ozan aydır: “Bəğ yigit, dügünə gedirəm”. Beyrək aydır: “dügün kimün?” ”Yalançı oğlu Yalançıgün” – dedi* [3, 60].

“Dügün” sözü indi də canlı xalq danışığı dilində “toy-düyün” şəklində işlənəməkdədir.

Vaxtı ilə Azərbaycan dilində işlənmiş, lakin hər hansı ictimai-tarixi şərait üzündən ədəbi dilimizi tərk etmiş türk mənşəli sözlərin bir qismi öz varlığını şivələrdə qoruyub saxlaya bilmişdir.

Şairin bədii irsi qədim qaynaqlara malik olan doğma ana dilimizin, bədii tərcüməmizin və başlanğıcı XV əsrdən başlayan nəşrimizin keçmiş olduğu uzun və mürəkkəb tarixi ikişaf yolunu izləmək üçün ən etibarlı mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektoyogiyası. Bakı, 1999.
3. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tərtib edənlər: Zeynalov F., Əlizadə S).
4. Qəhrəmanov C, Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1960.

Şəbnəm Şəmsəddinova*

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİ (ORXON-YENİSEY)VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FELLƏR

"Fellərin dürlülüüyü və zənginliyi etibarilə türk dili bütün lisançuların diqqətini cəlb edə bilmişdir".

Bəkir Çobanzadə

"Dil xalqın malıdır və bu cəhətdən tamamilə təbiidir, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır. Dil elə güzgüdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə öz əksini orda tapır" (7,1). Bu baxımdan da qeyd oluna bilər ki, hər bir dil onu yaradan və yaşadan xalqın düşüncə tərzində, təfəkküründə özünü qoruyub saxlayır. Dildə və dil vahidlərində baş verən inkişaf və ya tənəzzül xalq tərəfindən formalaşan ədəbi abidələrdə, o cümlədən yazılı mənbələrdə özünü əks etdirir. Bu cəhət də Azərbaycan dilinin tarixini öyrənməyə əsas verir. Azərbaycan dilini başqa türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etmək və onun ilk təşəkkül dövrünü aydınlaşdırmaqda, türk dillərinə aid bir sıra yazılı abidələr, onların araşdırılması kömək etmişdir. Bu baxımdan qədim türk yazılı abidələrindən olan Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi əvəzolunmazdır. Belə ki, bu abidələr türk dillərinin əldə olan ən qədim yazı nümunələri hesab olunur.

Bütün türk dilləri kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də fellə zəngindir. "Nitq hissəsinin zənginliyi ona daxil olan sözlərin miqdarı ilə deyil, onların rəngarəng məqamda işlənməsi ilə, çoxlu məna xüsusiyyətləri ifadə edə bilməsi ilə ölçülür. Bu baxımdan türk dilləri öz fel sisteminin zənginliyi ilə dünya dilləri arasında ilk yerlərdən birini tutur" (9, 502).

---

*Şəmsəddinova Şəbnəm - Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində mövcud olan fellərdə baş vermiş semantik və ya struktur təkamülü təsəvvür etmək üçün bunları dil mənşəyinə görə ayırmaq və inkişafını izləmək lazım gəlir. Bu mənada, abidələrin dilində fellər həm bolluğu, həm də zənginliyi ilə seçilir. Fellər zəngin olmaqla bərabər, öz sabitliyini qoruyub saxlayır və onların əksəriyyəti bu gün ədəbi dilimiz və dialektlərdə müxtəlif şəkildə işlənmişdir. Yuxarıda söylədiyimiz ümumi fikirləri aydınlaşdırmaq üçün müqayisəli şəkildə Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin materialları ilə müasir Azərbaycan dili və dialektlərimizdə izini saxlayan felləri nəzərdən keçirək:

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş fellərin bəziləri öz fonetik quruluşunu və mənasını dəyişməyərək bu gün də ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Məs.: **bil-, keç-, yarat-, tut-, tök-, yığ-, tik-, öl-** və s. (İçikdük üçün teğri *ölürmis* erinç. T3) Abidələrin dilində qeydə alınmış fellərin çox hissəsi fonetik tərkibini dəyişən, lakin mənasını dəyişməyən sözlərdir. Onlar müasir dilimiz üçün fonetik arxaizm sayılsa da, bəzi türk dillərində ilkin formasını saxlamaqdadır. Məs.: **ber- – ver-, tınla- – dinlə-, kaç- – qaç, tüzel- – düzəl-, sebin- –sevin-, yit- –it-, bin- – min-, kazğan- – qazan-, esid— eşit- və s.**(Bu sabımın edqüti *esid...*KT§2)

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində formasını qoruyub saxlasa da, müasir dilimizdə semantik dəyişikliyə uğrayan fellər də vardır:

Kon-/qon- – (İlqerü Kadirkan yışığ aşə bodunıg ança *konturtumuz...* KT§ 21) Bu fel bu gün dilimizdə işlənsə də, ilkin mənasından uzaqlaşmışdır. Orxon abidələrində "məskunlaşmaq, yerləşmək" mənalarında işlənən bu fel semantik daralmaya məruz qalaraq "**quşun qonması**" birləşməsində öz mənasını saxlamışdır. Müasir dilimizdə işlənən qonaq,qonşu kimi sözlərin tərkibində ilkin mənasını mühafizə edib saxlamışdır. Hal-hazırda isə Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində işlənən gecaqondu (gecə məskən saldı) leksik vahidində öz tarixi izini qorumaqdadır. **Kon-** feli eyni zamanda fonetik arxaizm də (**kon-/qon-**) sayıla bilər.

Kıl- – (Bodun ...yotazın yok *kıltım*. BK.4) abidələrdə "etmək, eləmək" köməkçi feli kimi işlənmişdir. **Qılmaq** feli Azərbaycan dilində həm müstəqil leksik vahid kimi, həm də adlarla birlikdə köməkçi fel kimi işlənmiş, mürəkəb fellərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Müasir Azərbaycan dilində **qılmaq** feli mürəkəb fellərin düzəlməsində iştirak etmir, yalnız "**namaz qılmaq**" birləşməsində saxlanmışdır.Lakin bəzi şivələrimizdə "**rəhm qılmaq**"(İsm.), "**təhərqılmaq**"(Cəb.) kimi alınma sözlərin tərkibində işlənir.

Uç- – abidələrin dilində bu fel "ölmək" mənasında işlənir. (Törük kazğanıp, *uçə* barmıs. KT§16) Bu gün bu fel dialektlərimizdə cənnət (Şam.), yıxılmaq (Yar.), ağacdən düşmək (Zaq.) mənalarında işlənir. Lakin "uçunmaq" (bir anlığa ruhun bədəndən çıxma, ölmə dərəcəsinə çatma) sözündə abidənin dilində işlənmiş mənasını qoruyub saxlamışdır.

Kamaş-(Türk bodun adak *kamaştı*. BK§ 30) "zəifləmək, əsmək" mənalarında işlənmişdir. Bu gün isə ədəbi dilimizdə "**gözü, dişiqamaşmaq**"(Güclü işığa baxmaqdan görməz, turş bir şey yeməkdən dişin uyuşması. 4,27)

birdəşmələrində işlənməkdədir. Cəbrayıl və Şamaxı şivələrində isə "utanmaq, çəkinmək" kimi tamam fərqli mənənin ifadəçisidir.

Yüğü- – Orxon abidələrinin dilində "ax-, tökül-" mənalarında işlənmişdir. (Kara tərim *yüğürti...* T52) Bu gün ədəbi dilimizdə *yüğürmək* formasına düşərək "qaçmaq, bərk getmək" mənalarını ifadə edir. Birdəşmə daxilində isə müxtəlif mənalarda "*üstünə yüğürmək- hücum etmək*", Qarabağ şivələrində isə "*yüğürib-yortmaq çox gəzmək*" işlənir.

Öt- – Qədim türk yazılı abidələrində **ötün-** "müraciət, xahiş etmək" mənalarında işlənmişdir. (Kağanıma *ötüntüm*, ança *ötüntim*. T 12) Müasir dilimizdə isə "quşun oxuması, cəh-cəh vurması" mənalarını verən "*quşlar ödü*" birdəşməsində qalmaqdadır. Qeyd edək ki, Orxon abidələrində bu felə **öt-** şəklində rast gəlmədik. Lakin Bilgə Kağan abidəsində *ötüg*-xahiş (ş 39), Ongin abidəsində *ötlə*-nəsihət vermək (11) formalarında işlənmişdir. Bizcə, bu fellər arasında mənə yaxınlığı var və onların kökündə "**öt**" sözü durur.

Orxon abidələrində işlənmiş bəzi fellər hal-hazırda müasir dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmir. Abidələrin dilində müstəqil fel kimi işlənən belə özlər dilimizdə asemantikləşmiş kök morfem kimi işlənir və bəzi sözlərin tərkibində öz tarixi izini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Taşık- – (İlkü sü *taşıkılmış* erti...T32) Abidələrin dilində "xilas olmaq, bayıra çıxmaq" mənəsinin ifadəçisi kimi qeydə alınmışdır. "Kitabi- Dədə Qordud" da daş//dış oğuz ifadəsində də müşahidə olunur. Fikrimizcə, dilimizdə işlənən "daşmaq" (Bir yerdən başqa yerə aparmaq. 4, 546) sözünün tərkibində ilkin mənə izləri qalmaqdadır. Türkiyə türkcəsində isə **taşınmaq-** "köçmək" sözündə saxlanılmışdır.

Tapla- – Bilgə Kağan abidəsinin dilində qeydə alınan bu fel "qəbul etmək, hörmət etmək" kimi mücərrəd mənada işlənmişdir. (Üze teñri, iduq yir, sub...kağan kuti *taplamadı* erinç, ş 35) Fikrimizcə, bu gün ədəbi dilimizdə işlənən **tapın-** (səcdə etmək, pərəstiş etmək. 4, 266) felinin kökü də bununla bağlıdır.

Sakin- – Kül tigin abidəsinin dilində geniş işlənmə tezliyinə malik olan fellərdəndir. "Düşünmək, fikirləşmək" mənalarının ifadə edir. (İnim Kül tigin kergek boldı özüm *sakındım*. ş10) Uyğur mətnlərində isə *saqınç-, saqıt-, saqış-* kimi törəmələrinə rast gəlinir. Bu törəmələr Göytürk abidələrində olmasa da, bundan öncə **sak-** sözünün var olması fikri qəbul edilə bilər. Bu gün də dilimizdə işlənən "*Allah saxlasın*" ifadəsində qədim mənəsinə saxlaya bilmişdir. Buna əlavə olaraq *düşünmək* ilə *qorumaq, himayə etmək* arasındakı mənə yaxınlığı, bütün bu törəmələri bir kökə bağlamağa imkan verir. Bu gün dilimizdə işlənən say- və san- fellərini də həm forma, həm də mənə baxımından **sak-, sa-** kökünə bağlayırlar (10).

Öy- – (Yağru kontukda kisre anış biliq anta *öyür* ermis. KT_c 5) abidənin dilində "öyrənmiş, yiyələnirmiş" mənalarını ifadə edir. Felin kökü iki səsdən ibarət olan "öy" sözüdür. Bu gün ədəbi dilimizin lüğət tərkibində geniş işlənmə tezliyinə sahib olan, həmçinin eyni mənənin ifadəçisi kimi qeydə alınan **öyrən-**

felinin tərkibində öz izini qorumaqdadır. Lakin **öy**- feli müstəqil kök morfem kim ayrılı bilmir. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, **öyrənmək** felinin ilkin variantı "**öy**" şəklində olmuşdur.

Bundan başqa abidələrin dilində rast gəlinən, bu gün isə müstəqil fel kimi işlənməyən, müxtəlif söz və ifadələrin tərkibində qalan fellərin sırasına **biç-biçaq**, **ba-bağlamaq**, **ut-utanmaq**və s. əlavə etmək olar.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili dialekt leksikasının inkişafında qədim türk sözləri mühüm yer tutur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, qədim türk leksikasının mühüm bir hissəsi dialekt və şivələrin lüğət tərkibində qalmışdır. Dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu fellər müəyən dəyişikliklərə uğramışdır.

Bar – "getmək, çatmaq, yola düşmək" (Türk bodun adı yok bolu *barmis* erti. O3) Barmaq feli Azərbaycan dilində b > v əvəzlənməsinə məruz qalaraq **var**-şəkilində işlənmişdir. Tarixi baxımdan ən qədim fellərdən olub, bu günə qədər öz varlığını bir sıra törəmələrdə mühafizə etmişdir. Dilimizin inkişaf müddətində "**var**-" feli yavaş-yavaş öz mövqeyini itirərək, ədəbi dili tərk etmişdir. Bu fel özünü yalnız bir-iki ifadənin tərkibində saxlamışdır. Məs: *fərqinə varmaq, ifrata varmaq, var-gəl etmək*. Bu gün qərb qrupuna daxil dialekt və şivələrdə (Qaz., Şəm., Tov..) *varif getdi, varif gəlsənə* və s. şəklində işlənərək ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır.

Yığla// **Yuğla** – "ağlamaq" (Bunça bodun kəlipən sığıtamıs, yuğlamıs. BK_ş 5) Dialekt leksikasında bu fel *yıqla/yığla* şəklində (Dərb., Qax.,Şəki.) eyni mənada işlənir. Qeyd edək ki, məişət mərasim nəğmələrinin nümunələrindən biri də yas nəğmələridir ki, onlar xalq arasında *yuğ, yuğlama, ağı* adları ilə yayılmış, xalqın kədəri, hüznü ilə bağlı meydana gəlmişdir.

Təz – qaçmaq (Korğu eki-üç kisiligin *təzip* bardı. BK_ş 41) Bu felə əsasən, Qərb və Muğan qrupu şivələrində daha çox rast gəlinir. Dialekt leksikasında həm *təz- təzdənmək', təzix'mək, təzmək'*(Çənb., Cəb., İmiş.), həm də *tez- tezməğ* (Bil.), *tözərəx'lənmək'*(Nax.) şəklində işlənir.

Bay kıl – "varlandırmaq" (Çığay bodunığ *bay kılum*..KT_ş 10) Ən qədim sözlərdən biri olan **bay** (varlı, zəngin) Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzi düzəltmə və mürəkkəb fellərin tərkibində saxlanılmışdır. Meğri şivəsində bayımmaq, bayındırmaq şəkilində işlənərək ilkin mənasını qoruyub saxlamaqdadır.

Kabis –vuruşmaq (Tabğaç, Oğuz, Kıtay- bu üçüğü kabısar. T12) Dialektlərimizdə bu felə qapışmaq-vuruşmaq(Şər), qapışmaq- güləşmək(Mas., Sab., Ağs.) şəklində rast gəlik. Qeyd edək ki, Ə.Rəcəbli **kabis**-və **kabiş**-fellərinin hər ikisini "birləşmək, ittifaqa girmək" mənalarında verir (6, 534). Fikrimizcə, birinci fel *vuruşmaq*, ikinci fel isə müasir dilimizdə işlənən *qovuşmaq* felinin qədim formasıdır.

Orxon-Yenisey abidələrinin dil materialları ilə müasir dildə olan fellərin qarşılaşdırılması, ayrı-ayrı fellərin qədim xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə və semantik inkişafını izləməyə imkan verir.Araşdırmamız onu göstərir ki, tarixən müstəqil fel kimi mövcud olan belə sözlər ya eyni semantik yüklə dildə

sabitləşmiş, ya da müəyyən dəyişikliklə ədəbi dil və ya dialeklərimizdə işlənəməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2006
3. Abdullayeva Q. Kül tiqin abidəsi. Bakı, 2007
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999
5. İbrahimova E. Orxon-Yenisey abidələrinin leksikasına dair (Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə müqayisə) //Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2010 №4
6. Rəcəbov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I-II hissə. Bakı, 2006
7. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965
8. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993
9. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı, 2013
10. <http://www.turkoloji.cu.edu.tr>

Aysel Əhmədova*

ALTAY DİLLƏRİNDƏ *-ki* ŞƏKİLÇİSİ

Bu şəkilçi türk, monqol, tunqus-mancur dilləri üçün ortaq şəkilçidir. Bu dillərin hər birində *-ki* şəkilçisi müxtəlif fonetik variantlarda, lakin oxşar funksiyalarda işlənir. V.Kotviç bu şəkilçini “ümumaltay mənsubiyyət şəkilçisi” adlandırır (11,117).

-ki şəkilçisi Altay dillərində üç əsas mövqedə işlənir:

1. İsim və zərflərdən sifət yaratmaqda iştirak edir. Bu mövqedə *-ki* şəkilçisindən, əsasən, türk dillərində istifadə olunur: *səhərki*, *şimdiki*, *kışkı*.
2. Yerlik halda olan sözlərə artırılır və yenə də sifət yaratmağa xidmət edir: *evdəki*, *ağaçtaki*, *xotandaki* “şəhərdəki”. Bu forma türk və monqol dillərində geniş yayılmışdır. Buradakı şəkilçi, əsasən, *-daki*, *-dəki* şəkilçisi kimi qeyd olunur.
3. Yiyəlik halda olan sözlərə əlavə olunur: *seninki*, *onlarınki*, *meniki*. Bəzi tədqiqatçılar bu mövqedə işlənən şəkilçinin *-inki*, *-niki* mürəkkəb şəkilçisi olduğunu göstərirlər.

Birinci mövqedə işlənən *-ki* şəkilçisi əksər dilçilər tərəfindən sifət düzəldən şəkilçi kimi qeyd olunur. M.Ergin isə bu şəkilçinin isim düzəldən şəkilçi olduğunu göstərir: “Bu şəkilçi isimlərdən təmsil və əlamət isimləri, yəni əvəzlilik və sifət kimi işlənən isimlər yaradır. Əsas funksiyası içində olmaq, əlaqə və aidlik ifadə etməkdir. Bir əşyanı əlaqədar və ya bağlı olduğu başqa bir əşyaya görə və ya zaman və məkandakı yerinə işarə etməklə göstərir: *şimdiki*, *deminki*, *öncəki*,

---

*Əhmədova Aysel - Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı.

sonraki” (1,152). M.Ergin *-ki* şəkilçisinin bu funksiyasını eyni şəkilçinin yerlik halda olan sözlərə əlavə olunduqda yerinə yetirdiyi funksiya ilə də müqayisə edir və göstərir ki, *səhər*, *axşam*, *indi* kimi sözlər zaman məfhumu ifadə etdiklərindən onlara *-ki* şəkilçisinin artırılması üçün yerlik hal şəkilçisinə ehtiyac duyulmur (1,152).

Türk dillərində bu şəkilçi daha çox zərflərə, bəzən də isimlərə əlavə olunur: *indiki*, *sonraki*, *dünənki*, *səhərki*, *kışkı*. Bu şəkilçi ilə yaranan sözlər türk dillərinə dair yazılan əsərlərdə “nisbi sifətlər” adı ilə qeyd olunur. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda nisbi sifətlər haqqında yazılır: “Nisbi sifətlər əlaməti (və ya onun yoxluğunu) hər hansı bir əşya ilə əlaqəsi, eləcə də məkan və zaman anlayışı vasitəsi ilə ifadə edir” (15,151). N.K.Dmitriyev türk dillərində nisbi sifətlərin yalnız *-ki* şəkilçisi ilə yarandığını qeyd edir: *kışkı* “qışdakı”, *kalalığı* “şəhərdəki” (7,79). A.N.Kononov bu mövqedə *-ki* şəkilçisinin təmiz morfoloji rol oynadığını və sözdüzəldici şəkilçi olduğunu göstərir. O həmçinin bu şəkilçinin morfoloji deyil, sintaktik funksiya daşdığını qeyd edən T.İ.Qruninə də etiraz edir (9,143).

Monqol dillərində də *-ki* şəkilçisinin hal şəkilçisi qəbul etməmiş sözlərlə işləmə bilməsi qeyd olunur. N.Poppe monqol yazı dilində işlənən belə sözlərə aşağıdakı nümunələri verir: *degəreki* “yuxarıdakı” (*degere* “yuxarı” sözündən), *dotoraki* “içəridəki” (*dotora* “içəri” sözündən), *endeki* “buradakı” (*ende* “burada” sözündən) (13,110). B.X.Todayeva da müasir xalxa dilində *-x* şəkilçisinin (qədim monqol dilində işlənən *-ki* şəkilçisinin fonetik variantının) bu mövqedə işləndiyini göstərir: *endex* “buradakı” (*end* “burada” sözündən), *oyrox* “yaxındakı” (*oyr* “yaxın” sözündən) (17,79). Q.İ. Ramstedt isə bu tipli sözlərdə *-ki* şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisindən sonra işləndiyini və *-dakı* şəkilçisi əmələ gətirdiyini göstərir: *endeki* “buradakı”, *erteki* “ertəki”. Əslində, bu sözlərin hər birində tarixən hal şəkilçisi olmuş, lakin daşlaşaraq sözün bir hissəsinə çevrilmişdir. Türk dillərində *sonra*, *ıçrə*, *ertə* tipli sözlərdə də bu hadisə müşahidə olunur.

Tunqus-mancur dillərində *-ki* şəkilçisi sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənmişdir. Ümumiyyətlə, Altay dillərində *-ki* şəkilçisinin bu funksiyada işlənməsi məhduddur.

İkinci funksiyada da *-ki* şəkilçisi birinciyə uyğun qrammatik məna ifadə edir, yeganə fərq onun yerlik hal şəkilçisindən sonra işlənməsidir. Bir çox dillərlə onun bu mövqedə yerlik hal şəkilçisi ilə birləşdiyini və *-dakı* mürəkkəb şəkilçisini əmələ gətirdiyini göstərir. Azərbaycan dilçiliyində də bu şəkilçinin *-dakı*, *-dəki* kimi qeyd olunması geniş yayılmışdır.

M.Ergin göstərir ki, bu məqamda *-ki* şəkilçisi çox geniş yayılmışdır və demək olar ki, yerlik hal şəkilçisinin əlavə olduğu bütün sözlərlə işlənir (1,153). *-ki* şəkilçisinin tək işləndikdə zaman, yerlik hal şəkilçisi ilə birlikdə işləndikdə isə məkan bildirdiyi qeyd olunur (15,152). Lakin qədim türk dilində *-ki* şəkilçisi bəzi yer bildirən sözlərə əlavə olunduqda yerlik hal şəkilçisinə ehtiyac duyulmamışdır, məsələn, çölgü “çöldə yaşayan” (10,108). Qədim türk dilində bu şəkilçi *-ra*, *-re* və *-ya*, *-ye* şəkilçili sözlərə də əlavə olunmuşdur: *ıçreki* “içəridəki”, *öndreki* “öndəki”,

beriyeki “cənubdakı”, *quriyaqu* “qərbdəki”. A.N.Kononov qədim türk dilində *-daki* şəkilçili sözlərin asanlıqla substantivləşə bildiyini göstərir: *balıqdaqı tağıqmıs, tağdaqı inmis* “şəhərdəki dağa çıxıb, dağdakı enib” (10,109). Qədim uyğur yazılarında az hallarda bu şəkilçi çıxışlıq hallı sözlərə də əlavə olunmuşdur: *yirdinki*. Deməli, türk dillərində *-ki* şəkilçisi tarixən əksər məkani-qrammatik hallarla işləmə bilmiş, indi isə bu funksiya yalnız yerlik halda saxlanmışdır.

Monqol dillərində də bu forma geniş yayılmışdır. N.Poppe monqol yazı dilində bu şəkiçini *-daki, -deki* (saitlə və sonor samitlə qurtaran sözlərə əlavə olunur) və *-taki, -teki* (digər samitlərlə qurtaran sözlərə əlavə olunur) kimi göstərir. Belə sözlərin kökün ifadə etdiyi obyektə yerləşmək mənası verdiyini qeyd edir: *xotandaki* “şəhərdəki”, *gerteki* “evdəki” (13,110). B.X.Todayeva bu şəkilçinin müasir xalxa dilində *-dax, -dex, -dox* variantlarında işləndiyini göstərir: *dornodox* “şərqdəki”, *ereqdex* “sahildəki” (17,54). Bu şəkilçi monqol dillərində də yerlik hal şəkilçisi ilə *-ki* şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Tunqus-mancur dillərində bu məqamda *-ki* şəkilçisi işlənmir. Bu dillərdə eyni məna *-di, -ti* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *bira* “çay” – *biradı* “çaydakı”, *amut* “göl” – *amuttu* “göldəki”. V.Kotviç isə bu dillərdə *-rgi* şəkilçisinin işləndiyini və bu şəkilçinin monqol dillərində *-raki* şəkilçisindən yarandığını göstərir. Məsələn, *dele* “yuxarı” – *dergi* “yuxarıdakı”, *dolo* “içəri” – *dorgi* “içəridəki”. Onun fikrincə, *-rgi* şəkilçisi *-ra* zərf şəkilçisi və *-ki* şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır (11,122). Buradakı *-ra* şəkilçisini türk və monqol dillərindəki *-ra, -re* hal şəkilçisi ilə müqayisə edə bilərik. Q.M.Vasilyeviç bu şəkilçini *-rqi* deyil, *-qu* şəkilçisi kimi göstərir: *xere* “aşağı” – *xerqu* “aşağıdakı”, *un* “yuxarı” – *uqu* “yuxarıdakı” (6,76).

-ki şəkilçisinin bu funksiyası türk və monqol dillərində birinciyə nəzərən daha geniş yayılmışdır.

Bu şəkilçinin ən çox fikir ayrılığı yaradan funksiyası üçüncü funksiya, yəni yiyəlik hal şəkilçisindən sonra işlənməsidir. Altay dillərinə dair aparılan müxtəlif tədqiqatlarda həmin məqamda *-ki* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi, yaxud sifət düzəldən şəkilçi adlandırılmış, bəzi tədqiqatlarda isə bu şəkilçiyə toxunulmamış, yalnız onun iştirakı ilə yaranan əvəzlik formaları araşdırılmışdır.

Türk dillərində bu mövqedə *-ki* şəkilçisi geniş işlənir və bütün yiyəlik hallı sözlərə əlavə oluna bilər. Bu dillərdə *-ki* şəkilçisi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. M.Ergin bu şəkilçinin aidlik məzmununu ifadə etməsindən çıxış edərək onu aidlik şəkilçisi adı ilə qeyd edir və bu barədə yazır: “*-ki* şəkilçisi bu xarakteri ilə burada ikinci bir mənsubiyyət şəkilçisi kimi mənsubiyyət şəkilçiləri sırasına daxil olur” (1,219). M.Ergin *-ki* şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə oxşarlıqlarından biri kimi bu şəkilçini qəbul edən sözlərin hallanmasının da mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə olduğu kimi *n* bitişdirici samitinin əlavəsi ilə baş verdiyini göstərir. A.N.Kononov mənsubiyyət anlayışının ifadə vasitələrindən danışarkən morfoloji-leksik üsulu da qeyd edir və bu üsulun əvəzlilərin və isimlərin yiyəlik halına *-ki* şəkilçisinin əlavə olunmasından ibarət olduğunu göstərir: *benimki, bizimki, Orhan'inki, babaminki* (9,77). F.Zeynalov da bu

şəkilçini mənsubiyyət anlayışını ifadə etməyin bir yolu hesab edir: “Mənsubiyyət anlayışı sahiblik mənası yaradan *-ki* şəkilçisi ilə də əmələ gələ bilər. Bu yolla yaranan əidlik bir növ mücərrəd olur, mənsub əşyanın nədən ibarət olması məlum olmur” (3,114). N.K.Dmitriyev mənsubiyyət kateqoriyasının iki növünü göstərir: konkret mənsubiyyət və mücərrəd mənsubiyyət. O, mücərrəd mənsubiyyət dedikdə, yiyəlik hala *-ki* şəkilçisinin əlavə olduğu formanı nəzərdə tutur və yazır ki, bu zaman mənsubiyyət anlayışı əid olduğu əşyadan ayrı ifadə olunur (7,55).

Dilçilik ədəbiyyatında bu şəkilçinin əvəzliliklərlə işlənməsinə daha çox diqqət yetirilir. Bu da Avropa dillərindəki yiyəlik əvəzliyi anlayışının qeyd-şərtsiz türk dillərinə də əid edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan dilinə dair yazılan tədqiqat əsərlərində də bu formanın yiyəlik əvəzliyi adlandırılması müşahidə olunur. Lakin bu fikir düzgün hesab oluna bilməz, çünki Avropa dillərindəki yiyəlik əvəzlilikləri xüsusi formaya malikdir və türk dillərində işlənən *mənimki*, *səninki* kimi formalar digər dillərdəkindən fərqli olaraq mənsub əşyadan əvvəl də işlənə bilər, yəni həm *meniki at*, həm də *at meniki* formaları mövcuddur (8,40).

-ki şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlilikləri yiyəlik əvəzliyi adlandırdığımız zaman bu şəkilçini qəbul etmiş isimlər və isimləşmiş digər nitq hissələri bu bölgüdə kənarda qalır. Halbuki *-ki* şəkilçisi həm yiyəlik halda olan əvəzliliklərə, həm də isimlərə artırıldıqda eyni funksiyanı yerinə yetirir, yəni həm sahib şəxsi, həm də mənsub əşyanı eyni sözlə ifadə etməyə kömək edir. Bu mənada həmin sözləri substantivləşmiş sifət, say və ya feli sifətlərlə müqayisə edə bilərik, çünki substantivləşmiş sözlər də həm əlaməti, həm də onun əid olduğu əşyanı bir sözlə ifadə etməyə xidmət edir. Məsələn, *Oxuduğum kitab maraqlıdır* əvəzinə *Oxuduğum maraqlıdır* işlənə bildiyi kimi, *Onun kitabı daha maraqlıdır* əvəzinə də *Onunku daha maraqlıdır* da işlənir.

Eyni sözü monqol və tunqus-mancur dilləri haqqında da deyə bilərik. Monqol dillərində yiyəlik halda olan sözlərə *-ki* şəkilçisinin əlavə olunması geniş yayılmışdır. Bu dillərə dair aparılan tədqiqatlarda da türk dillərində olduğu kimi bu şəkilçinin əvəzliliklərə artırılmasından daha çox danışılır və bu əvəzliliklər yiyəlik əvəzlilikləri adlandırılır: “Qədim monqol dilində xüsusi yiyəlik əvəzlilikləri olmamışdır. Şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halına *-*ğai/-*gei* və ya *-*qu/-*ki* şəkilçisi artırılmaqla ingilis dilindəki *mine*, *thine* və s. tipli sözlər yaranmışdır” (2,219). Monqol dillərini digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyət belə sözlərin ikinci yiyəlik formalarının da olmasıdır: *manāxi* (ordos), *manēxi* (xalxa) və *manāxi* (buryat). Bu sözlər *manūğai* sözünə yenidən *-*qu/-*ki* şəkilçilərinin artırılması ilə yaranır (2,219). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində olduğu kimi monqol dillərində də *-ki* şəkilçisi yalnız əvəzliliklərlə deyil, digər nitq hissələri ilə də işlənə bilər: *Ene morinaqayinki* “Bu at qardaşımındır”.

Tunqus-mancur dillərində bu mövqedə *-ñi* şəkilçisi işlənir. Bu şəkilçinin Altay dilləri üçün ən qədim yiyəlik hal şəkilçisi hesab olunan *-n* şəkilçisi ilə *-gi/-*ki* şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmiş göstərilir (2,157). Mancur dilində bu şəkilçilərin birləşməsi *-niñqe*, *-inqe* şəkilçilərini əmələ gətirir. Bu

dillərdə yiyəlik halda olan söz müstəqil xəbər ola bilmir (4,86). Belə sözlərin xəbər yerində işləmə bilməsi üçün ona *-ki* şəkilçisinin əlavə edilməsi zəruridir: Ere bo nalmainqe “Bu ev adamındır (başqasınındır)” və ya Ere uçe böinqe “Bu qapı evinkidir”. Bu forma sahib şəxsi ifadə etməklə birlikdə mənsub əşyanı da əvəz edir: *Meni bō de sebjen, nalmainqe de qosixon* “Bizim evdə şənlikdir, başqasınınkinda isə matəm”.

Bu fikir tunqus dilləri üçün də doğrudur. Ancaq bir fərq var. V.A.Avrorin yazır ki, mancur yazı dilində ellipsis baş verməyibsə, yəni mənsub əşyanı ifadə edən söz mövcuddursa, bu forma işləmə bilməz. Evenk dilində isə belə birləşmələr mövcuddur: *minqi dyuv* “mənim evim”, yəni bu dildə *-nqi* şəkilçili söz isimlərdən əvvəl də işləmə bilir. O.Sunik belə sözlərin iki formasını göstərir: 1. Müstəqil forma: *-nqi* şəkilçisi ilə yaranır (ayrı-ayrı dillərdə *-ni*, *-ni* variantları da işlənir. Mancur dillərindəkinə uyğun olaraq, həm sahib şəxsi, həm də mənsub əşyanı ifadə edir; 2. Qeyri-müstəqil forma: *-n(i)* (ulç, even, negidal dillərində) yalnız sahib şəxsi ifadə edir və mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən əvvəl işlənir. (16,62).

Mancur dilində feli sifətlərə də *-nqe* şəkilçisi əlavə olunur: *minde buxenqe* “məna verilmiş” (16,63). Bu şəkilçi həmin feli sifəti substantivləşdirir. Orok dilində bu mövqedə *-nne*, *-nni* şəkilçiləri işlənir, məsələn, *nimerixennetei* “qonaq gələnlər” (13,98). Bəzi alimlər bu şəkilçinin yiyəlik haldakı sözlərlə işlənən şəkilçidən tamamilə fərqli olduğunu göstərirlər, lakin hər iki halda sözün substantivləşməsi, yəni həm əlamət, həm də əşyanı ifadə etməsi də göstərir ki, bu iki şəkilçi bir-biri ilə bağlıdır.

Tunqus-mancur dillərinə dair yazılan əsərlərdə bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçilərinin bir növü kimi verilir. Məsələn, orok dilinə dair aparılan tədqiqatda bu şəkilçi nisbi mənsubiyyət göstəricisi hesab olunur (13,39). Evenk dilinin qrammatikasında isə bu şəkilçi sözdüzəldici mənsubiyyət şəkilçisi kimi qeyd olunur. Həmin şəkilçinin yiyəlik hal şəkilçisi olan *-nqi* şəkilçisindən fərqi belə göstərilir: yiyəlik hal şəkilçisindən fərqli olaraq bu şəkilçi cəm şəkilçisindən əvvəl işlənir (6,36). Türk dillərində də oxşar xüsusiyyət var. Yiyəlik hal şəkilçisindən əvvəl gələn cəm şəkilçisi sahib şəxsin, *-ki* şəkilçisindən sonra işlənən cəm şəkilçisi isə mənsub əşyanın kəmiyyətini bildirir: müəllimlərin, müəlliminkilər. Bu şəkilçinin tunqus-mancur dillərində mənsubiyyət şəkilçisi hesab edilməsi onunla əlaqədardır ki, mənsubiyyət şəkilçiləri kimi bu şəkilçi də yiyəlik hallı birləşmənin bir tərəfinin bütün birləşməni əvəz etməsinə imkan verir. B.V.Boldırev evenk dilində *-ni* şəkilçisinin sözdüzəldici şəkilçi, onun vasitəsilə yaranan sözlərin isə yiyəlik sifəti adlandırılmasına etiraz edir. Bu sözlərin sifət olmadığını sübut etmək üçün göstərir ki, tunqus-mancur dillərində bu sözlər mənsubiyyət şəkilçisi də qəbul edə bilər (məsələn, *aminqis adilin* “sənin atanın şəbəkəsi”), ona görə də isim hesab olunmalıdır (5,25).

Q.İ.Ramstedt bu şəkilçini adyektiv şəkilçi adlandırmışdır. Lakin bu fikir ilk iki məqam üçün doğru olsa da, yiyəlik hallı sözlərə əlavə olunan *-ki* şəkilçisinin vəzifəsini düzgün əks etdirmir. Bu şəkilçini qəbul edən yiyəlik hallı sözlər

müəllifin özünün də göstərdiyi kimi adnominal xüsusiyyətini itirir, yəni isimdən əvvəl işlənmiş. O göstərir ki, bu formanın isimdən əvvəl işləmə bilməsi bu dillərin inkişafının sonrakı mərhələsində baş vermişdir. Sifətin əsas funksiyası isə adlardan əvvəl gəlib onları təyin etməkdir.

Bu şəkilçini ədat kimi də göstərirlər. M.Ergin də *-ki* şəkilçisinin ədat mənşəli ola biləcəyini qeyd edir. Bunun səbəbini isə şəkilçinin hal şəkilçilərindən sonra gəlməsi və ahəng qanununa tabe olmaması ilə bağlayır. Ancaq bir qədər sonra bu şəkilçinin qədim türk dilində ahəng qanununa tabe olduğunu və bunun izinin dialektlərdə görüldüyünü qeyd edir (1,154). A.N.Kononov bu şəkilçinin *-ğul/-gü* ədatından yarandığını qeyd edir (10,108).

Müasir dövrdə bu şəkilçini ədat etmək cəhdi özünü doğrultmur, çünki ədatlardan fərqli olaraq bu şəkilçi vurğu qəbul edir və heç bir ədatın ifadə etmədiyi qrammatik mənalara ifadə edə bilər.

Birinci və ikinci mövqedə *-ki* şəkilçisi sifət yaradır, üçüncüdə isə yiyəlik halda olan sözü substantivləşdirir. Bu fərqlərə baxmayaraq, hər üç məqamda *-ki* şəkilçisi aidlik məzmunu yaratmağa xidmət edir. Məsələn, *səhərki* “səhərə aid olan, səhər baş verən”, *mənimki* “mənə aid olan”, *evdəki* “evdə olan” mənalərini ifadə edir. Buna görə də hər üç məqamda işlənən şəkilçi eyni şəkilçi hesab oluna bilər və M.Erginin də qeyd etdiyi kimi aidlik şəkilçisi adlandırıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, 1967.
2. Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. Helsinki, 1987.
3. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı, 2008.
4. Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. Санкт-Петербург, 2000.
5. Болдырев Б.В. Категория косвенной принадлежности в тунгусо-маньчжурских языках. Москва, 1976.
6. Василевич Г.М. Очерк грамматики эвенкийского (тунгусского) языка. Ленинград, 1940.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948.
8. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. 1956.
9. Кононов А.Н. Грамматика турецкого литературного языка. Москва–Ленинград, 1956.
10. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII – IX вв). Ленинград, 1980.
11. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Москва, 1962.
12. Петрова Т.И. Язык ороков (ульта). Ленинград, 1967.
13. Поппе Н.Н. Грамматика письменного-монгольского языка. Москва, 1937.
14. Рамstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957.
15. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, 1988.

16. Суник О.П. Очерки по синтаксису тунгусо-маньчжурских языков (поссесивный строй предложения). Ленинград, 1947.
17. Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. Москва, 1951.

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİ: MÜASİR DİL, DİALEKTOLOGİYA

Sənubər Abdullayeva*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PREDİKATİV QURULUŞLU FRAZEOLÖGİZMLƏR

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilində sistem təşkil edir. Belə vahidlər Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünü, milli psixologiyasını göstərir.

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin cümlə strukturlu olması onun müəyyən semantik yük daşması deməkdir. Elə bir yük ki, əsrlər boyu xalqın tarixi kökündə olmuş informasiyanı özündə ehtiva edir. Odur ki, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər koqnitiv tədqiqat üçün maraqlı material verir. Onların məzmununda olan koqnitiv informasiya semasioloji araşdırma üçün rəmzləri qoruyub saxlayır. Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər daxilində frazeoloji sual cümlələri xüsusi yer tutur.

Frazeoloji sual cümlələrin əsasında sanki aforistik semantika dayanır. Hər bir cümlə müəyyən situasiyanın informasiyasını əks etdirir və situativ xarakter daşıyır. Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünü səciyyələndirən frazeoloji sual cümlələrin koqnitiv əsasında bütöv və standart situasiya dayanır:

Başına haranın daşını salım? İstiot yeməmişən, için niyə göynəyir? Nə qoyub, nə axtarırsan? Səndən soruşurlar ki, ayın neçəsidir? Nə üzlə? Nə itin azıb? Nə yuvanın quşudur? Nə gündəsən? Gör analar necə oğullar doğub? Nə gəzir? Mənə üçlük atırsan? Ağzı nədir? və s.

Göründüyü kimi, bunların hər biri ayrıca formalaşmış müstəqil dil vahidləridir. Belə leksikləşmiş cümlələr dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji sual cümlələri adlanır. [1,139].

Frazeoloji sual cümlələri də müəyyən söz qrupundan ibarət olub, dildə hazır şəkildə mövcuddur və nitq prosesində bu cümlələrdən bütünlüklə, tam halda istifadə edilir. Frazeoloji sual cümləsini formalaşdıran sözlər arasında leksik-qrammatik asılılıq yoxdur.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, frazeoloji vahidlərə xas olan bütün xüsusiyyətlər frazeoloji sual cümlələrinə də şamil edilə bilər. Məcəzilik, mənə bütövlüyü, sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə edilməmək, obrazlılıq, emosional boya və s. sabit tərkibə və dəyişməz söz sırasına malikdir. Frazeoloji sual

---

* Abdullayeva Sənubər - Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

cümlələrində də komponentlər ilkin mənalarını itirir, bu konstruksiyanı təşkil edən leksik vahidlər öz mənalarını saxlaya bilmir, məcazlaşma prosesi keçirir, ümumiləşmiş mənaya malik olur, dil sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir.

Frazeoloji sual cümlələri də frazeoloji vahid səciyyəsi daşıyır. Frazeoloji cümlə komponentlərin möhkəm birliyindən əmələ gəlidiyi üçün komponentlər bir-birindən ayrılıqda cümlə daxili mənalarını itirir, sabitləşir, daşlaşır, idiomatik ifadə adı altında lüğətlərə daxil olur. Onların müəyyənləşdirici xüsusiyyəti ikinci dərəcəli nominasiya semantikasi daşmasıdır.

Frazeoloji sual cümlələri də milli dilimizin xüsusiyyətlərinə xas olan əlamətlərə malik olub, dilimizdə mövcud olan leksik-qrammatik modellərə uyğun gəlir.

Qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji sual cümlələrinin böyük bir hissəsi sabit söz sırasına malikdir. Bu tamlıq onun bir mənə ifadə etməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji sual cümləsinin mənəsi onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənəsindən yaranmadığı üçün onda leksik-semantik bütövlük vardır. Bu tamlıq, bütövlük sabit söz sırasını da qoruyub saxlayır.

Lakin bu o demək deyil ki, frazeoloji sual cümlələri tam dəyişməzdir. Bəzi cümlələrdə mənəni pozmadan müəyyən dəyişmələr etmək mümkündür. Frazeoloji sual cümlələrin bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq onu iki qrupa bölmək olar :

1. Sabit tərkibə və dəyişməz söz sırasına malik olan frazeoloji sual cümlələri: *Ağlın nə kəsir? Ayaq basmağa yer harda? Sən hara, bura hara? Mən nə hayda, sən nə hayda?*

2. Müəyyən leksik dəyişikliyə yol verən frazeoloji sual cümlələri. Belə frazeoloji cümlələrdə əsas mənəni pozmaq şərtilə çox nadir hallarda bəzi dəyişiklər etmək olur.

a) müəyyən sözləri ixtisar etmək olar: *Nağdı qoyub nisyə dalınca niyə gedirsən? - Nağdı qoyub nisyə dalınca gedirsən?*

b) bəzi frazeoloji sual cümlələrinə müəyyən söz əlavə etmək olar: *Mənə gəlibsən? - Mənə gəliş gəlibsən?*

c) Frazeoloji sual cümlənin tərkibindəki sözlərdən birini eynihüquqlu və eyni nitq hissəsindən olan başqa sözlə əvəz etmək mümkündür. *İstiot yeməmişən, için niyə göynəyir? - Soğan yeməmişən için niyə göynəyir? ; Başıma haranın külünü töküm? - Başıma haranın daşını töküm? - Başıma nə kül töküm? - Başıma nə daş salım?*

ç) Çox az hallarda frazeoloji sual cümlələrində leksik vahidlərin yerini dəyişmək olur: *Analar gör necə oğullar doğub? Gör analar necə oğullar doğub?*

Ümumilikdə götürdükdə isə, frazeoloji sual cümlələrində söz sırası sabitdir.

Frazeoloji vahidlərin müəyyənləşmə meyarından hesab olunan sözə ekvivalentlik frazeoloji sual cümlələrinə aid edilə bilməz. Doğrudur, frazeoloji sual cümlələrinin tərkib hissələri müəyyən dərəcədə bir-birinə bağlı olub, bir mənə

ifadə edir. Amma sözə ekvivalent olması frazeoloji sual cümləsi üçün əsas şərt hesab edilə bilməz. Frazeoloji sual cümlələri çox nadir hallarda sözə ekvivalent olur. Belə cümlələri təşkil edən leksik vahidlər öz ilkin mənalərini tamamilə itirir, tam məcazlaşma prosesi keçirir. Məsələn, *ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir?*_ cümləsi «qətiyyət» mənasına müvafiq gəlir. *Arşın udmusan?* - özünü çəkib, dimdik dayanan adam haqqında deyilir. *Meşədən çıxmısan?*- kobud adam üçün işlədilir. Frazeoloji sual cümlələri üçün cümləyə, bitmiş bir fikrə ekvivalentlik səciyyəvi hesab edilir.

Xəncərinin daşı düşməz ki? - *özünə alçaqlıq saymazsan; Fil qulağında yatmısan?* - *heç nədən xəbəri olmamaq və s.*

Frazeoloji sual cümlələrində emosionallıq və ekspressivlik çox güclü olur. Frazeoloji sual cümlələri qrammatik cəhətdən formalaşaraq bitmiş bir fikiri ifadə edir. Belə cümlələrin xəbəri ya feldən, ya da başqa nitq hissələrindən ibarət olur.

Bu vasitələrlə yanaşı frazeoloji sual cümləsinin təşkilində intonasiya mühüm rol oynayır. Eyni bir leksik tərkibə malik olan cümlə intonasiyasından asılı olaraq ya nəqli, ya da sual cümlə kimi müəyyənləşir. Məs. :

Xəncərinin qası düşər? - Bu misaldakı intonasiyadan asılı olaraq onun cümlənin hansı növünə şamil edilməsi müəyyənləşir. Əgər intonasiya dəyişirsə, bütün komponentlər eyni, adi intonasiya ilə deyilsə, bu cümlə məlumatverici xarakter olacaq və nəqli cümlə olacaq. Əgər intonasiya cümlənin sonuna doğru yüksəlsə, sual intonasiyası ilə deyilsə, sual məqsədi daşıyarsa, istehzaedici xarakter alaraq sual cümləsi olacaq.

Frazeoloji sual cümlələrinin təşkilində sual əvəzlilikləri və ədatlar iştirak etdikdə də, yenə sual intonasiyası olmalıdır. Lakin bu əlavə vasitələr iştirak etməyən cümlələrdə intonasiyanın rolu artıq dərəcədə nəzərə çarpır. Beləliklə, sintaktik quruluşca frazeoloji sual cümlələrini üç növə ayırmaq olar:

- a) yalnız intonasiya ilə ifadə edilən frazeoloji sual cümlələri;
- b) intonasiya və sual əvəzlilikləri ilə ifadə edilən frazeoloji sual cümlələri;
- c) intonasiya və sual ədatı ilə ifadə edilən frazeoloji sual cümlələri.

Qeyd etdiyimiz kimi, komponentlərin birləşərək frazeoloji cümlə kimi formalaşmasında intonasiyanın böyük əhəmiyyəti vardır. Cümlə vahid sual intonasiyasına tabe olur, heç bir əlavə vasitənin iştirakı olmadan tam frazeoloji sual cümləsi kimi müəyyən hökm ifadə edir.

I. *Ovcunun içini iyləmişəm?* Bu frazeoloji cümlə *haradan bilim?* sual cümləsinin mənasına uyğun gəlir. Adətən, I şəxsin təkində formalaşan bu frazeoloji sual cümləsində fel nəqli keçmiş zamanda özünü göstərir. Bu ifadənin digər qrammatik variantı felin qrammatik formasını dəyişməklə alınır. *Ovcunun içini iyləmişdim?* sual cümləsi əvvəlki ifadənin qrammatik variantı hesab edilir. Çünki bu ifadədə fel nəqli keçmiş zamanın hekayə formasında işlənmişdir. Feldəki qrammatik dəyişiklik ifadənin mənasına təsir etmir. Bu ifadənin II şəxsə müraciətə olan forması da dildə işləkdir: *Hardan biləsən, ovcunun içini iyləmişdin?*

İstər bədii əsərlərdə, istərsə də danışıq dilində bu cümlənin sual intonasiasını qüvvətləndirmək üçün *məgər (bəyəm)* sual ədatının işlənməsinə də təsadüf etmək olur: Ovcumun içini iyləmişəm, bəyəm? (*S. Qədirzadə. Sarmaşıqlı aynəbənd*).

2. *Qızsan, oğlan?* - Bu frazeoloji sual cümlənin daşdığı semantik məna milli təfəkkürün bir hissəsidir. Adətən tapşırıq dalınca gedən adama müsbət və ya mənfi nəticəni öyrənmək üçün verilir. Konkret II şəxsə müraciətlə formalaşan bu frazeoloji sual cümləsi *ya* bağlayıcı ilə, və onsuz işlənə bilər. *Qız gəlmisən, ya oğlan?* qeyri - ritorik frazeoloji sual cümləsi olub cavab almaq məqsədilə işlədilir və qrammatik sual cümləsini xatırladır.

Sinonim olmayan sözlərin əvəz edilməsi ilə *qızsa, oğlan* frazeoloji sual cümləsinin *əliboş gəlmisən, ya əlidolu* variantı yaranmışdır. Hal-hazırda *əliboş gəlmisən, ya əlidolu* frazeoloji ifadəsi mövcud ifadənin ekvivalenti kimi çıxış edir, dildə paralel şəkildə işlənir.

3. *Fil qulağında yatmısan?* - Bu frazeoloji sual cümləsi də yalnız intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunur. *Fil qulağında yatmısan* nəqli frazeoloji cümləsindən yalnız intonasiya ilə fərqlənir. Əgər o cümlənin intonasiasını dəyişsək, asanlıqla nəqli cümləyə çevrilər. Odur ki, bu frazeoloji cümlənin sual kateqoriyasının yeganə göstəricisi sual intonasiasıdır.

Bu frazeoloji sual cümlə semantik cəhətdən *heç nədən xəbəri olmamaq* mənasına uyğun gəlir. Bu cümlə semantik cəhətdən heç bir şeydən xəbəri olmamaq mənasına uyğun gəlir. *Fil qulağında yatmısan?* cümləsi II şəxsə müraciətlə formalaşsa da, müasir dildə bu cümlənin III şəxsə aid olan variantı da (*fil qulağında yatıb?*) mövcuddur. I şəxsə aid olduqda ancaq nəqli səciyyə daşıyır.

4. *Dəvə gördün? Heç qığını da görmədim.* - Bu frazeoloji ifadədən şahidi olduğu hansısa hadisənin və yaxud işin şahidliyini boynundan atmaq istədikdə istifadə olunur. *Heç nə görməmişəm* cümləsinin ekvivalentidir.

İfadələrdə leksik cəhətdən dəyişiklik edilmiş, komponentlərdən biri sinonim olmayan sözlə əvəz edilmişdir. Yeni variant yaranmış, amma ifadənin mənası pozulmamışdır. *Dəvə gördün? Heç qığını da görmədim* frazeoloji ifadədən gördüyü kimi, frazeoloji birləşmənin nəqli cümlə olan hissəsində *heç* əvəzliyi və *da, də* ədatı iştirak edir. *Heç* əvəzliyi və *da* ədatı suala verilən cavabdakı hökmün qətiliyini artırmaq, cavaba inam hissini gücləndirmək məqsədini daşıyır. *Dəvə gördün?* sual cümləsi isə intonasiya vasitəsilə formalaşmış, bu isə cümlənin məna bitkinliyini təmin etmişdir. II şəxsə müraciət olunmuş bu cümlə başqa şəxslərdə özünü göstərmir.

Dəvə görmüsən, heç qığın da görməmişəm. (*K.Əfsəroğlu, Hamam hamam içində. Azərbaycan, 2001, №1. s. 138.*)

5. *Mənə üçlük atırsan?* - Bu frazeoloji sual cümləsi *məni ələ salırsan? Sözümlün qabağında söz deyirsən?* mənalarına müvafiq gəlir. II şəxsə müraciətlə işlədilən bu frazeoloji ifadədə başqa şəxslərə şamil edilə bilməz.

Alə, *mənə, mən qoçu Həsənquluya üçlük atırsan?* (Elçin. Bülbülün nağılı, s.163).

Bu, frazeoloji ritorik sual cümləsidir. Semantik cəhətdən sualla yanaşı, qarşısındakı qarşı hədə, qorxu intonasiyası da olduğu üçün cümlədə əmr çaları da özünü göstərir.

6. *Xoruz yox idi, sabah açılmırdı?* - Bu frazeoloji sual cümləsi kinayə məqsədi ilə dildə işlədilir.

7. *Soruşmaq ayıb olmasın?... -* Bu frazeoloji ifadə icazə almaq məqamında işlədilir. Azərbaycan dilində bu ifadənin birinci komponenti *eyib* şəklində də işlənir.

Bağışlayın, *soruşmaq ayıb olmasın*, mənə neçə yaş verərsiz (S.Qədirzadə, Sarmaşılıq aynəbənd).

8. *Mənə gəlirsən?* - frazeoloji vahidi *alə salmaq* mənasında işlənir. *Mənə gəlirsən* ifadəsinin bir variantı da ifadənin tərkibində əsas sözə izahedici söz əlavə etməklə düzəlir. Bu ifadənin *mənə gəliş gəlirsən?* kimi variantı vardır.

Azərbaycan danışıq dilində belə bir frazeoloji sual cümləsi də vardır: *Mənə gəlirsən?* Bu frazeoloji vahid *mənə kələk gəlirsən?* cümləsinin mənasına müvafiq gəlir. Anarın «Adamın adamı» adlı satirik yönlü əsərindən kiçik bir mətnə müraciət edək:

Əli-Adə, numra, *mənə badalaq gəlirsən?*

Soltan - Mən ölüm, yoxumdu...

Əli-Adə, *mənə üçlük gəlirsən?* Adə, *mənə beşlik gəlirsən?* Bir dənə ölçərəm qulağının dibindən, bir dənə solaxay qoyaram əngindən...

İstər *mənə badalaq gəlirsən*, istərsə də *mənə üçlük gəlirsən?* *mənə beşlik gəlirsən?* frazeoloji sual cümlələri izahedici söz artırılmaqla yaranmış və *mənə gəlirsən?* idiomatik ifadəsinin ekvivalenti kimi çıxış edir. Şəxs əvəzliyi vasitəsilə ilə yaranmış bu ifadə ritorik səciyyə daşıyır. Çox vaxt II şəxs təkdə özünü göstərir. Bəzi hallarda III şəxsə də şamil edilir: *O mənə gəlir?* Bu ifadə həm II və həm də III şəxsdə işləndikdə frazeoloji sual cümləsi kimi çıxış edir.

9. *Xəncərinin qaşu düşər?* - Bu frazeoloji ifadə *özünə alçaqlıq saymazsan* və ya *heysiyyətinə toxunmaz* mənasını ifadə edir, dildə zəngin bir informativ yük daşıdığından xəbər verir. *Xəncərinin qaşu düşməz* frazeoloji sual cümləsi II şəxsə müraciət şəklində dildə işləklilik tapmışdır.

Bu frazeoloji cümlənin digər variantları da dildə mövcuddur. Məlumdur ki, dildə olan mövcud ifadə əsasında yeni frazeoloji ifadələrin yaranması müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Məlumdur ki, frazeoloji ifadələrdə variantlılıq istər leksik, istərsə də qrammatik dəyişikliklə yaranır. *Xəncərinin qaşu düşməz* frazeoloji sual cümləsində də həm qrammatik, həm də leksik dəyişiklik aparmaqla yeni variantlar meydana gəlmişdir.

Bu frazeoloji cümlədə fel qrammatik cəhətdən dəyişərək qəti gələcək zamanda da işlənir: *xəncərinin qaşu düşəcək?* Felin qəti-gələcək zamanda işlənməsi ifadədə olan qətilik hökmünü artırır və sual intonasiyasını qüvvətləndirir. Bu cümlə

də yenə sual məqamında işlənir və semantik cəhətdən əvvəlki mənaya müvafiq gəlir. Ritorik sual cümləsi kimi özünü göstərən bu ifadə danışıq dilində çox işlədilir. Doğrudur, bəzən ifadənin *ki* ədatı ilə işlənən variantına da təsadüf edilir. Bu zaman cümlədəki hökm qüvvətlənir, daha qətiyyətli olur və cümlə daha çox məlumatvermə xarakteri daşıyır: Qalariq aşağıda, *xəncərimizin qaşını düşməyəcək ki*, nolar, verərik evləri bir mərifətli adama (Elçin, Dolça, s. 48)

Bu frazeoloji ifadədə leksik dəyişiklik etməklə yeni variantlar alınmışdır. Canlı danışıq dilinin təsiri ilə *xəncərinin qaşını düşər* ifadəsindən oxşarlıq prinsipi əsasında *üzüyünün qaşını düşmə* ifadəsi yaranmışdır.

Çox demirəm, heç olmasa bircəsinə İçərişəhərdə qoysalar nə olar bəyəm, üzüklərinin qaşını düşər? (K.Əfsəroğlu, Hamam hamam içində. Azərb. j.,2001, № 1, s.139.)

Bu ifadənin parçalanması nəticəsində də yeni frazeoloji vahidlər yaranır. Bu zaman yeni yaranmış ifadə leksik tərkibcə mövcud ifadədən fərqlənir. Professional leksikanın köməyi ilə *paqonun düşər* kimi yeni frazeoloji vahid yaranmışdır. Bu frazeoloji vahid yeni üslubi xüsusiyyət kəsb edir. Bu ifadənin I komponentinin sinonim olmayan başqa sözlə əvəz edilməsi ilə *medalın düşər* variantı yaranmışdır, amma bununla ifadənin mənası pozulmamışdır.

Bu ifadələr qrammatik quruluşca və leksik tərkibcə ilkin ifadələrdən fərqlənsə də, bu variantlar biri-birini tamamlayır və dilimizin frazeoloji leksik qatını zənginləşdirir.

10. *Göydən düşmüşən?* - frazeoloji sual cümləsi II şəxsə müraciət ifadədir. *Heç kimdən artıq olmayan* mənasına müvafiq gələn *göydən düşmüşən* ifadəsinin də dildə variantı vardır. İfadənin tərkibindəki əsas sözlərdən birinə izahedici söz əlavə etməklə *göydən zənbillə düşmüşən* frazeoloji sual cümləsi yaranmışdır. Frazeoloji ifadəyə izahedici söz əlavə etməklə onun təsir gücü artırılır, ona yeni bədii keyfiyyət verilir. Bu ifadə başqa şəxslərə şamil edilmir.

11. *Arşın udmusan? Aclıqdan çıxmısan?* kimi frazeoloji cümlələrdə də sual kateqoriyanın yeganə göstəricisi sual intonasiyasıdır.

Arşın udmusan? - *dim-dik durmaq, aclıqdan çıxmısan?* - *ac olmaq, meşədən çıxmısan?* - *kobud adam* mənasında işlənir.

Hər üç misalın fel komponenti indiki zaman, II şəxs təkdə işlədilir. Bu frazeoloji sual cümlələrinin nəqli variantlarını da yaratmaq olur. *Arşın udmusan?* - *arşın udub.*

Elə bil arşın udmusan, aclıqdan çıxmısan? - *elə bil aclıqdan çıxmısan, yunu yelə vermişən?* - *elə bil yunu yelə vermişən, meşədən çıxmısan?* - *elə bil meşədən çıxmısan.*

Misallardan da görüldüyü kimi, müqayisə mənalı *elə bil* bağlayıcısı artırmaqla frazeoloji sual cümləsinin nəqli variantı yaranır.

İntonasiya vasitəsilə sabitləşmiş digər frazeoloji sual cümlələri də vardır: Adə, *mənim qabağıma doqquz qoymaq istəyirsən?* (Anar,s.285); Deməli, belə, Fərəc, *mənə doqquz qoyursan* (Anar,s. 316); Adə, atam qardaşım, sənə *başına at*

təpib? (Anar, c. 314); *Qovraq ol, əlivi pişiy yeyib?* (Anar, s. 279). Bu nə kələk idi, mənim başıma açdın (Ü. Hacıbəyov. Seçil. əsər. I c. , s.69); *Nədir, yetim əlində qoğal əcayib* (Anar, c. 365); *Sizin dediyinizi necə başa düşək, yersiz gəldi, yerli qaç?* (İ.Şıxlı. Dəli Kür, s. 263). *Nədir, şücaətivi Kərbalaya saxlayıbsan?* *Deyəsən, kefin doxsan doqquzdur?* (C. Rəhman, seçilmiş əsərləri, s. 117); *Şeytan səni(kiryə) kirayə tutub?* (Ə. Haqverdiyev, seçilmiş əsərləri, s. 124); *Dünya qopar?* (C. Rəhman, seçilmiş əsərləri, c. 307).

Kinayə mənası ilə iş bacarmayan, əfəl adam haqqında belə bir frazeoloji sual cümlə işlədilir: *Pah, heç kim də yox, Dodu Vəli?*

12. *Öz arşınla ölçürsən?* - Bu frazeoloji cümlə özündən qabaq təsirlik halda (*kimi? nəyi?*) olan söz tələb edir. Kalka yolu ilə rus dilindən *меруть на чужой аршин* frazeoloji cümləsinin əsasında düzəlmişdir. III şəxsə aid olduqda frazeoloji nəqli cümlə kimi özünü göstərir.

İskəndər Abışov, *öz arşınla ölçürsən məni?* (Elçin. Bülbülün nağılı s.209).

Məlumdur ki, hər bir cümlə qrammatik nöqteyi-nəzərdən cümlə üzvlərinin müəyyən vəhdətinə, onların sıralanmasına və intonasiyaya malikdir. İntonasiyasız cümlə ola bilməz. Frazeoloji sual cümlələri də özünəməxsus sual intonasiyasına malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi, yalnız intonasiya vasitəsi ilə düzələn cümlələrin xəbəri təsdiq şəkli ilə ifadə olunmuşsa (*xəncərinin qaşı düşər? dünya dağılar? Ovucumun içini iyləmişəm?* və s.), frazeoloji sual cümləsi, xəbəri felin inkar şəkli ilə ifadə olunmuşsa (*xəncərinin qaşı düşməz, dünya dağılmaz, ovucumun içini iyləməmişəm* və s.), frazeoloji nəqli cümlə kimi formalaşır.

b) İntonasiya və sual əvəzlilikləri ilə ifadə edilən frazeoloji sual cümlələri.

Frazeoloji sual cümlələrinin böyük əksəriyyəti sual əvəzlilikləri ilə işlənir.

Frazeoloji sual cümlələri əsil sual cümlələrindən fərqlənir. Sual cümlələrindən fərqli olaraq frazeoloji sual cümlələrində sual əvəzliliklərinin elə bir vəzifəsi yoxdur. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlərin əsas meyarı mənə tamlığıdır. Ayır-ayrı sözlərin mənası o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Leksik tərkibinə görə sabit olan frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcuddur və onun komponentlərini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. “Frazeoloji vahidlər isə leksik mənalı vahidlərdir, çünki ifadəni əmələ gətirən sözlər ilk mənalarından fərqli olaraq bütövlükdə bir mənə verir. Buna görə də ifadənin tərkibindəki sözləri ayır-ayrı üzvlər kimi təhlil etmək mümkün deyil” [1, 250]

Frazeoloji sual cümlələri meydana gəlarkən dilimizin qrammatik qanunları əsasında yaranmışdı. Heç şübhə yoxdur ki, bu frazeoloji sual cümlələrinin yaranmasında sual əvəzlilikləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Amma hal-hazırda sual əvəzlilikləri elə bir xüsusi rol oynamır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sual əvəzlilikləri ilə formalaşmış sual cümlələri sayca çoxluq təşkil edir.

Frazeoloji sual cümlələrində sual əvəzliliklərinin və ədatların iştirak etməsinə baxmayaraq sual intonasiyası aparıcı mövqeyə malikdir. Frazeoloji sual cümlələrində intonasiyanın böyük rol oynadığını nəzərə alaraq bu bölgünü

«İntonasiya və sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunan frazeoloji sual cümlələri» adlandırmışdıq.

Frazeoloji sual cümlələrində adətən *kim? nə? hara?* sual sözləri iştirak edir.

Bəzi misalları nəzərdən keçirək. *Nə başını ağrıdım* (Anar. Adamın adamı, s. 358); *Ay canım, bu fikir ağlına hardan gəldi?* (Anar, 5 mərtəbəli binanın 6-cı mərtəbəsi, s. 102); *Sonra ağullarına nə gəldisə, dönüb çaya tərəf endilər* (Qaçaq Nəbi, s.265); *Ağlıma bilirsən nə gəldi* (Anar. Adamın adamı, s. 366);

Ağlın nə kəsir? - İstəyirəm, dənizə çimməyə gedək, ağlın nə kəsir? (Anar, 5 mərtəbəli binanın 6-cı mərtəbəsi s. 105); *İstəyirəm Babəki Bəzzə aparam, ağlın nə kəsir?* (C. Bərgüşad. Sıyrılmış qılınc, s. 220). *Gəl, gəl, gör indi sənə nə toy tutacam. Görün imtahanda bizə nə toy tutacaq. Gör onun başına nə oyun açırım* (Anar. Adamın adamı, s. 362).

Başına nə çarə qılıam? - Mən başı daşlı, indi başıma nə çarə qılıam? (Anar, 5 mərtəbəli binanın 6-cı mərtəbəsi, s. 35).

Göründüyü kimi, frazeoloji vahidə sual əvəzliyini artırılması ilə nəqli intonasiyaya malik olan frazeoloji cümlələrinin bəzilərindən frazeoloji sual cümlələri düzəlir.

Azərbaycan dilində sabitləşmiş şəkildə, ancaq sual formasına malik olan frazeoloji sual cümlələri də vardır. Ona görə də belə frazeoloji cümlələrin nəqli qarşılığı yoxdur.

Eşşək nə bilir, zəfaran plov nədir? Od ilə pambığın nə dostluğ? Bəy dediyin nədir, bəyənmədiyin nədir? Görünən kəndə nə bələdçi? ....Nə itin azıb? ...Ağzın nədir? Sənə nə borc? Nə işinə? Nə gündəsən? Nə vermişən, ala bilmirsən? Nə üzülə? ...Nə gəzir? Nə borcuna? Sənə nə qalıb? Sənə nə? Uzağa niyə gedək? Nə dərdinə qalıb? və s.

Sual cümlələrində də sual sözləri həmişə antonim mənanı əks etdirir. «Daha doğrusu, xəbəri təsdiq feldən ibarət olan ritorik sual cümləsində *kim?* sual sözü *heç kim, heç kəs, nə* sual sözü *heç nə, hara* sual sözü *heç yerə, necə* sual sözü *heç cür, hansı* sual sözü *heç bir* mənalarnı verir. Xəbəri inkar feldən ibarət olan ritorik sual cümləsində isə *kim?* sual sözü *hər kim, hər kəs, nə?* sual sözü *hər nə, hər şey, hara* sual sözü *hər yer, hansı* sual sözü *bütün* mənalarnı verir.» [4,100].

Lakin frazeoloji sual cümlələrində bu hal müşahidə edilmir. Zaman baxımından fel sərbəst işlənir. Sual sözləri ilə işlənənən bəzi frazeoloji sual cümlələrini nəzərdən keçirək.

Sənə nə borc? - Bu ifadə hər üç şəxsə aid işlədilir. Sual əvəzliyində əvvəl gələn birinci komponent şəxs əvəzlilikləri ola bilər.

İstəyirəm yatırım, istəyirəm dururam. Sənə nə borcudur. (Elçin, s. 35); *Məni heç maraqlandırır da. Nə borcuma?* (S.Rəhman. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 219).

Nə sual əvəzliyinin mənsubiyyət və hal şəkilçisi qəbul etmiş variantı da vardır. Nəyimə borc, nəyinə borc. Bundan başqa, *qalmaq* felinin əlavəsi ilə *nə borcuna qalıb, nə borcuma qalıb* ifadələri də dilmizdə vardır. *Heç maraqlanmıram da, nəyimə borc?* (Sabit Rəhman, Seçilmiş əsərləri, II c.,s. 117);

Mənim nə borcuma qalıb (Sabit Rəhman, Seçilmiş əsərləri, II c., s. 204); *Keçib getmək istədim, nə işimə qalıb?* (K.Əfsəroğlu. Hamam hamam içində, Azərb.j., 2001, №1. s.138.

...*ağzı nədir?* - Bu frazeoloji cümlə bir işin başqası tərəfindən yerinə yetirilməsini ifadə etmək üçün işlədilir. Çox vaxt sual cümləsi III şəxsin təkinə şamil edilir. Odur ki, sual cümləsində *ağız* sözü III şəxsə məxsus mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədilir. Birləşmənin I tərəfi isə məzmunla əlqədar olaraq ismin yiyəlik halında işlədilir.

Ağzı nədir papiros çəksin (Elçin, s. 39).

«Bu frazeoloji cümlə geniş mətnlə əlaqədardır. Mətn daxilində isə ümumi fikrin tərkib hissəsi kimi cümlələr sırasında ən axır yerdə işləndiyi kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin I komponenti kimi də ifadə edilir». Məlum olduğu kimi, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin ümumi məzmunundan çıxan nəticəni göstərir. Buna görə də budaq cümlənin əvvəlində *bunun nəticəsində* sözlərini işlətmək olar. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə budaq cümlənin səbəbi kimi çıxış etdiyindən onu səbəb zərfliliyinə çevirməklə mürəkkəb cümləni sadə cümlə şəklində işlətmək mümkündür. [6,318].

Lakin haqqında bəhs etdiyimiz frazeoloji vahidin iştirak etdiyi tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə frazeoloji cümlə olduğundan, həm də ritorik səciyyə daşdığından komponentlərin arasına *bunun nəticəsində* bağlayıcı vasitəsinə işlətmək mümkün olmur. Bu dediklərimizi aşağıdakı misallarda da görə bilərik:

Arvadın ağzı nədir ki, kişinin bir sözünü iki eləsin (Ü. Hacıbəyov. O olmasın, bu olsun, s. 113); *Məsmənin ağzı nə idi ki, ərinin sözünə baxmasın* (Elçin, Bülbülün nağılı, s. 39).

Bu mürəkkəb cümlələri sadələşdirmək olmur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı birinci və ikinci misallarda olduğu kimi, dilimizdə bir sıra hallarda tabeli mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti, həm baş, həm də budaq cümlələri qrammatik deyil, frazeoloji cümlələrdən ibarət olur və bu əlamətə görə onlar qrammatik tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqlənir.

Dilimizdə *ağzı nədir?* frazeoloji sual cümləsinin *nə ağzı var?* variantı da geniş işləliyə malikdir:

Nə ağzın var vermişən? (S. Rəhman. Seçilmiş əsərləri, s. 320).

Baş cümlədə *kim, havaxt, hara* sual əvəzlilikləri də işləyə bilər.

N.Rəhimzadə *kim, hara, hansı* sual əvəzlilikləri ilə də bir sıra ifadələrin yarandığını haqlı olaraq qeyd edir, onun göstərdiyi bir sıra təkrarolunmaz misallar diqqətə layiqdir:

De görüm, ağa İmran, o hansı tatın kitabındadır ki, toza-torpağa batıb min əziyyət ilə pul qazanasan, verəsən toyuqplova. (S.S.Axundov); *De görüm hansı xalçanın qırağısan?* (M.S. Ordubadi). [5,62].

Necədir səniniçün? - Bu cümlə də qeyri-ritorik sual olub, əsasən cavab almaq üçün işlədilir. *Hə, necədir səniniçün, day-day?* (Elçin, Bülbülün nağılı, s.

236). Bakı dialekti üçün xarakterik olan bu ifadənin cavabı çox vaxt *lap əntiqə* olur. (Bax: yenə orada, s. 237) *Mən ölüm , necədir səninçün?* (Anar. Adamın adamı, s. 340); *Bilmirəm gün hayandan çıxıb, bu gecə uşaqların hamısı evdədir* (Anar. Adamın adamı, s. 222); *Nə əcəb? Heç Mirzə Qərənfüldən çıxan iş deyil* (Sabit Rəhman. Seçilmiş əsərləri, II , s. 242).

Nə işinə?- Bu frazeoloji cümlənin daimi komponentləri *nə* və *iş* sözlərindən ibarətdir. Bu cümlə hər üç şəxsdə işlədilir. Bu cümlənin *qalmaq* feli ilə işlənən variantı da var. *Nə işinə qalıb*.

Sənə nə? - Bu frazeoloji sual cümlənin daimi komponenti şəxs əvəzliləri və *nə* sual əvəzliyidir. *Nə* sual əvəzliyi şəxs əvəzlilərindən sonra gələrək inkarlıq mənası ifadə edir:

Baladadaş birdən - birə:

-*Sənə nə var e,... - dedi.* (Elçin. Bülbülün nağılı, s. 122); *İyi gedir camaata, getsin də, neyləyim, mənə nə?* (Elçin, s. 390); *Sənə nə var?* (S.Rəhman, Seçilmiş əsərləri, II , s. 282);

Nə gündəsən? - Bu farzeoloji sual cümləsinin daimi komponenti *nə* sual əvəzliyi və *yerlik* halında işlənən *gün* sözüdür. III şəxsdən başqa bütün şəxslərdə işləyə bilər. Adətən pis vəziyyətə düşmə mənasında işlədilir. Bəzən bu ifadənin başqa variantına da rast gəlmək olur. *Gün* sözü yönük halında *düşmək* və ya *qalmaq* feli ilə *nə günə qalmısan* və *nə günə düşmüşsən* şəklində işlənir. Məs:

Nə günə qalmısam, ə, mən? (Elçin, Bülbülün nağılı, s.268). *Nə günə qalmısan, ay Səfər* (Elçin, Bülbülün nağılı, s. 268). Bir variant da diqqəti cəlb edir:

Qonşu qonşuya nə gündə gərək olar (Anar, Adamın adamı, s. 389).

Analar necə oğullar (oğlan) doğub. - Bu frazeoloji cümlə müəyyən bir işdə *qabil, bacarıqlı* və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlər məzmununa malik olub, tabeli mürəkkəb cümlənin tamamlıq budaq cümləsinə ekvivalent kimi işlədilir. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin xəbəri *görmək* felindən ibarət olub II şəxsin təkində və ya cəmində, indiki və ya müzare gələcək zamanda ifadə edilir. Məsələn:

Arxayın ol, özün görəcəksən, analar necə oğullar doğub (Anar. Adamın adamı, s. 217).

Münasib intonasiya və *kim? nə? hara?* sual sözləri ilə ifadə edilən frazeoloji cümlələrin sayını artırmaq olar.

Nə iti azıb?(Anar, Adamın adamı, s. 293); *Gün hayandan doğub belə görəsən?* (Anar, Adamın adamı, s. 310); *Sən nə qazan qaynadırsan, Fərəc, üç qəpiklik qutab kimi nə atılıb düşürsən ortalığa* (Anar, Adamın adamı, s. 285); *Sən nə hayda, mən nə hayda* (Elçin. Bülbülün nağılı, s.161); *Gün hayandan çıxıb* (Anar, Adamın adamı, s. 364); *Paho, Süleyman, sən hara, bura hara* (Ü. Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri, I c., s. 209); *İndi nə belə matah olub bu Bağır* (Anar, Adamın adamı, s.314). *Nədir, yetim əlində qoğal əcayib* (Anar, Adamın adamı, s. 365); *Ağrımayan başımızı niyə ağrıdaq* (Anar, Adamın adamı, s. 337); *İndi nə böyük onlar matah olub?* (Anar, Adamın adamı, s. 241); *Sizdən nə əcəb belə*

(Anar, Adamın adamı, s. 240); *Nə vermişən, ala bilmirsən* (Anar, Adamın adamı, s.362); *Uzağa niyə gedək? Dəli şeytan nə deyir? Mən nə təhər eləyim, başıma haranın külünü töküüm. Nə yapmışısən, qopmursan?* (S.Rəhman, Seçilmiş əsərləri, s. 266); *Yurduma, yuvama niyə su saldın?* (İ.Şıxlı. Dəli Kür, s. 21)

Nə nisbi əvəzliyi tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış edir. Frazeoloji sual cümlələrinin tərkibində də *nə nisbi əvəzliyi özünü göstərir.*

Əmi, nə qoyub, nə axtarırsan, indi cavanlarda hörmət, mərifət, qanacaq qalıb? (Anar, Adamın adamı, s.277); *Nə qoyub, nə axtarırsan, amma dayıdan dayıya fərq də var da* (Anar, Adamın adamı, s.300); *Siz nə qoyub, nə axtarırsız* (C.Bərgüşad, Siyirilmiş qılınc, s.268).

Nə daxli var frazeoloji sual cümləsinin *nə əvəzliyinin heç* ədatı ilə əvəz edilməsi ilə danışığ dilində geniş yayılmış *heç daxli var?* frazeoloji sual cümləsinin bir variantı da nəzərə çarpır.

Heç daxli var? Kişi dəli olub, e! (S.Rəhman. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 236); *Heç daxli var? Özü məktub yazıb, özü də fors eləyir* (S.Rəhman. Seçilmiş əsərləri, II c., s 271).

c) İntonasiya və ədatlarla ifadə edilən frazeoloji sual cümlələri.

Belə frazeoloji sual cümlələri ən çox *da, də, heç, ki* ədatları və *elə, belə* işarə əvəzliliklərinin işlədilməsi ilə səciyyələnir. Əvvəl göstərdiyimiz kimi intonasiya ilə düzələn frazeoloji sual cümlələrində sual intonasiyası aparıcı xüsusiyyət kəsb edirdi. İntonasiya ilə düzələn frazeoloji sual cümlələrinə ədatlar əlavə edildikdə sual çaları daha güclənir. Məsələn:

Heç hənənin yeridir? (Ü.Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri, I c.); *Heç daxli var?* (Anar, s. 265, 300); *Belə də müsibət olar?* (Elçin, Bülbülün nağılı, s. 389); *Ölünün də qıdığı gələr?* *Mənə nə olub, bəyəm* (Elçin, s.51); *Dünyanın axırıda, bəyəm* (Elçin, s. 145); *Sən indi maşını mağazadan yox, bizdən alsan, pulunu da birdən yox, bala-bala versən, dünya dağılmaz ki?* (Anar, Adamın adamı, s.367); *Məgər başımıza at təpib?* *Yoxsa pulumuzu çöldən tapmışıq?* (C. Bərgüşad. Siyirilmiş qılınc, s. 132); *Halvadır, bəyəm* (S.Rəhman, Seçilmiş əsərləri, II c., s. 294).

Sual cümlələrinin böyük bir hissəsi elliptik cümlə şəklində özünü göstərir:

Sənə nə? Sənə nə borc? Mənə görə nə qulluq? (Anar, s.348); *Nə xəbər? Kimin nə borcuna? Nə işinə? Nə dərdinə?*

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər milli təfəkkürə söykənir. Odur ki, bu cür frazeoloji vahidlərdə motivasiya tamamilə pozulmur, öz daxili formalarını qoruyub saxlaya bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı.,1978.
2. Rəhimzadə N. Frazeologiya. Müasir Azərbaycan dili I c., Bakı, 1978.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962.
4. Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri. Bakı, 1998.

5. R.Rəhimzadə N. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələrin morfoloji əlamətlərinə görə təsnifi. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, 1967.

6.Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.

İfrat Əliyeva *

ƏLİ KƏRİM POEZİYASININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Əli Kərimin yaradıcılığı onun mənsub olduğu xalqın bədii xəzinəsində mühüm yer tutur. Öz zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə Əli Kərim (1931-1969) Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının canlı və həm də faciəli keçmişinin dramatik hadisələrlə dolu olan XX əsr gerçəkliyini, müasir insanların duyğu və düşüncələrinin tərcümamı olmuşdur.

Əli Kərim sırf milli şairdir, onun poeziyasında və ümumən yaradıcılığında əsas mövzu Azərbaycandır. Lakin milli şair olmaq təkcə Vətəndən, onun təbiət gözəlliklərindən, keçmişindən və indisindən yazmaq deyil, milli şair həm də dünyada baş verən ictimai hadisə və olaylara vətəndaşlıq mövqeyindən münasibət bildirməlidir. Əli Kərimin şeir və poemaları Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda da çap olunmuşdur.

Əli Kərim B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, Qabildən sonra Azərbaycan poeziyasının yaşayan ənənələrini daim zənginləşdirən, yeniliklərlə onu cilalayan şairlərdən biri olmuşdur. Onun həm lirik, həm də epik poeziya sahəsində fəaliyyəti maraqlı ədəbi hadisələrlə zəngindir. Bu gün də şairin "Qaytar ana borcunu", "Qayıt", "Daş", "Coğrafiya müəlliminin şəhadət barmağı haqqında ballada", "İki sevgi" adlı şeirləri ilə yanaşı, "İki simfoniya", "O mənə danışdı ki...", "Üçüncü atlı", "Bir santimetr haqqında ballada", "Heykəl və heykəlin qardaşı" və s. poemaları sevilə-sevilə oxunur, poetik bir özünəməxsusluğunu, yüksək sənətkarlıq məziyyətlərini qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyatda novatorluq – bədii təfəkkürün müasir mühitdə, mədəni-zehni səviyyə ilə ahəngdarlığıdır, ictimai-sosiooloji tələbatla, dəb-zövq çağırışı ilə zaman-zaman yeniləşməsidir. Bu, bədii əsərin janrı, üslubu, obrazlar sistemi, kompozisiya-tərkib elementləri ilə yanaşı və bəlkə də birinci növbədə, dilində üzə çıxır; bu, bədii dilin, ən əvvəli və bilavasitə, leksikonunda, təşbehlər sisteminə söz-obrazlarında diqqəti cəlb edir, sintaktik yeniliyin özü də məhz leksikon vasitəsilə görünür. Bədii əsər obrazlı təfəkkürün üzərində qurulduğundan müqayisə tərzinə, bənzətmə üsuluna xüsusi fikir verilir.

Ə. Kərimin dil yeniliyinin özündə bir orijinallıq var: başqalarında dil yeniliyi əksərən leksikondan başlayıb təşbeh sisteminə keçir və sonra da bədii-fərdi

---

* Əliyeva İfrat - Bakı Dövlət Universitetinin professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru.

nitqin bütün künc-bucaqlarını əhatə edir. Poetik nitqin, xüsusilə şeir dilinin üslubi müəyyənləşməsində təşbehin quruluşu və məzmunu mühüm differensial göstəricidir. Bu, sənətkarın estetik dünyagörüşü haqqında aydın təsəvvür verir. Təsədüfi deyil ki, öz novatorluq işini görərəkən böyük M. Ə. Sabir klassik poeziyamızın vaxtilə çox gözəl, tərəvətli görünmüş, ancaq XX əsrin işinə yaramayan təşbehlərinə gülmüşdü. Həmişə olduğu kimi, indi də bu bədii-üslubi faktora xüsusi əhəmiyyət verilir. Dediymiz kimi, Ə. Kərimin özünəməxsusluğu da məhz bu detaldan başlandı.

Orijinallıq üçün "ölüm"ü "sevgi" ilə müqayisə edən tapılar. "Qara"ya "ağ" demək asandır, ancaq görək bu iki antaqonist rəngi kim bir anlayış şəklində verə bilər və buna inandırar. Ə. Kərim:

"Ürəyim çox yaman sancdı.

Dedim ölüm sevgi kimi ürəyimə

Gizli-gizli necə qonub,

Yoxsa boşluq olub orda,

Yoxsa orda sevgi sönüb?

Yox, sönməyib! . .

O vuruşur ölümlə

Vəfalı dostum kimi". (1, s.54)

Hansı hiss olursa-olsun, o, ürəkdə yuva salıbsa, ürəyə yol tapıbsa, həqiqi sevginin işini görüb.

Onun fitrətində siftdən şairlik istedadı var idi; ancaq məhz bu səpkidə, belə üslubda yazmaq həyatının şüurlu dövründə müəyyənləşdi. O, klassik ədəbiyyatımızı da çox gözəl bilib. Nəsimiyə, Füzuliyə şeir həsr edib; bu şeirlər yubiley plakadı deyil, onların şair obrazından elə cizgilərdir ki, bu cizgilər onların üslubunun iliyinə gedir. Onları duyan, bilən adam bu cizgiləri görə bilər. O, Füzulini dünyanın rəqibi, sirdaşı səviyyəsinə çatdırır:

"Dünya səni qocaltdı yaşıdın olsun deyə. . .

Dünya səni qocaltdı cavan görünsün deyə". (1, s.56)

Ə. Kərimdə çox ifadələr, misralar, fikirlər var ki, onlar Füzuli sənətinin kökündən cücərmiş pöhrələrdir. O, Füzulinin "elmsiz şeir əsassız divar olur" düsturunu özü üçün sənət devizi götürür: "Söz axtardım, tapmadım, misram qopub töküldü özülsüz divar kimi". Və ya bu bədii lövhələrdəki sələf-xələflik münasibəti, irsi yaxınlıq əlamətləri aydınca seçilir: "Bu nə sirdir ki, olur hər ləhzə yoxdan var söz" (Füzuli); "Bircə olmaydı... ağızda söz kimi görünməzliyin" (Ə. Kərim). Ancaq Füzulidən qılgılcım, R. Rza nəfəsindən qətrə düşən bu şeiri görün necə də nə Füzuliyə, nə də R. Rzaya oxşayan tərzdə bitirir, layla mişiltılı bir mənərə göstərir: "Yorulmuşdum... Uzandım bu sözün yamacına başımı söykəyərk". Bütün bu paralellərdə, sələf-xələf səsleşmələrində Ə. Kərim sənətinin poetikası aşkarlanır. O, klassiklərin ancaq poetik təcrübəsi ilə deyil, həm də estetik normaları ilə yaxından tanış olmuş, öz poeziyasına yolunu, bu poeziyanın dil-üslub tonunu, bədii boya alma üsulunu şüurlu surətdə seçmişdir.

Əli Kərim poeziyası qələm sahibləri üçün örnəkdir. Ə. Kərim axtardı, öyrəndi, bədii dil-üslub sistemində beləcə örnək kimi qaldı getdi. Getdi, ancaq nəsil-nəsil oxucularla, yeni-yeni oxucu nəsillərinin zövqü ilə təzədən sənət şəklində qayıdır, qayıdıb zövqləri "sahmana salır", oxucuları ilə mənən yaşayır, söhbət edir, tərənnüm etdiyi ideal zirvəyə, gələcəyə doğru bizimlə birgə addımlayır. Ə. Kərim bir şeirində deyir: "Şair var ki, ömrünü başlamamış bitirir.

Biz belələrini görmüşük, şahidik. Qəzet-jurnalları doldurmaqla kifayətlən-məyib, şeirlərinə musiqi bəstələdib radio-televiziyanın, böyük salonların həm "saqisinə", həm "sərkərdəsinə" çevrilən elələri olurlar ki, Əlinin dediyi kimi, "cansız əsəriylə birlikdə ömrünü də bitirib". Əlbəttə, bu ifadənin o biri tərəfi də var ki, elələrinin əsərlərinin ömrü öz ömürləri qədərdir. Elələrinin fiziki və mənəvi ömürləri üst-üstə düşür. Ancaq özü demişkən, şair də var ki:

İdrakın zirvəsindən,

Hissin yangınlarından

Keçir şeirinin yolu. (1, s.45)

Və bu yol əsl şeirin, sənətin yoludur. Bu yol şeir-sənət durduqca durur. Bu, şairin mənəvi ömrüdür, sənəti yaşadığıca yaşayır. Əli Kərimin ömrü belədir. Onun poeziyası özü haqqında öz sözünü deyən Əli Kərimin ölümü az qala yaşadığı ömrü qədərdir. Ancaq şeirin oxunmasında onun ölümü hiss olunmur. Oxucuları azalmır ki, çoxalır, seyrəlmir ki, gurlaşır. Onun poeziyası yaşayır və bu poeziya ilə özü də nəsil-nəsil ömür sürür. (2, s.37)

Şeirimizin müasir üslub əlvanlığına, intellektual zənginliyə doğru qət etdiyi yolda şair Əli Kərimin izi və addımları görünür. "Poçtalyon", "Zoya kimi", "Qaytar ana borcunu", "İki sevgi", "Mühəndis və dəniz", "İlk simfoniya", "Üçüncü atlı" kimi əsərlərdə bizim müasir şeirin və ədəbi gəncliyin çoxdan yaşatdığı, qəbul və təsdiq etdiyi nəcib ədəbi ənənələr yaşayır. Əli Kərim bizim şeirimizə, bu şeirin müəyyən mərhələsinə məxsus xüsusiyyətləri qabarıq ifadə edən bir şair kimi daxil olur. İndi on ilin poeziya mənzərəsini Əlisiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Ə.Kərim şeirimizdə "fərdi intellektual üslub" deyilən bir istiqamətin nümayəndəsidir. Məhz obrazlı, emosional, poetik bir intellekt bu əsərlərin Əliyə məxsus fərdi bədii ədasını şərtləndirir. Bunlarda romantik və rəsonal bir ruh, bədii-fəlsəfi ümumiləşdirməyə meyl qüvvətlidir. Şairi ayrılıqda anın və dəqiqənin, faktın təfərrüatı maraqlandırmır. O həmişə yalnız iti bir fikrin nüfuz edə bildiyi gizli, daxili, həqiqi mahiyyətin kəşfi, icadı üçün axtarışa çıxır, ən adi, real həyati süjetə və fakta da simvolik bir mənə verir. Simvolik mənadan məhrum obraz və hadisələr bu poeziya üçün qeyri-səciyyəvidir. Biz burada sübhün və şəfəqin, səhərin və təbəssümün, büllür və "mavi" nəğmənin əyaniləşən, detala çevrilən surəti ilə rastlaşa bilirik. İşıq şüası boşluqda yalnız müəyyən bir predmetə, cismə dəyib sınında, parçalananda əks oluna, görünə bildiyi kimi, Əlinin sənətkarlığı, təsvir və ifadə gücü də məhz belə detallarda, simvollarda və predmetlərdə əks olunur.

Əli Kərim yaradıcılığını diqqətlə tədqiq etdikdə şair bütün varlığı ilə öz zamanının övladı, yeni kəşflərlə zəngin olan əsrinin sirlərinə dərinləndən bələd olan

həqiqi vətəndaş kimi oxucunun gözləri qarşısında canlanır. Əli Kərim şeirinin mövzu və məzmun dairəsi, ideya dolğunluğu öz genişliyi, rəngarəngliyi ilə yaşayıb və bundan sonra da həmişə yaşayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
2. Yaşar Qarayev. Poeziya və nəsr. Bakı, 1979
3. Əli Kərim. Qayıt. Yazıçı, 1983
4. Əli Kərim. Qaytar ana borcunu. Bakı, 1970
5. Yusif Seyidov. Sözü'n hikməti. Yazıçı, 1989

Həcər Hüseynova*

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNİN TƏSNİFİ PROBLEMI

XX əsrin I yarısında Azərbaycanda universitetdə mühazirələr oxumaq üçün mütəxəssis kadrlar çatışmırdı. Bu tələbatı ödəmək üçün mühazirə oxumaq üçün kənardan alimlər dəvət edilirdi ki, bunlardan biri də Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Dilçiliyimizin inkişafında müəyyən rol oynamış, Azərbaycan dilçiliyinin əsasını qoyan, onu inkişaf etdirən bir alim kimi B. Çobanzadə haqqında danışmaq, anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr edilmiş geniş bir konfrans keçirmək olduqca təqdirəlayiqdir.

Bəkir Çobanzadənin çoxşaxəli fəaliyyəti sırasında dialektologiyanın inkişafı, dialektlərin öyrənilməsi sahəsində xidmətlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Bəkir Çobanzadə bilavasitə hər hansı bir Azərbaycan dialektini tədqiq etməmişdir. Lakin onun bu sahədə fikirləri, "Türk-tatar dialektolojisi" əsəri Azərbaycan dialektologiyasının inkişafı sahəsində ilk addımlardan olmuşdur. Bəkir Çobanzadə dərs dediyi tələbələrə öz rayonlarından dialekt vahidlərini toplamağı tələb edər, dərs prosesində həmin vahidləri müzakirə edər və dialektal leksikanın toplanmasına böyük əhəmiyyət verərmiş. B.Çobanzadə V. Xulufu ilə birgə Azərbaycanın 21 rayonundan toplanmış dialekt leksikasını əhatə edən "Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti"nin redaktoru olmuşdur. Bu gün Azərbaycan dialektologiya elminin müasir elmin tələbləri səviyyəsində inkişaf etməsində Bəkir Çobanzadənin böyük xidmətləri olmuşdur.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bəzi sahələrdə olduğu kimi, dialektologiya sahəsində də hələ həll edilməmiş məsələlər vardır. Azərbaycan

---

*Hüseynova Həcər - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

dilinin dialekt bölünməsi, dialektlərin təsnifi dilçiliyin mürəkkəb problemlərindən biridir. Dilimizin yayıldığı bütün arealarda şivələrin indiyədək lazımınca öyrənilməməsi bu məsələnin hərtərəfli izahını çətinləşdirir. Şübhə yoxdur ki, bu istiqamətdə aparılacaq gələcək tədqiqatlar həmin məsələlərin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan verəcək.

Məlum olduğuna görə, Azərbaycan dili şivələrinin ilk dəfə təsnifatını F.Köçərli müəyyənləşdirmiş və dialektləri 4 qrupa ayırmışdır: 1) Qarabağ-Qazax əhalisinin danışığı 2) Şəki əhalisinin danışığı 3) Şirvan, Salyan, Bakı, Quba əhalisinin danışığı 4) İrəvan, Naxçıvan, Xoy, Təbriz, Maku əhalisinin danışığı.

Ondan sonra Fuad Köprülü şimali və cənubi Azərbaycanda Şəki, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şalyan və Lənkəran şivələrini fərqləndirmişdir. Göründüyü kimi, I və II bölgədə Azərbaycanın həm şimali, həm də cənubu, Şirəliyəvin bölgüsündə isə yalnız şimalı nəzərə alınmışdır. Bu bölgülər Azərbaycan ərazisini tam əhatə etməsə də, şivələrin yerləşmə arealları düzgün göstərilmişdir. Azərbaycan şivələrinin təsnifi ilə ardıcıl olaraq M.Şirəliyev məşğul olmuş, şivələri coğrafi cəhətdən qruplaşdırmışdır. İlk təsnifatında o, şivələrimizi 5 qrupa bölmüşdür: 1.Şərq qrupu- Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran 2. Qərb qrupu- Qazax, Borçalı, ayırım şivəsi 3. Şimal qrupu-Şəki, Zaqatala, Qutqaşın (Qəbələ) 4.Cənub qrupu-Yerevan, Naxçıvan, Ordubad 5. Orta qrup- Gəncə, Qarabağ.

Müəllif sonralar bu təsnifat üzərində dənə-dənə işləmiş və onu təkmilləşdirmişdir. 1947-ci çap etdirdiyi məqaləsində həmin bölgünü olduğu kimi saxlamış, orta qrup dialektlər əvəzinə “mərkəz qrup dialektləri” ifadəsini işlətməmişdir. Daha sonra alim 4 qrup dialekt olduğunu qeyd etmişdir: 1.Şərq qrupu-Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri 2. Qərb qrupu- Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektləri, ayırım şivəsi 3.Şimal qrupu- Nuxa dialekti, Zaqatala, Qutqaşın şivələri 4. Cənub dialekti - Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil dialektləri, Nəraşen, Şahbuz şivələri.

Bu bölgədə orta qrup ləğv edilmiş, Gəncə və Qarabağ şivələri qərb qrupuna daxil edilmişdir. Dərbənd və Yerevan şivələri təsnifatdan çıxarılmışdır. Şirəliyev 4 dialekt, 3 keçid şivə müəyyən etmişdir.Həmin keçid şivələr aşağıdakılardır: 1.Şərq və qərb dialektlərini birləşdirən Göyçay şivəsi 2. Şimal və şərq dialektlərini birləşdirən Ağdaş şivəsi 3. Cənub və qərb dialektlərini birləşdirən Cəbrayıl şivəsi.

Azərbaycan dialektlərini R. Rüstəmov da tədqiq etmiş, 1953-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dialektologiyası” proqramında dialektləri 4 qrupa bölmüşdür. 1. Şimal q.-Nuxa, Qutqaşın, Zaqatala 2. Şərq q.-Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran 4. Cənub q.-Naxçıvan, Təbriz, Ordubad, Ərdəbil.

Rüstəmov Ağdaş və Göyçay aralıq şivələrini müəyyənləşdirmişdir. Şirəliyev də bu təsnifata əsaslanmışdır.

A.Hüseynov dialektlərimizi 2 qrupda ümumiləşdirmişdir: 1. **Qıpçaq əlamətlərini saxlayanlar** 2. **Oğuz əlamətlərini saxlayanlar**. Daha sonralar isə o, şərq, qərb və cənub ləhcələrinin olduğunu qəbul etmişdir.

Dialektlərin yaranması tarixi bir prosesdir. Azərbaycanın cənubu və şimalı arasında sovet dövründə əlaqələrin zəif olması cənub dialektləri haqqında yanlış

fikirlərin yaranmasına şərait yaratmışdı. Lakin indi Cənubi Azərbaycan dialektləri haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Buna səbəb aşağıdakılardır:

1. Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana əhalinin köçməsi. 2. Kovalski, Monteli, Dilaçar, Əmirpur və başqalarının Azərbaycanla bağlı tədqiqat aparmaları. Dilaçar Azərbaycan dili şivələrini 2 qrupa ayırmışdır: şimali və cənubi Azərbaycan şivələri:

I. Şimali Azərbaycan şivələri: 1. Şərq q.- Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran danışığı. 2. Qərb q.- Qazax, Borçalı, Gəncə danışığı 3. Şimal q.- Nuxa, Zaqatala, Qax danışığı 4. Cənub q.- İrəvan, Ordubad, Naxçıvan danışığı 5. Keçid ağızları- Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl danışığı.

II. Cənubi Azərbaycan şivələri: 1. Mərkəz q.- Təbriz, Marağa, Türkmənçay. 2. Şimal q.- Mərənd, Əhər 3. Şimal-qərb q.- Xoy, Maku. 4. Şimal-şərq – Bəkrabad. 5. Şərq q.- Ərdəbil, Xalxal. 6. Cənub-şərq- Zəncan 7. Cənub q.- Şakir, Şainqala 8. Cənub-qərbdə - Sərdəst, Soyuqbulak 9. Qərbdə - Şahbuz.

Dilaçarın bölgüsündə diqqəti cəlb edən cəhət Cənubi Azərbaycan şivələrinin 9 qrupa bölünməsidir. Buradan aydın olur ki, Cənubi Azərbaycanda yalnız Təbriz dialekti deyil, digər şivə qrupları da vardır. Dilaçara görə, ən təmiz ağız Marağa ağızıdır.

Əmirpur Azərbaycan dili şivələrini 10 qrupa bölmüşdür: 1. Şərq q.- Dərbənd, Bakı, Quba, Şamaxı, Salyan, Lənkəran. 2) qərb q.- Qazax, ayırım, Borçalı. 3) şimal q.- Zaqatala, Nuxa, Qutqaşen. 4) cənub q.- Yerevan, Naxçıvan, Ordubad. 5) mərkəz q.- Gəncə, Şuşa. 6) Şərqi Anadolu dialekti- Ərzurum. 7) Qaşqay və Eynallı dialekti. 8) Şimali İraq dialekti. 9) Təbriz dialekti. 10) Rezaiyə gölü ətrafı dialekti.

Bu təsnifat da göstərir ki, cənubda Azərbaycan dialektinin təsir dairəsi daha genişdir. Azərbaycan dili şivələrinin xüsusiyyətləri İranın cənub- qərbində, İraqın şimalında (Kərkük) və şərqİ Anadoluda müşahidə edilir.

Sadalanən bölgülər arasında yenə də ən geniş yayılanı M. Şirəliyevin bölgüsüdür. Lakin bu bölgüdə də dilimizin bütün şivələri əks olunmamışdır. Çünki Şirəliyev, əsasən, siyasi şəraitdən asılı olaraq yalnız Şimali Azərbaycan ərazisindəki şivələri təsnif etmişdir. O, 1941- ci il bölgüsündə Dərbənd şivəsinə yer verdiyi halda, sonralar onu bölgüdən çıxarmışdır. Halbuki Dərbənddə tarixən azərbaycanlılar yaşamış və onların şivəsi Azərbaycanın şimal-şərq ləhcəsinə uyğun gəlmişdir. Dərbənd şivəsində nəqli keçmiş zamanın III şəxsdə -itdi, - itdi şəkilçisi ilə işlənməsinə Dərbənd və Quba şivəsində rast gəlinir. Eyni zamanda Quba, Xaçmaz, Qusar şivələrində rast gəlinən O-U(odun-udun), Ö-Ü(öküz-üküz); ADU-ƏDÜ (aladu, gələdü) əvəzlənmələrinə, indiki zamanın (a.ə + var) formasına Dərbənd- Tabasaran şivələrində də rast gəlinir. Şimal-şərq şivələrinin səciyyəvi cəhətlərinin yayılma mərkəzlərindən biri Quba-Dərbənd zonası olmuşdur. Buna görə Dərbənd şivəsini Azərbaycan dilinin şimal- şərq şivələrindən ayırmaq doğru deyil.

E.Əzizov Azərbaycan dialektlərini 3 əsas dialekt qrupuna bölmüşdür: **şimal-şərq q.;** **cənub q.;** **qərb q.**

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialektlərinin sayı, təsnifi ilə əlaqədar çox müxtəlif fikirlər, tədqiqatlar, təsnifatlar vardır. Bunların yaranmasına səbəb bəzən də ictimai-siyasi hadisələr olmuşdur. Ona görə də müstəqilliyimizi əldə etdiyimiz bir dövrdə dilçiliyimizin, ana dilimizin inkişafı ilə bağlı Dövlətimiz tərəfindən verilən sərəncamları, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında 10.IV.2013- cü il tarixli sərəncamı əldə rəhbər tutaraq bütün sahələrdə, eləcə də dialektologiya sahəsində araşdırmaları genişləndirmək, proqram və dərsləkləri yeniləşdirmək, dəqiq nəticələrə gəlmək vacibdir. Bu, Azərbaycan dilçilik elminin və Azərbaycan dilçilərinin qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, AMEA, 1967
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1984
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999
4. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1979
5. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967

Əhəd Cavadov*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Xalqımızın ümummilli lideri cənab H.Ə.Əliyev Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin I forumundakı nitqində demişdir: “Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz. ...Azərbaycan ədəbiyyatını, ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Vəqifi oxuya bilməz, Sabiri oxuya bilməz, C. Məmmədquluzadəni oxuya bilməz və digərlərini oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməzsə, o, tarixi bilməyəcək, milli ənənələrimizi bilməyəcək, mədəni köklərimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları olmayacaqdır”[1]. Azərbaycan dilini bilmək, öz doğma dilinə rəğbət onun tarixi-mədəni köklərini araşdırmaqdan çox asılıdır. Dilin müasir quruluşunda baş verən dəyişmələr, inkişaf həm dilxarici, həm də dildaxili

---

*Cavadov Əhəd - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

amillərlə, eləcə də dilin potensial gücü ilə bağlıdır. Bu gücün aşkara çıxarılması dilə, onun qrammatik quruluşuna diaxronik istiqamətdən yanaşmağı bir zərurət kimi qarşıya qoyur. Bu, dilin bütün yaruslarına, o cümlədən sintaktik quruluşuna da aiddir.

Kommunikasiya prosesində zəruri nitq aktı kimi mövcud olan tabeli mürəkkəb cümlə quruluşları dilin sintaktik sistemində əsas yerlərdən birini tutur. Dildəki tabeli mürəkkəb cümlələrin (TMC) bu və digər aspektdən tədqiqi, bu mürəkkəb strukturların həm sinxron, həm də diaxron istiqamətdən öyrənilməsi mühüm elmi aktualıq kəsb edir. TMC-nin təkamül yollarının araşdırılması dilin sintaktik yarusunun hərtərəfli öyrənilməsində ciddi addımlardan sayılır. TMC-nin təkamülü məsələsi Azərbaycan dilçiliyində, ilk dəfə olaraq, prof. Ə. Z. Abdullayev tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. O, TMC-nin bir qisminin ilkin sadə cümlənin genişlənməmiş üzvünün dinləyiciyə daha asan çatması üçün cümlənin yükünü azaltmaq xatirinə “kənara çıxıb” müstəqil cümlə təşkil etməsi yolu ilə, bir qisminin isə sadə cümlələrin cüt-cüt birləşib ayrılması yolu ilə yarandığını göstərir [2, 56-59]. Əsası A. Rıftın tərəfindən qoyulmuş bu problem zaman-zaman türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində mübahisə obyektinə çevrilmiş, müxtəlif fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Türkoloqlardan A. N. Kononov, E. A. Qrunina, U. B. Aliyev, N. Z. Hacıyeva, A. Z. Abdullayeva hər iki yolun mövcudluğunu qəbul edirlər. A. N. Baskakov, Q. Q. Saitbatalov, T. A. Bertaqayev, Q. İ. Baytuqayeva A. Rıftının tezisinə qarşı çıxaraq göstərirlər ki, “kənar çıxma” aqqlütinativ dillər (həmçinin türk dilləri) üçün nəinki əsas deyil, hətta qəbuledilməzdir. Q.A.Abdurrahmanov, İ.X.Axmetov isə birinci yolu müdafiə edir və içərisində feli tərkiblər olan sadə cümlələrin budaq cümlə əmələ gətirməsini qəbul edirlər.

Azərbaycan dilçilərindən M. Şirəliyev, Ə. Abdullayev, Z. Tağızadə, K. Abdullayev hər iki yolun mümkünlüyünü irəli sürür, Ə. Sadıqov, F. Cəlilov, İ. Əhmədov isə “kənara çıxma” prosesinin TMC-nin inkişaf yolu kimi qəbul olunmasına etiraz edirlər. Prof. H. Mirzəzadə mürəkkəb cümlələrin, sadə cümlələrin tarixən yanaşması yolu ilə əmələ gəlməsi fikrinin tərəfdarıdır. Prof. Y. Seyidov “kənara çıxma” yoluna etirazını bildirərək yazır: “Bu, çoxdankı versiyadır, praktik cəhətdən sübutu mümkün olmayan nəzəri fikirdir” [3, 249-250]

Biz A. Rıftının “kənara çıxma” nı aqqlütinativ dillər üçün (deməli, həm də Azərbaycan dili üçün) əsas hesab etməsi fikrinə etiraz edir, əlimizdəki dil faktlarına əsaslanaraq, TMC-nin təkamülündə sadə cümlələrin cüt-cüt birləşib ayrılmasını əsas və başlıca yol hesab edirik. Bu zaman bir komponent ya o biri komponentin bu və digər informativ çatışmazlığını aradan qaldırmağa xidmət etmiş, ya da ki, tərəflər arasında qarşılıqlı şərtlənmə (sözün geniş mənasında) mövcud olmuşdur. Hər iki halda TMC-nin komponentləri nitq aktlarının yerinə yetirilməsinə, informasiyanın ötürülməsinə xidmət edir ki, elə bu da ünsiyyət vasitəsi olmağın əsas şərtidir. V. Q. Admoninin də belə bir fikri maraqlı doğurur ki, “bütün hallarda budaq cümlə baş cümlədəki informasiyanın (bu sözün geniş

mənasında) genişləndirilməsinə, onun dəqiqləşdirilməsinə və ona əlavələr edilməsinə xidmət göstərir” [4, 328]

Dilin qədim dövrlərinə “səyahət etdikcə” bir-biri ilə bağlı cümlə tiplərini nəzərdən keçirdikcə belə bir nəticə hasil olur ki, dil materialı necə var, elə də öyrənilməlidir. Hər hansı bir abidə tədqiq olunarkən bu, nəzərə alınmalıdır. Belə bir fikir də doğrudur ki, “cümlənin tarixi inkişafını izləməyi onun tam formalaşdığı mərhələdən başlamaq məqsədəuyğundur” [5, 46] . Əlbəttə, “ilkın mərhələ” nin müəyyənləşdirilməsi çox çətindir, hətta “...ayrı-ayrı modellərin , sintaktik vahidlərin yaranmasını dövrlər üzrə təsdiq edən dil faktları çox azdır və ya yox dərəcəsidir” [6, 39]. Dilimizin tarixi sintaksisinə aid qiymətli tədqiqatların müəllifi kimi tanınan prof. H. Mirzəzadənin monoqrafiyasında da müxtəlif dil abidələrinin materiallarına bugünkü ölçülərlə yanaşılır[bax:11]

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, dilin sintaktik sisteminin, o cümlədən TMC quruluşlarının müxtəlif dövrlər üzrə, ayrı-ayrı dil abidələri əsasında tədqiq olunması xüsusilə vacibdir. Azərbaycan dilçiliyində bir neçə monoqrafiya və məqaləni nəzərə almasaq, dilimizin TMC sisteminin təkamülü, “təkamül” sözünün həqiqi mənasında ciddi və sistemli tədqiq olunmamışdır. Tədqiqatlar daha çox leksik-morfoloji və üslubi istiqamətlərdə aparılmış, dilin daha çox mühafizəkar və az dəyişən yarusu (sintaktik quruluş) diqqətdən kənar qalmışdır. Tədqiqatların bu xüsusiyyəti müxtəlif dil abidələrinin mürəkkəb cümlə , o cümlədən TMC sistemi haqqında mübahisəli mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Rus dilçiliyində ədəbi dilin müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı dil abidələrinin TMC sistemi hələ XX əsrin 50-ci illərində tədqiq olunmuş, bu barədə çoxlu doktorluq və namizədlik dissertasiyaları, monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır. Rus dilçilərindən E.İ.Korotayevin “ Союзное подчинение предложений в русском литературном языке второй половины XVII столетия В.Н.Мигиринин “Эволюция виды трансформации главного и придаточного предложений в русском языке“ adlı doktorluq, Q. A. Kaçevskayanın “Из истории сложноподчиненного предложение в русском литературном языке XVI в “S.A.Важенун“ Придаточные предложение цели в древнерусском языке (на памятниках XIV-XVI вв) ” adlı namizədlik dissertasiyaları [19, 12-14; 30] və bu kimi çoxlu tədqiqlər göstərir ki, hər bir dilin ayrı-ayrı dövrlərinə məxsus abidələr əsasında o dilin sintaktik sistemini işləmək vaxtı çoxdan çatıb. Bircə, Azərbaycan dilinə aid edilən, ümumən oğuz qrupu dillərinə şamil olunan yazılı abidələrin xronoloji ardıcılıqla tədqiq olunması (TMC quruluşları baxımından) bu böyük və çoxcəhətli prosesin yalnız bir tərəfidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi isə TMC sisteminin müasir səviyyəsinə baş verən prosesləri və hazırkı cümlə quruluşlarını daha dərindən öyrənməyə imkan verir.

Dil ünsiyyət xidmət vasitəsi kimi yarandığı üçün o, səs siqnalları, səs birləşmələri, söz birləşmələri, cümlə (söyləm) halında mövcud olur. Bu vahidlərin hər hansının ilkinliyini iddia etmək çətindir. Ünsiyyət üçün nə lazımsa, təbii olaraq

o da yaranır: yəni yaranmış vahid sözün funksiyasını yerinə yetirirsə, sözdür; cümlənin funksiyasının yerinə yetirirsə, cümlədir ;hətta, bu tabesiz, ya tabeli mürəkkəb cümlə də ola bilər . Problemin çətinliyi də bu şərtiliyi qəbul etməklə bağlıdır.

İlkin mərhələdə ünsiyyət üçün minimum imkanlar mövcuddur. Zaman keçdikcə bu imkanların genişlənməsi və ya yeni imkanların əldə olunması baş verir Məsələ ondadır ki, biz dilin konkret dövründə ünsiyyətə xidmət üçün vasitələrin kompleks halında mövcudluğundan (Bunların bəzisi potensial halda mövcud olur) və zaman keçdikcə onlarda baş verən forma dəyişmələrindən danışıraq; bu zaman ayrı-ayrı formaya malik dil vahidləri müxtəlif dövrlərdə təxminən eyni funksionallığa malik olur. Məhz A.Riftin bu prinsipi əsas tutaraq qədim akkad dilindən danışıarkən “**awat ukbü**” (слово, которое он сказал) konstruksiyasını misal götürərək, bunu budaq cümlə məzmununa malik olan məsdər tərkibi hesab edir və bu dildə budaq cümlələrin ad konstruksiyalarından əmələ gəldiyi fikrini irəli sürür [7,61;63]. Buradan çıxan əsas nəticə odur ki, inkişafının hər hansı bir dövründə konkret yarusun “ ilkin “ mərhələsini axtarmaq mümkünsüz bir işdir. Sadəcə olaraq, tədqiqata biliklərimizin imkan verdiyi və faktlarına müraciət edə bildiyimiz şərti bir dövrdən başlamaq lazımdır.

“XIII əsrdə yaranan və zəmanəmizə qədər gəlib çıxan yazılı abidələrimizin təhlili göstərir ki, belə bir dil bir-iki əsrdə yarana bilməzdi“ [8,104] Buradan belə bir fikir hasil olur ki, Azərbaycan dilinin hər hansı bir istiqamətdən öyrənilməsinə daha qədim dövrlərdən ,deməli, qədim türk kökündən başlamaq, tam differensiallaşma dövrünə qədər mövcud olan dil abidələrini (müştərək abidələri də) tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Ayrılıqda götürülmüş hər hansı vahid olmadığı kimi, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir dil də yoxdur. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ümumtürk qatı ilə bağlı cəhətlər çoxdur. İlkin quruluşlara isə mütəq və mütəq ilkin nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Çünki “ dilin qədimliyinə getdikcə cümlə tiplərini ayırmaq , onları bugünkü cümlə öçüləri ilə thlil etmək özünü doğrultmur “ [5,50].

Qədim türk dövrü abidələrində bir-birini şərləndirən, bir-biri üçün əsas olan, biri o birinə ümumi şəkildə aid olan cümlə birləşmələri daha çox diqqəti cəlb edir. Bəzi hallarda bu birləşmələrin, sadə cümlələrin sıralanması və zəncirvari birləşməsi mətn xarakteri daşıyır. Əslində abidələrdə cümlələrin sadəcə sıralanması yox, biri digərindən ayrılmayan, biri o birinin hissəsi kimi çıxış edən mətnlər diqqəti cəlb edir. Sanki dilin müasir vəziyyətində sadə cümlə ilə ifadə edilə biləcək fikir ayrı-ayrı sadə cümlələr arasında parçalanır, həmcins üzvlər hərəsi müstəqil predikativ mərkəz əmələ gətirir. Kul tiqinin şərafinə yazılmış böyük abidədə belə faktlar çoxdur: *Bəriyə tabğac bodun yağı ermis, yıraya baz kağan, tokuz oğuz bodun yağı ermis, kirğiz, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı kop yağı ermis* - Sağ tərəfdə tabğaç xalqı düşmən olmuş, sol tərəfdə baz xan, doqquz oğuz xalqı düşmən olmuş, qirğiz, kurikan, otuz tatar, kıtan, tatabı- hamısı düşmən olmuş. (Kul tiqin - böyük abidə) [9, 72; 10, 229].

Gül tiğin abidələrində, o cümlədən qədim türk dövrünə aid digər abidələrdə komponentləri şərt-nəticə mənə əlaqəsində olan tabeli mürəkkəb cümlə quruluşları (şərt budaq cümləli TMC-lər) üstünlük təşkil edir. Bu tipli cümlələrdə tərəflərdən biri o biri üçün şərt olur, adətən, ikinci komponent birincinin nəticəsi kimi çıxış edir. Komponentlər arasında –sar, -sər şərt şəkilçisi işlənir. Qədim türk yazılı abidələrində –sar,-sər formasında işlənən bu şəkilçi, bir çox türkoloqların fikrincə, r səsinin düşümü nəticəsində inkişaf edərək –sa,-sa formasına keçmişdir. [bu barədə bax:14,18]. Şərt konstruksiyalarındakı uzlaşma, xəbərin şəxslı formada işlənməsi –sar-ın -sa-ya keçməsindən sonrakı prosesdir. Əsil şərt budaq cümlələri də elə o zaman yaranmışdır [Əlavə olaraq bax:15,8].

ƏDƏBİYYAT

1. “Xalq” qəzeti, 6 fevral 1996-cı il
2. Abdullayev Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr. - ADU-nun “Elmi əsərləri”, 1973, №2, səh. 61-70.
3. Seyidov Y. Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı, 2008
4. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л.,1973
5. Cəlilov F. Mürəkkəb cümlə sintaksisi (bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr) Bakı, 1988
6. Vəliyev K.N. “Kitabi-Dədə-Qorqud” un dilində tabeli mürəkkəb cümlə sistemi. - “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri” ADU nəşri, 1983. səh.39-44.
7. Рифтин А. О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке. «Советское языкознание», том 3, Л., 1987
8. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981
9. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
10. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
11. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1968
12. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979
13. Спринчак Я.А. Очерк русского исторического синтаксиса (сложное предложение) Киев, 1964.
14. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, dərş vəsaiti. Bakı: “Maarif”, 1974.
15. Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960.
16. Насилов В. М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. ИВЛ, М., 1960
17. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников(VII-IX вв.). Л., 1980

«İFADƏLİ OXUDAN PRAKTİKUM» FƏNNİNİN TƏDRİSİ LAZIMDIRMI?

Respublikamızın bir çox pedaqoji universitet və institutlarının müvafiq fakültələrində – filologiya, ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası və sairə fakültələrində «İfadəli oxudan praktikum» ixtisas fənlərindən biri kimi çoxdan tədris edilir. Lakin bu fənn Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin tədris planına daxil edilməmişdir. Bunun səbəbi aydındır ki, BDU-nun filologiya fakültəsi, əsasən, elmi kadrlar hazırlayır. Son dövrlər filologiya fakültəsində sırf dil-ədəbiyyat müəllimliyi üzrə ixtisasçı kadrların peşə hazırlığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən «İfadəli oxudan praktikum» fənni artıq tədris planına daxil edilmişdir. Ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin oxusuna müəyyən qədər yer verilir. Ədəbi əsərlərin tədrisi zamanı ifadəli oxu məşğələləri təşkil olunur, orta məktəbdə şagirdlərdə, ali məktəbin müvafiq fakültələrində tələbələrdə rəvan oxumaq, müxtəlif əsərləri mütaliə etmək qabiliyyəti formalaşdırılır. Ali məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisi prosesində bədii əsərlərin ifadəli oxusu nisbətən keçici, bəsit xarakter daşıyır. İfadəli oxu ictimai-sosial bir məsələdir desək, yanılmazdır. Çünki, oxucu kimliyindən asılı olmayaraq, istər məktəbdə müəllim, yaxud şagird, istər ali məktəb müəllimi və tələbəsi, istərsə də səhnədə aktyor, radio və televiziya aparıcı oxuduğu bədii, yaxud fərqi yoxdur elmi, publisistik əsərlərin məzmununu, onun məqsədini, ideyasını dinləyicilərə dürüst, aydın şəkildə çatdırmalıdır. Hər hansı bir əsərin, məqalənin oxusu zamanı oxu texnikasına – səsin tonu, tempi, ritmi və s. xüsusiyyətlərə riayət edilmirsə, əsərin məzmunu, məqsədi təhrif olunur. Əksinə əsərin oxusu bütün tələblərə cavab verəcək dərəcədə gözəl olursa, dinləyicidə həmin əsərə maraq artır. Dinləyici həmin əsəri yenidən dinləmək, yaxud özü həmin əsəri mütaliə etmək istəyir. Deməli, mahir oxucu dinləyicidə səsin intensivliyi, intonasiyası, diksiyası ilə maraq oyada bilir. Bizcə, bütün bunları nəzərə alaraq, bu sahədə kamil mütəxəssis kadrlar yetişdirmək, tədris zamanı düzgün, ifadəli oxu bacarığına malik müəllimlər hazırlamaq günün əsas tələblərindən biridir. Buna görə də universitetin filologiya fakültəsində ifadəli oxu problemini yalnız ədəbiyyatın və ya dilin tədrisi metodikası fənni ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. İfadəli oxu məsələlərinin ayrıca bir fənn kimi tədrisi həm tələbələrin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında, həm də onların gələcək mütəxəssislər kimi yetişməsində böyük rol oynayır. Odur ki, filologiya fakültəsində «İfadəli oxudan praktikum» fənnin tədrisi təqdirəlayiq haldır. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası elmi də V.F.Asmusun «bədii əsərlərin oxunması zəhmət və yaradıcılıqdır» - fikrini qəbul edir (1,s.137). Təlim zamanı

---

*Quliyeva Rəhilə - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

İfadəli oxu məsələləri arxa plana keçirilsə, şagirdlər dil və ədəbiyyatdan nəzəri cəhətdən nə qədər hazırlıqlı olsalar da, ifadəli oxu zamanı böyük çətinliklə üzləşirlər – onlar cümlələrdə, misralarda heca vurğusunu, məntiqi vurğunu tənzimləyə bilmir, intonasiyaya, fasiləyə, təqtilərə düzgün riayət edə bilmədikləri üçün cümlələrin, mətnin məzmununu düzgün çatdırma bilmirlər. Bu baxımdan da, ifadəli oxu problemləri düzgün şərh edilməli və öz həllini tapmalıdır.

Universitet tələbələrinin pedaqoji təcrübəsi zamanı etdiyimiz müşahidələr bizə haqq verir deyək ki, ifadəli oxu məşğələlərinə məktəblərimizdə hələ də lazımi səviyyədə yer verilmir. Məktəblərimizdə şagirdlər bədii mətnlərin, şeirlərin ifadəli oxusunun tələblərinə düzgün riayət edə bilmirlər. Bu, bir neçə səbəbdən irəli gələ bilər. Belə ki, tədris prosesi elə qurulmuşdur ki, dərstdə ən çox müəllim danışır, şagirdlər ya dinləyir, ya da müəllimin suallarına cavab verirlər. Şagirdlər dərslər zamanı, evdə səssiz – fərdi şəkildə oxuduqlarını danışirlar və oxuyarkən şagird yalnız mövzunun məzmununu – mənasını qavramağa səy göstərir. Bundan başqa, müasir şagirdlər ən çox kompüterlə məşğul olur, görmə və dinləmə yolu ilə öyrənməyə cəhd edirlər, dərslər kitablarını adi qaydada oxuyaraq mənanı anlamağa çalışırlar, yaxud testlərlə işləməyə üstünlük verirlər. Bütün bu səbəblər şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərinə yiyələnmələrinə mane olur. Nəticədə şagirdlər hər hansı bir mətni adi qaydada hissiz, duyğusuz, emosiyasız oxuyur, dinləyicini məqsədlərinə yönəldə bilmirlər. Şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişləri yaratmaq dil və ədəbiyyat müəllimlərindən böyük səy və bacarıq tələb edir. Belə bacarıqlı mütəxəssislər isə ali məktəblərdə yetişdirilməlidir. Odur ki, ali məktəblərdə «İfadəli oxudan praktikum» fənni bizim fikrimizcə, IV kursda deyil, aşağı kurslarda tədris edilməlidir. Bizcə, IV kurs tələbələri praktik məşğələlərə deyil, artıq nəzəri məsələlərə meyl göstərilir. Ona görə də bu vacib məsələyə tələbələrin diqqətini aşağı kurslardan cəlb etmək lazımdır. Metodiki ədəbiyyatda göstərilir ki, «hər hansı bir şeiri, hekayəni, iri həcmli əsərlərdən seçilmiş parçanı ifadəli, təsirli oxumaq asan iş deyildir. Bu, müəyyən hazırlıq, qabiliyyət və vərdiş tələb edir. Ona görə ki, gözəl, aydın, ifadəli oxu özü də canlı, ilhamlı bir yaradıcılıqdır. Orta məktəbin ədəbiyyat müəllimi bu ilhamlı yaradıcılıq sahəsində şəərəfli yer tutmalı, öz şagirdlərinin həmin qabiliyyət və vərdişlərə sahib olmalarına çalışmalıdır» (1, s.137). Bizcə, ifadəli oxu elə bir didaktik prosesdir ki, bu prosesdə birinci növbədə müəllim özü şəxsi nümunə göstərməli, ifadəli oxu texnikasını bütün cəhətlərini nümayiş etdirməli və şagirdlərə də həmin qabiliyyət və bacarıqları aşılamaya müvəffəq olmalıdır. İfadəli oxu təkcə dərslər prosesində yox, həm də məktəbdənkənar, sinifdən xaric məşğələlərdə, fakültativ işlərdə, müxtəlif tədbirlərdə həyata keçirilməlidir.

«İfadəli oxudan praktikum» fənni üzrə mütəxəssis S.Hüseynoğlu haqlı olaraq yazır: «İfadəli oxudan praktikum» pedaqoji universitet və institutların tədris planına çoxdan daxil olmuş və gələcək mütəxəssislərin peşə hazırlığında xüsusi mövqə tutur. Bu fənnin əsas vəzifəsi tələbələrdə ifadəli bacarığı və

vərdişləri formalaşdırmaqdır. Müşahidə və təcrübə göstərir ki, bu vəzifənin həyata keçirilməsi heç də asan başa gəlmir. Həmin fənni öyrədən də, öyrənən də təlim prosesində ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması hər iki tərəfdən gərgin iş, yaradıcılıq, axtarışlar və müntəzəm müaliə tələb edir» (2, s.3).

Biz də bu fənni tədris edən bir müəllim kimi, S.Hüseynoğlunun fikri ilə qeyd-şərtsiz razıyıq. Müəllifin bir sıra fikri ilə də şərikik ki, ifadəli oxu təkcə bədii oxu deyildir. Belə ki, bədii oxu zamanı ifadənin fəaliyyəti ifadənin tutarlı vasitə kimi dinləyiciyə estetik təsiridir, onda emosionallıq yaratmasıdır. «İfadəli oxudan praktikum» fənni iş bədii oxu sənətinin nəzəri müddəalarını da mənimsətməlidir.

«İfadəli oxudan praktikum» üzrə mütəxəssisin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Belə ki, o, bədii söz ustalarının bu sənətin sirləri haqqındakı mülahizələri öyrənməli, ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə yaxından bələd olmalı, ədəbiyyat tədrisi metodikasını mükəmməl bilməlidir. Eyni zamanda, müəllimin müaliə mədəniyyəti olmalı, söz sənətini, poeziyanı sevməli, ədəbi əsərləri incəliklərinə qədər duymalı, əsərləri təhlil etməyi bacarmalı, əruz vəzninin bəhrlərini, incəliklərini bilməlidir ki, tələbələrdə ifadəli oxu bacarığı formalaşdıra bilsin. İfadəli oxunun əhəmiyyəti nədir? Ədəbiyyatın tədrisi metodikası ilə məşğul olan mütəxəssislər Ə.Qarabağlı, C.Əhmədov, Y.Kərimov, həmçinin S.Hüseynolu bu suala ətraflı cavablar vermiş, «İfadəli oxudan praktikum» fənnin ali məktəblərdə tədrisini vacib saymışlar. Mütəxəssislər ifadəli oxunun həm təlimi, həmçinin tərbiyəvi əhəmiyyətini göstərmişlər. İfadəli oxunun təlimi əhəmiyyətini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. İfadəli oxunun təlimi əhəmiyyətindən biri və vacibi söz sənətinə maraq və məhəbbət tərbiyə etməsidir. Bunun üçün müəllimin nitqinin ifadəli olması səmərəli təlim prosesinə təsir göstərən amildir.

2. İfadəli oxu əsərin öyrədilməsi və şagirdlərin əsəri incəliklərinə qədər qavraması vasitəsi kimi təlimi əhəmiyyətə malikdir.

3. İfadəli oxu ədəbiyyatşünaslığın, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin mühüm müddəalarının öyrənilməsinə təmin edir. İfadəli oxu zamanı ahəng, poetik sintaksisin şeir vəznlərinin öyrənilməsi üzrə işlər aparılır. Ədəbi növ və janrların spesifik xüsusiyyətləri mənimsədilir.

4. İfadəli oxu bədii sənətkarlıq məsələlərinin mənimsədilməsində, yazıçıların yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

5. İfadəli oxu tələbələrin, şagirdlərin şifahi nitqinin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İfadəli oxunun böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti də vardır:

1. İfadəli oxunun tələbələrin, şagirdlərin, oxucuların dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rolu vardır. Oxucu əsərdəki müsbət ideyaları mənimsəyir, nümunəvi məsələləri əxz edir.

2. İfadəli oxu estetik və bədii tərbiyə vasitəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. İfadəli oxu oxucunu düşünməyə sövq edir, onun bədii zövqünü inkişaf etdirir, emosiyalarını dərinləşdirir. Əsərin ideyasını, məzmununu duymaqla həyata baxışını formalaşdırır, estetik və mənəvi tərbiyəsinə kömək edir.

3. İfadəli oxu idrak proseslərini – təfəkkürü, hafizəni, qavrayışı, diqqəti tənzimləyir.

4. İfadəli oxu müəyyən psixoloji cəhətləri – xarakteri, temperamentləri, maraqları müsbət tərəflərə yönəldə bilər.

5. İfadəli oxu oxucunun təxəyyülünü inkişaf etdirməklə onu yaradıcılığa sövq edə bilər.

6. İfadəli oxu oxucuda oxuduğu əsərlərin qayəsinə uyğun vətənpərvərlik, insanpərvərlik, dostluq, mərdlik, igidlik, qəhrəmanlıq, humanistlik, müstəqillik, iradəlilik, möhkəmlik, mehribanlıq, səmimilik və s. kimi insani xüsusiyyətlər tərbiyə edir.

Bütün bu xüsusiyyətlərə rəğmən deyə bilərik ki, «İfadəli oxudan praktikum» fənninin konkret və ümumi didaktik vəzifələri vardır. S.Hüseynoğlu daha dəqiq şəkildə qeyd edir ki, ifadəli oxu söz sənətinin öyrədilməsində tutarlı təlim vasitələrindən biri kimi özünü göstərir (2, s.96).

İfadəli oxu məşğələləri düzgün təşkil edilməlidir. Bunun üçün müəllim birinci növbədə əsərin ədəbi növünü, janr xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, oxu zamanı özü şəxsi nümunə göstərməlidir. Müəllim, həmçinin texniki vasitələrdən, lent yazılarından istifadə edərək məşhur söz ustalarının, aktyorların ifası vasitəsilə tələbələrdə ifadəli oxuya maraq oyada bilər. Ümumiyyətlə, müəllim ifadəli oxu məşğələlərini nəzəri və metodiki cəhətdən yüksək səviyyədə təşkil etməlidir. Müəllim ifadəli oxu vasitəsilə müəllifin məqsədini tələbəyə çatdırmağı bacarmalıdır. İfadəli oxu zamanı tarixi şəxsiyyətlər, hadisələr haqqında məlumatlar verilməli, coğrafi məlumatlar açıqlanmalıdır, çətin söz və ifadələrin mənaları izah edilməlidir.

İfadəli oxu vasitəsilə müəllim tələbələrdə kitaba, mütaliyəyə maraq oyatmalıdır. Müəllim müsahibə üsulundan istifadə etməklə oxunan əsərin şagirdlər və ya tələbələr tərəfindən necə qavranıldığını aydınlaşdırmalıdır. Tələbələrin düzgün ifadəli oxusuna nail olmaq üçün müəllim birinci növbədə onlara oxu texnikasını öyrətməlidir. Buraya tənəffüs, fasilə, diksiya, səsin tonu, ritmi, tempi, tembiri, intonasiya, hətta mimikalar, jestlər və s. daxildir.

Metodist, ədəbiyyatşünas alim Ə.Qarabağlı ifadəli oxu məsələlərindən danışarkən göstərir ki, yaxşı oxumağı bacarmaq – yaxşı danışa bilmək üçün də əsas şərtidir. Həmçinin müəllif haqlı olaraq yazır ki, « ... yersiz səs-küy, çığırbağır salmaq, əl-qol atmaq yaxşı oxumaq demək deyildir. Oxu içində arzu olunmayan cəhətlərdən biri süniliyə yol verilməsidir» (3, s.96) Müəllif adi danışıda olduğu kimi, ifadəli oxu zamanı da təbiiyyə üstünlük verir.

İfadəli oxu məsələlərini məşhur metodist alim, görkəmli Azərbaycan pedaqoqu Y.Kərimov aydın və geniş şəkildə şərh etmişdir. O göstərir ki, ifadəli

oxu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: 1. düzgünlük; 2. şüurluluq; 3. optimal sürətlilik; 4. ifadəlilik. Oxunun keyfiyyəti şagirdlərin oxu vərdişlərinə necə yiyələnmələrindən asılıdır. Şagirdlərin oxu texnikası bu tələblər baxımından təkmilləşdirilməzsə, oxu dərsləri uşaqlara oxumağı və düşünməyi, oxumağı və hiss etməyi, oxumağı və müstəqil biliklər əldə etməyi öyrədə bilməz. Müəllifin fikrincə, oxunan materialın məzmununun şüurlu dərk olunması mühüm məsələdir. Oxu prosesində kifayət qədər sürətlilik, rəvanlıq, səlislik, düzgünlülük olmasa, fikirlər arasında əlaqə dərk olunmaz, rəbitəli mətnin məzmunu qaranlıq qalar (4, s. 176-178).

Fikrimizcə, şagirdlərin zehni tərbiyəsinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ifadəli oxu prosesini həyata keçirmək üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması vacibdir. Buna görə də ali məktəblərin filologiya fakültələrində «İfadəli oxudan praktikum» fənninin tədris edilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. I hissə, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1976
2. S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. Dərs vəsaiti. ADPU-nun nəşri, Bakı-2010
3. Ə.Qarabağlı. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Ali məktəb üçün dərslik, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1968
4. Y.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. (Dərslik), Bakı, 2005

Sürəyya Sultanova*

HÜSEYN CAVIDİN POETİK DİLİ

Hüseyn Cavid çoxəsrlik, qədim və zəngin tarixi olan Azərbaycan ədəbiyyatında öz orijinal üslubu, həyat fəlsəfəsi, onu əksətdirmə üsulu ilə seçilən sənətkarlardan biridir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının çox görkəmli nümayəndələrindən biri olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ilə tanış olarkən onu yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının yetişdirməsi hesab etmək olmur. Ona görə yox ki, onun mövzularının əhatə coğrafiyası Azərbaycan sərhədlərindən kənara çıxır. Bu böyük ədibin yaradıcılığına böyük miqyasda baxılmağın səbəbi bu əsərlərdə özünü göstərən yazıçı düşüncəsinin əhatə dairəsinin genişliyidir. Bu əsərlərdə yalnız bir azərbaycanlının düşüncəsi görünür. Ədibi bütün bəşərin taleyi düşündürür, narahət edir. İnsanlığın yaşadıkları, hiss etdikləri onun əsərlərinin mövzusunə çevrilir. Ona görə də Hüseyn Cavidin yaradıcılığı bir çox problemlər üçün zəmin verir, mənbə ola bilər. İndiyə qədər Hüseyn Cavid yaradıcılığı çox müxtəlif aspektdə tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Çünki bu əsərlər dərin tədqiqatlar üçün bol material verir.

---

* Sultanova Sürəyya - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Hüseyn Cavid yaradıcılığın hansı istiqamətinə müraciət edir etsin onu insan, onun taleyi düşündürür. Ona görə onun bədii yaradıcılığını insanşünaslıq da adlandırmaq olar. İnsan, onun mənəvi dünyası ilə bağlı suallara cavab tapmaq, insanı mənəvi yöndən öyrənmək üçün Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ən yaxşı mənbədir. Çünki burda qarşılaşdığımız müxtəlif insan tipləri mənəviyyat, onun insan həyatında rolu və təsiri ilə bağlı çox şeylər deyir.

Ədibin “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Xəyyam” pyeslərində keçmiş həyatın bədii əksi, tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazı vardır. Dramaturq bu zamanlara müasir həyat problemləri ilə müraciət edir, tarixi həqiqətlər onun qələmində yenidən müasirləşir.

Bu tarixi mövzulu əsərlərində də Hüseyn Cavid insan, onun psixikası narahat edir, düşündürür. Həyatın maddi qabığı deyil, mənəvi aləm onun əsərlərinin mövzusunə çevrilir. Maddi həyat bu mənəvi aləmin inikası üçün sadəcə fon rolunu oynayır. Ona görə də insanın daxili dünyasını, mənəvi həyatını öyrənmək üçün Hüseyn Cavidin yaradıcılığı etibarlı mənbədir. Çünki bu yaradıcılığa istinadən insan psixologiyasını düsturvari şəkildə yox, daha praktiki halda, əyaniləşmiş formada öyrənmək olar.

Hüseyn Cavidin istər dramaturgiyası, istərsə də poeziyası lirik-psixoloji məqamlarla zəngindir. Xüsusilə də onun poeziyasında müşahidə olunan lirik-psixoloji məqam və şərait maraqlı yazıçı tapıntılarıdır. Həm də bu tapıntılar dərin həyatı köklərə malikdir. Burda bir xalqın, bir toplumun deyil, bəşərin əhvali-ruhiyyəsi, psixologiyası özünü göstərir.

Bildiyimiz kimi poeziya digər ədəbi janrlara nisbətdə çox qədimdir. Yəni ki, bəşər öz ədəbi kəşfində ilk dəfə bu janra müraciət etmişdir. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki ilk ədəbi nümunələr insanın öz ovqatını, əhvali-ruhiyyəsinə ifadə etmək tələbatından yaranmışdır ki, bunun üçün də ən yaxşı, ən münasib forma poeziya olmuşdur. Poeziyanın ritmində, ahəngində yaranan bədii nümunədə oxucu lirik ovqatı, əhvali-ruhiyyəni daha yaxşı hiss edir və duyur. Lirik qəhrəmanın daxili dünyası, onun yaşadıkları, düşüncələri hadisələrin olmamasına baxmayaraq oxucu üçün gizli qalmır. Ayırı-ayrı bədii lövhələrdə qəhrəmanın iç dünyası açılır və bütöv bir rəsm kimi oxucunun təsəvvüründə yaranır.

Ümumiyyətlə, bizcə poeziyanın bədii uğuru oxucunu nə dərəcədə təsirləndirə bilməsindədir. Oxucu təəssüratının dərinliyi əsərin bədii məziyyətlərinin böyüklüyü deməkdir. Sənətkar təkcə düşünməməli, həm də düşündürməlidir.

Oxucu qəhrəmanın yaşadıklarını yaxından duymaq, onun kədərinə, sevincinə öz kədəri, öz sevinci kimi qəbul etmək üçün həmin situasiyaları öz təsəvvüründə əyaniləşdirməlidir. Bu “əyaniləşdirmə” də isə oxucu qabiliyyəti yox, yazıçı qabiliyyəti söz deyir. Yazıcının bu situasiyaları qurmaq, onu bədii sözə çevirmək bacarığından asılı olaraq oxucu təsəvvürü yaranır.

Azərbaycan ədəbiyyatında bu cür situasiyaları qurmağın, onu bədii sözə çevirməyin misilsiz ustadlarından biri də ölməz sənətkarımız Hüseyn Caviddir.

Bədii əsərdə baş verənləri hər bir kiçik detalına qədər psixoloji qatda izləmək, hər bir situasiyanın ən incəliyinə qədər bədii çözümlərini vermək Hüseyn Cavidin sənətkar üslubuna xas xüsusiyyətdir. Onun lirikası didaktik mühakimələr və təntənəli şüarlar yeri deyildir. Burada söylənən hər bir fikrin yetişdiyi şərait vardır.

Hüseyn Cavid elə ədəblərdəndir ki, onun əsərlərində göydəndüşmə, qondarma heç nə yoxdur. Burada baş verən hər bir hadisə müəyyən bir psixoloji zəminə malik olur. Yəni hadisə müəllif qondarması təsiri bağışlamır. Onun başvermə səbəbləri olur. Həm də baş verənlər müəyyən bir şəraitlə bağlanır. Oxucuda baş verənlərə qarşı heç bir şübhə yaranmır. Hadisələr qaçılmaz bir fakt, zərurət kimi süjetdə yer alır. Çünki Hüseyn Cavid böyük bir sənətkar, əsl ədib, bacarıqlı həyat müşahidəçisi kimi əsərin süjet və kompozisiyasını elə qurur ki, hadisələrin həyatiliyinə şübhə yeri qalmır. Hadisələr obrazların xarakterindən doğur, yaranır, inkişaf edir, tamamlanır.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında az qala hər bir obraz bir xarakterdir, tipdir. Özü də elə bir xarakter ki, onun özünün psixologiyası, özünün dünyagörüşü var və baş verənlər də bu psixologiya ilə möhkəm əlaqədardır. Oxucu inanır ki, bu xarakter bu məqamda məhz belə hərəkət edə, məhz belə düşünə bilərdi, yaxud ətrafında baş verənlərə qarşı belə bir münasibətdə ola bilərdi. Ona görə də onun əsərləri psixoloji rəngarənglik ilə zəngindir. Hətta onun qəhrəmanlarının danışq tərzinin müxtəlif olmaması belə əsərlərin psixoloji tutumunu zəiflətmir. Çünki romantik üslub tərzinə məxsus dəbdəbəli, təntənəli bir dildə danışan bu obrazların belə danışığında onların müxtəlif psixologiyasını duymaq, dünyagörüşünü sezmək mümkündür. Yəni Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəmanlar eynidilli, ancaq müxtəlif düşüncəli xarakterlər kimi yarana bilirlər. Ədib əsərlərində hər bir şeyi psixoloji cəhətdən əsaslandırır. Bu amil də əsərlərin psixologizmi üzərində işləməyə imkan verə bilər.

Onun poeziya çələngində müxtəlif lirik qəhrəmanlara rast gəlinir. Eyni bir bədii təxəyyüldə doğulmaqlarına baxmayaraq bu qəhrəmanlar bir-birlərinə bənzəmir. Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid çox orijinal bir sənətkar olub poeziyada heç kəsi təkrar etmədiyi kimi, özü-özünü də təkrar etməmişdir. Onun hər yeni əsəri ədibin yeni bir söz demək ehtiyacından yaranmışdır, o, oxucusunu eyni fikrin müxtəlif tərzdə ifadəsi ilə yormamışdır. Ona görə də dünyanın də, bu günün də oxucusu bu böyük ədibi oxuyanda yorulmur. Çünki əsərdən əsərə keçdikcə yaranan yeni-yeni bədii lövhələr, yeni qəhrəmanlar oxucunu maraqlandırır. Bu qəhrəmanlar eyni bir dünyanın, eyni bir problemin insanlarıdır. Ancaq onların hərəsi bu dünyanı bir cür qavrayır, hərəsi bu problemi bir tərzdə yaşayırlar. Və bu da Hüseyn Cavid yaradıcılığına rəngarənglik verir. Həm də bu yalnız rəngarənglik deyil, fikir müxtəlifliyi, təxəyyül, düşüncə zənginliyi və dərinliyidir.

Müxtəlif düşüncəli, ovqatlı qəhrəmanlar da əsərdə müxtəlif situasiyalar yaradırlar. Həm də Hüseyn Cavid poeziyasında baş verənlərdən heç nə oxucu üçün qaranlıq qalmır, o, bütün səbəblərinə kimi oxucu üçün açıılır.

Ədibin zəngin yaradıcılığında lirik qəhrəmanın əhvali-ruhiyyəsinin, ovqatının genişliyi ilə açıldığı poeziya nümunələri içərisində “Öksüz Ənvər”, “Qız məktəbində” şeirləri xüsusi diqqət cəlb edir. Bu əsərlər kiçik həcmli baxmayaraq, Hüseyn Cavid yaradıcılığının, o cümlədən də Azərbaycan ədəbiyyatının ən diqqət çəkən nümunələrindəndir. Hüseyn Cavid bu əsərlərin kiçik həcminə böyük mətləblər yerləşdirə bilmişdir.

“Öksüz Ənvər”, “Qız məktəbində” şeirləri Hüseyn Cavid lirikasının elə nümunələrindəndir ki, o, yalnız qəhrəmanın hiss və düşüncələri üzərində qurulmamış, həm də kiçik süjet xətti əsasında yaranmışdır. Müəllif bu kiçik xətti elə ustalıqla qurmuşdur ki, burda təfərrüata varılmasa da, hər şey – vəziyyət, şərait, qəhrəmanın psixoloji durumu tamamilə açıqlanır.

Bu şeirlərin hər ikisinin qəhrəmanı hələ yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlardır. Uşaqların iç dünyasına baş vuran ədib böyüklər üçün də son dərəcə maraqlı, həm də yalnız maraqlı deyil, düşündürücü ola bilən bir əsər yarada bilmişdir. Hüseyn Cavidin bu balaca qəhrəmanları Cingiz Aytmatovun “Dəniz kınarı ilə qacan Alabaş”, “Ağ gəmi” kimi epik təsvirlərlə zəngin əsərlərin kiçik qəhrəmanları kimi həyat haqqında, insanlıq haqqında çox şeylər deyir.

Çox maraqlıdır ki, “Qız məktəbində” şeirinin balaca qəhrəmanı nə qədər zəngin, xoşbəxt, həyatsevər bir cocuqdursa, “Öksüz Ənvər” şeirinin qəhrəmanı bir o qədər fəqir, bədbəxt və kədərli bir cocuqdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Hüseyn Cavid bədii təxəyyülünə məxsus olan həyatı müxtəlif rakurslardan müşahidə etmək və onu bədii sözə çevirmək üslubu bu iki əsərin müqayisəsində də aydın görünür. Zənginliyin aynasından görünən həyatla yoxsulluğun aynasından görünən həyat da, onun zövqü də başqadır.

Həyatda bütün nəşəsi, ümidi yalnız bir anası olan və sonda onu da itirən öksüz Ənvərin və həyatda sevdikləri çox olan, sevdikləri qədər də nəşəsi bol olan, Qız məktəbində təhsil alan balaca qızcığazın həyatdan aldıkları pay da müxtəlifdir. Öksüz Ənvər müəllimindən toqat yeyərkən, Qız məktəbində təhsil alan balaca qızcığaz ətrafından yalnız sevgi görür.

“Öksüz Ənvər”, “Qız məktəbində” şeirlərində Hüseyn Cavid həyatın bir-birinə zidd tərəflərini-nəşəsini və kədərini işıqlandırmışdır. Hər iki vəziyyət və şəraitdə qəhrəmanın yaşantıları, əhvali-ruhiyyəsi maraqlı doğurur və oxucunu düşündürür. Bu balaca qəhrəmanlar əsərdə tək deyillər. Onların ətrafı da vardır. Cocuqların daxili dünyası, xarakteri bu ətrafla kontaktda açılır, oxucuya çox şeylər deyir. Çox maraqlıdır ki, hər iki əsərdə bu ətraf böyüklərdir. Ancaq oxucunu maraqlandıran da, düşündürən də cocuqlardır.

“Qız məktəbində” şeirində ədib həyat, insanlıqla bağlı düşüncələrini balaca Gülbaharın dilindən deyir. Kiçik bir qızın həyat fəşəfi ədib

tərəfindən yalnız həmyaşdaları üçün düşünülməmişdir. Gülbaharın dilindən deyilənlər həm də böyüklər üçün bir həyat dərslidir. Hüseyn Cavid sanki bu kiçik qızın düşüncələri ilə böyüklərin həyat tərzinə, düşüncələrinə, münasibətlərinə etiraz edir.

Gülbahar zəngin olduğu qədər də sadə bir cocuqdur. Zənginliyi onun üçün bir lovğalıq mənbəyi deyildir. O, həyatın dəyərini, qiymətini maddi nemətlərdə deyil, mənəviyyatda olduğunu dərk edir, buna görə də özünü altunlarla, müxtəlif cəvahiratlarla bəzəmir.

-Nasıl, zənginmidir baban?

-Əvət, zəngin, bəyzadə...

-Öylə isə, geydiyən geyim niçin böylə sadə?

Yoqmu sənin incilərin, altın bilərziklərin?

Söylə, yavrum! Hiç sığılma...

-Var əfəndim, var... lakin

Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

Göründüyü kimi bu sağlam düşüncəyə, həyat tərzinə malik balaca Gülbaharın daxili dünyası hadisədə yox, dialoqda oxucuya açıqlanır. Müəllif bu dialoqu elə bir ustalılıqla qurur ki, obrazın kimliyindən, cəmiyyətdəki mövqeyindən başlayaraq onun düşüncələrinə doğru yön alır və nəticədə oxucunun təsəvvüründə qəhrəmanın mənəvi siması bütün aydınlığı ilə görünür.

Yaratdığı obrazlar vasitəsilə Cavid həm də öz xarakterini açmış olur, əsərləri şairin qəlb dünyasını, daxili aləmini oxucuya təqdim etmiş olur. Böyük ədibin, mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığı insanı mənən kamilləşdirir, ruhən paklaşdırır və mənəvi-əxlaqi bütövlüyə qovuşdurur. Məhz buna görə də, əsrlər keçsə də, Cavid həmişə yaşayacaq və onun həmişəyaşar əsərləri insanlığın doğru yola yönəlməsinə daim vəs ilə olacaq...

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. IV cildə, Bakı: Yazıçı, 1982-1985.
2. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı 1958. 658s.
3. Hüseyn Cavid. Bahar şəbnəmləri, İblis, Peyğəmbər Bakı, Turan, 2002, 297s.
4. Hüseyn Cavidin seçilmiş əsərləri. III cildə, II cild Bakı, Azərənşr, 1969, 247s.
5. Hüseynov R.B. Vaxtdan uca. Bakı, Işıq, 1987, 361s.

LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ FƏRQLİ SÖZ QRUPLARININ ÜSLUBİ İMKANLARI

Dilin lüğət tərkibi daha çox dəyişəndir və bu dəyişmə lüğət tərkibində yeni sözlərin yaranması, sözlərin mənasının genişlənmə, daralma, eləcə də sözləmə hesabına olur. Sözlər işləkliliyinə görə də fərqlənir. Ə.Dəmirçizadə dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri ümumişlək və xüsusi söz qruplarına bölmüşdür. [1, 78-79]. S.Cəfərov isə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri aktiv və passiv olmaqla iki qismə ayırmışdır. [2, 66].

Aktiv sözlər dildə tez-tez istifadə olunur. Passiv sözlər isə az-az istifadə olunan sözlərdir. Başqa leksik laylarda olduğu kimi, passiv leksikada da xalqların həyat tərz, adət-ənənələrinin izləri özünü qoruyur. Köhnəlmiş sözlər klassiklərin yaradıcılığında, tarixi əsərlərdə işlənir, neologizmlər isə dilə yeni daxil olduğu üçün hamı tərəfindən başa düşülmür və işlədilmir. Sözlər dildə müəyyən üslublarda fərqli şəkildə yer alır. T.Əfəndiyeva leksik-üslubi layları əsasən dörd hissəyə bölmüşdür: 1) ümumişlək və funksional üslubi lay; 2) ərazi və ictimai professional əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylar: dialektizmlər, peşə-sənət sözləri; 3) emosional və leksik keyfiyyətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylar; 4) genetik və xronoloji əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylar. [3, 127-199].

Arxaik sözlərin üslubi xüsusiyyətləri onları iki qrupa bölməyə əsas verir: 1) ifadə etdiyi əşya və hadisələrin aradan çıxması ilə arxaikləşən sözlər –tarixizmlər; 2) ümumi arxaik sözlər. Arxaik sözlər tarixiliyi ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu sözlər müxtəlif üslubi çalarlığa malikdir və üslubi məqsədə uyğun olaraq ayrı-ayrı üslublarda, rəngarəng məqamlarda işlənir. Arxaizmlər bədii üslubda, bəzən də ictimai-siyasi üslubda təkcə tarixilik, eləcə də ekspressivlik üçün də istifadə oluna bilən əlverişli vasitələrdəndir.

Müasir dildə arxaik sayılan sözlər sırasında elə sözlər tapmaq olar ki, təqribən beş-altı əsr bundan əvvəl işlək olmuşdur, elə sözlər də var ki, dilin lüğət tərkibinə bizim dövrümüzdə daxil olub bir neçə il işləndikdən sonra sıradan çıxmış və arxaikləşmişdir. Bu fərq özünü üslubi imkanlarda da göstərir.

Arxaizmlərin üslubi əhəmiyyətinin öyrənilməsi onun leksik-semantik mahiyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Sözlərin əmələ gəlməsi kimi, köhnəlməsi də adi proses deyil. Arxaikləşmə dilin daxili qanunları və tarixi inkişafı ilə bağlı bir hadisədir. Məhz buna görə də arxaizmləri tədqiq edərkən tarixi dövr və şərait nəzərə alınır.

---

* Vəliyeva Məftunə - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Arxaik sözlər əsas etibarilə tarixi novellalarda real fonun yaradılmasında istifadə olunur. Arxaik sözlərin üslubi funksiyaları təsvir edilən hadisələrin zaman baxımından qavranılmasına əsaslanır.

Dilin lüğət tərkibində neologizmlər də xüsusi qrup təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatlarında işlənmə dairəsi və funksiyasına görə neologizmlər iki növə ayrılmışdır: 1) ümumişlək neologizmlər; 2) üslubi neologizmlər (üslubi neologizmlər fərdi-üslubi neologizmlər kimi də adlanır) [4, 208]. Neologizmlər bədii-təsvir vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, nominativ funksiya da daşıyır.

Neologizmlər mənalарına görə müxtəlif qruplara bölürlər. Məsələn, H.Həsənov onları leksik və semantik olmaqla iki qrupa ayırır. Onun fikrincə leksik neologizmlər dildə mövcud sözlər əsasında yaranır və ya başqa dillərdən alınır. Semantik neologizmlər isə dildə mövcud olan sözlərin yeni mənada işlədilməsi nəticəsində əmələ gəlir [5, 166]. T.Əfəndiyeva isə neologizmləri yaranma üsuluna görə üslubi (morfoloji), semantik və sintaktik olmaqla üç növə bölmüşdür [6, 50].

Dillərin qarşılıqlı təsiri bu dillərin daşıyıcıları arasında əlaqələrin yaranmasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Xalqlararası, millətlərarası əlaqələrin təşəkkülü tayfa və qəbilələrin yaranma dövrünə gedib çıxdığına görə çox qədim bir tarixə malikdir. Tayfa və qəbilələr, millətlər və xalqlar tarix boyu bir-biri ilə qarşılıqlı təmasda olmuş, iqtisadi, mədəni, dini, siyasi, eləcə də digər sahələrdə bu təmas ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə həyata keçmişdir. «Dilin ictimai mahiyyətindən danışarkən insan cəmiyyətinin inkişafında baş verən dəyişmələri də nəzərə almaq lazımdır, çünki dil cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrini daha geniş və daha ətraflı əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir» [7, 10].

Əlaqələr prosesində təmasda olan iki ayrı dil daşıyıcısından biri ona məlum olmayan əşyanın, məfhumun adını digər dil daşıyıcısından öyrənmiş və onu öz dilində işlətməyə başlamışdır. Təbii ki, başqa dilə məxsus sözün işlədilməsi də müəyyən ehtiyaclardan irəli gəlmişdir. Deməli, dildə başqa dilin sözünün işlədilməsi, ilk növbədə həmin sözə olan ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

«Bir dildən başqa dilə gətirilmiş yad ünsür (söz, morfem, sintaktik konstruksiya alınmadır» [8, 63]. Dilin bütün səviyyələrində alınma ünsür və vahidlər özünü göstərir. Ona görə də dilçilikdə alınmaları fonetik, leksik, qrammatik olmaqla əsas üç qrupa bölürlər. Bir dilin başqa bir dildən müəyyən ünsürləri, vahidləri, konstruksiyaları almasının müxtəlif səbəbləri vardır. Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, alınmalar daha çox dilin leksik sistemini əhatə edir. Ümumiyyətlə, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürülüb işlədilməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Dildə alınmalar müəyyən tematik qruplarda birləşə dilər. Məsələn, pul vahidlərinin adını bildirən sözlər: *dollar*, *lirə*, *rial* (*tümən*), *rubl*, *avro* və s.; müxtəlif alətlərin adları: *balalayka* (rus simli musiqi aləti), *bandura* (Ukrayna simli musiqi aləti), *gitar*a (İspan simli musiqi aləti), sablya, rapira, bumeranq və s.; rəqs adları bildirən sözlər: *çardaş*, polka, *tanqo*, *lambada* və s.; yemək adları: *borş*, *xarço*, *qulyaş*, *dönər*, *jarko* və s.; içki adları: *kaqor*, *viski*, *liqyor*, *raki*, *saki* və s.

Dilin lüğət tərkibində ekzotik sözlər də yer alır. Bu və ya digər ölkəyə aid ekzotik sözlər bir və ya bir neçə dildə işlənir, sonra tərcümə vasitəsilə başqa dillərə keçir. Mənşə etibarilə yunan “barbarismos” yəni özgə sözündən əmələ gələn barbarizmlər və ya varvarizmlər ekzotik sözlərə oxşasa da, ondan fərqlənirlər. Varvarizmlərin hər birinin daxil olduğu dildə qarşılığı olur. Varvarizmlər də tarixi koloritin yaradılması məqsədilə istifadə edilir. Bu zaman artıq arxaikləşmiş varvarizmlər gah obrazın dilində, gah da yazıçının öz dilində istifadə olunur.

Bədii üslubda digər semantik kateqoriyalarla yanaşı, varvarizmlər də müəyyən üslubi vəzifələr daşıyır. Onlar bədii yaradıcılıqda həm personajların tipikləşdirilmə və fərdiləşdirilməsində, mühit və dövrün təsvirində, etnik və milli kolorit yaradılmasında iştirak edirlər.

Qloballaşma və integrasiyanın böyük vüsət aldığı bir dövrdə yer kürəsinin müxtəlif ərazilərində yaşayan xalqlar arasında əlaqələr yaranır. Müstəqil, suveren dövlət başqa dövlətlərlə, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqə və əməkdaşlıq yaradır, müxtəlif sahələrə aid dövlətlərarası müqavilələr bağlayır. Çoxkanallı və rəqəmsal televiziya ayrı-ayrı ölkələrin telekanallarında gedən verilişləri izləməyi reallaşdırır. İnternet səhifələrində dünyanın, demək olar ki, əksər işlək dillərində məlumatlar yerləşdirilir. Elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin, müasir texniki və məişət əşyalarının, vasitələrinin adları, müxtəlif elmlərlə bağlı anlayışların adlandırılmasında beynəlxalq dillər aparıcı rol oynayır. Nəticədə Avropa mənşəli yeni sözlərin, terminlərin sayı sürətlə artır.

Alınmalar içərisində əsas yeri terminlər tutur. Məlumdur ki, hər hansı bir dildə sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar müəyyən anlayışı ifadə etmək başqa dildən terminalma prosesini şərtləndirir. Dilçilikdə alınma terminləri xarakterinə görə iki yerə ayırırlar: bilavasitə və bilvasitə alınmalar. Tədqiqatçılar həmin bölgüdə bunu əsas götürürlər ki, yad dillərdən birbaşa alınmada, həmçinin sözün maddi forması (səs tərkibi, yaxud qrafikası) və mənası götürülür. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə yazılı nitqlə bağlı bütün sahələrdə işlədilən söz və terminlər daxil olur. Yazılı nitqə aid bu sahələr dilimizin lüğət tərkibindən istifadə edilməsi baxımından bir-birindən fərqlidir. Publisistik və elmi əsərlərin lüğət tərkibi bədii əsərlərə nisbətən məhduddur. Bu əsərlərdə, yazılarda ədəbi dil normalarından xaricə çıxmaq məqsədəuyğun sayılmır. Həmin əsərlərdə geniş təsvirçilik, bədii lövhə yaratmaq tələb olunmur. Burada dəqiqlik, yığcamlıq, müəyyən qaydalar, qəbul olunmuş normalar başlıca yer tutur.

Müasir mərhələdə Avropa dillərindən alınmaların sayca artımı aşkar müşahidə edilir. Mətbuat yazıları, xüsusən xəbərlər ən yeni informasiyalara, hadisələrə, elmi kəşf və ixtiralara həssas reaksiya verir. Yeni xəbər ilk dəfə mətbuatda ifadəsini tapır. Şübhəsiz ki, insan məişətinə, həyatına daxil olan yeni predmet və əşyalar haqqında da mətbuat məlumat verir. Bütün bunlar dilin leksik sistemi ilə bağlı müəyyən proseslərin üzə çıxmasına öz təsirini göstərir. Nəticədə mətbuatda yeni sözlərin işlənməsi qeyd-şərtsiz qəbul olunur.

Termin elmi üsluba məxsus səciyyəvi elementdir, əsas nitq vahididir. Bununla belə, başqa üslublarda da terminlərə təsadüf etmək mümkündür. Termin həm publisistik, həm rəsmi, həm də ki, bədii üsluba yol tapa bilir. Elmi üslubda termin elmi axtarışlar nəticəsində əmələ gəlmiş anlayışların adlarını bildirmək və məntiqi fikirlərin ifadəsi üçündürsə, başqa üslublarda terminin istifadəsi konkret məqamlarla bağlıdır [9, 60].

Bədii yaradıcılıqda peşə-sənət sözləri personajın peşə və sənətini, onun ictimai vəziyyətini oxucuya təqdim etmək, bu peşə sahibinin inandırıcı obrazını yaratmaq üçün istifadə edilir. Loru sözlər şifahi danışiq vasitəsi kimi ümumxalq danışiq-məişət nitqinin müxtəlif ictimai-danışıq üslubunda işlədilir. Vulqar sözlərin bədii əsərlərdə işlədilməsi obrazın daxili aləmini açmağa, mənfi xüsusiyyətlərini səciyyələndirməyə, fərdiləşdirməyə, onun mədəni keyfiyyətini təyin etməyə kömək edir.

Dialekt və şivə sözləri bədii ədəbiyyatda istifadə edilir. Dialekt sözləri daha çox nəsr əsərlərində obrazların nitqini fərdiləşdirmək, üslubi rəngarəngliyi və xarakterləri yaratmaq, yerli koloriti, xalqın məişətini, həyat tərzini vermək üçün üslubi vasitələrdən birinə çevrilir. Yazıcıların öz əsərlərində dialektizmləri yerli-yerində işlətməsi, canlı xalq dili elementlərinə xüsusi yer verməsi onun əsərlərinin dil baxımından oynaqlığı, şirinliyini artırır. Dialekt sözlərin ən mühüm xüsusiyyətləri yerli adət-ənənələri, sosial həyatı və təbii hadisələri olduğu kimi verməkdir.

Bədii əsərdə yazıcının sözlərdən istifadə etmək imkanı daha genişdir, çünki bədii əsərlərdə müxtəlif xarakterli hadisələr, səciyyəli surətlər və s. vardır. Bədii əsərlərdə surətlərin hamısını eyni qaydada danışdırmaq mümkün deyildir. Burada şəraiti, məkanı, dinləyənlərin səviyyəsini nəzərə almaq vacibdir.

Bədii əsərlərin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər həm mənaca, həm də üslub baxımından eyni xarakterli olmur. Müəllifin işlətdiyi eyni söz müxtəlif məqamlarda müxtəlif üslubi xarakter daşıya bilər. Bunun başlıca səbəbi yazıcının təsvir etdiyi hadisə, şəxs, şərait və s. ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 268 s.
2. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1970, 235 s.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 250 s.
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 1978, 376 s.
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
6. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2001, 182 s.
7. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980-316s.
8. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва: Большая Российская энциклопедия. 2000-685 с.
9. Гальперин И.П. Очерки по стилистике английского языка. М, 1958, 458 с.

MORFOLOJİ VARIANTLILIQ

Dildə fikir təqdiminə gəlincə, onu nəinki leksik, həmçinin qrammatik cəhətdən tərtib etmək lazım gəlir. Əgər **mənim anam** söz birləşməsi üçün Çin (**vu mama**) və ingilis dilində (**my mother**) cəmi iki söz lazımdırsa, rus dilində (**моя мать**) belə söz birləşməsinin ərsəyə gəlməsi üçün 48 variant lazımdır. Nə üçün? Ona görə ki rus dilində söz birləşməsi *cins, kəmiyyət və hala* görə formalaşır. Bu zaman **мой** (kişi cinsi), **моя** (qadın cinsi), **моё** (orta cins), **мой** (cəm) + **мать** (qadın cinsi) həmin söz birləşməsinə təşkil etsin deyə, hər komponent 6 halda təsəvvür edilməlidir. Məlumdur ki, rus dilində söz birləşməsinin komponentləri eyni anda və müxtəlif hallanma qaydalarına məruz qalır. İkinci tərəfi təşkil edən söz (**мать**) qadın cinsinə aid olsa da, xüsusi yolla hallanır və sonu «ь» – «yumşaltma işarəsi» ilə bitən digər qadın və hətta kişi cinsinə aid sözləri (+ **путь** kimi müstəsna yolla hallanan sözü də) nəzərə alsaq, göstərilən 48 variantı fikirdən keçirməli oluruq. Təbii ki, belə düşüncə tərzini deyilən ifadəsi üçün böyük əngəl yaratmasına baxmayaraq, fikir sürəti bunu aradan qaldıra bilir. Əgər bir rus cümləsində üç söz birləşməsi olarsa, onda $3 \times 48 = 144$ variantla rastlaşılır.

Rus dili nümunəsindən görünür ki, fikir təqdimi çox mürəkkəb qrammatik prosesdən keçməlidir. Qrammatikası zəngin, eyni zamanda istisnalı olan dillər fikir təqdimi üçün çox çətindir. Məhz bu cəhətdən qrammatikası çox bəsit, zəif olan Çin dili 90-95% leksik yaddaş və söz sırasından asılıdır. Ona görə çinçə fikri sürətlə və asanlıqla çatdırmaq mümkündür.

Bəs Azərbaycan türkcəsində vəziyyət necədir? Dilimiz qrammatik cəhətdən zəngindir. Deməli, leksik əzbərləmədən başqa, qrammatik qaydalar da yaddan çıxarılmamalıdır!

Azərbaycan türkcəsində ruscadan fərqli olaraq, söz birləşmələri arasında uzlaşma və idarə əlaqələri *şəxs və kəmiyyətə* görə olduğu üçün birinci tərəf müxtəlif hallarda, ikinci tərəf isə birinci komponentin leksik tələbatına uyğun gələn qrammatik cəhətdən ifadə olunur:

Mən-im ana-m

Sən danış/ır/sən

Bəzən söz birləşməsinin bütün qrammatik “ağırlıqlarını” öz üzərinə götürən ikinci komponentdə *şəxs və kəmiyyət* ixtisar olunur:

biz-im kənd = biz-im kənd-imiz

---

* Əlizadə Fikrət - Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Dilimizdə bir sıra hallarda eyni anlayış müxtəlif qrammatik təqdimdə verilir ki, bu da nəticədə morfoloji variantlar yaradır. Bildiyimiz kimi, qeyri-müəyyən Yiyəlik və Təsirlik hallar həmin göstərilənə bariz nümunədir:

əsgər and-ı = əsgər-in and-ı

iş görmək = iş-i görmək

Lakin başqa buna bənzər imkanlar da mövcuddur. Yəni ola bilər ki, sözün semantik tələbinə söykənərək, müxtəlif hallar vasitəsilə bağlanan söz birləşmələrinin mənası eyni qalsın:

Adlıq hal	=	Çıxışlıq hal
mis qab		misdən (düzəlmiş) qab
Adlıq hal	=	Yönlük hal
pis münasibət		pisə münasibət
Adlıq hal	=	Yerlik hal
sözü (iş) düz		sözdə (işdə) düz
əməli saleh		əməldə saleh
dili şirin		dildə şirin
sözü sərt (xoş)		sözdə sərt (xoş)
Adlıq hal	=	Çıxışlıq hal
başı xarab		başdan xarab
üzü hamar (rahat)		üzdən hamar (rahat)
dili acı		dildən acı* (dildə)
içi zəif		içdən zəif* (içdə)
üzü bərk		üzdən bərk
üstü naxışlı		üstdən naxışlı
üzü təmiz (ləkəli)		üzdən təmiz (ləkəli)* (üzdə)
sözü (əməli) təsirli		sözdə (əməldə) təsirli
Yiyəlik hal	=	Çıxışlıq hal
zalımın zalımı		zalımdan zalım
oğlanın biri		oğlanlardan biri
adamların hamısı		adamlardan hamısı
Yönlük hal	=	Yerlik hal
evə sayqı (hörmət-izzət)		evdə sayqı (hörmət-izzət)
Təsirlik hal	=	Yönlük hal
özünü inandırmaq		özünə inandırmaq
özünü öyrətmək		özünə öyrətmək
at(ı) minmək		ata minmək /danışıqda/
qrupları ayırmaq (bölmək)		qruplara ayırmaq (bölmək)
Təsirlik hal	=	Yerlik hal
evi gəzmək		evdə gəzmək
Təsirlik hal	=	Çıxışlıq hal
küçəni keçmək		küçədən keçmək* (küçədə)
pisi gözləmək		pidən gözləmək

meyvə(ni) yemək
 maneəni keçmək
 qol(u) tutmaq
 dərman(i) atmaq
 çörək(i) yemək
 ürəyi yanmaq
 qan(i) axıtmaq
 su(yu) tökmək
 plov(u) çəkmək

Yerlik hal

kitabda oxumaq
 dildə pərgar
 yuxarıda tapmaq
 evdə tapmaq (aramaq)
 orada görmək
 üzdə dost
 işdən zövq almaq

üçdə bir
 adam(ın)da görünmək
 dağda axan
 döyüşdə qalib çıxma
 mərkəzdə göstəriş vermək
 döş(ün)də asmaq
 çayda tutmaq
 döyüşdə qalib çıxma
 mərkəzdə göstəriş vermək
 özündə yaranma
 təcrübədə nəticə

Çıxışlıq hal

üçdən iki
 həyatdan narazı
 dükandan xeyir (qazanc)
 (öz) işindən zövqalma

meyvədən yemək
 maneədən keçmək
 qoldan tutmaq
 dərmandan atmaq
 çörəkdən yemək
 ürəkdən yanmaq
 qandan axıtmaq
 sudan tökmək
 plovdan çəkmək

Çıxışlıq hal

kitabdan oxumaq
 dildən pərgar* (dili pərgar)
 yuxarıdan tapmaq
 evdən tapmaq (aramaq)
 oradan görmək
 üzdən dost
 işdə zövq alma

üçdən bir
 adam(ın)dan görünmək
 dağdan axan
 döyüşdən qalib çıxma
 mərkəzdən göstəriş vermək
 döş(ün)dən asmaq
 çaydan tutmaq
 döyüşdən qalib çıxma
 mərkəzdən göstəriş vermək
 özündən yaranma
 təcrübədən nəticə

Yerlik hal

üçdə iki
 həyatda narazı
 dükanda qazanc (xeyir)
 (öz) işində zövqalma

Bir sıra hallarda söz birləşməsi eyni mənada olub, üç formada da özünü göstərə bilir (* işarəsi ilə verilənlər buna nümunədir):

Adlıq hal	=	Yerlik hal	=	Çıxışlıq hal
dili pərgar		dildə pərgar		dildən pərgar
dili acı		dildə acı		dildən acı
əsəri anlamaq		əsərdə anlamaq		əsərdən anlamaq

Əlbəttə, bəzi məqamlarda semantik çalarlar özünü göstərir: **dili acı, dildə acı, dildən acı.**

Bu söz birləşmələrini izləyəndə məlum olur ki, birinci halda şəxsin keyfiyyəti, özəlliyi, sonrakı iki söz birləşməsində isə şəxsin müsbət təsirli, lakin arada diliacılı olduğu göstərilir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, verilən söz birləşmələrinin ilk komponenti başqa qrammatik hallarla verilir, ikinci komponent isə dəyişməz qalır.

Lakin digər şəkildə də morfoloji variantlıqlar mövcuddur. Yəni birinci komponentin təsiri ilə ikinci komponent dəyişə bilər:

ev tədarüktü	= evdən tədarük
dağ döyüşü	= dağda döyüş
insanın ağılı	= insanda ağılı
insanlıqın tələbi	= insanlıqdan tələb = insanlıqda tələb
təcrübənin nəticəsi	= təcrübədə nəticə = təcrübədən nəticə
ağ saç	= ağarmış saç
təmiz üz	= üzü təmiz
şirin dil	= dili şirin
əməli saleh	= saleh əməlli = əməldə saleh
maraqlı filmlər	= filmlərin maraqlısı = filmlərdən maraqlısı
faydalı iş	= işləməyin faydası = işləməkdə fayda
bivəfa adam	= vəfasız adam
baməzə aktyor	= məzəli aktyor
nalayiq hərəkət	= ləyaqətsiz hərəkət
laməkan şəxs	= məkansız şəxs
anormal hal	= normadankənar hal

Morfoloji variantlıqlar leksik-qrammatik sinonimliyə geniş yol açır.

Əlbəttə, bu cür olduqda da leksik sinonimliyə xas özəllik özünü büruzə verir: belə tip söz birləşmələri çox zaman yaxın mənalı olur, identik varianta az rast gəlinir.

Rafiq Cəfərov*

FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏSİ

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, o başqa dillərdən, yaxın və uzaq, qohum və ya yad dillərdən söz və terminlər alıb işlətməsin, bu prosesdən kənarda dursun, ancaq monodil olaraq qalsın. Hər hansı bir dil başqa dillərdən söz aldıqda onu öz daxili dil qanunları çərçivəsində saf-çürük edir, ona bir növ nəzarət edir, çalışır ki,

---

* Cəfərov Rafiq – Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

yad söz dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazansın, ana dili sözləri ilə qaynayıb qarışsın, özünü dildə doğma hiss etsin.

Məlumdur ki, Azərbaycan və türk dilləri eyni kökdən, bir soydandır. Azərbaycan dili türk dili qrupuna daxil olub, başqa türk mənşəli dillərdən ona daha yaxındır. Türk dilləri əsrlər boyu xarici təsirlərə məruz qalmış, bəzi alınma sözləri qəbul etmiş və onları öz daxili dil qanunları ilə tənzimləyib işlətmişlər. Baxmayaraq ki, Azərbaycan və türk dilləri şərq mənşəli, fransız dili isə qərb mənşəlidir, bu dillər arasında birbaşa və ya bilavasitə əlaqə olmuş, ünsiyyət yaradılmış, ölkələr arasında gediş-gəliş olmuş, mədəni və iqtisadi əlaqələr yaradılmışdır. Son 70 ildə əgər Azərbaycan dili rus dili vasitəsilə fransız dilindən və başqa qərb mənşəli dillərdən söz almışdırsa, türk dili isə fransız dilindən birbaşa sözlər almış və onu öz lüğət tərkibində işlətməmişdir.

Azərbaycan dili öz lüğət tərkibinə fransız dilinə məxsus sözlər qəbul edərkən onları forma etibarilə 3 şəkildə işlədir:

1. Mənşə dildə olduğu kimi işlənən fransız dilinə məxsus sözlər. Məsələn: *taksi, metro, qaraj, qaz, pasaj, tablo, talon, salon, mesaj, senaj, plantaj, sup, kotlet, maket, kampot, püre, qarniz, qarnizon, marşal* və s.

2. Rus dilinə məxsus şəkildələrlə işlənən fransız dilinə məxsus alınma sözlər. Bu sözlər ancaq Azərbaycan dilinə məxsusdur. Məsələn: *eskadriya, artilleriya, reputasiya, kalka, batariya, briqada, diviziya, replika, marselypza, estrada* və s.

3. Azərbaycan dilinin daxili dil qanunlarına uyğunlaşaraq, assimilyasiyaya uğramış fransız dili mənşəli alınma sözlər. Məsələn: *abunə, nömrə, izolə, komitə, maşın, zürafə, redaktə, tivertura, modernizə, betonlaşma* və s.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz qardaş Türkiyə ilə daha da yaxınlaşmış, istər siyasi-iqtisadi, istərsə də mədəni, elmi və bütün humanitar sahələrdə sıx əlaqələr yaranmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, türk və azərbaycan dilləri bir-birilə başqa türk dillərinə nisbətən daha çıx bağlıdır, daha çox əlaqəli və daim ünsiyyətdədirlər. Türk dilində danışan azərbaycanlı və Azərbaycan dilində danışan türk asanlıqla bir-birini başa düşür, anlamlı olur və heç bir problem yaranmır. Bununla belə, türk və Azərbaycan dilləri bir-birilə qohum dillər olsa da belə, onların arasında köklü fərqlər olmasa da, müəyyən fərqli nüanslar mövcuddur ki, bunu da danmaq qeyri-mümkündür. Xüsusilə də, başqa dillərdən alınma sözlər hər iki dildə bəm-başqa bir mənşərə yaradır, belə ki, türk dilində işlənən yad elementlər Azərbaycan dilində ya heç işlənmir, ya da ki, rus dilində işləndiyi kimi tələffüz edilir.

Məlumdur ki, fransız dilinə məxsus söz və terminlər türk dilinə birbaşa keçmiş, Azərbaycan dilinə isə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Azərbaycan dilinə birbaşa keçmiş fransız dili mənşəli sözlər demək olar ki, çox azdır və onlar dilimizə oktyabr hadisələrindən əvvəl keçmiş və həmin sözlər heç bir dəyişiklik edilmədən dilimizdə indi də işlənməkdədir. Onlardan bir neçəsini misal götürək.

Məsələn: *virgule – vürgül*
kommunare – komunar

marchalle – marşal

Qeyd edək ki, XIX əsrdə Azərbaycan dilinə daxil olmuş fransız dilinə məxsus olan sözlərin işlənməsi çox maraqlı və diqqəti cəlb edən hadisə idi. Belə ki, xalqımız Fransa ölkəsinə *Firəngistan*, Fransada istehsal olunmuş mala *firəng malı*, fransızlara *firənglər* demişlər. Bununla əlaqədar dilimizdə «*Firəngiz*» qız adı toponimi da işlənmişdir. Xüsusilə bütün bunlar M.F.Axundovun və o dövrün başqa yazıçılarının da əsərlərində özünü qabarıq şəkildə biruzə vermişdir.

Son zamanlar isə, xüsusilə ölkəmiz müstəqillik statusu qazanandan sonra, Fransa Respublikası ilə Azərbaycan arasında birbaşa əlaqələr yaranmış və istər iqtisad-siyasi, istərsə də ədəbi-mədəni sahələrdə əlaqələr inkişaf etməyə başlamışdır.

Azərbaycan uzun əsrlər boyu Fransa ilə daim əlaqə və ünsiyyətdə olmuş və bu sahədə qardaş Türkiyədən nümunə götürməsi təqdirəlayiqdir. Ölkələrin bir-birinə yaxınlaşması, dilləri də bir-birinə yaxınlaşmağına zəmin yaradır, söz alıb söz verməsinə şərait yaradır, onları saf-çürük etməyə imkan verir və bir növ dil hər iki xalq arasında körpü rolunu oynayır. Çox maraqlıdır ki, fransız dilinə mənsub söz və terminlər türk dilində necə işlənir və onlar Azərbaycan dilində necə başa düşülür və hansı formada işlənirlər.

Mövzumun məqsədi hər iki dildə – türk və Azərbaycan dillərində fransız mənşəli söz və terminlərin işlənməsi məqamları, eyniliyi və ya fərqi öyrənməkdir.

Fransız dilinə məxsus sözlərin türk və Azərbaycan dillərində işlənməsini forma və məzmun etibarilə aşağıdakı kuimi qruplaşdırmaq olar:

1. Heç bir dəyişikliyə uğramayan, istər türk dilində, istərsə də azəri türkcəsində eyni forma və məzmununda işlənən fransız dili mənşəli alınmalar. Məsələn: *surprize, jest, transfer, qaz, archive, şofer, şans, kotlet, püre, milyon, super, parad, milfard, pas (passer – futbolda topun ötürülməsi), kamyon, zondaj, binokl* və s.

2. Fransız və türk dillərində eyni formada, Azərbaycan dilində isə ana dili sözləri ilə və ya ərəb və fars dillərindən alınma sözlərlə əvəz olunan terminlər.

Məsələn:	Fransız-Türk dillərində	Azərbaycan dilində
	<i>rendez – vous (rande-vu)</i>	<i>görüş</i>
	<i>intéressanet – (enteresan)</i>	<i>maraqlı</i>
	<i>manchette – (manşet)</i>	<i>başlıq (qəzetlərdə)</i>
	<i>culture (lat) – (kültür)</i>	<i>mədəniyyət</i>
	<i>position – (pozision)</i>	<i>yer, hal, vəziyyət</i>

3. Fransız və türk dillərində eyni məzmununda işlənən söz Azərbaycan dilində rus və ya Avropa dillərinin birinin termini ilə əvəz olunur:

a) Rus dili sözləri ilə əvəz olunanlar, məsələn:

<i>projet</i>	<i>proje</i>	<i>layihə, plan</i>
<i>champaque</i>	<i>şampan</i>	<i>şampan şərabı</i>
<i>bicyclette</i>	<i>bisiklet</i>	<i>velosiped</i>
<i>hélicoptère</i>	<i>helikopter</i>	<i>vertolyot</i>

b) İngilis dili terminləri ilə əvəz olunan alınmalar, məsələn:

champion – çempion

championnat – çempionat

c) Yunan mənşəli terminlərlə əvəz olunan alınmalar:

cinéma – kino, kinoteatr

météorologie – meteorologiya

archives – arxiv

ç) Alman dili mənşəli sözlərlə əvəz olunan terminlər, məsələn:

chauffeur – şofer, sürücü

cravate – qalstuk

fûsée – raket

4. Türk və fransız dillərində eyni forma və eyni məzmununda, Azərbaycan dilində isə, daxili dili qanunlarına uyğunlaşaraq, assimilyasiyaya uğrayan alınma terminlər, məsələn:

agenece – agentlik

modernisation – modernləşdirmə, müasirləşdirmə

abonnement – abunə

5. Fransız və Azərbaycan dillərində yeni forma və məzmununda, türk dilində isə məzmunca eyni, formaca müəyyən dəyişikliyə uğrayan terminlər, məsələn:

fransız və azərb dilində

türk dilində

banque (mərkəzi bank)

banka (mərkəzi banka)

6. Türk və Azərbaycan dillərində müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalan fransız dili mənşəli alınma terminlər, məsələn:

fransız dilində

türk və azərb dilində

million

milyon – milyon

milliard

milyard – milyard

trillion

trilyon - trilyon

Göründüyü kimi kəmiyyət bildirən saylarda fransız dilində olan [ill] hərf birləşməsi [y] səsinə ifadə edir və o sözün ortasında gəlir. Türk mənşəli dillərdə isə bu fonem [L] səsinə ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1.N. Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. «Maarif» nəşriyyatı. Bakı-1971.

2. R.C.Cəfərov. Qərbi Avropa mənşəli sözlərin ihazlı lüğəti. Bakı-2001. «Nurlan» nəşriyyatı.

3. Д.С.Лотте. Французское лексическое заимствование и кальки в современном русском языке. М. 1961. Изд. «Наука».

4. N. B. Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997

5.А.А.Валотин и др. Французский-русский технический словарь. Москва. 1972. Изд.: «Русский язык»

DİLDƏ BƏZİ QRAMMATİK VƏ SEMANTİK UYĞUNLUQLAR

İngilis dilinin Eskimos mənşəli *komatik* və *toboggan* isə xizək mənalı olub, birincisi *əl ilə dartılan*, digəri isə *itlər tərəfindən dartılan* minik vasitələridir:

The dog-sled komatik has replaced the bycycle for northern cubs.

They shipped me down the mountain in a toboggan.

Toboggan ismindən konvensiya yolu ilə müvafiq *to tobaggan* (xizəkdə sürüşmək) feli yaranmış və tərkibində olan işləndiyi mürəkkəb sözlər meydana çıxmışdır: *toboggan-slide – tobagganda sürüşmək üçün dağ*.

Toboggan feli frazeoloji funksiya da əldə etmişdir: *prices tobogganed – qiymətlər kəskin olaraq düşmüşdür*.

Hindu mənşəli *muqwump* sözü haqqında da eyni şeyi demək olar. Natich adlı hindu tayfasının dilindəki *muquomp – böyük başçı* sözü əsasında yaranan *muqwump* sonralar siyasət aləmində zarafatla işlədilən bir məna çalarlığı əldə etmişdir. Respublikaçılar partiyasının tərəfdarları həmin sözlə partiyadan ayrılan şəxsi ifadə etmişlər. Beləliklə, *muqwump* partiyasının siyasi xəttindən uzaqlaşan, iki partiya arasında seçmədə tərəddüd edən şəxsi bildirir.

Amerika ingiliscəsində realiyaların digər mənbəyin ölkəni məskunlaşdıran eskimosların həyat tərzinə, adət və ənənələrinə aid reallıqlar təşkil edir.

Comiac Eskimos dilindən Amerika ingiliscəsinə alınmış bu söz heyvan dərindən hazırlanmış böyük qayıqı bildirir. Yüngül qayıq mənalı kayak da eyni dildən alınmışdır.

Aborijen mənşəli digər sözlərin də ingilis dilində müəyyən fonetik və semantik assimilyasiyaya uğradığı geniş hal almışdır.

İngilis dilinin Amerika variantına xas realilərin formalaşmasına Avropa dillərinin də böyük təsiri olmuşdur. Bu alınmaların xeyli hissəsi ölkədə məskunlaşan ispanidillilərin təsərrüfat tərzilə bağlı idi. Bunlar arasında peşə bildirən, eləcə də təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlər çoxluq təşkil edir: *agregado – fermada işləyən meksikalı muzdlu işçi*, *batea – qızılın yuyulmasında istifadə olunan lotok*, *caëstro*, *rinkon – torpaq sahəsində işlədilən klin*.

İspan mənşəli realilərin bir qrupu özünəməxsus ictimai və dövlət fəaliyyəti ilə bağlı sözləri əhatə Amerika variantının leksik inkişafında linqvistik və ekstralingvistik amillərin rolu olduqca böyükdür. Çünki ekstralingvistik amillər əhalinin həyat tərzilə, maddi və mədəni inkişafı, adət və ənənələri, mifologiyası, tarixi hadisələr və s. daxil olmaqla çox geniş mənbəyə əsaslanır. İngilis dilinin Amerika variantının yaranmasında da aparıcı yer tutan dildən kənar amillər – aborijen dillərindən və immiqrantların dillərindən alınmalar, qitənin kəşfindən sonra ABŞ-

---

* Əsədova Məleykə - Azərbaycan Texniki Universitetinin baş müəllimi.

ın özünəməxsus leksik inkişafı, yeni həyat tərzı, yeni ictimai və siyasi quruluş, ölkənin spesifik fauna və florası böyük rol oynamışdır.

İngilis dilinin Amerika variantında hindu dillərindən alınmış realiyə səciyyəli sözlərin bir çoxu semantik dəyişmələrə məruz qalmış, frazeoloji ifadələrin meydana çıxması üçün semantik baza rolunu oynamış və bununla da Amerika ingiliscəsini fərqləndirən çoxsaylı dil realiyalarının mənbəsinə çevrilmişdir.

Misal üçün, Renape adlı hindu tayfasının dilindən alınmış balta mənalı tomahawk bir neçə frazeoloji ifadənin tərkibində işlənir: *to bury the tomahawk – hərbi əməliyyatı dayandırmaq, sülh sazişi bağlamaq, to dig up (to raise) the tomahawk – hərbi əməliyyata başlamaq.*

Şimali amerikalıların dilində *pemmican – qurudulmuş və piy ilə qarışdırılmış ətdən ibarət yemək* sözü yığcam fikir mənasında da işlənir.

XVII əsrdə bir sıra hindu tayfasının başçısı *sachem*, bəzi tayfaların dilində isə *sagamore* adlanırdı. Müasir Amerika ingiliscəsindəki *sachem* öz orijinal mənasından əlavə danışıq dilində *siyasi boss* mənasını da ifadə edir.

Hindu mənşəli alınma sözlərin bəziləri semantik dəyişmə baxımından uzun bir yol keçmiş və müxtəlif dövrlərdə tamamilə müxtəlif mənələrə əldə etmişdir. Misal üçün, Amerikanın koloniyalaşmasının ilk çağlarında hindu dilindən alınmış *pow-wow* ilkin olaraq din xadimi, ara həkimi, cadugər mənələrində işlənmiş, sonralar sehribazlıqların icra olunduğu, rəqs ayinlər və ziyafətlə müşayiət olunan mərasimləri bildirmişdir. Daha sonralar isə *pow-wow* Amerika ingiliscəsində konfrans və yaxud hər hansı yığıncaq mənasını əldə etmişdir.

Regionun əhalisinin ənənəvi məşğuliyyətindən bəhs edən mənbələrdən *comiac* və kayak haqqında belə məlumat verilir: *a considerable amount of evidence of transitory historic occupation was found in the area: tent rings, a variety of fox traps and meat cache markers and kayak rests; The comiaks were of walrus or bearded sealskins and they also had sealskin kayaks.*

İngilis dilində alınmış eskimos mənşəli *parka* və *attigi* – dridən hazırlanmış köynək, kuletuk isə dəri jaket mənələrindədir: *His eather-beaten facc was the color of old sealskin, but his tagged attigi couldn't disguise his blue eyes; The hood of the yellow parka was rimmed with blue-white frost.*

Lakin ispan mənşəli alınmaların heç də hamısı Amerika ingiltscəsinin lüğət tərkibində möhkəmlənməyərək, sonrala fəal istifadədən çıxmışdır (misal üçün, alquaril.

Şimali Amerikaya xas olan realilərin arasında fransız mənəli alınmaların böyük rolu olmuşdur. Onların bir qrupu fransız mənşəli ilk sakinlərin təsərrüfat həyatı ilə bağlı idi: *bourgeois – işgüzar şərik, coureur de hois – ovçu, embarras – plot, pose – nəql olun ma, danışma.*

Fransız mənşəli alınmaları arasında Amerika həyat tərzı və mədəniyyəti ilə bağlı alınmaların da sayı çoxdur: *automobile – avtomobil, chowder (<frans,*

chaudiere) – baliq və tərəvəzlə hazırlanan şorba, lacrosse (< frans la crosse), quartiers (frans quastiers) – a type of shoes.

Fransız mənşəli alınmaların bir çoxu assimilyasiyaya məruz qalmışdır: *depance* – *ərzaq saxlanılan yer*.

Assimilyasiya həm də mənə dəyişməsində özünü göstərir. Məsələn, yüngül ekipaj mənəli *carriole* Amerika ingiliscəsində xalq etimologiyasının təsiri altında *carryall* – çox sayda səmişin daşıyan isminə çevrilmişdir.

Metonimik mənə dəyişməsi halı da tez-tez müşahidə olunur. Məsələn, banket mənəli *banguette* fransız ismi Amerika ingiliscəsində *trotuar* mənəsini əldə etmişdir. Belə ki, Yeni Orleanın fransız mənşəli əhali sinin küçələrin *trotuarında* banket keçirmək adəti vardı .

Amerika ingiliscəsində əsasən XVIII əsrin birinci yarısında meydana çıxmış bu realilər indiyədək dilin lüğət tərkibində fəal işlənməkdədir.

Amerika realilərinin mühitin bir mənəbəyini holland immiqrantlarının özünəməxsus həyat tərzini təşkil etmişdir. Onların dilindən Amerika ingiliscəsinə daxil olmuş leksik təbəqədə holland əhalisinin təsərrüfat fəaliyyəti, həyat tərzini və mədəniyyəti ilə bağlı sözlər üstünlük təşkil edir: *bowery* (<*bouwerij*) – *ferma, malikanə, contsloper* (<*schaus loper*) – *palto, kirmess* (<*kermis*) – *xeyriyyə bazarı, stoop* (<*stope*) – *şühəbənd*.

İctimai və dövlət fəaliyyəti ilə bağlı holland sözlərinin də sayı çoxdur: *domine* (<*dominee*) – *pastor, din xadimi, schepen* – *наместник, hökümət, scout* (<*schout*) – *məhkəmə üzrə pristinav*.

Amerika ingiliscəsinə xas olan *Santa Claus* – şaxta baba holland dilindəki *sinterklaas* sözündəndir. Bu söz öz növbəsində həmin dildəki *Nicholaas* şəxs adının ixtisarından (Kla (a) s) və müqəddəs mənəli *santa* sözündəndir.

Şimali Amerikanın ictimai həyatında məşhur olmuş *yankee* sözünün hollandlara istinadən işlədilən *Yan Kees* (*John chees*) ləqəbindən yarandığı güman edilir.

Holland mənşəli alınmalar arasında kalkalar da geni yer tutur: *Chimnery cloth* (<*schorsteenkleet*), *cop-stock* (<*kapstok*) – *tazta mismar, mathook* (<*mat haak*) – *məşək, orphan's court* (<*weeskamer*) – *miras və vəyyətlərin təsdiqi üzrə məhkəmə, poppycock* (<*pappikok*) – *dedi-qodu*.

Araşdırmaların nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, ingilis dilinin Amerika variantının formalaşmasında linqvistik amillərdən daha çox dilə kənardan təsir göstərən ekstra-linqvistik amillərin rolu xüsusilə böyük olmuşdur. Bu amillərin təsiri altında Amerika ingiliscəsi geniş sayda alınma sözlərin hesabına zənginləşmiş, həm də mövcud sözlərin semantik yükü geniş assimilyasiyaya məruz qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Dictionary of Americanisms on Historical Principles. Dictionary department. The University of Chicago Press, 1972.
2. The Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford, 1966.

Şəfiqə Heydərova, Aybəniz Həsənova*

DİLDƏ ALINMA SÖZLƏRİN SİNONİMLİYİ MƏSƏLƏSİ

Normalın istilasından sonra fransız dili ingilis dilinin lüğət tərkibinə böyük təsir göstərdi. Orta ingilis dili dövründə fransız dilindən alınmış sözlərin miqdarı ondan əvvəl və ya sonrakı dövrdə digər dillərdən alınmış sözlərdən müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur. Nəticə etibarı ilə ingilis dilinin lüğət tərkibində german mənşəli sözlərin sayı kəskin şəkildə azaldı və onlarfransız mənşəli leksik təbəqə ilə əvəzləndi. Hazırda ingilis dilinin lüğət tərkibinin yarısını fransız mənşəli alınma təbəqə təşkil edirki bu da norman təsirinin olduqca böyük olduğunun nəticəsidir. Fransız dilindən ingilis dilinə böyük miqdarda söz alınmasına səbəb 10-13cü əsrlərdə normanların ingiltərədə siyasi hökmranlığı və fransız dilinin parlamentdə məhkəmədə kilsədə məktəbdə və kral sarayında hakim mövqeyi idi. Bir çox fransız sözləri ingilis dilinin leksikasına 13 və 14-cü yüzilliklərin ikinci yarısında daxil olmuşlar. Fransız sözlərinin ingilis dilinə axını 14-cü yüzilliyin ikinci yarısında özünün kulminasiya zirvəsinə çatmışdır.

Məhkəmə işlərinin fransız dilində aparılması nəticəsində ingilis dilində çoxlu hüquq terminləri özünə yer etmişdir və bu gün də ingilis dilində həmin terminlərdən istifadə olunur.

Orta əsrlərdə tez-tez aparılan müharibələr ordunun fransız dilində danışan şəxslərin komandanlığı altında olması sayəsində ingilis dilinin lüğət tərkibinə çoxlu miqdarda hərbi terminlər daxil olmuşdur. Fransız dilinin təsiri nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibinə çoxlu sayda dini moda bəzək qiymətli daş-qaş kulinariya balıq adları ət çərəz meyvə fransız dilindən alınmış gündəlik məişət əşyaları və s. ilə bağlı söz və ifadələr alınmışdır.

Fransız dilindən alınmış sözlər arasında çoxlu miqdarda isimlər fellər sifətlər digər nitq hissələridə vardır İngilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş fransız mənşəli sözlər ingilis dilinin semantik inkişafına boş təsir göstərmiş bu dildə sinonimliyin və digər semantik hadisələrin meydana çıxmasına təsir göstərmişdir. Xüsusilə ingilis və fransız sözləri arasındakı bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Dilçi Derokinyi Orta İngilis dili mətnlərindəki ingilis-fransız sinonimliyini üslubi baxımdan dəyərləndirir. İngilis dilində sinonimliyin xüsusilə geniş yayılmasının səbəbi ingilis dilinə eyni məfhumu bildirən yüzlərlə sözlərin daxil olmasıdır.

---

* Heydərova Şəfiqə - Azərbaycan Texniki Universitetinin müəllimi, Həsənova Aybəniz - Azərbaycan Texniki Universitetinin müəllimi.

Göstərilədiyinə görə ingilis dilində fransız mənşəli sinonimlər dilin bir çox səviyyələrində - ümumxalq ədəbi elmi üslublarında rast gəlinir.

rise-mount

ask-question

goodness-virtue

fast-firm

fire-flame

fear-terror

holy-sacred

time-age

Bu sinonim cütlərində ilk söz ingilis ikinci sğz isə fransız mənşəlidir. Fransız mənşəli alınmaların təsiri altında bir çox ingilis sözləri dildən sıxışdırılmış və arxaıkləşmişdir. Misal üçün fransız mənşəli **army** (ordu) anglosakson dilində işlənmiş üç doğma sözü dildən çıxarmışdır: **here** (the worrying body) **field** (the travelling body) və neytral semantikəli **werod**. **Fri wig sige** sözləri əvəzinə ingilis **peace war vistory** sözləri işlənməyə başlanmışdır. **Warror** sözü isə anglo-sakson mənşəli **cempe** sözünü sıxışdırıb çıxarmışdır. Qədim ingilis dilindəki **vitenagemot** fransız mənşəli **parliament** ilə əvəz olunmuşdur.

İngilis mənşəli **cyneelic cyne-stol cyne-helm cyne-gierd** aşağıdakı fransız sözləri ilə əvəzlənmişdir: **royal throne diadem spectre**.

Dryhten və **frea** eyni mənalı **prince** fransız sözü illə əvəz olunsa da ingilis mənşəli **lord** qorunub qalmışdır. Fransız mənşəli **people** və **nation** qədim ingilis dilindəki **theod** sözünü əvəz etmişdir.

Qədim ingilis mənşəli **sacn** fransız mənşəli **case** və **suit** ilə əvəzlənmişdir. Norman işğalından sonra ingilis dili bədi ədəbiyyatda özünə yer etdiyi zaman fransız dilindən xeyli sözlər alınmışdır. Onların çoxu doğma sözləri əvəz etmişdir: **ancestor fore-elders** əvəzinə **æccad beauty gözəllik conscience invit şüur library book hoard kitabxana treasure goldhoard xəzinə agriculture earth-tilth kənd təsərrüfatı residence vanstead qərargah astronomy starcraft astronomiya** və s. Norman işğalından sonra ingilis dilində bəzən fransız sözü dildən çıxmış lakin bunula yanaşı onun təsiri altında arxaıkləşmiş doğma söz də istifadədən çıxmışdır. Bəzən ədəbi dildən çıxmış ingilis sözü dialektlərdə mühafizə olunmuşdur. Misal üçün qədim ingilis dilindəkin **eam** fransız mənşəli **uncle** ilə əvəzlənmişdir lakin **eam** şotland dialektində hələdə işlənməkdədir. Qədim ingilis dilindəki **ander** fransız dilinə məxsus **envy** həsəd aparmaq qısqanmaq ilə əvəzlənmiş və hətta eyni kökdən olan **anaig** sifət və **andian** fel sözləri də istifadədən çıxmışdır.

Qədim ingilis dilindəki **blead** fransız dilindən alınma **flover** ilə yanaşı işlənmiş və bu paralellik 13-cü əsrədək davam etmişdir. 13-cü əsrdən sonra **bleo** gül sözü yalnız dialektlərdə **blee** şəklində işlənməkdə davam etmişdir. Aşağıdakı qədim ingilis sözləri də fransız fransız alınmaları ilə əvəz olunmuşdur: **eldu-age, adl-disease, lof-praise, lyft-air, wuldor-glory, earm-poor, slithe-cruel, gecynde-natural, wlitig-beautiful** və s.

Gördüyümüz kimi doğma sözlərin arxaikləşməsi onun törəmələrinin də istifadədən çıxmasına yol açmışdır. Bir çox doğma ingilis felləri də fransız alınmaları ilə əvəz olunmuşdur: andettan confess boynuna almaq etiraf etmək beorgan-preserve qorumaq buldan-defend müdafiə etmək belifan-remain qalmaq.

Fransız dilindən alınma sözlərin bir çoxu ingilis sözləri ilə sinonimlik cərgəsi təşkil etmiş və onlar arasında üslubi çalarlıq fərqi ortaya çıxmışdır: town-city, work-labour, body-corps, ghost-spirit, room- chamber, begin-commence, end-finish.

İsim və sifətlər arasında belə sinonimlik sıralar mücahidə edilir: foe-enemy düşmən home-domicile ev homely-domestic unlikely-improbable bold-courageous.

Fransız almanları çox zaman incə üslubi çalarlıqlar ifadə edir: wish-desire, luck-fortune, bloom-flower, bough-branch, folk-people, deed-act, freedom-liberty, speech-language, beg-pray, heal-cure.

Qədim ingilis dilində qorxu mənnasında **stench** sözü işlənmişdir. Orta ingilis dili dövründə onu naməlum mənşəli **smell** sözü əvəz etmişdir. Eyni zamanda ingilis dilində fransız mənşəli **aroma odour** və **scents** sözləridə daxil olmuşdur. Hazırda **smell** sinonimik tərkibin aparıcı üzvüdür digər üzvlər isə müəyyən müsbət və mənfi assosiasiyalarla bağlı olaraq işlənir. Məsələn stench pis qoxu mənasıdır.

Sinonimik tərkibinin ingilis mənşəli üzvləri çox zaman konkretdir onların sinonimik fransız cütləri isə nisbətən mücərrəd xarakter daşıyır: freedom-liberty friendship-amity happiness-felicity depth-profundity love-charity.

Bir çox hallarda alınma fransız sözü doğma sözü az işlək sinonimə çevirmişdir:

beautiful-fair gözəl valley-dale divide-cleave tremble-quake joyous-blithe forestry-voordcraft mirror-looking-glass. Bəzi sinonimlər üç dildə-ingilis fransız latın dillərində olduğunu görürük ki bunu misalların köməyi ilə göstərmək olar.

Məs: rise-mount-ascend to ask-to question-to interrogate belly-stomach-abdomen time-age-epoch to gather-to assemble-to collect to end-to finish-to complete teaching-guidance-instruction fast-firm-secure

Hər bir cərgədəki söz ingilis ikinci fransız üçüncü latın mənşəli sözlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki ingilis və fransız sözləri arasındakı fərqlər konkret üslubi əsasda olsa da latın sözləri daha çox mücərrəd xarakter daşıyır.

Beləliklə ingilis dilində leksik sinonimliyin inkişafında fransız dilinin təsiri böyük rol oynamışdır və nəticə etibarlı ilə ingilis dilində üslubi baxımdan fərqlənən geniş ingilis-fransız sinonimliyi meydana çıxmışdır. Bu üslubi çalaqların dildə kommunikativ önəm daşması zəngin ifadə xüsusiyyətlərinə malik olması həmin bəhsin tədqiqinin aktuallığını qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Serjeantson M.A. History of Foreign words in English. London, 1937
2. Skeat W. Principles of English Etymology. London, 1949.

Kəmalə Mehdixanlı*

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİ ARASINDA SİNTAKTİK ƏLAQƏ

Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin işləndiyi bütün dillər üçün universaliya təşkil edir. Məsələn, ingilis dilinümlərinin «bütöv» ü ifadə edən üzvündən sonra gələn və özündən qabaqkı həmin həmcins cümlə üzvünün anlayış həcmi məhdudlaşdıran və dəqiqləşdirən, « hissə» ni ifadə edən cümlə üzvü və ya üzvləri dəqiqləşdirici cümlə üzvü adlanır. Bu əlamət dəki aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək:

At this very hour, on the veranda of the Silver Inn at Sharon, District Attorney Mason, with his assistant Burton Burleigh, Coroner Heit and Earl Newcomb, and the redoubtable Sheriff Slack, paunched and scowling, yet genial enough in ordinary social intercourse, together with three assistants - first, second and third deputies Kraut, Sissel and Swenk - conferring as to the best and most certain methods of immediate capture .

Buradakı *three assistants* birləşməsi *first, second and third deputies Kraut, Sissel and Swenk* ifadəsi vasitəsi ilə dəqiqləşdirilir.

Eləcə də Azərbaycan dilində :

Bir vaxtlar belə bir oyuncaq vardı : şüşə, kürə, içində də cürbəcür, rəngbərəng çınqullar, yarpaqcıqlar - əsl kəhrabada həkk olub qalmış yarpaqlar kimi (Anar).

Nümunədə *şüşə kürə, içində də cürbəcür, rəngbərəng çınqullar, yarpaqcıqlar - əsl kəhrabada həkk olub qalmış yarpaqlar kimi* söz birləşməsi kompleks cümlənin *oyuncaq* mübtədasının dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir.

Başqa variantda dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasını təkə söz və söz birləşməsi deyil, bütöv cümlə və hətta cümlələr qrupunda yerinə yetirə bilər. Bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında sintaktik-funksional münasibətlərin dəyişilməsi müşahidə olunur.

Cümlədə dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzv arasında sintaktik əlaqələrin pozulması yolu ilə parçalanma baş verir ; bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvü ayrıca bir cümlə şəklində təşəkkül tapır, başqa sözlə, dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasında artıq hansısa bir söz və ya söz birləşməsi deyil, ayrıca bir müstəqil cümlə çıxış edir. Belə vəziyyətdə dəqiqləşdirici cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün iştirak etdiyi parça arasında iki münasibət formalaşır:

---

* Mehdixanlı Kəmalə - Azərbaycan Texniki Universitetinin müəllimi.

1) tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə təşəkkül tapır;

2) dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasında çıxış edən komponentin struktur-semantik hüdudları genişlənir və *bütöv* ilə *hissə* arasındakı məna əlaqəsi kiçik abzas və ya frazafövqü vəhdət boyunca yayılır.

Birinci halda dəqiqləşdirici üzv funksiyasını bütöv bir müstəqil cümlə öz üzərinə götürür və bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə arasında morfoloji əlaqə (hala və kəmiyyətə görə uzlaşma) qırılır və sintaktik-semantik əlaqə münasibətləri meydana gəlir; nəticədə tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə formalaşır.

Mahiyətinə görə tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi əksər hallarda baş cümlənin hansısa bir komponentini dəqiqləşdirdiyi üçün tabeli mürəkkəb cümləyə də bütövlükdə cümlənin dəqiqləşdirici üzvü kimi baxmaq olar.

Mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin istənilən üzvünü, söz, söz birləşməsi və ya budaq cümləsi vasitəsi ilə, budaq cümləsinin istənilən üzvünü, söz və ya söz birləşməsi vasitəsi ilə, eləcə də həm baş, həm də budaq cümlələrin istənilən üzvünəhəmin şəkildə dəqiqləşdirmək mümkündür, lakin bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sayı artıqca cümlənin həddən artıq genişlənməsi, bir tərəfdən, ünsiyyət zamanı onun məna həcmində dolaşdırılmasına və adekvat qavranılmasında çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur, digər tərəfdən isə, mətnin başqa dillərə tərcüməsini ciddi problem qarşısında qoyur.

Dəqiqləşdirici üzvün cümlədəki yerinin vəriasiyası da müşahidə olunur.

Ancaq bununla belə, zəngin nümunələr göstərir ki, dəqiqləşdirici cümlə üzvü cümlənin tərkibindən çıxarılıb, postpozisiyada da yerləşdirilə bilər. Bu zaman ümumilikdə vəziyyətin əlavə təsvirinə ehtiyac yaranır. Məsələn, yuxarıda işlətdiyimiz cümlənin ikinci hissəsinə diqqət yetirək:

Bədii əsərdə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sayının coxaldılmasından həm də bədii portret yaradılmasında geniş istifadə edilir, daha dəqiq desək, yazıçının bədii portret yaratma üsulu həm də dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən geniş istifadə etməyə yol açır. Məsələn :

June stood in front, fending off this idle curiosity - a little bit of a thing as somebody once said, "all hair and spirit," with fearless blue eyes, a firm jaw, and a bright colour, whose face and body seemed too slender for her crown of red-gold hair. (J.Galsworthy)

Burada həmçinin dəqiqləşdiricilik funksiyasının bütöv bir cümlə hüdudlarından çıxaraq frazafövqü vəhdət boyu yayılması da müşahidə olunur:

Həmcins cümlə üzvləri də ümumiləşdirici sözə nisbətə dəqiqləşdiricilik funksiyasını yerinə yetirir. Məlum olduqu kimi, ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvləri daha ümumi şəkildə əks etdirməyə xidmət edən cümlə üzvü funksiyasında işlədilən söz və ya sözlər birləşməsidir. Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzv arasında cox vaxt ən yaxın və ya ən uzaq cins anlayışı münasibətləri özünə yer tutur [bax : 1 ; 2, s.213-214]. Bu baxımdan ümumiləşdirici sözlə dəqiqləşdirilən cümlə üzvü arasında eynilik diqqəti cəlb edir: fərq yalnız bundadır ki, ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərdən sonra gəldiyi halda, dəqiqləşdirilən cümlə üzvü həmcins üzvlər

şəklində təzahür edən dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən qabaq işlədilir. Bununla yanaşı, belə bir hal da müşahidə olunur: bəzən ümumiləşdirici söz dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən sonra gəlib onların özünü izah edə bilər. Bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvləri intrapozisiyada yerləşir və ondan sonra gələn ümumiləşdirici-dəqiqləşdirici sözlər mötərizədə verilir.

Qeyd edək ki, həmcins cümlə üzvlərindən sonra gələn ümumiləşdirici sözlə dəqiqləşdirici cümlə üzvünü fərqləndirmək də vacib məsələdir. Məsələn, aşağıdakı nümunə ümumiləşdirici sözə aiddir:

Sanki bütün bayaqkı ehtiraslı danışıqları, odlu şikayətləri, acı sözləri, bir qədər süni hərəkətləri - bütün bunlar hamısı bədən paltarını tarım saxlayan kimi onu gərgin və kip saxlayırdı (Anar).

Verilmiş cümlədəki bütün bunlar hamısı ümumiləşdirici ifadə kimi özündən qabaq gələn [onun] ehtiraslı danışıqları, odlu şikayətləri, acı sözləri, bir qədər süni hərəkətləri həmcins cümlə üzvlərinin sadalanmasını sanki yekunlaşdırır, onları dəqiqləşdirmir. Əksinə, bu kompleksdə dəqiqləşdiricilik funksiyası əvvəldə gələn həmcins üzvlərin üzərinə düşür: hissə əvvəldə, bütöv isə sonra gəlir. Deməli, burada dəqiqləşdirmə hadisəsindən daha çox, bəlkə, yekunlaşdırma hadisəsindən daha çox, bəlkə, yekunlaşdırma hadisəsindən danışmaq olar.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri impilisit şəkildə də verilə bilər; bu zaman yalnız semantik əlaqəyə diqqət yetirmək lazım gəlir. Məsələn:

Feyzullanın ayaqları sızıldıyırdı, səhərdən məşqdə ayaq üstə idi, həm də anadangəlmə yastıayaq idi... (Anar).

Verilmiş cümlədə *səhərdən məşqdə ayaq üstə idi, həm də anadangəlmə yastıayaq idi* komponenti Feyzullanın ayaqlarının sızıldamasının səbəblərini dəqiqləşdirməyə xidmət edir və buna görə də dəqiqləşdirici üzvlə dəqiqləşdirilən feli xəbər arasında impilisit tərzdə mövcud olan semantik-sintaktik münasibətlər haqqında danışmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. izahlı dilçilik terminləri, Bakı: Maarif, 1989.

2. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М.: Просвещение, 1976.

DİLÇİLİKDƏ TURİZM TERMINOLOGİYASINA AİD BƏZİ QEYDLƏR

Cəmiyyətin həyatında baş verən proses və dəyişikliklər sahələr üzrə terminoloji leksikanın yaranması, təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün də zəmin yaradır. Terminologiyanın zənginləşməsinə səbəb olan amillərdən biri, heç şübhəsiz, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünyaya inteqrasiyadır. İnteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşməsi bir çox anlayış və məhfulmların, eləcə də onları adlandıran yeni terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir.

Yeni minilliyin əvvəllərində müasir dünyanın qlobal əhəmiyyətə malik sosial və iqtisadi əlaqələrini tənzimləyən və artıq XX əsrin fenomeni, dünya iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi sayılan turizm xarici valyuta axını və yeni iş yerlərinin yaranmasını təmin edən, mürətlə inkişaf edən iqtisadi sahə kimi davamlı surətdə özünü bir çox ölkələrdə təsdiq etmişdir. Son 50 il ərzində turizm sənayesi müstəsna uğurlara nail olmuşdur. Təbii fəlakətlərə, iqtisadi böhrana, terror aktlarına, müharibələrə rəğmən bütün dünyada turizmin inkişafı qeydə alınır.

Azərbaycanda turizm sektoru peşəkar səviyyədə xüsusilə son illərdə dinamik inkişaf etdiyindən dildə bu sahənin terminologiyasının formalaşması və istifadəsi də yenidir. Bu səbəbdən turizm terminologiyasının inkişaf mərhələlərini, ümumi nəzəri məsələlərini araşdırmaq, bu sahəyə aid terminlərin leksik-semantik və struktur tərkibini, onların yaranma üsullarını müəyyənləşdirmək zərurəti meydana çıxmışdır.

Azərbaycan və ingilis dillərinin terminoloji leksikasının mühüm bir hissəsini turizm terminləri təşkil edir. Azərbaycan və ingilis dillərin son dövrlərdəki inkişaf istiqamətləri və onların lüğət tərkiblərinin zənginləşməsi prinsiplərinin tədqiqi göstərir ki, hər iki dilin terminologiyası müasir inkişaf səviyyəsinə çatandək müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, müxtəlif qaynaqlardan bəhrələnmişdir.

İqtisadi fəaliyyət növü kimi turizmin ana vətəni İngiltərə hesab edilir. Bunu nəzərə alaraq, əvvəlcə ingilis dili nümunəsində turizm terminlərinin formalaşması və inkişaf tarixinə nəzər yetirək.

Turizmə aid elmi ədəbiyyatın təhlili nəticəsində ingilis turizminin tarixində ingilis dili terminlərinin formalaşma mərhələsinə münasib olan 4 mərhələ müəyyən etmək olar. Qeyd edək ki, bu dövrləşmənin əsasını iqtisadi, texniki və sosial şərtlər, habelə inkişaf mərhələlərində turizmin məqsədli funksiyaları təşkil edir.

---

* Hacıyeva Sevinc - Azərbaycan Texniki Universitetinin müəllimi.

Birinci mərhələ – *turist fəaliyyətinin proobrazı* – qədim dövrlərdən XIX əsrin əvvəllərində olan dövrü əhatə edir. hələ qədim zamanlardan insanın maraq dairəsi təkcə yaşadığı yerdə məhdudlaşmayıb, o, həmişə gəzməyə, xüsusilə tanımadığı, görmədiyi yerlərlə tanış olmağa meyil göstərmişdir.

İkinci mərhələ – *kütləvi turizmin inkişafının başlanğıcı* – XIX əsrə əhatə edir. «Elitar turizm» adlanan bu mərhələdə turizmin maddi-texniki bazası, idarəetmə orqanları və fəaliyyət metodları formalaşır, turizm xidmətləri təqdim edən ixtisaslaşmış müəssisələrin yaradılmasına hesablanır.

İngilis turizminin və onun terminologiyasının üçüncü inkişaf mərhələsi – *kütləvi konveyer turizmi* – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və II Dünya müharibəsinə qədər davam edir. Konveyer turizmi turistlərin tələb və motivlərinin nisbətən primitiv və yekcinsliyini nəzərdə tutur, buna görə də istehsal edilən xidmətlər eyni olmaqla konveyer xarakteri daşıyır.

Bu mərhələdə turizmin inkişafı təklif edilən xidmətlərin və xidmət növlərinin standartlaşması ilə xarakterizə olunur. Turistlərə xidmət proqramları müxtəlifliyi ilə fərqlənməsə də, istifadəçiləri qane edirdi. Belə situasiya turagentliklərə xidmətlərin vahid paketini formalaşdırmağa imkan yaradırdı.

XX əsrin 50-60-cı illərində turizm sənayesində xidmət sahələrinin çeşidliliyi və infrastrukturun yenilənməsi nəticəsində ingilis dili yeni terminlərlə zənginləşmişdir. Məsələn: *check-in-qeydiyyatdan keçmək, check-out-qeydiyyatdan çıxmaq, branch-filial, catering-ictimai iaşə, stand-up buffet-ayaqüstü bufet, reservation system-qeydiyyat sistemi, tour leader-tur rəhbəri, tour operator-tur operatoru* və s.

Bu mərhələ üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də əsas işçi dili ingilis dili olan Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) yaradılmasıdır. XX əsrin ikinci yarısında ÜTT-nin təşəbbüsü ilə dünya miqyasında turizmə dair materialların, o cümlədən terminlərin sistemləşdirilməsi və unifikasiyasına başlanıldı. Bunun üçün təşkilat turist fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və beynəlxalq standartların yaradılması üzərində işə başladı. Təşkilatın turizm üçün ortaq bir dil yaradılmasına səbəb olan turizm statistikasına üzrə tövsiyələri 1993-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmişdir.

Beləliklə, ingilis dilinin turizm terminologiyasının təhlili bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, XXI əsrin arxada qoyduğumuz ilk onilliyinə qədər ingilis dilində turizmin terminsistemi artıq formalaşmışdır.

Azərbaycan dilində turizm terminologiyasının formalaşması və inkişafı bizim üçün daha çox maraq kəsb edir. qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşan dünyaya sürətlə inteqrasiya edən Azərbaycanda fəaliyyət sahəsi kimi yeni olan turizmin kökləri qədim zamanlara gedib çıxır. Dünya xəritəsində Azərbaycanın əlverişli məkanda yerləşməsi, füsunkar təbiəti, nadir tarixi-arxeoloji abidələri, milli sənətkarlığı, adət-ənələri ilə tanışlıq bütün tarixi dövrlərdə onun diqqət mərkəzində olmasını şərtləndirmişdir. Nağıl və dastanlarımızda tez-tez qarşılaşdığımız

karvanların səfəri, karvensaralar Azərbaycanda hələ qədim zamanlardan ölkəyə gələn əcnəbilərə, səyyahlara şərait yaradıldığından xəbər verir.

Tarixin erkən dövrlərində Azərbaycana edilən səyahətlərin əsas məqsədi hərbi, coğrafi xüsusiyyətləri öyrənmək təşkil edirdisə də, aparılan yol qeydləri, yaxud xüsusi səyahətnamələr ölkənin tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində çox böyük elmi əhəmiyyət daşımışdır. Dünya səyyahlarının Azərbaycana səyahətləri də yerli səyyahların sayca artmasına təsir göstərmişdir.

Ölkəmizin Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşən mühüm bir ərazi kimi tanınmışdır. İpək yolu üzərində Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Şəki Azərbaycanın cənub və şimalında mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdir.

Əlverişli coğrafi mövqeyi olan Bakı XIV əsrin ortalarında Qərblə Şərqi ticarət əlaqələrində xüsusi yer tutmuşdur. Ağ dənizdən Volqa çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə və sonra İran və Hindistana aparan Volqa-Xəzər dəniz yolu Bakıda yeni karvensaraların tikilməsinə səbəb olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyahların, tacirlərin, diplomatlardan Marko Polo, Ryui Qonzales Klaxvio, Afanasi Nikitin, İosafat Barbaro, Ambrokko Kontarininin səyahətnamələrində olan qeydləri xalqımızın hələ o zaman tərəqqi prosesində layiqli yer tutduğundan xəbər verir.

XIX əsrin sorları – XX əsrin əvvəllərində Bakının karvensalarında qonaqlar üçün rahat şərait yaratmaq məqsədilə karvensara binalarında yenidənqurma işləri aparılaraq onlardan mehmanxana kimi istifadə olunmuşdur.

2001-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) üzvlüyünə qəbul olunmuşdur. Ölkəmizin bu gün bu təşkilatla sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanda turizmin təşəkkül və inkişaf dinamikası ilk növbədə ölkənin təbii-rereasiya imkanlarının zənginliyi, ictimai-sosial və tarixi şəraitin xüsusiyyətlərindən asılı olmuşdur. Bu asılılıq Azərbaycanda turizmin istiqamətlərinin müəyyənləşməsinə, populyarlaşması başlıca səbəb olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq inamla söyləmək olar ki, Azərbaycanda turizmin bütün növləri, yaxud istiqamətləri özünəməxsus şəkildə təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Turizm haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 4 iyun 1999-cu il.
2. Bilalov B.Ə. Turizmin tarixi. Bakı, Mütərcim, 2008.
3. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Bakı, Mars-Print, 2007.
4. The Great Glossary of Terms for the International Tourism/by Birzhakov. M.; Nikiforov V., 3rd edition. St.Peterburq: «Nevsky Fund», 2003.
5. Грицкевич В.П. История туризма в древности. М. –СПб., 2005.

QASIM QASIMZADƏ LİRİKASININ DİL, ÜSLUB VƏ MÖVZU RƏNGARƏNGLİYİ

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qasım Qasımzadənin yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından zəngin və rəngarəngdir. Bu rəngarənglik özünü şairin poeziyasında aydın şəkildə göstərir. Belə ki, dövrün əsas problemləri şairin daim diqqətində olmuş, onun düşüncəsində öz poetik ifadəsini tapmış və şeirləri mövzu baxımından motivləndirmişdir.

Qasım Qasımzadənin şeirləri mövzu baxımından rəngarəng və geniş əhatəlidir. Buraya sevgi, təbiət, hər b və sülh, ictimai-siyasi, əmək və başqa mövzular daxildir. Yaradıcılığının ilkin dövründə şairin şeirlərində daha çox aşağıdakı mövzular qabanq görünür:

Şərq poeziyası öz fəlsəfi tutumu ilə dünya ədəbiyyatşünaslığında ən müdrik poeziya kimi səciyyələnir. Min illik ədəbiyyat tariximizə nəzər salsaq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, şərq poeziyası ilahi eşq üzərində qurulmuşdur. İstər islamdan əvvəl istər sadə islam dilini qəbul etdikdən sonra şərq poeziyası Allah eşqini, saf duyğuları, əlçatmaz sevgini təənnüm etmişdir. Ana dilli şerimizin başlanğıcında İzzəddin Həsənoğlu belə yazırdı:

Apardı könlümü, bir xoş qəməryüz canfəza dilbər,

Nə dilbər, dilbəri şahid, nə şahid, şahidi sərvər (1, s. 5).

Buradan görüldüyü kimi şair sevdiyi gözəlin üzünü aya bənzədir. Bu ay üzlü gözəl onun qəlbini oğurlamışdır.

Belə bir ənanə üzərində inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrdə də həmsəyşar məhəbbət mövzusuna müraciət etmişdir. Bu mənada Qasım Qasımzadənin yaradıcılığından götürdüyümüz nümunələr fikrimizə canlı sübut ola bilər. Şairin məhəbbət şeirləri həyatı duyğuların bəhrəsidir. Bunlar gah təsəlli, gah həsrət nəğməsi kimi səslənir. Gah da ilk məhəbbətin zərif əks-sədasitək mahniyə çevrilir. Konkretlik, aydınlıq Qasım Qasımzadənin mövzusundan asılı olmayaraq bir çox əsərlərinə şamil oluna bilər. O, ilk baxışda xırda görünən adi bir həyat materialına sevgi dolu baxışlarla mənə və məzmun verməyi bacarır.

Bəxiyar Vahabzadənin Qasım Qasımzadə haqqında dediyi sözləri nəzərdən kənarda qoymaq olmaz. O, Qasım Qasımzadənin hələ 1960-cı ildə işıq üzü görmüş "Ürək döyüntüləri" kitabını oxuduqdan sonra belə demişdir: "Janrından, üslubundan və xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, bütün sənət əsərlərinin mayası, qida mənbəyi ürəyinin qanı və döyüntüləridir. Sənət ürəksiz yarana bilməz.

---

* Quliyeva Samirə - Bakı Dövlət Universitetinin "Dədə Qorqud" elmi-tədqiqat laboratoriyasının elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Kitabında toplanan şeirlərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada biz fikirlə hissini vəhdətini, ağılla ürəyin ahəngini görürük".

Qasım Qasımzadənin lirikasını tədqiqatə cəlb-etdikcə bizdə belə bir fikir formalaşır ki, o nəgməkar şairdir. Qasım Qasımzadə sevgisi səmimidir. Pafosdan, mənasız təsvirlərdən uzaqdır. Nümunəyə nəzər salaq:

Yuxuda bu gecə qismətim oldu
Yenə də bal kimi vüsəlin sənin.
Ruhumu özüylə çalib apardı
Səhərə nur saçan camalın sənin.

Ədib sevgilisini yuxuda görür. Lakin bu yuxu bir reallıq qədər ona yaxındır. Sevgilisinin gözəl üzü, şaqraq gülüşü, davramışı onu valeh edir. Lakin təəssüf ki, səhər açılır. Bu yuxu göyərçin kimi uçub gedir.

Və yaxud başqa bir nümunə:
Söz verib gəlmədin dediyin anda,
Gözlərim yolunda qaldı, sevgilim!
Bir qərar tutmadım sənsiz heç yanda,
Qəm-qüssə üstümü aldı, sevgilim!

Əsər peyzajla başlayır. Fəqət bu peysajın özündə də bütün varlığı ilə danışan lal bir sevgi gizlənir. Qasım Qasımzadə poetikasında açıq-saçıq təsvirlərə rast gəlinmir. Onun sevgilisi bütün mental düşüncələri ilə gözəl bir Azərbaycan xanımidir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan Avropaya inteqrasiya etdikdən sonra bir sıra türk mentalitetinə uyğun olmayan amillər mədəniyyətimizə ayaq açdı. Ədəbiyyat da sözsüz ki, bu inteqrasiyadan öz nəsibini aldı. Ruhumuza yad olan postmodernizm ədəbiyyata gəldi. Açıq-saçıq təsvirlər, pafos, ülvyyətdən uzaq duyğular bizim ilahi eşq adlandırdığımız bu müqəddəs duyğunu cihzlaşdırmağa başladı. Vaxtilə böyük Məhəmməd Füzuli eşq yolunu aşiq üçün həqiqət yolu kimi göstərmişdir. Bizdə bu fikirdəyik ki, təmiz, saf sevgi haqq yolunun açarıdır. Bütün şərq müdrikləri bu fikirdədir ki, yalnız ilahi eşqin vasitəsi ilə allaha qovuşmaq olar.

Qasım Qasımzadənin yaradıcılığından gətirdiyimiz bu iki nümunədə də sevgi su kimi aydındır. Ədib öz qəhrəmanın qəlbinə belə toxunmaq istəmir. Öz xəyalı altında yel qanadları ilə bu əlçatmaz qəhrəmanına doğru uçar.

Qasım Qasımzadəyə görə sevdinin qəlbinə toxunmaq böyük günahdır. Ədib bu günahı etdiyi üçün əzab çəkir. Bu əzab onun yaradıcılığını, xüsusi ilə də məhəbbət lirikasını bir xətt kimi kəsib keçir. Qasım Qasımzadə yaradıcılığında sevgi bütövdür. Vətən, torpaq sevgisi, ana-övlad sevgisi və ən nəhayət ömür-gün yoldaşı sevgisi ədibin yaradıcılığı boyu heç vaxt sınırmır və hər zaman bir bütöv varlıq kimi vəhdət təşkil edir. Heç də təsadüfi deyil deyil ki, Qasım Qasımzadənin sevgi şeirləri Azərbaycan bəstəkarlarının nəzərini özünə cəlb etmiş, günümüzdə belə duyan gəlbləri, insanların ürəyinə su səpən gözəl nəgmələr könülləri rıqqətə gətirmişdir.

Qasım Qasımzadənin məhəbbət lirikasında diqqət çəkən cəhətlərdən biri də gecə təsvirləridir. Sənətkar bədii sözün qüdrəti ilə gecəni elə təsvir edir ki, oxucu bu şeirləri oxuyanda gözü önündə ulduzları sayrısan, on dörd gecəlik ayı, bərq vuran sakit səma, romantik gecə tablosu canlanır. Məhəbbətin saflığı gecənin saflığına qarışır. Adama elə gəlir ki, Qasım Qasımzadə də romantizmin nümayəndələrindən biridir. Çox güman ki, yaşadığı dövr ona imkan versəydi onun yaradıcılığı tamam başqa yöndə inkişaf edərdi. Sovet imperiyası və onun ideologiya məşını bir çox şairlər kimi Qasım Qasımzadənin də yaradıcılığını məngənəyə salmışdır.

Qasım Qasımzadənin məhəbbət lirikasında psixoloji amillər də nəzərdən qaçmamalıdır. Maraqlı cəhət burasındadır ki, həm sənətkarın öz günahı, həm də qəhrəmanın səhvləri ədibin psixikasına güclü təsir göstərir. Onu kədərləndirir. Şair bu kədərdən uzaqlaşmağa çalışsa da buna gücü çatmır. Məhəbbətin amansız silahı olan ayrılıq onu dərin girdablara sürükləyir.

Bu kədər Qasım Qasımzadənin vətənpərvərlik şeirlərində də duyulur. Azərbaycanın ikiyə bölünməsi, ana-bala həsrəti, ömür-gün yoldaşı məhəbbəti Qasım Qasımzadə kədərini mahiyyətini təşkil edir. Bu da onu deməyə imkan verir ki, şairin yaradıcılığında sevgi-məhəbbətlə yanaşı vətən sevgisi də var və bu sevgi bir boy da üstündür. Şair öz vətəninin qızını, gəlinini alçalmış şəkildə görmək istəmir. Lirik qəhrəmanı olan gözəl Azərbaycan xanımını dərin bir məhəbbətlə sevir. Elə dərin bir məhəbbətlə ki, burada hiyləyə, xəyanətə yer yoxdur.

Ay qız, çiçəyisən bizim dağların,
Hüsünün şöhrəti tutmuş hər yanı.
Laləni qızartmış al yanaqların,
Gözlərin mat qoymuş bala ceyranı.

Qasım Qasımzadə yaradıcılığında aktual problemlərdən biri də qadına münasibət konsepsiyasıdır. Materiorxal epoxanın bitməsi, patriorxal epoxanın başlaması bütün dünyada qadına münasibəti dəyişdi. Belə ki, XX yüz illikdə kişilər ətrafında güclü qadın görmək istəmirdilər. Bu da dünya sferasında qadın hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxartdı. Qasım Qasımzadənin uzaqgörənliyi, qadma münasibət baxışı oxucunu heyətləndirir. Ədib " Qəzəbli dağlar" poemasında bir kürd qızının, Azərbaycan xanımının aqlını, qeyrətini, qürurunu heç bir əlavə şərh vermədən fəxarətlə təsvir etməsi fikrimizə canlı sübutdur. Qasım Qasımzadə öz kökünə bağlılığını məhz bu poemasında bir daha bəyan edir. "Dədə Qorqud" boylarında qadın necə ismətli təsvir olunubsa Qasım Qasımzadənin lirik qəhrəmanı, sevdiyi gözəl Burla Xatunlardan, Banu Çiçəklərdən heç nəyi ilə fərqlənmir.

Qasım Qasımzadə yaradıcılığında lirik qəhrəmanına incə bir yumorla, zarafatlı yanaşma tərzini mövcuddur. Bu zarafatın özündə də bir kişi ciddiyyəti var. Qeyri-səmimi duyğulardan uzaq olan bu zarafatlar insanın qəlbində xoş duyğular oyadır.

Q. Qasımzadənin poeziyada əxlaqi-estetik, fəlsəfi axtarılan azərbaycanlı müsəlman düşüncə tipi ilə səciyyələnilir. Şairin lirikası milli əxlaq və mənəviyyatla yanaşı dərində dini dəyərləri də ehtiva edir. Şairin yaradıcılığma xas olan yüksək əxlaq və mənəviyyat səmimi hisslər, duyğular səviyyəsindədir. Bu səmimiyyət imkan verir ki, şairin ideyaları oxucunun könül dünyasına gedən yolu yaxlaşdırsın. Belə emosional "yoluxma" və əsərlərin dəyəri şəxsiyyətin özünü inkişaf etdirməsinə və bunun da nəticəsində oxucu ilə şairin ideali arasında ünsiyyətin məqsədyönlü olmasına yardım edir.

Şairin oxucu auditoriyası əsasən gənclərdir. Gənc oxucuların şairin poeziyası ilə tanışlığı həm oxucuların mənəvi-emosional dünyasının zənginləşməsində, dünyagörüşünün və estetik zövqünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər, həm də müasir dövr Azərbaycan klassik poeziyasının mütləəsini aktivləşdirər. Müasir tarixi-mədəni şərait israrla cəmiyyətin həyatında, xalqın humanist mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycan klassiklərinin mövqeyinin gücləndirilməsi zərurətini diktə etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımzadə Q. Bizim kənd. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1951, 56 s.
2. Qasımzadə Q. Bizim şəhər. Bakı. 1953
3. Qasımzadə Q. Bizim dağlar. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1956, 75 s.
4. Qasımzadə Q. Ürək döyüntüləri. Bakı. 1959
5. Qasımzadə Q. Nəğməli ürəklər. Bakı. 1963
6. Qasımzadə Q. Bənövşə yarpağı. Bakı. 1964
7. Qasımzadə Q. Şuşam min il yaşardı. Bakı. 1973.
8. Qasımzadə Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1988
9. Qasımzadə Q. Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik. Bakı. Elm, 1982.

Ziyafət Qasımova*

QULAM MƏMMƏDLİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI İLƏ BAĞLI BƏZİ QEYDLƏR (QULAM MƏMMƏDLİ ARXİVİNDƏN)

Publisist-teatrşünas Qulam Məmmədli (1897-1994) XX əsr Azərbaycan mətbuatı, ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin faktiki yeganə salnaməçisi olaraq bilinir. Buna tədqiqatçının AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan sənədləri sübutdur. Qulam Məmmədli cəmi 4-5 il mollaxanada "Gülüstən," "Üsuli-cədid" kitablarından dərs alsada, sonralar böyük bir institutun görəcəyi işi görmüşdü -

---

*Qasımova Ziyafət - Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

böyük bir dövrdə ədəbi-ictimai mühitimizin reallıqları, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılıqları ilə bağlı arxivlərdə toz altında qalan materialları sistemləşdirilmiş şəkildə gün işığına çıxarmışdı) [3]. 97 il yaşayan Qulam Məmmədli olduqca maraqlı həyat sürmüşdü. O, tərcümeyi-halında yazırdı: “Mən Məmmədli Qulam-Əli Məmməd oğlu 1897-ci ildə Təbrizdə, yoxsul bir ailədə anadan olmuşam. Elə həmin ildə ailəm daimi yaşamaq üçün Rusiyanın Aşqabad şəhərinə köçmüşdür. 1908-ci ilə qədər köhnə məktəbdə oxumuşam. Atam kasıb olduğuna görə mən, 11 yaşlı oğlan dəmirçiyə şagirdliyə verildim, 1914-cü ilədək orada işlədim. I Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar çar hakimiyyəti Aşqabadda türkmən və fars dillərində qəzet buraxmağa başladı ki, buraya mətn yığıcıları hazırlamaq tələb olunurdu. Bu fürsətdən istifadə edərək mən M. İ. Aleksandrov adına mətbəədə əvvəlcə mürəttib (şriflləri ayıran) daha sonra mətn yığıcısı kimi işləməyə başladım. Demək olar ki bu mətbəə mənim üçün ikinci məktəb oldu. Burada mən özünü təhsil yolu ilə Azərbaycan və rus dillərində savadlı oxumağı və yazmağı öyrəndim”) [1].

Qulam Məmmədlinin tərcümeyi-halında bildirdiyi kimi M.İ.Aleksandrov adına mətbəə onun həyatını dəyişdirmişdir. O daha sonra Türkünstan cəbhəsi Birinci Ordunun siyasi şöbəsi nəzdində olan mətbəədə mürəttib, müsəlman teatr truppasında aktyor, "Kommunist" qəzeti redaksiyasında şöbə müdiri, Azərbaycan KP MK yanında "Kommunist" nəşriyyatının direktoru, "Yeni yol" qəzetinin redaktoru, Birləşmiş Nəşriyyat İdarəsində redaktor, Azərbaycan kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi, "Kommunist" qəzeti redaksiyasında şöbə müdiri, "Kirpi" satirik jurnalı redaksiyasında məsul katib kimi müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. 1959-cu ildə fərdi təqaüdə çıxmış, ikiillik fasilədən sonra Azərbaycan EA Tarix İnstitutunda kiçik elmi işçi (1961-1969), Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində elmi məsələlər üzrə direktor müavini olmuşdur (1969-1975) [4].

Qulam Məmmədli Azərbaycan mədəniyyətinə çox böyük önəm vermişdi. Məmmədli tərcümeyi-halında əmək fəaliyyəti haqqında yazarkən Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mətbuatı, mədəniyyəti sahəsində gördüyü işlərdən də qısa olaraq belə bəhs edir: “1934-cü ildə Aleksey Maksimoviç Qorki Sovet Birliyi yazıçılarının I Qurultayında tribunadan xalq yaradıcılığının nümunələrini toplamaq və öyrənmək çağırışı ilə çıxış edəndə mən Azərbaycan folklor nümunələrinin toplanmasını təşkil etdim və bu barədə M.Qorkiyə məlumat verdim. Məktubuma cavab olaraq o, təşəbbüsümü qiymətləndirdi və öz tövsiyələrini verdi. Bu işi davam etdirərək “Azərbaycan nağılları” - Uşaq gənclər nəşriyyatı; 1954-cü il; “Qapı oğrusu” – Azərənşr, 1960; “Qarı və telefon” – Uşaq gənclər nəşriyyatı, Bakı 1954; “Qanadlı sözlər” - Uşaq gənclər nəşriyyatı, Bakı 1958; “Qanadlı sözlər” – Birləşmiş nəşriyyat, Bakı 1961, “Molla Nəsrəddin” (Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı salnaməsi, 1966), “Hüseyn Ərəblinski” (1967), “Cahangir Zeynalov” (1968). və s. yığıb nəşr etdirmişəm. Çapda olanlar: “Azərbaycan teatrının salnaməsi” (1850-1920), “Abbasmirzə Şərifzadə”. Hal-hazırda “Üzeyir

Hacıbəyov” (bəstəkarın həyat və yaradıcılığı, 1885-1948) təxminən 25 çap vərəqi həcmində, “Педоними” üzərində işləyir və çapa hazırlayıram”. [1].

Qulam Məmmədlinin Azərbaycan Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Şəxsi Arxivlərinin Tədqiqi şöbəsində (Fond 31) saxlanılan sənədləri tədqiqatçının yaradıcılığının nə qədər zəngin olduğunu göstərir. 38 saxlanma vahidi altında qorunan bu sənədləri aşağıdakı bölümlərə ayırmaq mümkündür.

1. Tədqiqat materialları: Burada Azərbaycan teatr və nəşriyyat tarixinə aid sənədlər vardır. Saxlanma vahidləri 1-6 [7]; 2. Təsviri sənədlər: Burada Azərbaycanın elm, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və b. sahələrində olan şəxsiyyətlərin qısa tərcümeyi-halı, lətifələr və satirik hekayələr, və.s yer alır. Saxlanma vahidləri 7-26 [8]; 3. Tərcümeyi-halı sənədləri: Qulam Məmmədlinin tərcümeyi-halına aid rus dilində sənəd vardır. Saxlanma vahidi 27 [1]; 4. Müxtəlif şəxslərin Q.Məmmədliyə məktub və təbrikləri: Burada Əziz Şərifdən, Ə.Naxçıvani, Ə.Hüseynzadə, Fransa, İngiltərə və Finlandiya və başqalarından gələn məktublər yer alır. Saxlanma vahidləri 28-32[5]; 5. Şəxsiyyətinə aid sənədlər: Burada Rus dilində arayış və rəy saxlanılır. Saxlanma vahidləri 33-35[6]; 6. Foto-kollektivlər: Kollektivlər çəkilən şəkillər yer alır. Saxlanma vahidləri 35-38[2].

Qulam Məmmədlinin yuxarıda göstərilən sənədlərindən də anlaşılır ki, yazıçı bütün həyatı boyu çalışaraq gələcək nəsillərə zəngin irs qoymuş və bu zəngin irsin digər tədqiqatçılara faydası olacağı şübhəsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Автобиография. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. Fond 31. siyahı 1. saxlanma vahidi 27
2. Foto-kollektivlər. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. Fond 31. Siyahı 1. Saxlanma vahidləri 35-38
3. Qasımova Z., “1875-1920-ci illərdə azərbaycanca jurnal və qəzetlərin izahlı bibliografiyası (Qulam Məmmədli arxivindən, Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri, Azərbaycan Universiteti, 9 iyun 2012-ci il, s. 202-205
4. Qulam Məmmədli. Vikipediya, açıq ensiklopediya. http://az.wikipedia.org/wiki/Qulam_M%C9%99mm%C9%99dl
5. Müxtəlif şəxslərin Q.Məmmədliyə məktub və təbrikləri. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. Fond 31. Siyahı 1. Saxlanma vahidləri 28-32
6. Şəxsiyyətinə aid sənədlər. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. Fond 31. Siyahı 1. Saxlanma vahidləri 33-35
7. Tədqiqat materialları. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. Fond 31. Siyahı 1. Saxlanma vahidləri 1-6
8. Təsviri sənədlər. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. Fond 31. Siyahı 1. Saxlanma vahidləri 7-26

TERMINOLOGİYADA ABREVIATURALAR

Xüsusi linqvistik hadisə olan abreviatür yeni söz qrupudur; dil sisteminə sözyaratma vasitələrindən biridir. Sözyaratmanın bu üsulu «ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiyaya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də faydalıdır» (1,140).

Termin-abreviatürələrin yeniləşməsində dünya sisteminə baş vermiş köklü ictimai-siyasi dəyişikliyin başlıca rolu vardır. Hər zaman olduğu kimi, müasir dövrdə də yeni termin-abreviatürələrin həcmi və sərhədləri daha da artmış və genişlənməmiş, bu da ümumi mətbuatın dilinə və üslubuna, eləcə də lüğət tərkibinin fonduna öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviatürələr hesab edilir. Abreviatürə italyanca abbreviatura «ixtisar», latın dilində “abbrevio” «ixtisar edirəm» mənasında işlənmişdir. Abreviatürə üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəkildə salmaq nəzərdə tutulur.

Doğrudur, bir çox tədqiqatlarda bu üsulu termin yaradıcılığının bir növü hesab edilir və bu yolla yeni terminlərin yaranmasını qeyd edirlər. M.Ş.Qasımov yazır: «Ayrı-ayrı dillərdə elmi-texniki terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviatürədir» (2,140). Sonralar H.Həsənov, Y.Məmmədli də abreviatürələrə sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qolu kimi yanaşır və həmin sözləri bu istiqamətdə təhlil edirlər.

M.Ş.Qasımov yazır: «Abreviatürə üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır» (3,42).

M.M.Adilov isə yazır: «Abreviatürə hadisənin məhsulu olan abreviatürələr dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Leksik abreviatürələr dilin digər sözlərinə aid bütün xüsusiyyətlərə malik olur» (4,42). I Ümumittifaq Türkoloji qurultayda bu üsulla Azərbaycan dilində də terminlər yaradılması təklifi irəli sürülmüşdür. H.Zeynalınnın Türk dillərində elmi terminologiyaya sistemi haqqında məruzə»sində deyilirdi ki, «Terminologiyaya sahəsindəki maraqlı məsələlərdən biri də müxtəlif cür ixtisarların iki və daha artıq söz şəklində qovuşması, birləşməsidir. Birləşdirilmiş sözlər öz-özlüyündə termin olduğundan onlar haqqında danışmaq lazım gəlir» (5,198).

---

*Hüseynova Natəvan - AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Abreviatura üsulu müasir terminologiyada başqa üsullara nisbətən az istifadə olunur. Lakin gündən-günə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayı da artır. Çoxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Çünki çoxsözlü adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var. Abreviasiya isə bu sahədə yeganə səmərəli yoldur. Abbruiaturalara üstünlük verilməsi, həm də belə bir üsulun sadəliyi, əlverişliyi ilə əlaqədardır.

Ancaq abreviaturalar (məntiqi cəhətdən yanaşıldıqda aydın olur ki,) dildə yeni mənalı leksik vahidlər düzəltmir, yalnız dildə əvvəlcədən mövcud olan hazır leksik vahidlərin qısaltılmış şəkildə işlənərək, terminin, sözün tələffüzünü, işlədilməsini asanlaşdırır.

Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, yeni dövrdə abreviaturaların daha intensiv işləkliyi dövlət qurumları ilə yanaşı özül qurumların da müəssisə, şirkət və siyasi partiyalarının çoxluğu ilə əlaqədardır.

Müşahidələr göstərir ki, müasir abreviaturalar da öz spesifikasiyası və qanunauyğunluqları ilə yaranmağa başlamışdır. Onların səciyyəvi əlamətlərindən biri budur ki, ilk öncə xarici dillərdə əmələ gəlir, sonradan isə millərə kalka və tərcümə edir. Abreviaturaların əksəriyyətində dilimizin daxili qayda-qanunları nəzərə alındığı üçün uğurlu onlar uğurlu işləklik hüququ qazanır, dilin lüğət tərkibində özünə yer edir, bəzilərinə isə əcnəbi dil elementləri, qanunları aparıcı olduğu üçün onlardan məhdud istifadə olunur və vətəndaşlıq hüququ qazana bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, köhnə quruluşla bağlı olan abreviaturalar istər-istəməz kütləvi informasiya vasitələrinin dilindən yox olmağa başlamışdır. Bunun da səbəbləri vardır. Çünki sovet quruluşunun infrastrukturuları artıq dağılmış, bu quruluşun spesifikasiyasını əks etdirən anlayış və məfhumlar aradın çıxmış və daha həmin abreviaturalar işlənməsinə də ehtiyac qalmamışdır. Bəzi qısaltmalar isə formal strukturunu dəyişmişdir. Məsələn, API (Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu) forması APU (Azərbaycan Pedaqoji Universiteti) forması ilə əvəzlənmişdir. Fərq «institut» sözünün «universitet» sözü ilə əvəz olunmasıdır. ATİ (Azərbaycan Tibb İnstitutu) forması ATU (Azərbaycan Tibb Universiteti) forması ilə əvəz edilmişdir və s.

Yeni abreviaturalara hazırda mətbuat dilində daha çox rast gəlirik. Bunlar müxtəlif sahələrlə əlaqədardır:

1) Elm və pedaqoji sahələrlə bağlı: MMİ - Milli Münasibətlər İnstitutu, MEA - Milli Elmlər Akademiyası, BÖTL - Bakı Özəl Türk Litseyi, OYU - odlar Yurdu Universiteti, TQDK - Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası və s.

Yuxarıdakı abreviaturaların bəzilərinin yeniləşməsində «milli» sözü əsas rol oynamışdır.

2) Siyasi partiyalarla, ayrı-ayn cəmiyyətlərlə bağlı: YAP - Yeni Azərbaycan Partiyası, VBP - Vətəndaş Birliyi Partiyası, DİUC - Demokratik İslahatlar Uğrunda Cəmiyyət, ADR - Azərbaycan Demokrat Partiyası, AMİP -

Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası, MAP - Müstəqil Azərbaycan Partiyası, ACİ - Açıq Cəmiyyət İnstitutu, ALDP - Azərbaycan Liberal Demokrat Partiyası və s.

3) Ölkələrin, dövlətlərin beynəlxalq təşkilatların, birliklərin, nazirliklərin, federasiyalann adları ilə bağlı: AŞ - Avropu Şurası, BMTTŞ - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası, DAHMK - Dünya Azərbaycanlılarının Haqlarını Müdafiə Komitəsi, DAK - Dünya Azərbaycanlılarının Konqresi, MTN Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, DİN - Daxili İşlər Nazirliyi, AODİİ - Azərbaycan Gənc Diplomatlar Birliyi, AFF - Azərbaycan Futbol Federasiyası, MDB - Müstəqil Dövlətlər Birliyi.

Bəzi qısaltmaların Azərbaycan dilində ekvivalenti də əmələ gəlmişdir. Məsələn, MDB - SNQ abreviaturunun Azərbaycan dilinə tərcümə - kalkalaşmış şəklidir.

4) Özəl qurumlarla bağlı: MDTA - Milli Demokratik Qüvvələr Assambleyası, ÖB - Özəl Bank, Öts - Özəl Təhsil sistemi, ÖMF - Özəl Mətbuat Fondu, Ön - Özəl Nəşriyyat və s.

5) Maliyyə işləri ilə bağlı: MB - milli Bank MPV - Milli Pul Vahidi və s.

6) Şirkət adları: BSK - Bakı Steel Kompaniyası, «trial LTD» şirkəti və s.

Abreviatur üsulu ilə sözyaratma bu gün çox məhsuldardır. Belə ki, qənaət üçün bunların ixtisar formalından daha çox istifadə edilir. Bəzi abreviaturaları müasir dövrdə də yalnız baş hərfləri saxlanılmaqla ixtisar olunur: YAP - Yeni Azərbaycan Partiyası, AXCP - Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, BDU - Bakı Dövlət Universiteti və s.

Bəzi abreviaturaların birinci hecası saxlanmaqla ixtisar edilir: Azərsell, Türksell, Azəneftnəşr - Azərbaycan Neft Nəşriyyatı, Azərinformasiya - Azərbaycan İnformasiyası və s.

Qeyd olunmalıdır ki, abreviaturalardan istifadə də hazırda pərakəndəlik özünü göstərməkdədir. Xarici dillərdən axıb gələn belə abreviaturaların açıqlanması mətbuatda verilmədən təqdim olunur. Ona görə də oxucu üçün sözün mənası qaranlıq qalır. Məsələn: Türkiyədə o LTD, «Qismət» nəşriyyatı ki var, onlar çap olayır (S.Əhmədli).

Bu cümlədəki «LTD» qısaltmasının nə demək olduğu aydınlaşmır. Və yaxud, «Müsavət» qəzetinin 3 noyabr 2001-ci il sayında verilmiş ARDNS - prezidenti dövlət qurumunu ödəməyib. MEH ideyası realdırımı? «VR» ictimaiyyətlə görüşlər keçirir: cümlələrində verilmiş qısaltmaların mənası oxucuların əksəriyyəti üçün anlaşılmazdır. Abreviaturalar boluğunda mənanı bilməməkdən oxucu çaşıb qala bilir, mətn isə dərk olunmaz qalır.

Bəzən milli dildə abreviaturalar yarandığı dildə olduğu kimi verilir. Xüsusən də, telekanalların adları tərcümə və kalka edilmədən təqdim olunur: Hərə TRT başlamamışdır. Fırladı o biri kanallara: NTV, ORT, ANS, ATV (S.Əhmədli).

Yeni yaranan abreviaturaların qarşılığı kalka üsulu ilə əmələ gəlir. Məsələn: SNQ-MDB, VVS-NNQ, VMS-NDQ və s.

Ümumiyyətlə, ixtisarlar son dövrlərdə daha çox yaranır. Bu isə ən çox müasir hesablama texnikasının müxtəlif sistemlərinin adları, hesablama maşınlarından istifadə olunan xüsusi dillərin adları ilə bağlıdır. Son dövrlərdə proqramlaşdırma dillərinin hər birinin özütəməxsus xüsusi sözləri, lüğət fondu yaradılmışdır. Həmin sözlərin köməyi ilə proqramlaşdırma aparılır. Proqramlaşdırma dilində deyilənlərə ad qoyulur, adlara müəyyən tələblər verilir. Məsələn, ASSEMBLER alqoritmik dilində hər bir ad bir hərfdən ibarətdir.

Terminologiyada elə ixtisarlar var ki, heç bir üsula uyğun gəlmir. Məsələn: OS-10/ES əməliyyat sistemi, MOS/EO kiçik əməliyyat, ALQAMS, SNOBOL, SİMULA kimi alqoritmik dil adları, DKOİ və SVSDS kod adları və s.

Bütün bunlara baxmayaraq, terminologiyada abreviaturalar elmi dilə sistemli şəkildə təsir edir, ona riyazi dəqiqlik gətirir (6,105).

Yeni quruluşla əlaqədar yaranmış abreviatur - qısaltmalar hər yersiz-lüzumsuz təkrarların qarşısına sədd çəkir, həm də dil sistemində qənaəti təmin edir. Eləcə də, kecid dövrünün dil mənzərəsini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ş.Qasimov. «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları», Bakı, «Elm», 1973, səh.140.

2. Yenə orada. səh.140.

3. Yenə orada. səh.42.

4. M.Adilov. «MüasirAzərbaycandilində abreviasıyanındissertasiyası», Bakı, 1986, səh.42.

5. I Türkoloji qurultay (stenoq.), 26.II.5, 1926, s.198.

6. S.Sadıqova. «Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi»,Bakı, «Elm», 2010, səh.105.

Solmaz Həyatova*

“ŞƏLALƏ” JURNALINDA DİL MƏSƏLƏSİ

Keçən əsrin sonlarından başlayaraq, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində mühüm məsələlərdən biri Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə olmuşdur. Həmin dövrdə öz doğma dilinə həqarətlə baxan, onu “çoban dili” hesab edən burjua ziyalıları ədəbiyyatda və mətbuatda dilimizin ərəbləşməsi, türkləşməsi və farslaşması siyasətini yeridir, bununla ta qədim tarixə malik gözəl, şirin Azərbaycan dilinin itib-batmasına çalışırdılar.

---

*Həyatova Solmaz - AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Xalqımızın xoşbəxtliyi onunla ölrülür ki, onun M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, N.B.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli kimi ziyalıları bu təhlükəni vaxtında hiss etmiş, doğma dilimizi yad təsirlərdən qorumaq üçün var qüvvə ilə mübarizə meydanına atılmış, onun saflığı uğrunda sözün əsil mənasında fədakarlıq göstərmişlər.

Dil ətrafında gedən mübahisə dövrü mətbuat səhifələrində daha ciddi şəkil almışdı. Mütərəqqi və irticaçı qüvvələr bir-birinə zidd cəbhələrə ayrılmışdı. Bir tərəfdə “Ökinçi” qəzetinin ənənələrini davam etdirən molla nəsrəddinçilər və onlara kömək edən mütərəqqi ziyalılar, digər tərəfdə isə “Füyuzat”, “Şəlalə”, “Həyat” və başqa bu kimi mətbuat orqanlarına rəhbərlik edən Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, X.Səbrizadə kimi mühərrirlər dururdu.

Adi Azərbaycan sözlərinin yerinə ərəb, fars, Osmanlı sözləri işlətməyin dəb düşdüyü bir zamanda Y.V.Çəmənzəminli haqlı olaraq bir çox qəzet və məcmuələrin xalq arasında nüfuzunu itirməsinin, bəzilərinin bağlanmasının əsas səbəblərindən birini də onların dilinin təmizliyində görür. “Füyuzat”, “Şəlalə” məcmuələrinin, “Həyat” qəzetinin aqibətini misal gətirirdi.

Firidun bəy Köçərli dostu Abdulla Şaiqə göndərdiyi məktubların birində ərəb, fars tərkiblərinin süni olaraq silimizə doldurulmasından, mətbuat dilinin bərbadlığından bəhs edərək yazırdı: “Fars və ərəbə meyl və rəğbətimiz o dərəcə çox olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük. ... ərəbin cəm siğəsi dilimizin evini yıxıbdir. Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələrdə, teleqram tərcümələri, hətta elanlar o qədər dolaşmış və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşmürlər” (7).

Həmin illərdə bunun əksinə olaraq xalq, həyatını əks etdirən, xalqa yaxın olan “Molla Nəsrəddin”, “Bəhlul”, “Tuti” jurnalları öz müəlliflərini geniş oxucu kütləsinin başa düşəcəyi sadə dildə yazmağa çağırırdı.

Bu məsələdə böyük demokrat yazıçı, jurnalist C.Məmmədquluzadə və onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı düzgün mövqedə durmuş, doğma dilimizi yad təsirlərdən qorumağa çalışmış, onu türkləşdirmək, farslaşdırmaq istəyən burjua ziyalılarına qarşı ardıcıl və kəskin mübarizə aparmışdır. Təsadüfi deyil ki, C.Məmmədquluzadənin hekayə, felyeton və məqalələrindən bir çoxu bu mövzuya həsr olunmuşdur.

“Bəhlul”jurnalının birinci nömrəsində belə bir xəbərdarlıq var idi: “Açıq türk (Azərbaycan) dilində olmayan məqalələr dərc olunmayacaqdır”.

Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparan ziyalılarımız arasında Seyid Hüseynin xidmətləri böyükdür. Onun dil haqqında fikirləri bu vaxta qədər tədqiq edilib öyrənilməmişdir.

Seyid Hüseyn dil haqqında müxtəlif qəzet və jurnallarda “Türk sözləri”, “Fəqərələr”, “Bir mütaliə”, “İmla və imlaçılarımız”, “Dil ətrafında mütaliələr”, “Ədəbiyyatımıza bir nəzər” və bir sıra başqa məqalələrinin çap etdirmişdir. Bu məqalələrdə müəllif dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, əcnəbi söz və ifadələrin təmizlənməsi, ədəbi dil, tərcümə dili, imla, əlifba kimi mühüm məsələlə-

rə toxunmuş, bu məsələlərə öz aydın münasibətini bildirmiş, bir çox qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Seyid Hüseyn dil sahəsindəki uyğunsuzluqları, dolaşılıqları nizama salmaq məqsədi ilə hətta xüsusi bir jurnal çıxarmaq təşəbbüsündə belə olmuşdur. Ə.Sabirə məktublarının birində yazır: “Əgər müvəffəq olarsam, həftəlik bir məcmuə intişarına çalışacağam... Məqsədi türk dilinə və məsələsinə çalışmaq” (5).

C.Hüseyn hər şeydən əvvəl dilimizin yad təsirlərdən xilas olmasını istəyirdi. O Azərbaycan dilində “...istənilən qədər sözlər bulunmadığını, bu dildə “incə düşüncələri gərəyi kimi yazıb söyləmək mümkün olmadığını”(3), ona görə də “Osmanlı üsulu təhririni tərviç etdirəlim” (1) kimi zərərli fikirlər aşılayanlara, “Qafqaz dili və şivəsi yazıçılığa və ədəbiyyata yararsızdır, belə bir dildə yazmaq və söyləşib qovuşmaq mümkün deyil” iddiasında olanlara qarşı çıxaraq deyirdi: “... bu onların adicə bir səhvi və ya xətası deyil, bəlkə türk dili və ədəbiyyatına vurduqları müdhiş bir zərbədir” (1).

“Şəlalə” jurnalında lüzumsuz yerə əcnəbi sözlər işlədilməsi, “daş”ın “taş”, “tağ”ın “tağ”, “ağ”ın “bəyaz”, “olan”ın “alqan”, “gələn”in “xiyləkən” və qarşılıqlısı dilimizdə olan onlarla başqa sözün süni surətdə ərəb, fars, türk kəlmələri ilə əvəz olunması dilimiz üçün təhlükə yaradır. Yazıçı və şairlərin öz fikirlərinin doğma dildə söyləməsi, yazıb bildirməsi, düzüb qoşması üçün istənilən qədər Azərbaycan sözləri var idi.

Əcnəbi söz və ifadələrinə, xüsusilə Osmanlı şivəsinə ədəbiyyat və mətbuatımızda çox güclü meyl olduğu bir zamanda şəraitdən asılı olaraq C.Hüseynin özü də qismən bu təsirə düşmüşdü. Onun istər ədəbi, istər publisistika dilində ərəb, fars, türk sözlərinə, hətta ifadələrinə belə rast gəlmək mümkündür. Ancaq bunu da deməliyik ki, S.Hüseyn, dilinin sadəliyi, təmizliyi ilə bir çox müasirlərindən fərqlənmiş, bu yolda buraxdığı səhvləri vaxtında görmüş, onlardan uzaqlaşmağa çalışmış və buna müvəffəq ola bilmişdir. Məqalələrinin birində yazır: “İndi mən təmiz türkcə yazmaq istəyirəm. Bu yazımda çalışacağam ki, türkcədən başqa özgə, yad ... dillərdən bacardıqca və gücüm çatdıqca sözlər almayım” (3).

Dil məsələsində “İqbal” ilə “Şəlalə” arasında gedən uzun və şiddətli mübarizə ikincilərin tam məğlubiyətli ilə bitir. Osmanlı ibarə və ifadələrinin ərəb, fars kəlmələri ilə qarışdıraraq yeni bir “dil” icad edən və bunu yüksək dil kimi qələmə verən şəlaləçilərin xalq tərəfindən başa düşülməyəcəyi, bu səbəbdən də sevilməyəcəkləri təbii idi. “Bir millətin səadət-i ümumiyyəsi əxlaqının dərəcəyi mətanət və səlaməti ilə mütənəsb olub fəsad əxlaqı, səadət və iqbalmın hamısı və əqvatinin mübtəla olduğu əmrəzi-məhəlləkənin ən şiddətli ədd və etibar olmuşdur”(1). “Yəd qüdrət, kəndisinə hüsən, zəka, rıqyəti-qəlb, ülüvvi vicdan, məkarami əxlaq kimi məvahəb fitrəti bəxş etmiş və o da yeddi sənə layənqət çalışaraq scilil məbilə bəhəqq təzyin zat və sefid eləmiş idi” (2).

Yaxud:

“Sən rəfiq ilə fəryada rəsasən,

Sən şəmi xəyalatı məsasən.
Sən məlhəmi ayatı “əsa” sən,
Sən sinəti xubani nəsasən”(3).

“Şəlalə”dən götürdüyümüz belə yazıları savadsız xalq necə oxuyub başa düşər və sevə bilərdi.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dilinin taleyi ilə yaxından maraqlanmış digər yazıçılarımız kimi S.Hüseyn də onu yad təsirlərdən xilas edilməsi, elmi əsaslar üzrə tərəqqisi uğrunda fədakarlıqla çalışmış, bu yolda öz bilik, qüvvə və bacarığını əsirgəməmişdir.

“Şəlalə jurnalının sonrakı nömrələrində X.X.Səbribəyzadənin anlaşılmaq yazılarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi verilir. Osmanlı şivəsində məqalə yazan mühərrirlər ciddi tənqid olunurlar” (“Şəlalə”, №42, 1913).

Jurnalın bu etirafını görəndə S.Hüseyn sanki dil ətrafında gedən mübahisələrə yekun vuraraq yazırdı: “Şəlalə”çilər öz səhvlərini başa düşdülər. Bizim sözüümüz nəticə verdi. Artıq “Qafqaz şivəsi ilə üsuli kitabət”dən vaz keçdilər (4).

Ədəbi dilə münasibətdə düşüncə yönünə sadıq qalsalar da “Şəlalə”çilər əxlaqi-ruhani dəyərlərin milli dil vasitəsi ilə qorunacağını bildirdilər. Odur ki, tarixən qonşu dillər ilə (xüsusi ilə fars və ərəb) inteqrasiyada olan türk dilinin (eləcə də Azərbaycan türkcəsinin) xalqı mahiyyətini elitar səviyyəyə qaldırmaq ciddi vəzifə sayılırdı. “Şəlalə” də deyilirdi:

Bu gün hankı bir türkcü vardır ki,
Unut fəlakəti-şəxsiyyənin məsəyeni
Fəqət həqarəti əfv etmə validən Vətənə!

sözündəki ərəbi kəlmələri çıxarılsın və onların yerinə türkcə kəlmələr istemal edərək, əslindəki lətafət və qüvvəti müdafiəyə müqtədir ola bilsin. Heç!

Milli dilə romantizminin nəzəri-estetik prinsipləri və sənətkarlıq tələbləri ilə yanaşan “Şəlalə”çilər bu yolla Azərbaycan ədəbiyyatında xalqı dəyərlərin yeni keyfiyyətdə ifadəsinə çalışır, türklük hissiyyəti və şüurunun geniş yayılmasına meydan açırdılar. “Xalqa doğru” şüarı Azərbaycan mühitində Anadolu türk təcrübəsi ilə daha da gücləndirilir, milli, hiss, duyğu və düşüncənin canlı xalq danışq dili ilə əlaqəsinə üstünlük verilirdi. Bu zaman düzgün olaraq canlı xalq danışq dili ilə ədəbi dili eyniləşdirənlərin mövqeyi bəyənilmirdi. “Şəlalə”də bu münasibətlə deyilirdi.

“Digər qismi də “ədəbiyyatın lisani-əvamdan fərqi yoxdur” – zənnində bulunuyorlardı. Və misal olaraq İstanbuldakı türkcüləri biz də biliyor və yazdıqlarını okuyor idik. Fəqət bi iddiaçılardan fazla olaraq bilib düşündüyümüz bir şey vardır ki, o da şu idi. Dünyada lisani - ədəbisi ilə lisani - əvami bir olan heç bir millət yoxdur, olmaz” (6,384).

Dil və imla məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verən yazıçılar çox yaxşı bildirdilər ki, bu iş mövsümi xarakter daşımır, belə ciddi məsələ ilə müntəzəm surətdə məşğul olmaq, dildə sabit qanun-qayda yaratmaq, onun lüğət tərkibini zənginləşdirmək üçün hələ çox çalışmaq lazımdır. Ədəbi dilə münasibətdə elitar

düşüncə yönünə sadıq qalsalar da “Şəlalə”çilər əxlaqi-ruhani dəyərlərin milli dil vasitəsi ilə qorunacağını bildirirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dil, imla və məslək haqqında. “Şəlalə” jurnalı. №1, 1914.
2. X.X.Səbribəyzadə. “Eşq və həvəs”, “Şəlalə” jurnalı, №2, 1913.
3. Kazımoğlu. “Türk sözləri”, “El həyatı” məcmuəsi. №2, 1918.
4. M.A. Asan dil, yeni lisan, “Şəlalə” jurnalı. № 19, 1913.
5. S. Hüseyin Səbura məktub. 17 may, 1912.
6. Ş.Vəliyev. “Füyuzat ədəbi məktəbi”, Bakı, Elm, 1999, s. 384.
7. Talıbzadə K. Köçərlinin A.Şaiqə məktubları, “Azərbaycan” jurnalı, №6, 1967.
8. “Şəlalə” jurnalı, № 22, 1913.

Gaffar Khamahani*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF MORPHOLOGY OF HEADLINES WRITTEN IN AZERBAIJANI NEWSPAPERS

Introduction: Tahirov (2007) maintains that morphology includes the category of tense along with syntax, lexicon both in Azerbaijani and other foreign languages. According to Tahirov (2007) tense is not limited to only morphology, but it covers linguistic analysis of other fundamental philosophical areas. Julia S. Falk (1987) states that morphology is the identification, analysis, and description of morphemes, as well as the study of word formation. A morpheme is not necessarily a word itself. For example the words “dogs” and “badly” both contain two morphemes; one of those morphemes is also a word (dog, bad) but the others are not words(-s, -ly). Such morphemes that do not occur independently are called bound morphemes, while those which can occur independently are called free morphemes. Veysəlli (2013) states that a branch of linguistics which deals with analyzing units which are bigger than phonemes and smaller than morphemes is called “morfonologiya” or “fonomorfonologiya”. He states that the number of morphemes in all languages of the world is finite and recognizing morphemes along with their phonetic and semantic units play an important role in understanding the intended meaning of words, phrases, and sentences. Kazimov (2010) states that the main object of morphology is a word. He believes that morphology, which is a branch of grammar, is a relatively independent branch. He maintains that morphology is an objective word. Morphology intends to deal with studying the grammatical features of a sentence. Morphology studies such

---

*Khamahani Gaffar – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

grammatical peculiarities of words which refer to groups of word (ibid 24). While speaking of the term ‘morphology’, he states that ‘morphology’ mainly is interested in the structure of its object. Therefore the term ‘morphology’ is used in some other fields as “bitki morfologiyası” (plant morphology), “insan morfologiyası” (human morphology), “heyvan morfologiyası” (animal morphology), “yer morfologiyası” (soil morphology), etc. Sadigova (2011) believes that the principles of morphology must be utilized in order to create the terms in Azerbaijani language. Sadigova states that the modern Azerbaijani literary language uses the principles of morphology to invent new terms.

This implies that it is very necessary to pay full attention to the morphological features of language. Unfortunately no analysis of headlines morphology has been carried out until now. For this reason, I have based my morphological study of headlines written in "Azadlıq" and "Sərq" Azerbaijani newspapers on aspects of morphology. To clarify the issue it is a good idea to give some example from “Azadlıq” and "Sərq" newspaper headlines. Considering the headline “Əli Kərimli Şəkiniyağaqaqaldırdı”(«Azadlıq», April 10th, 2013) and “Ərdoğan ağladan azərbaycanlı qız” («Azadlıq», April 10 th, 2013), we realize that there are eight free morphemes (*Əli, Kərimli, Şəki, qaldır, Ərdoğan, ağla, Azərbaycan, qız*), but there are only six bound morphemes(-*ni, -a, -di, -ı, -dan, -li*). We can find related examples in "Sərq" newspaper headlines. For example in the headline, Hüseyn Cavidin ev muzeyi (Sərq Qazeti, April 10 th), we see that there are four free morphemes (Hüseyn ,Cavid, ev, muzey) , but there are only two bound morphemes (-in , -i) .while there are only two free morphemes which lack bound morphemes (Hüseyn, ev)

Research Question: General research question regarding the morphology in Azerbaijani newspaper headlines which were mentioned above is to arrive at the exact number of morphemes included in Azerbaijani headlines included in "Azadlıq" and "Sərq" Azerbaijani newspapers. I wondered whether there are the same numbers of bound and free morphemes in the two newspapers. By doing this research I want to arrive at the exact number and percentage of free and bound morphemes in the two newspapers. The specific research question focuses on the number of words lacking bound morphemes.

Methodology of Research: I statistically analyzed and counted the number of free morphemes, bound morphemes and free morphemes which lack bound morphemes. In order to perform this study I randomly selected 200 headlines regarding various topics (social, economic, political, etc...) which were published online since march 15th through April 15 th on "Azadlıq" Azerbaijani newspaper. And I randomly selected 200 headlines regarding various topics (social, economic, political, etc...) which were published online since march 15th through April 15 th on "Sərq" Azerbaijani newspaper. I studied all the morphemes with focus on the exact number of free morphemes and bound morphemes.

Data analysis: As stated earlier, morphemes are divided into two categories, i.e. free morphemes and bound morphemes. In order to clarify the problem, it is a good idea to redefine morphemes. A. Slayxer (1812- 1868) claims that morphemes are the smallest meaningful units of language that cannot be divided into much smaller units. According to the finding of this research the statistic and quantitative analysis of headlines written in "Azadlıq" Azerbaijani language is as follows:

TABLE 1: THE Exact Number of Headlines, Words, Free Morphemes (Percentage), Bound Morphemes (Percentage)

No. of headlines	No. of words	No. of Bound Morphemes	No. of free Morphemes
200	988	430 =./43.5	558= ./56.5

After collecting and analyzing the collected data, it was proved that Azerbaijani journalists use much more free morphemes than bound morphemes when they write headlines in "Azadlıq" Azerbaijani newspaper. This is because some words are valid as a separate free morpheme lacking any bound morphemes. For example the word 'qız' mentioned in the headline ("Ərdoğanı ağıladan azərbaycanlı qız" ("Azadlıq" April 10th, 2013).

As stated earlier, morphemes are divided into two categories, i.e free morphemes and bound morphemes. In order to clarify the problem, it is a good idea to redefine morphemes. A. Slayxer (1812- 1868) claims that morphemes are the smallest meaningful units of language that cannot be divided into much smaller units. According to the finding of this research the statistic and quantitative analysis of headlines written in "Sərq" Azerbaijani language is as follows. The first column shows the number of headlines. The second column shows the total number of words included in the headlines, the third column shows the exact number of bound morphemes and the last column shows the number of free morphemes.

TABLE 2: THE Exact Number of Headlines, Words, Free Morphemes (Percentage), Bound Morphemes (Percentage)-the Case of "Sərq" Newspaper Headlines

No. of headlines	No. of Words	No. of Bound Morphemes	No. of free Morphemes
200	1118	424= ./38	694= ./62

Conclusion.

According the findings of this research we can conclude that Azerbaijani journalists convey meaning mostly through free morphemes. By comparing the results which are indicated in Table 1 and Table 2 we can conclude that "Sərq" Azerbaijani newspaper uses more free morphemes than "Azadlıq" Azerbaijani

newspaper does. The number of free morphemes which lack bound morphemes is more or less the same in the two sets of data as Table 3 shows:

Table 3: Percentage of Free Morphemes Lacking Bound Morphemes

" Azadlıq" Newspaper	" Sərq" Newspaper
./. 29	./. 27

The results of this study can be useful for all professional including Azerbaijani language teachers, Azerbaijani students and those scholars who are concerned with syllabus designers of journalistic reading comprehension texts.

REFERENCES

- 1.Versəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013.
- 2.Slayxer (1812-1868), cited in Veysəlli F.Y. Diliçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013.
- 3.Falk J.S., Linguistics and language, A survey of basic concepts and implications
- 4.Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
- 5.Sadigova S. Azerbaijan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011.
- 6.Tahirov I (2007) Azerbaijan ve ingilis dillerinde zaman kategoriyası

Nəzrin Əliyeva*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DULUŞÇULUQ LEKSİKASI

Qədim tarixə malik hər bir xalqın özünəməxsus milli dəyərləri vardır. Məhz bu milli dəyərlər bir millətin tarixinin, dilinin, adət-ənənələrinin formalaşmasında, yaranmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan xalqının qədim tarixini əks etdirən zəngin sənətkarlıq nümunələri vardır. Belə sənətkarlıq sahələrindən sayılan dulusçuluq Azərbaycanda ən qədim istehsal sahələrindən biri olmaqla, öz əhəmiyyətini nəinki qoruyub saxlayıb, hətta bəşər mədəniyyəti inciləri sırasına qəbul edilib. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar təsdiqləyib ki, dulusçuluq neolit dövrünün yadigarıdır. Eneolit dövründə dulusçuluq daha da inkişaf etmiş, əsas sənət növlərindən birinə çevrilmişdir. Orta əsrlərin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda dulusçuluq daha yüksək səviyyəyə çatır. Monqolların Qafqaza yürüşünədək bu inkişaf davam edib. Həmin dövrdə ölkəmizdə dulusçuluq sahəsində güclü dəyişikliklər baş verib, əvvəllər yalnız bəsit, kустar üsula əsaslanan dulusçuluqda artıq ayaqla hərəkət etdirilən çarx və kürələrin tətbiqi, təbii ki, yalnız kəmiyyətə deyil keyfiyyətə də öz təsirini göstərib. Həmin dövrlərdə Azərbaycanda şirəli və şirəsiz saxsı qabların daha geniş yayılması da məhz dulusçuluq sənətinin

---

*Əliyeva Nəzrin - Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

inkişafı ilə əlaqədar olub. Demək olar ki, o zaman ölkənin hər yerində bu sənətə tələbat vardı. Xanlıqlar dövrünə aid arxiv sənədlərində və digər yazılı mənbələrdə Azərbaycanın Şamaxı, Şəki, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Ordubad kimi şəhərlərində saxsı məmulatlarının istehsalı barədə qeydlər var. Dulusçuluq istehsalının Bakıda da mövcud olması öz təsdiqini tapıb. Şəhərin ətrafında müxtəlif gil yataqları burada saxsı qabların istehsalı üçün şərait yaradırdı. 1946-cı ildə şəhərin Qala ərazisində aparılmış qazıntı işləri zamanı XVII-XVIII əsrlərə aid keyli miqdarda şirəli qablar- kasa, boşqab, badya və s. tapılıb ki, bunların da əksəriyyəti yerli istehsalın məhsulları idi. Qarabağda isə dulusçuluq istehsalı ilk orta əsrlərin sonlarından başlayaraq daha yüksək səviyyəyə çatıb. Burada aparılmış arxeoloji qazıntılar göstərir ki, IX-XIII əsrlərdə dulusçuluq yüksək inkişaf etmiş bir sənət sahəsi kimi formalaşdı. Bu dövrdə istehsal edilən saxsı qablar istər hazırlanma texnikasına görə, istərsə də zəngin bəzək elementlərinə görə həm əvvəlki, həm də sonrakı dövrlərlə müqayisədə çox yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, son orta əsrlərdə Qarabağda saxsı məmulatı istehsalı üç böyük qrupa ayrılıb: şirəsiz, şirəli qablar və tikinti materialları. Şirəsiz saxsı məmulatı sırasına hər birinin müxtəlif növləri olan küplər, qazanlar, səhənglər, bardaqlar, silbiçlər, süd qabları, dolçalar, çıraqlar, qəlyanlar və s. aid edilir. İsmayılı və Şəkidə də bu sənət sahəsi yüksək inkişaf etmişdir. Qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının tarixinin öyrənilməsində İsmayılıda aşkar edilən küp qəbirləri, yaşayış məskənlərinin qalıqları, dulusçuluq nümunələri xüsusi yer tutur. Hal-hazırda da Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dulusçuluq sahəsi yaşayır və inkişaf edir.

Dulusçuluğun belə qədim tarixə malik olması və ona olan yüksək tələbat bu sənət sahəsi ilə bağlı leksikanın formalaşmasını şərtləndirirdi. Bu sahəyə aid sözlər ən qədim dövrlərdən işlənmiş, təkmilləşərək dilimizə gəlib çatmışdır.

Dulusçuluğa aid sözləri leksik – semantik baxımdan aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Su üçün gil qabların adlarını bildirənsözlər: səhəng, şəhrəng “balaca səhəng”; bardaq, qurqur, sürahi “qulpsuz aşağısı girdə, dar boğazlı gil qab”, kuzə “gil suqabı”, küp “suyu sərin saxlamaq üçün torpağa basdırılmış böyük gil qab”, badiyə “saxsı piyalə”, dəngənə “piyalə”, güdil “saxsı su qabı”, haratzi “qulplu saxsı qab”, güрни “saxsı su qabı”, күnkү “saxsı su qabı”, qilətzə “saxsı su qabı”, qola “bardaq”, tip “bardaqdan böyük su qabı”.

2. Yemək hazırlamaq üçün gil qabların adını bildirən sözlər: çölmək “saxsı qazan”, güvəc “saxsı qazan”, pitidopusu “piti bişirmək üçün saxsı qab”, piyə “ocağın üstünə qoymaq üçün saxsı qab”, күrə “yemək bişirmək üçün evin күncүndə hazırlanan gil ocaq”, təndir “çörək bişirmək üçün yerdə qazılaraq, yaxud yerin üstündə gildən hazırlanan soba”, külçəbasan “çörək məhsullarını bəzəmək üçün müxtəlif ornamentli alət”, күpə “turşu saxlamaq üçün istifadə edilən saxsı qab”, bəqqa “yağ qabı”, dəngənə “turşu qabı”, sərictə “4-5 litr həcmində iriqulplu saxsı süd qabı”, badya “qatıq çalmaq üçün qab”, dopu “bankaya oxşar qulpsuz

saxsı qab”, xeyrə “qaymaq yığılması üçün dərin saxsı qab”, mətrət “xeyrəyə oxşar qab”, badi “saxsı nimçə”, baqala “kiçik saxsı qab”, bardaxbağı “bardağın qulpu”, bəsti “kiçik saxsı qab”, bəqqə “süd saxlamaq üçün kiçik saxsı qab”, çanax “saxsı kasa”, dalyar “plov üçün iri və dərin saxsı qab”, danbalan “saxsı nehrə”, gillətzə “kiçik saxsı qab”, girdo “iri saxsı qab”, xayra “saxsı qab”, xum “böyük saxsı küp”, kərəcan “dərin saxsı qab”, köçerey “kiçik saxsı qab”, kövri “ağzı enli saxsı qab”, küpəgilə “kiçik küp”, kuzə “kiçik saxsı sənək”, qadasarı “süd sağmaq üçün saxsı qab”, qağala “kiçik saxsı qab”, qalğa “küpə”, qavaşa “saxsı qab”, qoduş “saxsı küpə”, quciley “saxsı qab”, quflucə “qulplu saxsı qab”, masqura “kiçik saxsı qab”, mətərə “küp, saxsı pendir qabı”, səyən “çini yemək qabı”, qağla “saxsı qab”.

3. Dulusçuluqda istifadə olunan alət adlarını bildirən sözlər: qəlib “çarx”, oturacaq “əl ilə işlədilən dulus çarxının aşağı hissəsi”, ox “dulus çarxının aşağı və yuxarı hissəsini bir-birinə birləşdirən hissə”, çarxbaşı “dulus çarxının yuxarıdakı lövhəsi”, bala kötik “dulus çarxının yuxarıdakı lövhəsi”, üst kında “dulus çarxının yuxarıdakı lövhəsi”, ətək “dulus çarxının aşağıdakı lövhəsi”, oxucu “dulus çarxı oxunun ucuna keçirilən metal”, daban “dulus çarxının oxunun keçdiyi yer”, bel “dulus gili çıxarmaq üçün alət”, taşta “bel”, külüng “dulus gili çıxarmaq üçün alət”, balta “dulus gili çıxarmaq üçün alət”, bıçaq “gil qaba forma verərkən dulusun istifadə etdiyi taxta bıçaq”, qələm “taxta bıçaq”, daraq “trapesiya şəkilli dulusçu bıçağı”, piatrin “trapesiya şəkilli dulusçu bıçağı”, qabatrin “dulusçu qadınların işlətdiyi taxta dəstəkli, hər iki tərəfi iti olan metal bıçaq”, eatrin “dulusçu qadınların işlətdiyi metal bıçaq”, karkar “uzun boğazlı qabların boğazını çıxarmaq üçün dulusun istifadə etdiyi taxta parçası”, leni “gil qabın boğazını uzatmaq üçün dulusçunun istifadə etdiyi qamış parçası”, kartalaş “qabın dibinə forma vermək üçün istifadə olunan alət”, iy “dulus məmulatında dəşik açmaq üçün hər iki tərəfi iti olan alət”, daraq “dulus məmulatını naxışlamaq üçün istifadə olunan taxta alət”, naxış “dulus məmulatında naxış açmaq üçün istifadə olunan taxta alət”, satıl “dulus məmulatını naxışlamaq üçün istifadə olunan alət”, xəlbir “quru gili təmizləmək eləcə də narınlatmaq üçün istifadə olunan alət”, gön “dulus qadınların üzərində gil yumşaltdığı dəri məmulatı, tabaq “gil qabları daşımaq üçün istifadə olunan əşyalar”, qıra “təndiri qalamaq üçün istifadə olunan ucu qarmaqlı uzun alət”, lok “dulus kürəsində istinin nizanlanması üçün yanacağı alıştırmağa xidmət edən 4-5 m uzunluğunda ağac şüvül”, səpmə “dulus kürəsində bişirilən qabların altının yapışmaması üçün onların altına qoyulan dəmir təbəqə”, gəlbəri- “kürədə alovu nizamlamaq üçün alət”, püşkər “kündə taxtası”, xul “kündə taxtası”, qalaq “təndir düzəldərkən alt sırada qurulmuş gilin səthinin düzəldilməsi üçün istifadə olunan ağac alət”, qarğı darağı “qabın boğazını düzəltmək üçün istifadə olunan qamış alət”.

4. Su təchizatı ilə bağlı vasitələrin adını bildirən sözlər: günk- “saxsı su borusu”, lülə “iri diametrlı saxsı boru”, sərnic “paylayıcı saxsı boru”, daxil “suyun sərnicə daxil olması üçün yer”, noyca “suyun sərnicdən çıxması üçün yer”, çolaqov “quyunun ağzını bağlamaq üçün saxsı qapaq”.

5. Gildən hazırlanmış məişət əşyalarının və digər predmetlərin adlarını bildirən sözlər: buta “qızıl əritmək üçün zərgərlərin istifadə etdikləri gil qab”, burbuğ “gildən hazırlanmış çalğı aləti”, manqal “təndirin üzərinə qoyulmaq üçün kürsü”, taparan “gildən hazırlanmış zibilqabı”, təpərə “gildən hazırlanmış zibilqabı”, silbinc “beşikdə gil qab”.

6. Gil qabların bişirilməsində istifadə olunan xüsusi qurğu və təsisatların adını bildirən sözlər: dəm “açıq soba”, kürə “örtülü soba”, tup “örtülü soba”, külbə “kürədə odun yanmasını və istiliyi tənzimləmək üçün tikili”, ağız “kürəni doldurmaq və boşaltmaq üçün kürədə olan deşik”, ocaqlıq “dulus kürəsinin aşağı kamerası”, qabxana “dulus kürəsinin yuxarı kamerası”, baca “dulus kürəsində istiliyi tənzimləmək üçün deşik”, babasil “dulus kürəsinin günbəzinin çıxıntılarını örtən gil torpaq”, zuldən “odluq və ağızlıqdan ibarət kürə tipi”, odluq “kürədə od yanan yer”, tağlı “kürənin içərisindəki yarus”.

7. Dulusçuluqda istifadə olunan texniki üsul və naxış adlarını bildirən sözlər: oyma “gil, palçıq komasından müəyyən miqdarda gilin qoparılması”, piçənə “yetişmiş gil palçıqdan müəyyən miqdarda qoparmaqla gil məmulatı düzəltmək”, bad “təndir düzəltməkdə istifadə olunan dulusçuluq üsulu”, dib “təndirin aşağı qatları”, köbə “təndirin ağız hissəsi”, dodaq “uzunboğaz qabların üst tərəfi”, dibçək “gil qabların aşağı hissəsi”, boğaz “gil qabların yuxarı hissəsi”, göz “gil calaqlarını birləşdirmək üçün onların üstündə açılan şırım”, zəncir “gil su qabların üzərindəki naxış.

Misallardan da görüldüyü kimi, dulusçuluq leksikasının tərkibi yecins deyil. Bu leksikanın müəyyən qismini hamının bildiyi, başa düşdüyü ümumişlək sözlər təşkil edirsə, digər bir qismini isə yalnız bu sənət sahəsində işlənən sözlər təşkil edir. Beləliklə dulusçuluqla bağlı leksikanın dildə formalaşmasını ümumxalq dilinin cəmiyyətdəki ayrı – ayrı sosial qrupların maraqlarına xidmət göstərmək, onların tələbatını ödəmək üçün sosial diferensiasiyanın nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Bu qəbildən olan sözlər ümumxalq dilinin aktiv leksikasından fərqli olaraq, konkret təbəqənin ünsiyyətinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2006, 448 səh.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. I c. Bakı: “Elm”, 1988.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2007, 568 səh.
4. Azərbaycan dilinin izhli lüğəti. I – IV c., Bakı: “Şərq – Qərb”, 2011.

ARQOLARIN SEMANTİK BAXIMDAN DƏYİŞMƏSİ

Arqo sözlərin dil daxilində yaranması və ifadəsi eləcə də müxtəlif sosial qruplar arasında işlənməsi semantik sahəsinə aiddir. Əslində bu sözlər məxfi informasiyanın daşıyıcısı olduğundan gizli məna daşıyır. Müxtəlif sosial təbəqələr və qruplar öz aralarında fikirlərin və niyyətlərin başqalarından gizli saxlamaqdan ötrü arqo sözlərdən istifadə edirlər. Hər cəmiyyətdə bəzi qruplar, öz aralarında insanların anlaya bilməyəcəyi gizli ünsiyyət formasını, yəni arqoları inkişaf etdirmişlər .

Cəmiyyətdə ümumi ünsiyyət dilindən ayrı, amma ondan törəmiş olan, yalnız müəyyən bir qrup tərəfindən istifadə edilən söz və deyimlərdən ibarət olan arqo sözlərin əksəriyyəti böyük bir sosial qrupa aiddir və bəzən də görünür ki, bir sıra sözlər bir neçə qrup arasında eyni mənada işlənir. Arqo - müəyyən sosial qrupa aid dil, sosial dialekt mənasını ifadə edir (2, s. 26).

Arqolar sosial qrupların həyatında peşəsinə, məşğuliyyətinə və mənafe ümumiliyinə görə fərqlənir. Onlar işlənmə dairəsinə görə dilimizin leksik fondunda seçilir. Onlar məhdud dairədə işlənilir. Arqolar sosial dialektlərə aiddir, çünki əksər arqoların xarakterində dialekt elementi özünü göstərir, həmçinin də milli dilin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

V.Jirmunski yazır ki, söz, professionalıq və gizlilik xarakterini itirir, gündəlik məişətdə hissi ekspressiya, obrazlı, evfemistik, kinayəli sözdən istifadəyə xidmət edir, özünəməxsus əlamətlərini arxada qoyaraq ən çox ixtiyari, qeyri-müəyyən səciyyə daşıyır. Arqolar milli dilin standart, ekspressiv, yenidən mənalandırılması vasitəsi kimi metaforik kinayənin yeni pilləsində başlıca rola malikdir (3, s. 152).

Dilin ən mühüm leksik-semantik söz qrupları var ki, onlar arasında arqo sözlər xüsusi olaraq yaranır və narkomanlar, oğrular, sürücülər, satıcılar, tələbələr və şagirdlərin nitqində istifadə olunur. Semantik baxımından bu sözlər bəzən tam mənalardan dəyişib və başqa bir mənada işlənilirlər və yaxud, bəzən məna artırmaq ilə və ikinci məna vermək ilə bu gizli fikirlər və niyyətlər ifadə olunurlar. Arqo əslində özü bir dil deyildir, hər ana dilin içində arqo sözlər yaranır, yayılır, danışılır və bir müddətdən sonra öz fəaliyyətlərini itirirlər. Arqo sözlərin törədib və aradan getməklərinin bir neçə səbəbi vardır. Siyasət, mədəniyyət, adət ənənə, hakimiyyət və bəzi başqa parametrlər bu səbəblərdən ibarətdir. Faktlara görə dilçilər yazırlar ki, arqo birinci dəfə Fransız mətnlərində 14-cü əsrdə görünüb amma, dilşünaslıq baxımından demək olar ki, dil yaranan gündən arqo dil daxilində özünü göstərib. Əslində Arqonun məqsədi niyyətləri və fikirləri başqalarından gizli saxlamaqdır. Yəni iki nəfərin danışdığı 3-cü adama sirlə və gizli saxlamaqdır ,ona görə arqonun

---

*Xoşbatini Hüseyn - Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

mənşəyini dil yaranması ilə bir tutmaq olar. Ancaq demək olar ki, dil yaranandan əl arqo da dilin daxilində yaranmışdır. Dil daxilində ən çox dəyişiklik olan sahələrdən biri semantikadır. əslində mənalar dəyişilməsə, yeni sözlər yaranmasa, köhnə və az işlənən sözlər dil dairəsindən xaric olmasa, başqa dillərdən söz alınıb və onlara söz verilməsə o dildə inkişaf baş verməz və və dilin aradan getməsinə səbəb olar.

İctimai həyatdakı dəyişikliklər, inkişaf, geyim, məişət şeylərinin köhnəməsi, onların yeniləri ilə əvəzlənməsi, yeni maddi sahənin meydana gəlməsi, elmi-texniki tərəqqi insanların maraq dairəsini genişləndirir, ehtiyacına, tələbinə, baxışına, vərdişinə və zövqünə təsir edir. Həyatdakı dəyişmələr qarşılıqlı olur. İnsanların həyata münasibətində bir təzələnmə, yeniləşmə gedir. Bu dəyişmələrlə bərabər dil ancaq dəyişilməlidir. Elə əslində bu səbəb dəndir ki, dil daxilində semantika sahəsində sözlərin cür bə cür mənə dəyişmələrin görürük. Köhnə sözlər daha işlənmir yerinə yeni sözlər deyilir, misal üçün keçmiş zamanlarda ata babalarımız çox bilən və hər şeydən baş çıxardan adama müxtəlif sözlər ifadə etsəydilər sə indi *UP DATE* və ya müasirləşmə sözünü deyirik. Qabağ zaman hər şeyin artığına *zibil* desəydik sə, indi zibil sözün pis və əclaf adamlara işlədirik. Söz mənəsi tək mənalıqdan çıxır və onun anlamı genişlənir. İllər bundan öncə *alim* sözün ancaq dini savad olana və yaxud Axunda işlədərdik amma, indi hər hansı sahədə elm olana *alim* deyirik. *Müəllim* sözü mənəsini nə boyda genişləndirib və indi ehtiram və hörmətlə yanaşmaq üçün bu sözü hər kəsə ki istəsək işlədirik. Bu baxımdan arqolarda ki, semantikadan asılıdırlar qısa müddət həyatlarında bu dəyişiklərdən uzaq deyirlər. Köhnə arqolar şifahi dil normaları içərisində əriyib gedir, aradan çıxır. Məhz bu, arqo leksikasının təzələnməsinə, yeniləşməsinə səbəb olur. Həyat dəyişir, insanlar dəyişir, köhnə nəslə yeni nəsil əvəz edir. Yeni nəsil yeni arqolar yaradır. Müasir arqonun əsasını ictimai qruplar tərəfindən ümumxalq sözlərinin xüsusi mənalandırılması və başqa dillərdən alınma sözlərin xüsusi tərzdə işlədilməsi təşkil edir. Arqotik leksikaya ayrıca, xüsusi bir dil kimi baxmaq olmaz, çünki onun öz qrammatik quruluşu və lüğət fondu yoxdur. Bədi əsərlərdə arqo leksikasından ictimai qrupların spesifik xüsusiyyətlərini açmaq üçün istifadə olunur. Arqotik sözlərin müəyyən hissəsi köçəri həyat sürür. Onların bəzisi başqa bir ictimai qrupun söz ehtiyatına, bir qismi isə adi danışq nitqinə keçir. Arqonun təbii təkamülü, onun loru leksikaya və məişət-danışq nitqinə keçməsi arqotizmin süniliyini, şərtiliyini və gizliliyini aradan qaldırır (**4, s.193- 194**).

Arqo sözlərin dəyişikləri həm arqo leksikasının daxilində baş verir, həm də başqa semantik leksikalarada aid olur. Misal üçün meyvə adları ikinci mənə daşıyıb arqo sözü kimi işlənəndə müxtəlif niyyətləri üzə çıxardır. *Alma* sözü tələbələr arqosunda gözəl və məlahətli qız tələbəsinə ifadə olunur və ailə arqosunda qaynaniya deyilir. *Xiyar* sözü narkomanlar arqosunda polisə ifadə olunur.

Müxtəlif isimlər, sifətlər, fellər və zərflilər ilə bu sözlər ifadə olurlar. Meyvə adlarından, heyvan adlarından, yer, kənd, şəhər adlarından , geyim və

yemək adlarından , müsbət və mənfi sifətlər ilə , rənglər ilə , aktyor və aktrisa rolların və dialoqlarının sözlər ilə , həftə gün və il adlar ilə qadın cinsinə aid adlar ilə bu sözlər yaranırlar.

İran azərbaycanlılarının məişət və bədii üslubunda sosioloji leksika müvafiq qiyafədə görünür. Bunlar – arqolar - ekspressiv rənglərə boyanır. İctimai – sosial qrupların hər biri üçün xüsusi arqolar vardır. Bunların bir çoxu müştərək səciyyə daşıyır. Sosioloji təbəqələr demokratik baxımdan ümumxalq mənafeyi ilə toqquşur, fikirlər üst-üstə düşmür. Bu zaman onlar sözün həqiqi mənasından istifadə etmək istəmirlər, ya xüsusi sözlər axtarıb-tapır, ya da ki, mövcud sözlərin mənalərində motivləşmə aparırlar, yəni yeni mənalər müəyyənləşdirirlər. Bu prosesdə ictimai təbəqələrin nitqində özünəməxsus leksikon formalaşır. Bu ictimai zümrələrin leksik təbəqəsidir. Bunlar dildə çox deyil, amma dilə və onun üslubu mənzərəsinə öz təsirini göstərir. «Məhz bu qruplar ümumxalq sözünün «simasını» dəyişdirir və öz təbiətləri kimi eybəcərləşdirirlər. Məhz onların ifadəsində sözün müsbət və mənfi mənaləri öz mehvərindən çıxır, başqa sözlərin mehvəri ətrafında fırlanmağa başlayır. Belə insanların danışığında ümumxalq dilindəki gözəl, zərif sözlərin sayı azalır və kobud, sərt sözlər əslində olduğundan çox görünür...Bu sözlərin işlənməsinə ehtiyac olmayan ünsiyyət mühiti ideal cəmiyyət olmağa layiqdir. Bu sözlərin varlığını mümkün edən anlayışlar cəmiyyətdəki mənfi insan keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Hətta belə sözlərdən istifadə edənlər yalnız arqolarla ünsiyyət saxlayan silklər təşkil etməsələr də bu lüğət vahidlərinin ictimai dəyərində jarqonluluq vardır Yaxud, əksinə, bir qrupun, silkin tüfeyliliyini nəzərə çatdırmaq üçün onların nitqinə bir tipik jarqon daxil etmək kifayətdir (1, s. 59, 63-64).

Arqo və yaxud Gizli dil yazılı forması olmayaraq cür bə cür metodlar ilə yaranır və geniş formada işlənir. başqa dillərdən alınma sözlər ilə, dilin söz köklərindən yaranma sözlər ilə və başqa başqa metodlar ilə düzəlişən sözlər ilə, müxtəlif qruplar və siniflər tərəfindən arqo sözləri işlənir. Tələbələr, şagirdlər, sürücülər, narkomanlar, satıcılar, maklerlər və başqa sosial qrupların özlərinə aid arqo leksikaləri vardır. Bu sosial qrupların arqoları başqa dillərdən o cümlədən fars dilindən alınma yollar ilə şəkilçi artırma və ya azaltma yollar ilə və yaxud kökdən dəyişmə yollar ilə yaranırlar. Arqo sözləri stabil və ya bir formada qalmırlar bəlkə danışdıqca və işləndikcə arqo leksikasının daxilində çoxlu dəyişiklikləri qəbul edirlər. Misal üçün Fars Mənşəli *çətirbaz* sözü əslində birinci semantik mənası pilot və təyyarə peşə - sənət leksikasına aiddir ki, mənası təyyarədən atılan pilot dur. Bu söz bir alınma arqo sözü kimi birinci dəfə sosial qruplar içində ailə arqosu kimi işləndi ki evin yeznəsi haqqında deyilirdi ki ancaq yemək içmək vaxtları qonurdu qaynanası gilin evlərinə. Sonralar bu arqo yeni məna daşımaqla tələbələr arqosuna daxil oldu o mənada ki hər hansı tələbə ki vaxtilə dərs oxumur amma imtahanlar vaxtı o müəllimdən xahiş etməklə bu müəllimə yalan danışmaqla və yalvarmaqla bal alır və kəsilmir. Sonra Narkomanlar bu arqonu polislər haqqında işlədirlər ki harada oturub narkotik çəkəndə ki polis gəlir onları tutur ifadə etdilər.

Bir neçə müddətdən sonra bu arqo həmən tələbələr qrupunun arqosunda bir başqa yeni mənə tapmaq ilə dəyişildi və o da zirək və əl ayaqlı tələbəyə ifadə olunur.

Semantik üzərində bir söz bir zaman ümumi işlək olur bir zaman ümumi işləkliyini əldən verir, bir zaman çox dəyərli və zəngin mənalı söz olur bir zamandan sonra öz dəyərin əldən verir . Bir söz bir zaman mənəvi dini və mədəni mənə daşıyır bir zamandan sonra o mənəsinə əldən verir . Bir söz bir zaman alqış mənəsinə verir bir zamandan sonra o alqış mənəsinə əldən verir təhqir mənəsinə daşıyır . İstər istəməz hər dilin semantikasında bu dəyişiklər baş verir və bunlardır ki, dilin inkişafına və hərəkət və həyatına davam etdirir. Eyni zamanda necə ki arqo leksikası dil daxilində dilin inkişafının mühüm proseslərindən biridir arqo daxilində də bu dəyişiklər iki qat dilin inkişafına səbəb olur. Arqo vardır ki, təhqir baxımından yaranıbdır, sonralar müsbət mənə daşıyıbdır arqo var ki, dəyərli və zəngin mənalı yaranıbdır amma, sonra əks mənə tapıbdır arqo vardır ki, gizli olaraq amma dini maddi və mənəvi mənəni özündə daşıyır . Misal üçün *təsbeh* sözü ərəb dilindən alınma sözdür ki əslində dini bir sözdür ki onla allah adların deməklə namazdan sonra zikr və dua edərlər. Sonralar lotular və güləşçilər və başqa başqa adamlar da böyük böyük muncuq olan təsbehlərə vərdiş edib əldə oynadırdılar. Bu söz birinci dəfə arqo mənəsinə daşıyanda bekar adamlara ifadə olunurdu. Halbuki indilər yenə təsbeh sözü yeni bir arqo mənəsinə özünə almaqla demək olar ki yenə qayıdıb birinci mənəvi baxıma ki indilər biri namaz qılan və dindar olanda ona deyirlər ki ələvin təsbehiyəm ki tam müsbət və dini mənə verir. bu misalda görürük ki bir söz həm semantikada və həm arqo leksikasında neçə cürə mənə dəyişikliyi olub. Bu söz indi arqo sözü olubdu. Məsələ *Nurbalazadən* Fars Mənşəli sözdür ki gecə qaranlıqda maşının böyük işıqların yandırmağa deyirlər. Bu söz sürücülər arqosunda müsbət və dini və mənəvi bir mənə daşıyır və o adamın haqqında işlədirlər ki onun üzündə ilahi və dini bir nur vardır. Məsəl üçün biri birinə deyəndə ki *nurbala* vırırsan yəni ki dindarsan və üzündəsə ilahi və mənəvi bir nur vardır. Dil bir axar su kimidir ki onun həyatı onun hərəkətində və dəyişikliyindədir. Hansı bir dilin daxilində dəyişiklik və inkişaf olmasa o dil aradan getməlidir. Başqa dillərdən söz alıb vermə fonologiya morfolojiya və dilin başqa sahələrində başqa dillərə təsir qoyub və yaxud təsir qəbul etməyi xarici dəyişiklər adlanır və onla bərabər dil daxilində müxtəlif dəyişiklər dilin həyatın davam etdirir. Semantik sahəsində sözlərin və mənələrin dəyişikləri dilin inkişafında və genişlənməsində önəmli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev Tofiq. Satira dili. «Molla Nəsrəddin»in dili. ADU nəşri, Bakı, 1975.
2. Axundov Ağamusa. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bircildlik, Bakı, 2005.
3. Жирмунский В. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936.
4. Həsənov Həsərət. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988.
5. Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. М., «Высшая школа», 1976.

6. Adilov M. Jarqonun bəzi növləri. ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı, 1973, № 3.

7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962.

8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1970.

9. Əliyev Ə. Jarqon və ədəbi dil.- Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, Bakı, 1981.

İlahə Dadaşova*

BİOQRAFİK NƏSRDƏ POETİK DİLİN MƏNA ZƏNGİNLİYİ (Ə. Cəfərzadənin “Rübabə Sultanım” bioqrafik romanı əsasında)

Ədəbiyyat tariximizdə nəsrə yazılmış nümunələr içərisində bioqrafik əsərlər xüsusi mövqeyə malikdir. Onlar digər ədəbi nümunələrdən spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Həmin xüsusiyyətlərdən biri də mövzunun keçmişə bağlılığı, özündə tarixi, həyat hadisələrini yaşatmasıdır. “Hadisələrin bədii təsviri, inikası üçün ən zəngin, dürüst, konkret mənbə həyatın özüdür” (4, s. 26). Odur ki, müəllifin bu zəngin mənbədən bəhrələnib məhz konkret həyat hadisələrindən bəhs etməsi, reallığı əks etdirməsi cəmiyyət tərəfindən kifayət qədər maraqla qarşılanmışdır.

Bioqrafik əsərlərin konfliktli, əsasən, konkret olaraq bir şəxsin bioqrafiyası əsasında qurulsa da, bu tip əsərlər vasitəsilə həm də haqqında söhbət gedən şəxsi əhatə edən çevrə, onun mühiti, bəhs etdiyi zamanın gerçəklikləri barədə məlumat əldə etmək mümkündür. Burada baş verən hadisələrin reallığı əks etdirməsi bu tip əsərlərin əsas leytmotividir. Həmin əsərlərin qəhrəmanları dövrünün seçilən nüfuz sahibləridirlər. Belə ki, onlar, əsasən, ictimaiyyət tərəfindən tanınan, qəbul edilən, daim axtarılda olan, elmi, yaradıcılığı, həyata baxışı ilə fərqlənən insanlardırlar. Odur ki, onların bioqrafiyasına dair əsərlər də cəmiyyət tərəfindən ən azı onlara olan maraq qədər həvəslə qarşılanır.

Bioqrafik məktəb XIX əsrin ortalarında yaranmışdı. Özündə keçmişə yaşadan, günün reallıqlarının əks olunduğu bioqrafik əsərlərin yaranma tarixi isə qədim dövrlərə gedib çıxır. Bioqrafiyanın nəsrin əsas və ən qədim janrlarından biri olması tarixi faktlarda da əksini tapır. Onun keçdiyi inkişaf xəttini izləmək də mümkün olmuşdur. Söhbət nüfuz sahiblərinin bioqrafiyasının yazılmasından gedirsə, qədim dövrün seçilmişləri dünya fatehləri, qılıncı ilə tarix yazanlar, sözünün qüdrəti ilə xatırlananlar idi: “İmperatorların və hökmdarların bioqrafiyasını, həyat tarixçəsini yazmaq antik dövrdə artıq var idi. Sonralar bu dini ədəbiyyata keçərək xristianlıqda müqəddəslərin həyatı janrına çevrilmiş və dini prozanın əsas janrı – aqioqrafiya janrı olmuşdur. İncilin ilk dörd fəslinin İsa

---

*Dadaşova İlahə - Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.

Məsihin təfərrüatlı bioqrafiyası olduğu məlumdur. Müsəlmanlıqda da “Tarixi-ənbiya” janrı eyni xarakter daşıyır. XIX-XX əsrlərdə bioqrafik janr istər roman, istər publisistik, istərsə elmi məzmun daşımaqla nəsrin aparıcı forması olaraq qalır” (3, s. 60).

Yaradıcılıq , yazıb-yaratmaq yaradanın bəxş etdiyi ilahi vergidir. Hər kəs bu gücə, qüdrətə malik deyildir. Onu bacaranlar isə tanrı tərəfindən seçilmişlərdir. Yaradan əlinə qələm alan hər kəsə o nadir istedadı bəxş etmiş olsa idi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Mirzə Səfəri də məşhur şair olardı.

“ Ədəbi və bədii yaradıcılığın allahlardan ilham almış seçmə şəxslərlə bağlılığı ideyası ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tarixində qədimlərdən mövcuddur. Bu konsepsiya dini ədəbiyyatşünaslıqdan irəli gəlir və ədəbi istedadın ilahi mənşeyini ilk sıraya çəkir. Bioqrafik məktəb təxminən eyni konsepsiyanın materialist variantı idi. Burada istedadın qeyri-adiliyi ideyası qalır, onun ilahi xüsusiyyətləri və mənşəyi isə aradan çıxırdı. Bioqrafik məktəbin yarandığı XIX əsrin ortalarında Qərbi Avropada və Fransada müəllif ədəbi yaradıcılığı kütləvi xarakter almış və bədii kitab çapı biznesin sahələrindən birinə çevrilmişdi ” (3, s. 59).

Azərbaycan ədəbiyyatında da bu janrda yazılan əsərlər kifayət qədərdir. Xüsusilə, müstəqillik dövründə müəlliflərin söz azadlığı, düşüncələrini sərbəst şəkildə paylaşmaq imkanı əldə etməsi onlara yaxın keçmişdə paylaşa bilmədikləri fikirləri paylaşmağa imkan verdi. Onlar bu azadlığı asanlıqla əldə etməmişdilər.

Qələm sahiblərimiz ədəbi dilimizin inkişafı naminə də mübarizə meydanının ön sıralarında mücadilə aparmışlar. Onlar elmi, sənədli, bədii əsərlərdə, məruzə və çıxışlarında doğma dilimizin saflığının qorunub saxlanması, onun inkişafı, zənginləşdirilməsi məsələlərinə diqqətlə yanaşmış, dilin təəssübünü çəkmişlər.

Dilimizin təəssübkeşləri qələmlərinin məhsulu olan əsərlərdə xalq danışq dilindəki koloriti, canlılığı, bədiiliyi, təbiiliyi elə ustalıqla əks etdirməyi bacarmışlar ki, bununla da toxunduqları məsələlərə dair oxucuda tam təsəvvür formalaşdırmağa müvəffəq olmuşlar. Gerçəklik, faktoloji, əsərin dil-üslub xüsusiyyətləri, bədii keyfiyyətləri , obrazlıqla bərabər, gündəlik məişətdən, xalq danışq dilindən ona tanış olan ifadələrin məqamında işlədilməsi,folklor nümunələrindən istifadə vasitəsilə fikrin təsdiqinin möhkəmləndirilməsi əsərin dilinin bədii məziyyətini artırır. Bioqrafik əsərlərdə diqqətimizi cəlb edən müəllif təhkiyəsi bütün sadalananları özündə birləşdirdiyi zaman əsərin poetik dilinin mənə zənginliyini daha da artırmış olur və beləliklə, həmin kriterilərə cavab verən sənət nümunələri nəzəri cəhətdən də qiymətli mənbəyə çevrilir.

Ədəbiyyatımızda ötən əsrin tanınmış tarixi roman ustası, xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin qələminin məhsulu olan əsərlər də bu qəbildəndir. Müəllif əsərlərində müxtəlif dövrlərin ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi hadisələri və bu hadisələrin fonunda görkəmli şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmışdır.

Onun tədqiqata cəlb etdiyimiz “ Rübabə Sultanım” adlı əsəri yüksək səviyyəli dil-üslub xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Müəllif XIX –XX

əslərdə Azərbaycanda baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələri bir nəslin tarixi, həyatı fonunda təqdim etməklə, tarix, ədəbiyyat qarşısında borcunu yerinə yetirir. Əsərin poetik xüsusiyyətlərinin mükəmməlliyi isə onun ədəbi dilimiz qarşısında xidmətlərin bəhrəsidir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, müəllif vətənpərvər ziyalı olmaqla yanaşı, həm də güclü nəzəriyyəçidir.

Əsərdə çoxsaylı yaxınmənalı, çoxmənalı sözlər, frazeoloji birləşmələr, canlı xalq danışıq dilinin qaynar çeşməsindən su içən ideomlar, folklor nümunələrindən istifadə romanın dilinin poetizmini daha da artırmışdır. Müəllif bəzən bir ifadənin cümlə daxilində təkrarına yol verir ki, bununla həm bədiiliyə, həm də ahəngdarlığa nail olur. Beləliklə, fikri qüvvətləndirir, hadisələr daha inandırıcı təsir bağışlayır. Məsələn, o, xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən bəhs edərkən deyir: “ Düz bir haqiqət idi ki, rus bu torpaqları əlindən heç vaxt buraxmayacaqdı, bu torpaqlarda qoy hələ bir özüne yer eləsin. “ qoy özümə bir yer eləyim, gör sənə neyniyəcəyəm” məsəli yadımızdan çıxmıyadı gərək. Üz verənlər əvvəldən üz verdilər, əsrin əvvəlində üz verdilər. Kürəkçaydan başladı bələmiz, bircə-bircə yedi xanlıqları ” (1, s. 8).

Buradan görüldüyü kimi, folklor nümunəsi olan məsəldən məqamında istifadə, “ üz vermək” frazeoloji birləşməsinin cümlədə yaratdığı zəngin mənə çalarları, sitatın sonuncu cümləsində verilmiş bədii təsvir vasitəsi olan metafora – bütün bunlar əsərin dilinin obrazlılıq göstəriciləri kimi onun dəyərini daha da artırır.

Müəllif “ Nənəş dayə qızın başını dizi üstünə alıb qara qarğa qanadı kimi qapqara, hamar və parlaq saçlarını oxşamağa başlayanda, Rübabə Sultan, körpəliyində nağıl aşiqi olan qız başını bu qu tükündən də yumşaq, ana dizi kimi mehriban dizin üstündə rahatlatdı” (1, s. 15) ; “ Tut çırpmışdı budaqlardan, ağappaq, ağ qar dənələri kimi tökülmüşdü çadırın üstünə” (1, s.19) ; “ Onun son nəfəsində Şamaxının büllur kimi havasını udmağa qoymadılar ” (1, s. 21) və s. nümunələrdə müfəssəl bənzətmələr işlədərək maksimal obrazlılığa nail olmuş, həm də oxucuda təsəvvür gücünü bədii sözün qüdrəti vasitəsilə artırmışdır.

Xalqımızın şifahi xalq ədəbiyyatı zəngin və dəyərli incilərlə bəzənmiş xəzinədir. Elə bir xəzinə ki, insan ondan bəhrələnərkən mənən zənginləşir. Yazılı ədəbiyyat nümunələrində xalqımızın zəngin söz çeşməsindən istifadə fikrin daha effektiv çatdırılması üçün uğurlu vasitədir. İlk öncə ona görə ki, şifahi xalq ədəbiyyatı yarandığı dövrdən xalqın həyatı, məişəti ilə bağlı olmuşdur. Özündə xalqın məişətini, yaradıcı təfəkkürünü, bədii, etik, estetik, fəlsəfi, dini və s. baxışlarını əks etdirmişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin hər birində bu zəngin xəzinədən səmərəli istifadə diqqəti cəlb edir. Məsələn: Yazıçı Ağarəhim Rəhimovun “Yaddaşda yaşar xatirələr” adlı xatirə-romanında yalnız hadisələrin nəqli zamanı deyil, həm əsərin dilində, həm də sərəlvhələrin adlandırılmasında atalar sözü və məsəllərdən istifadə edilmişdir. Məsələn: “ Ot kökü üstündə bitər” (5, s. 11), “ Daldan atılan daş topuğa dəyər ” (5, s. 476) və s.

Ulularımızın israfçılığa yol verməyib sözə qənaət edərək az sözlə dərin mənə ifadə etdikləri folklor nümunələrindən bəhrələnən sənətkarlar folklor nümunələrindən intensiv istifadə etməklə həm xalq hikmətini özündə yaşatmış, həm də onun vasitəsilə yazdıqları əsərlərə əbədi həyat vəsiqəsi bəxş etmişlər.

Ə. Cəfərzadənin “Rübabə Sultanım” bioqrafik romanın dilində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən atalar sözü, məsəl, alqış, qarğış, lətifə, qaravəlli, inanc, el deyimləri, bayatı, ağı və s. istifadə olunmuşdur. Bu nümunələr içərisində epik növün janrlarından atalar sözü, məsəl, el deyimlərinə tez-tez istinad edilir. Məs: Necə deyirlər, alan dərvişlərdən deyil, verən dərvişlərdəndi (1, s. 5) ; Hələ necə deyirlər, itnən qurd, ağ sapnan qara sap seçilmirdi (1, s. 9) ; ... Babalar “ehtiyat ıgıdın yaraşığıdır” deyiblər (1, s. 13) ; əvvəllər “yeddi kor pişiyim olsaydı, birini ona verməzdim” deyənlər indi başqa hava çalırdı” (1, s.14) ; ... “dəvə nalbəndə baxır ” (1, s.15) ; “ Öldü var, döndü yoxdu” (1, s. 25) ; “ Allah ağzından eşitsin, Kəbleyi, Allah ağzından eşitsin. Onu düz deyirsən, ağac duran yerdə budaq sınar (1, s.42) ; “ Bu arxa bir su gəlib, umud var, bir də gələ (1, s.42) ; “ Məsəl var ki, dəvəçiyənən dost olanın darvazası gen gərək ” (1, s. 54) ; “ Bir də o günahdı ki, deyirlər, növzənbillah, Kəbə qapısını yandır, ürək sındırma (1, s. 57) ; “ ... at muraddı, at ıgıdın yonqarıdı, ıgıdın qardaşıdı, ıgıdın arxasıdı (1, s. 67) ; “... dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək...” (1, s.78) ; “ At muraddı; At belində gedəsən” (1, s. 90) ; “ Deyirlər ki, ıgid odu – atdan düşə, atlana, ıgid odu – hər cəfaya qatlana. Bir də deyirlər ki, yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz ” (1, s. 91) və s.

Folkloru yazılı ədəbiyyatdan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də kollektiv düşüncənin məhsulu olması və şifahi şəkildə yayılması ilə bağlıdır. Bu zaman bir nümunənin bir neçə variantı yaranır. “Variantlılıq şifahlılıqla bağlı olaraq yaranır” (3, s. 9).

Əsərdə bayatı və ağıların variantları verilməkdən əlavə, eyni bayatı , atalar sözü və məsəlin təkrar-təkrar işlənilməsinə rast gəlinir. Deyilənlərə Mustafa xanın vəsiyyətini – xəzinənin yerini öyrənmək istəyən erməni və rus məmurları tərəfindən dindirilmək üçün çağırılan Nənəş dayənin dilindən verilən bayatını nümunə göstərmək olar. O , həmin bayatını xanın qızına dayəlik etdiyi zaman itirdiyi körpəsini yadına salarkən də söyləyir:

Aşiq ozanım mənim,
Qaynar qazanım mənim.
Əzəldən belə yazıb

Tale yazanım mənim (1, s.19, 28).

Onu erməni müstəntiqin əlinə salan da tale idi. Lakin nə qədər əziyyət görsə də, dayə Mustafa xanın xəzinəsinin yerini ona demədi, əzablara mətanətlə dözdü, amma xana verdiyi sözün üstündə durdu. O, bu sirri yalnız məqamı yetişəndə xan qızı Rübabə Sultana açacaqdı.

Bir bayatı da vardı ki, əsərdə iki dəfə verilmişdir. Səbəbi vətən dərdinin bir an belə unudulmamasıdır. Yaralanmış vətənin gözlərindən Araz adlı qan –yaş

dolu həsrət selləri axırdı. Bu sel ikiyə bölünmüş millətin faciəsinin ürək parçalayan bəstəsi idi, fəryadı idi, sevgi dolu ürəyin naləsi idi:

Arazda buz ağıladı,
Yanda yarpız ağıladı.
Oğlan o tayda qaldı,

Bu tayda qız ağıladı (1, s. 66, 84).

“ Bayatılarda məzmun, hissiyyat, təfəkkür zənginliyi olduğu kimi dil, ifadə, bədii vasitə, füqurlar cəhətdən də bitkinlik, əlvanlıq, vardır. Bədii lövhəni, həyatı səhnəni, mənəviyyatı həyəcanlı, təlatümlü vermək cəhətdən də kamillik, müxtəsərlik, kəsər, qüdrət aydın görünür ” (4, s. 136).

Odur ki, xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin xalqın kədərini, dərđini qəlbən yaşayan duyğu sahibi kimi fikrin, hissini, düşüncənin ifadəsi zamanı bayatılardan istifadə etməsi təsadüfü deyildir.

Müəllif Xəzərin şahə qalxan dalğalarının parçalanmış ailələrin nalələrindən yarandığını bildirir. Burada biz onun qəlb fəryadını duyuruq: “ Ata o tayda qaldı, ana o tayda qaldı, bala bu tayda ağıladı. Bəs Xəzər? Hamı sənini, sənini səsin hardadı? Ara-sıra xəzrinin – dəli xəzrinin şahə qaldırdığı sənini dalğaların həmin nalələrdən yaranıb, mənəcə” (1, s. 84).

Əsərdə Nənəş dayənin dilindən verilən atalar sözü və məsəllər, el deyimləri, yanıqlı bayatılardan xalq hikməti, parçalanmış vətən torpağının dərđini ürəyində gəzdirənlərin ağır həyatı, onun söhbətlərindən isə məişət üslubunun materialı olan xalq danışığı dili, onun zənginliyi ifadə vasitələrinə malik olması diqqəti cəlb edir:

Araz qırağı ləklər,
Çırmanıb ağı biləklər.
Düşməne xəbər olsun,
Həsıl oldu diləklər (1 , s. 9) .

Əsərin dilində iki üslubdan istifadə olunmuşdur: bədii üslub və məişət üslubu. Burada obrazlılıq, xalq müdrikliyi, xalq danışığı dilinin özəlliyi vəhdət təşkil edir. Nənəş dayənin Molla Qulama müraciətlə dediklərinə diqqət yetirsək, ilk və son cümlədə folklor nümunəsi olan alqış , dua işləndiyini, dördüncü cümlədə isə atalar sözlərinin inci kimi sapa düzöldüyünü görürük: “ Allah razı olsun. Həmişə gözün üstümüzdə olub, ağa. Sənini nəfəsindi ki, iki yiyəsiz zənən xeylağı-bir qoca qarı, bir uşaq təkbaşına dolanıriq. Bir kəsdə də cürət olmayıb ki, indiyəcə bizə “ gözün üstə qaşın var”, “ Ayağın irəlidedi, geri çək”, “ Ayağını yorğanına görə uzat”, desin. Sağ ol.” (1, s. 18).

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, əsər vətənpərvərlik, sədaqət və türkçülüğü təbliğ edən ideyası ilə bərabər, müəllif təhkiyəsi, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə də əhəmiyyətlidir. Bioqrafik əsərlər məhz əsərin dil-üslub xüsusiyyətlərinin gözəlliyinə görə də sevilərək oxunacaq, yeni tədqiqatlar üçün mənbə sayılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərzadə Ə. M., Cəfərzadə M. M., Cəfərzadə Ə. M., Biz Cəfərzadələr, “Şirvanşər”, Bakı-2001, 304 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Maarif, 1981, 404 s.
3. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi.-Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s.
4. Mir Cəlil, Xəlilov P. İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. – Ali məktəblər üçün dərslik. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş III nəşri. – Bakı, “Maarif”, 2005, 312 səh.
5. Rəhimov Ağarəhim. “Yaddaşda yaşar xatirələr”, Bakı, BQU, 2012, 474 s.

Böyükağa Mollayı*

HİDƏCİNİN TÜRKÇƏ DİVANINDA DİL VƏ ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ

Həkim Məhəmməd Hidəci Zəncan çağdaş tarixində adlım bir alimdir. Bu böyük şair, filosof və arif, üç dildə (Türkçə, Farsca və Ərəbcə) dəyərli və nəzirsiz əsərlər yazıb-yaradıbdır. Hidəcinin yazdığı əsərlərin çoxu bu zamanadək yayılıb. Bu şairin bütün şeirləri, Türkçə, Farsca divanlarında və Danişnamə kitabında toplanıb. Bu məqalə Həkim Hidəcinin Türkçə divanını, Ötəri baxışla araşdırıb və o, divanın ifadə üslubunu tanıtdırır. Hidəci (1883-1928) üç dildə və üç sahədə dəyərli əsərlər yazıb-yaradan Türk alim, Zəncan ədəbi mühitində parlaq bir ulduzdur. Onun əsərləri fəlsəfə, siyasət və ədəbiyyatla bağlıdır. Bu dahinin əsərləri aşağıdakılardan ibarətdir. (1, 142)

- 1- “Şərh-o-İmənzumə”: Ərəbcə molla Hadı Səbzvarının mənzuməsinin izahı.
- 2- “Fi qəvaede -I- əhkam”: Tələbələrə kömək məqsədilə ərəbcə yazılmışdır.
- 3- “Təliqəton əla-I- əsfar”: “Əsfare ərbə” kitabının ərəbcə şərhidir.
- 4- “Ərrəsəlatə-I- əddoxaniyyi”: Qacar zamanında Reji macərasına aiddir.
- 5- “Danişnamə”: 2800 beyt olaraq onun 144 beyti türkçə və qalanı farscadır.
- 6- “Hidəci Kəşkülü”: Müxtəlif mövzulara aid nəzm və nəsrədən ibarətdir.
- 7- “Vəsiyyətnamə”: Farsca nəşr olunan kitablarına zəminə kimi salınmışdır.
- 8- “Məktubat”: Müxtəlif şəxslərə yazılan 26 məktubdan ibarətdir.
- 9- “İtmiş divan”: Cəbəle -I- həməreyndə” oğruları tərəfindən çalınmış divan.
- 10- “Həkim Hidəcinin Farsca divanı”: Farsca əsərlərindən seçilmiş şeirlər.
- 11- “Hidəcinin Türkçə divanı”: Hidəcinin türkçə divanı. (2, səh 23)

Hidəcinin İfadə özəllikləri

Hidəcinin bütün əsərləri mənə və üslub cəhətindən köhnəlməz və unudulmaz əsərlərdir. Onun şeirləri isə çağdaş ədəbiyyatımızda, ümumxalq rəğbəti, məhəbbəti qazanan yaxud Zəncan ədəbi səmsində bir parlaq ulduz və

---

* *Böyükağa Mollayı – Bakı Dövlət Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktorantı.*

dönüş nöqtəsidir.Şairin Türkcə divanı ifadə baxımından,yeni,bənzəri az olan,heyrət doğuran,önəmli anlam ifadə edən və bədii boyağa malik olan bir əsərdir.

Şairin tək-tək beytlərində dərin düşüncə,irfani-fəlsəfi anlam,millî hiss,mədəni anlayışla və didaktik ədəbiyyat,dalqalarıdır.O, əxlaqı,pedaqojik,Öyüdcül və elmi məzmunlara üstünlük vermə qəsd ilə yazılan əsərlərində,ədəbi bəzəklərdən istifadə edib və məcaz,təşbih,təcnis,istiarə,kinayə və s,söz sənəti yaraşlıqları və incəlikləri ilə insanın əsas qayğılarına həsr olan mənaların dadını və duzunu artırır.

Bu yaradıcı şairin Türkcə divanında dil üslubu və ədəbi bəzəklərinə öləri şəkində belə işarə etmək olar:

Anlam və biçim

Hidəci divanı anlamını həyat olayları təşkil edir.Yazıcı, yaşam olaylarını dəqiq bir baxışla dərk və təsvir edir.Yazıcı öz düşüncəsini,şeyrlərində,yaranan hərəkətlər, bədii davranışlar,fikir və həyəcanları vasitəsi ilə açıb göstərir.Şairin şeyrləri durumlara uyğun şəkində qurulur.Yazıcının təsvir etdiyi həyat lövhələrin və əngin mənaların qulağa xoş gələcək və ruha həyəcan verəcək şəkində gözəlləşdirmə yolların belə göstərmək olar:

Söz bəzəyi

Hidəci şeirdə həm məzmunla,həm də dil gözəlliyinə,ahəngdarlığa xüsusi önəm verir.Şeir təsir gücünü artırmaq, mənəni daha da dərinləşdirmək məqsəd ilə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən uğurla istifadə etmişdir.Bəzən şair eyni beytin içində bir neçə sənətdən çox məharətlə istifadə edir:

Sənin əlinlə gətir tövbədən edim tövbə

Alım çəkim başa peymanə, sındırım peyman (3, s.95).

1. İham- sənin əlinlə- a)sənin yardımın ilə b)sənin əlindən çıxar alım;

2.Sinonim: a)tövbə:çaxır içməmək b)tövbə:Çaxır içməyi davam etmək

3.Məcaz: çəkim başa,yəni içim

4.Zaid cinas: peyman - peymanə

5.Tənaqüz göstərgəsi:peymanə başa çəkmə - peyman sındırma;

6.Kinayə: tövbədən tövbə etmək ,içməyi davam etmək mənasında.

Oxşama

Aşağıdakı beytdə təşbehdən uğurla istifadə edərək sevgilini tovuza,ceyrana oxşadır və sonra mübaliğə ilə məşuqəsin onlardan daha üstün olduğunu vurqulayır:

Sənəm, sən etmə bəzək, qoy edə bəzək tavus

Gözəl, sən etmə gözün sürmə, qoy edə ceyran (3,səh 156)

Hidəci divanında ədəbi bəzəklərdən,bədii ibarələrdən yerində və məharətlə istifadə etmişdir.O,bu elementlərdən sözü boyamaq,ifadənin təsir gücünü artırmaq, mənəni dərinləşdirmək məqsədi ilə istifadə edir.Ədəbi bəzəklərdən bu cür uğurla istifadə şairin incə duyğularından, ilhamından, zərifi zövqündən xəbər verir:

(sinonim-antonim) Əgər o türk mənəm könülümü ala əlinə,

Bağışlaram telinə Ərdəbil o Xəlxalı (3, s.170).

Allah bu şahın bəxti dönüb xətti dolansın,

Müşkül bunun əhdində dodağı gülən olsun

Ol rıza qismətə var hikməti, Allahın işi
Ol ki döndərdi qışa yayı, edər yayqışı. (2, s.166).

Sadə danışıq dili,xalq dilinin gözəl ifadələri,incə və hamı bilib-bəyəndiyi birləşmələrindən qüdrətlə istifadə etməsi və sadə danışıq əsasında “səhl -o-mümtənə”xüsusiyyətləri beytlər yaratmaq,yəni xalq dilində gözən,hamının sevdiyi frazoloji birləşmələri bacarıqla işlətməkdən ibarətdir.Şairin canlı xalq danışıq dilində yazdığı qəzəlinə diqqət yetirək:

Saqi! gətir nədən? o mey xoşqovardən
Mey? hansı mey? o mey ki, yoxu fərqi nardən.

Gəldi nəmə? bahar gedibdir nəmə? qərar

Candır necə? nəzar nədən? hicri yaridən.

Eylərdim arzu haranı? tərəfe gülşəni.

Könlüm edərdi yad haçaqdan? bahardən (3, s.251)

KinayəTikildi çignimə Hidəcdə dağdağan ağacı

Bilə düşüb ki bu günlər müqime Tehranəm (3, s.4).

Asıldı borkümə Hidəcdə möhrə bu əyyam

Olub vətən mənə darəlxilafeye Tehran (2, s.4).

Çiyinə dağdağan ağacı tikilmə və borkə mohrə asılma uşaqlıq və şairin doğum yerinə işarədir.

(Hərf bəzəyi)Haqq edə sərniqun Qəzvini

Qalmıya bu xərabədən asarNə kömür var, nə kürk, nə kürs

Qış soyuqqapını alıbdır qar

Mənzili gəng, ruzigarı təng Şəhri idbar milləti gözü dar (4, s.5.)

Mən yazardım neçə müddət din o danış dəftərin

Din o imanı apardı oğru divanım kimi (3,s 171).

Müləmmə : Söhrəvərdinin bir şeirinə təxmis kimi deyilən bu şeirdə :

Mənəm qəm düşkünü, qürbət düşarı,

Pozulmuş gülşəni, solmuş baharı

Könül ağlar gedəydim kəndə sarı...

أقول لجارتى والذمع جارى

ولى عزم الرحيل إلى ديارى

Təlmih:Bu beyt insanın Allaha xəlifə olmasını xatırladarkən Quranın Əhzab surəsinin 72-ci ayəsinə işarədir.

Yox yoxumuş səndə əmanət vəli

Doğru xəbər verdi dəlisən dəli (3, s.226).

istehza

Abidin balta boynunu kəsməz

Döşü divardır, beli kəndi,

Əlini atsa, əndirər damı

Dişinə salsa sındırar qəndi(3.205)

Aforizmlər:Hikmətli sözlər

Hidəci şifahi xalq ədəbiyyatını dərinədən bilən, öz elinə, dilinə, adət-ənənələrinə bağlı olan bir şair kimi əsərlərində məharətlə atalar sözlərindən istifadə etmişdir:

Artar işığı gər tökəsən yağ çırağa

Yalan danışma yalançı xüdayədir düşman

Biri sözün sənə tapşırıdı sirtin eyləmə faş (3,səh 203)

Qramatik qaydaları

Müasir ədəbi dildə felin indiki zamanı ikinci şəxs sonluğu, “san-sən”dir.

Məsələn:(Gəlırsən - qaçırsən).Lakin Zəncan ləhcəsində feldə “s” hərfi düşür.Və

Hidəci isə çox beytlərində bu şivədən istifadə edir:Bu müddəanı şairin bütün divanında və özəlliklə başlanğıcı belə olan şeirdə görmək olar:

“Saqi gətir! nədən? O meye xoşqovarıdən.”

Kim vardı? neylirən?dura qəlyanı doldura . (3,səh 251)

Bəzən bu şairin şeirlərində indiki zamanda “L”hərfi “s” ilə bərabər “ir”ilə dəyişilir.Misal üçün:

“ Billən nə var?-Nə var?Mənə vazeh olum missal”.

Burada bilirsən feli,“billən”şəklinə düşmüş və“s”ilə “ir” həzf olubdur.Qeyd etmə lazımdır ki ədəbi dildə sual əvəzlilərindən biri “Nə”dir.Bu əvəzlik Zəncan şivəsində“Nəmə”şəklində və ismin müxtəlif hallarında işlənir.Hidəci bu əvəzliyi, ədəbi dili normaların bilə-bilə şeirin vəzninə uyğun Zəncan şivəsində işlədir.Yoxsa yeri gəldikcə şerin vəzn ilə əlaqədar bu cür sozüləri ədəbi dil kimi isə işlədibdir. baxın:

Qurtar məni .nədən?Bu qəme intizardan

Saldı məni bu kebr.Nədən? iqtidardan.

Deməliyə ki Hidəci “Nəmə”sözünü hallandırarkən onun müxtəlif varyantların eyni şeirdə işlədir:

Zahir edər nəmənəməni ?kuzə öz suyun.

Bəlli olur Nəmə -Nəmədən ?il bahardən

Mən çox xoşum gəlir Nəməyə ?Bülbül -o- gülə

Konlum genə alındı.Nəmeyçün?şəradən.

Zəncan şivəsində Feinl qisalmasına nümunə olan misalları Həidəcini çoxlu şerlərində yerbəyer görmək olar.Məsələn: yazırsız (Yazırız) , yazdınız (yazdız), yazmışsız (Yazmışız), yazacaqam (yazacam) yazarsan (Yazaran), yazasan (Yazan), yazmalısən (Yazmalıyan),yazdıraram (Yazdırram), yazıldınız (Yazıldız) və s. Əlbəttə Hidəcinin divanını, dil və üslub cəhətindən ətraflı araşdırma üçün bir geniş məqaləyə lazımdır.Və oxuduğunuz məqalə tədqiqatçılar üçün yalnız bir giriş kimi sayıla bilər.

Söz təmizliyi

Bu arif,alim və ziyalı şair bütün yaradıcılığı boyu heç zaman sözünü yava, yaman,və yalanla bələşdirməmişdir.O,həmişə,ədəb ,azadəlik,mərifət,insaf və dil təmizliyi qaydalarını qorumuş, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sadıq qalmış, heç kəsə

həcv yazmamış,sarayda qulluq etməmiş,heç zaman insaniyyət çərçivəsindən çıxmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədi Zeynəlabidin. Aləmaye namdare Zəncan, Qum, “Nikan”, 1984. 460 səh
2. Həştrudi Əli. Divane Hidəci, Zəncan, “Nəşre iqtisad”, 1368, 350 səh.
3. Məhəmmədzadə Sədiq. Hidəcinin türkcə divanı, Tehran, “pınar”, 1388, 215 səh
4. Həştrudi Əli. Hidəci Danişnamə,Zəncan, “Nəşre iqtisad”, 1989, 141səh
5. Vilayəti Əli Əkbər. Risaleyi doxaniyyə Hidəci, Tehran, “şabək”, 1985, 303səh

Anar Fərəcov*

DİLİN SOSIAL DİFERENSİALLAŞMASI: AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ONUN TƏDQIQAT İSTİQAMƏTLƏRİ

Dilin və cəmiyyətin inkişafı dil və cəmiyyət arasında qarşılıqlı problemlərin yaranmasına gətirib çıxardır. Bildiyimiz kimi, cəmiyyətdə baş verən proseslər dildə toplanır və bu məlumatların ötürülməsi yenə də dil vasitəsi ilə baş verir. Cəmiyyətdə müxtəlif proseslər – sosial, iqtisadi, mədəni dəyişikliklər baş verir. Hər bir sahəyə aid insanların “dil”ində bu dəyişiklikləri aydın görmək olur.

Dil və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini müxtəlif ölkələrin dilçiləri araşdırmış və bu barədə müxtəlif dilçilik cərəyanları yaranmışdır. Bu problemə maraq dilçilik tarixinin müxtəlif mərhələlərində fərqli olub. Məsələn, qədim yunan filosofları dilin sosial cəhəti ilə dilin əmələgəlmə problemini ayırmırdılar. Orta əsrlərdə isə bu problem aktual olmamışdır. Sonrakı dövrlərdə nəzəri dilçiliyin yaranması ilə bu problemə maraq yaranmağa başladı. Bu baxımdan Y. Qrimm, V.fon Humboldt, İ. A. Boden de Kurtene, F.de Sössür, A.Meye, J.Vandries və başqalarının əsərlərində dilin sosial və fərdi xüsusiyyətləri haqqında fikirlərə rast gəlmək olur. Dilin sosial aspektləri etnolinqvistikanın baniləri olan E.Sepir, B. Uorfun da diqqətini cəlb etmişdir.

Dilin sosial diferensiasiyasının bütün istiqamətlərinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktiki dilçilərin marağında olub. Müxtəlif dil variantlarının yaranması və onlar arasında qarşılıqlı tədqiqi dilin variantları arasındakı əlaqənin ortaya çıxarmasına kömək edərdi. F.M.Berezinin fikrincə, ümumxalq dilinin diferensiyası, üzvlənməsi “müstəviləri” bir-birinin üzərində yerləşmiş və real nitq prosesində bir-birindən ayrılır. Onlar tez-tez bir-biri ilə qarşılaşır və əlaqələnilirlər. Məsələn, dilin nitq fəaliyyətinə müxtəlif diferensial təsirlər (insanların sosial

---

*Fərəcov Anar - Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, BDU-nun“Türkooloji araşdırmalar” elmi-tədqiqat laboratoriyasının əməkdaşı.

təbəqələri, insanların fəaliyyət tipləri, sözlə yaradılan əsərlərin janrları və onların müxtəlifliyi və s.) təsir göstərə bilər (12, s. 61). N.B.Meçkovskaya ümumxalq dili adı altında dilin mövcud olan formalarının məcmusunun nəzərdə tutulduğunu qeyd edir. Buraya ədəbi dil, xalq-danışıq dili, məhəlli dialektlər, müxtəlif sosial dialektlər (peşə dili, jarqonlar, gizli korporativ dillər, kasta dilləri) daxildir. Ümumxalq dilinə münasibətdə dil strukturunun realizəsinin ayrı-ayrı variantları dilin mövcudluğunun formaları kimi özünü göstərir (13, s.35).

Dil sosial hadisə olduğu üçün sosial diferensiyaya meyllidir. Cəmiyyətin özünün də müxtəlif sosial təbəqələrə bölünməsi dildə də buna stimül yaranır. Bir çox tədqiqatçılar (F.K.Bok) cəmiyyətin strukturu ilə dilin strukturu arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu qeyd edir (7, 382-396). Məşhur fransız dilçisi A.Meye sosioloji dilçilik məktəbi yaratdı. Onun fikrincə sözün mənasının dəyişməsinin əsas səbəbi dilin daxili inkişafı, yaxud psixoloji proseslər deyil, sosial amillərdir. A.Meye eyni zamanda sivilizasiyanın inkişafı ilə dilin leksik tərkibinin zənginləşməsi arasında bağlılıq olduğunu da olduğunu da aşkara çıxardı. (8, s. 357-371). Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri də dilin sosial problemləri ilə də məşğul olmuşdur. Onlar ədəbi dil anlayışına fərqli yanaşırlar, ədəbi dilə dilin müəyyən ictimai tələblərə uyğun mövcudluq forması kimi baxılır (9, 175, 373, s. 372).

Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası dilin strukturunda müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Bu həm fonetik, leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir. Cəmiyyətin sosial diferensiasiyasının dilə təzahürü haqqında fikirlərdən biri B.A. Zveqintsevə məxsusdur. Onun fikrincə cəmiyyətin sosial diferensiasiyasının dilə təzahürlərini 3 əsas qrupa bölmək olar: 1. Dillərin sosial və xüsusi ifadəsi; 2. Xüsusi "dillərin" yaradılması; 3. Ümumxalq dilinin sosial və peşə diferensiyası(10, s. 261-262).

Etnosun mövcudluğu, tarixin müəyyən dövründə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər və bu sürətli dəyişiklik dildəki dəyişmələrdə də əksini tapır. P.Lafarq bunu nəzərə alaraq yazırdı: "Dil insanda və insanın yaşadığı mühitdə baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir. İnsan cəmiyyətinin yaşayış ukladındaki dəyişmələr (məsələn kənd həyatından şəhər həyatına keçmə kimi), eləcə də siyasi hadisələr dildə öz izini qoyur. Siyasi və sosial dəyişikliklərin bir-birini sürətlə əvəz etdikləri şəraitdə yaşayan xalq öz dilini tez dəyişir; əksinə, belə tarixə malik olmayan xalqların dili dəyişməz qalır. Rablenin dilini yazıcının ölümündən 100 il keçdikdən sonra yalnız savadlı oxucular başa düşə bilirdisə, bu dövrdəki island dili İslandiyaada, demək olar ki, dəyişməz şəkildə qorunub qalmışdı" (11, s. 20-21). Azərbaycan dilinin tarixinə də nəzər yetirsək həqiqətən görə bilərik ki, siyasi proseslər dilimizə böyük təsir etmişdir. Yəni xalqın inkişaf tarixi, maddi, mənəvi dünyagörüşü dilinin həm zənginliyində, həm də tarixi leksikasının fərqliliyində ifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyində də dilin sosial diferensialaşmasına aid müxtəlif tədqiqatlar aparılmış və bu prosesi jarqon və arqo səviyyəsində göstərməyə

çalışmışdılar. Dilçilik ədəbiyyatında jarqon terminin müxtəlif definisaları var. M.Adilova görə, müəyyən məqsədlə öz fikrini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi qrup adamlarının yaradıb işlətdikləri uydurma, suni dilə jarqon deyilir (2, s.56). S.Cəfərov jarqon leksikası ilə bağlı yazır: “Bəzi peşə sahibləri və ya bir qrup adamlar, hətta bütöv bir kənd tərəfindən ancaq bir-birini başa düşmək, başqalarından gizli danışmaq üçün ədəbi dildə işlədilən sözləri başqa mənada işlətmək hallarına, süni yaradılmış sözə rast gəlmək olur. Belə leksika, jarqon leksikası adlanır” (5, s. 81). Bu iki dilçinin fikri demək olar ki, eyni mənə daşır. Dünya dilçiliyində isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məsələyə bir az geniş formada yanaşılmışdır. Dilin sosial diferensialaşması suni yolla yox, təbii yolla baş verən bir prosesdir.

Jarqonların tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə biz görürük ki, bəzən bu termin arqo terminin sinonimi kimi də işlədilir. Azərbaycan dilində jarqonların tədqiqatçısı Ə.Əliyev bu məsələyə belə münasibət bildirir: “...müxtəlif qruplar və siniflər, hətta tək-tək adamlar tərəfindən yaradılıb bu və ya digər ictimai qrupa xidmət edərək ictimai dil hadisəsi sayılan jarqonlar ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə qəbul edilmişdir və bunun izahı öz əksini eyni formada tapmamışdır. Hər şeydən əvvəl, bu vəziyyət jarqon ümumiliyindən, onun çox geniş və müxtəlif söz kateqoriyalarını əhatə etməsindən, başqa-başqa ictimai qrup nümayəndələrinin dilinin leksik tərkibində çıxış etməsindən, çoxlu törəmə xüsusiyyətlərə malik olmasından və bir də ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən xarakterinə görə müxtəlif şəkildə təsnifləndirməsindən irəli gəlir. Bu sonuncu cəhətə, yəni xarakterinə görə jarqonların təsnifindəki müxtəliflik nəticəsində “jarqon” terminin mənası genişlənmiş və onun “arqo”, “peşə dili”, “loru dili”, “gizli dil”, “ictimai danışq”, “ictimai dialekt”, “şərti arqo”, “süni dil”, “qarğa dili” və s. kimi variantları yaranmışdır (6, s. 6). Həqiqətən də Azərbaycan dilçiliyində jarqon və arqolar eyniləşdirilir. Bunu biz həm A.Axundovun, həm də A.Qurbanovun bu haqda olan fikirlərdən də görürük. M.Adilov isə bu məsələyə bir az fərqli yanaşır. O yazır: “Müəyyən təbəqənin və ya ictimai zümrənin jarqonuna *arqo* deyilir. Jarqondan fərqli olaraq arqo hadisəsi mənfəi hadisə hesab edilimdir” (1, s. 31). Daha sonra kitabında qeyd edir ki, bu iki termin fərqləndirilmir, onlar eyni və ya yaxın mənada işlədilir. Bu onun öz fikri yox, jarqon və arqolara dilçilərin münasibətinə görə göstərir. Əslində M.Adilovun fikri ilə razılaşmaq daha düzgün olardı. Jarqonlar dildə müəyyən insan qrupları arasında işlədilən kobud ifadələrdir. Bunların vulqar sözlərdən fərqi odur ki, ifadələrdir. Arqolar isə bu insan qrupları arasında işlədilən mədəni ifadələrdir. Buna baxmayaraq, M.Adilov bölgüsündə jarqonları və arqoları yenə də fərqləndirmir. Azərbaycan dilinə məxsus jarqonları aşağıdakı kimi bölmür: Oğru və cani(xuliqan) jarqonu, Qumarbaz jarqonu, Korporativ jarqonu, Təriqət jarqonu, Kimyagərlik jarqonu, Ziyalı jarqonu, Ruhani jarqonu, Falçılıq və cadugərlik jarqonu, Bazar jarqonu, Tələbə jarqonu. Göründüyü kimi, bu bölgüdə dildə “mənfəi” və “müsbət” ifadələrə fərq qoyulmamışdır.

Dilin ictimai diferensiaslaşmasına müxtəlif yanaşmaların nəticəsi olaraq müxtəlif bölgələr vardır. Müxtəlif ictimai maraqların, müxtəlif psixologiyaların təsiri nəticəsində dilin strukturunda diferensiaslaşma baş verir. Fəaliyyətdə olan dil müxtəlif parçalanmalara məruz qalır. Belə bölgələrdən biri aşağıdakıdır:

1. Əraziyə görə diferensiaslaşma. Burada məhəlli dialektlər və fərqlənmələr nəzərdə tutulur.

2. Nitqin material baxımından təcəssümünə görə diferensiaslaşma. Burada ümumxalq nitqin yazılı və şifahi formaları nəzərdə tutulur.

3. Nitq prosesində dilin üsul və vasitələrinin biristiqamətli, yaxud çoxistiqamətli olmasına görə diferensiaslaşma. Fəaliyyətdə olan dilin dioloji və monoloji tərəfləri nəzərdə tutulur. Monoloq zamanı dilin üsul və vasitələrinin istiqaməti birtərəfli, dialoq zamanı ikitərəfli, poliloq zamanı isə çoxtərəfli olur. Bu xüsusiyyətin nəticəsi olaraq fəaliyyətdə olan dilin strukturunda müxtəlif dil variantları öz təsirini göstərir.

4. Yazılı və şifahi nitq nümunələrinin janrına və tipinə görə diferensiaslaşma. Burada fəaliyyətdə olan dilin “variantlarının variantı” nəzərdə tutulur. Mitingdə siyasi nitq, hesabat məruzəsi, elmi məqalə, roman, dram və s. Buna nümunə ola bilər.

5. Sözlə yaradılan əsərlərin müəlliflərinə görə diferensiaslaşma. Belə diferensiaslaşma bədii ədəbiyyatda özünü daha çox göstərir. Məsələn Nəsiminin, Xətayinin, Füzulinin dilini misal göstərmək olar.

6. Sosial kollektivin, yəni cəmiyyətin fəaliyyətinin tipinə görə diferensiaslaşma.

Bu prinsiplə diferensiaslaşma adı altında dilin məlum funksional üslubları (bədii, elmi, publisistik, rəsmi-ışğuzarlıq, epistolvar üslublar) nəzərdə tutulur.

7. Fəaliyyətdə olan dilin əhalinin sosial təbəqələrinə, insanların sosial qruplarına görə diferensiasiasiyası. Burada dilin peşə və sinfi variantları nəzərdə tutulur.

Bu bölgü dilçi Hüseyn Əşgərovun “Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası” mövzusunda yazdığı doktorluq işində verilmişdir. A.Axundov isə rus dilçiliyinə əsaslanaraq demək olar ki, eyni diferensiaslaşma bölgüsünü aparır. A.Axundov həm də jarqonları sinfi dialektlərdən fərqləndirir. O yazır: “Dilin ictimai insan qruplarına görə bölünməsi biləvasitə cəmiyyətin sosial diferensiasiasiyası ilə bağlı olub, iki mühüm məsələni- sinfi dialektlər və arqolar (jarqonlar) məsələsini əhatə edir” (1. s.97). A.Axundov yuxarıdakı bölgüdə axıncı bəndi – ictimai insan qruplarına, onların təbəqələrinə görə diferensiasiya sahəsi dil və cəmiyyət problemi üçün daha mühümdür.

Nəticə olaraq belə bir qərara gəlmək olar ki, dünya dilçiliyində dilin sosial diferensiaslaşması haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Onlar bu məsələyə daha geniş formada yanaşaraq, müxtəlif sosial qruplara məxsus insanların “dillər”inin bir-birindən fərqli olduğunu qəbul etmişdilər və tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparırlar. Onlar bunun yaş prinsipi ilə, dini düşüncə tərzii ilə, peşə-sənətlə, ideoloji

fikirlərlə, cinsə görə–demoqrafik prinsiplərlə bağlı olduğunu göstərir. Azərbaycan dilçiliyində isə bu məsələyə ancaq jarqon və arqo şəklində yanaşılmışdır və bu səviyyədə də araşdırılmışdır. Yalnız A.Axundov “Ümumi dilçilik” kitabında və Ə.Rəcəbli “Sosiolinqvistika” kitabında mövzu ilə bağlı müasir dünya dilçiliyində dilin sosial diferensiyalaşmasına yanaşma tərzini əsas götürüblər.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Axundov . Ümumi dilçilik, Şərq-Qərb, Bakı, 2006.
2. M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası
3. Ə.Rəcəbli. Sosiolinqvistika.Bakı, “Nurlan”, 2004.
4. Hüseyin Əsgərov. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, Nurlan, 2006.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı, Maarif, 1970.
6. Əliyev Ə. Azərbaycan dilində jarqonlar. Bakı, “Hərbi nəşriyyat”, 1998.
7. Бок. Ф.К. Структура общества и структура языка. Новое лингвистике. Вып. VII. М.: «Прогресс». 1975.
- 8.Соммерфельдт А.Французская лингвистическа школа.Новое лингвистике. Вып. IV. М.: «Прогресс». 1964.
9. Пражский лингвистический кружок. М.: «Прогресс», 1967.
10. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М. Изд. МГУ, 1962.
11. Лафарг П. Язык и революция. М, Изд-во Academia, 1930.
12. Березин Ф.М., Головин. Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979.
13. Мерковская Н.Б. Язык и общество. Минск. Вышейшая школа, 1983.

Lamiyə Nəşibova*

QARS - İĞDIR DİALEKTİNDƏ SİFƏTİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Qars adının yaranması:*Qars bölgəsinin ilk adı XII əsrin ilk yarısından etibarən yazılı Assur sənədlərində *Daiaeni*, IX əsrin ilk yarısına aid olan yazılı Urartu abidələrində isə *Dauehi* olaraq keçməkdədir. Qədim dövrdə isə Amasiyalı səyyah Strabonun “Geographika” adlı əsərində Qars bölgəsi “*Corzene*” olaraq adlandırılmışdır.

Qars adının anlamı XIII əsrdə Erməni yazar Vardan tərəfindən “*güc qüvvət verən*” və “*qadın kəndir*” kimi göstərilmişdir. XI əsrdə Qaşğarlı Mahmut “*Qarsın dəvə və qoyun yunundan hazırlanan paltar*”, “*Qarsakın dərisindən gözəl bir kürk tikilən heyvan, bozqır tülküsi*” olduğunu yazmışdır.

---

*Nəşibova Lamiyə - Bakı Slavyan Universitetinin magistrı.

Gürcü dilində isə Qars dilinin anlamı “*karı*” kəlməsindən “*avlu*”, “*keçid*”, “*qapı*” anlamını verməkdədir. Bu aydınlaşdırmalardan da görüldüyü kimi Qars, Qafqaz ilə Anadolu arasında körpü rolunu öz üzərinə götürmüşdür.

İğdir adının yaranması:

İğdir adı, iyirmi dörd Oğuz boyundan iyirmi birincisi sayılan İç-Oğuzlar-Uc-Ok qolunun və Oğuz xanının altı oğlundan biri olan Çingiz Alpin ən böyük oğlu olan İğdir bəyin adı ilə bağlıdır. İğdir sözünün hərfi mənası qaynaqlarda “*yaxşı, böyük, igid başçı, məşhur və sahib*” kimi anlamlarda verilməkdədir. Yazıçıoğlu və Rəşid-Ud-Dinə görə isə “*yaxşı, ulu, bahadır*” mənələrindədir.

Qars və İğdir Azərbaycanlıları

Qars öz tarixi boyunca müxtəlif istilalara uğraması və buraya köçəri axını səbəbi ilə öz daxilində bir çox etnik qruplar barındırmışdır. Bunlardan biri də Qars və İğdir Azərbaycanlılarıdır.

Qars və İğdir Azərbaycanlıları təşəkkül baxımından bir çox müxtəlif təbəqələrdə göstərilirlər. İlk təbəqəni İğdir, Tuzluca və Aralıq bölgələri öz daxilində yerləşdirən *Sürmeli-Çukuru* təşkil edir.

Sürmeli-Çuxuru və Revan bölgəsinə Türkmənlərin axını Məlikşah dönməsinə qədər uzanır. Alparslanın Anı səfərində oğlu Məlikşah və vəziri Nizamülmülk Sürmeli-Çukurunu zəbt etmişdilər. İranlılar dövründə bütün Azərbaycanla bərabər bu ərazilərində türkləşməsi davam etmişdir. Qaraqoyunlular dövründə isə Türkmənlər Sürmeli-Çuxurunda və Rəvan bölgəsinə daha çox axın etmişdilər. Ayrıca Oğuz boylarından Yıvaların bu bölgəyə gəlməsi də ehtimal olunur. Bütün bu araşdırmalara nəzərən demək olar ki, Sürmeli-Çukurunun və Arpaçaydakı Azərbaycanlıların, Qaraqoyunlu ulusunu təşkil edən Qaraqoyunlu, Sadlu və Alpout oymaqlarından yarandığı söylənilə bilər. 1969-cu ildən sonra Səfəvilərin idarəçiliyində qalan, XVIII əsrin 2-ci yarısında İrəvan xanlığına bağlı olan, 1928-ci ildən 1918-ci ilə qədər Rusların hakimiyyətində olan Sürmeli-Çukuru Azərbaycanlıları, İrəvanda Azərbaycanlılarla bir birlik təşkil edirlər. 1921-ci ildən sonra İrəvanda çox sayda Azərbaycanlı İğdirə köçmüşdür.

Sürmeli-Çukurunda ikinci təbəqəni rəşkil edən qisim Şimali Azərbaycan, Gəncə və Qarabağdan köçən azərbaycanlılardır.

Məqsədimiz Azərbaycan dilinin Qars-İğdir dialektində sifətin bəzi xüsusiyyətlərini araşdırıb göstərməkdir.

Qars və İğdir Azərbaycanlıları şivəsində istifadə olunan sifətlər:

Azərbaycan qrammatikasında əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə sifət deyilir. Əlamət gözlə görünən nişanə, (qırmızı, böyük, cırıq, sınıq), keyfiyyət isə gözlə görünə bilməyən nişanədir (acı, turş, şirin). Sifət necə? Nə cür? Hansı? Suallarından birinə cavab olur. Sifət ismə aid olur, ondan öncə gələrək onu təyin edir. Sifətlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Həmçinin əşyalardakı əlamət və keyfiyyətləri bir-birindən fərqləndirən göstəriciyə görə də sifətlər dərəcələrə bölünür.

Standart Azərbaycan türkcəsində sifətin növlərinin adlandırılması ilə Türkiyə türkcəsində sifətin növlərinin adlandırılmasında müəyyən fərqlər var. Biz bu cüzi fərqləri müasir Azərbaycan dili ilə Qars İğdır Azərbaycanlıları şivəsini fərqləndirərək görürük.

Azərbaycan türkcəsində sifətlərin mənaca növləri:

- 1) Rəng bildirənlər
- 2) Dad bildirənlər
- 3) Görkəm bildirənlər
- 4) Keyfiyyət bildirənlər
- 5) Həcm bildirənlər
- 6) Forma bildirənlər [1, 150].

Türkiyə türkcəsində sifətlərin mənaca növləri:

- 1) Niteleme sıfatları
- 2) Bilirtmə sıfatları
- 3) İşaret sıfatları
- 4) Sayı sıfatları
- 5) Soru sıfatları
- 6) Belirsizlik sıfatları [3, 23].

Qars və İğdır Azərbaycanlıları şivəsində sifətlər, quruluş və istifadə baxımından standart Azərbaycan türkcəsində istifadə olunan sifətlərdən çox da fərqlənmirlər. Bölgə şivələrində sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

-ca, -ce, -ça, -cah, -cağız, -cılıh, -den, -ıncı, -inci, -isi, -lı, -li, -lu, -lü, -eh, -di, -nı, -ni, -rı, -ri, -nüh, -sız, -süz, -agan, -ağ, -an, -en, -ıncı, -lıh, -ığ, -ü.

Standart Azərbaycan türkcəsi ilə Qars-İğdır Azərbaycanlıları şivəsinin oxşar və fərqli cəhətinə baxarkən qrammatikada Türkiyə türkcəsinin adlandırmalarından istifadə edəcəyik.

Niteleme sifətləri:

Standart Azərbaycan türkcəsində adi dərəcə adı ilə istifadə olunan, sadə vədüzəltmə sifətlərdən ibarət olub, heç bir dərəcə şəkilçisi qəbul etmədən, əşyanın xüsusiyyətlərini göstərən sifətlərdir. Bu baxımdan Qars və İğdır Azərbaycanlıları şivəsində niteleme sifəti olaraq təsdiq etdiyimiz sifətlər, standart Azərbaycan türkcəsində adi dərəcə olaraq qəbul edilən sifətlərin istifadəsi ilə bənzərlik göstərməkdədir [4,157]. Bölgə şivəsində istifadə olunan niteleme sifətlərinin bəziləri aşağıdakı kimidir.

Geşden bir oğlan

Vəzir bahdı ki o usgehde bir ucuren üstündə geşdən bir oğlan ezen verdi.

(Vəzir baxdı ki...yüksəkdən bir oda üzərində gənc bir oğlan əzan oxudu)

Saldı ipek yatağı, gəldi gişinin golunna tutdu.

(Yatağı ipəkdən açdı, gəldi, kişinin qolundan tutdu)

a) İkiləmələrdən əmələ gələn nitələmə sifətlərinin nümunələri vardır:

Ufağ-ufağ sümbül

Bahırsan ufağ-ufağ sümbül vurdu. (yavaş-yavaş sümbül açdığını görürsən)

Çöl-çocuklarımız acınnan öldü. Yeke-yeke babayigitler.
(Uşaqlarımız hamısı acıandan öldü. Güclü baba igidlərimiz)

b) Həmçinin alınma sifətlərdən də istifadə olunduğu görülməkdədir:

Nazanı senem bir qızdı. Oqqeder güzel bir qızdı ki, da bu qızdan hiş yohdu.
(Nazanı gözəl bir qız idi. O qədar gözəl biri idi ki, tayı bərabəri yox idi) [1,

250].

Sifətləri qarşılaşdırma və dərəcələndirmə

Sifətlər öz mövcudluqlarını ya birbaşa, ya da başqa bir obyektə müqayisə etmə yolu ilə bildirirlər. Yəni sifətin miqdarı, ölçü və dərəcəsinə ortaya qoyurlar. Sifətlərin bu funksiyası özündən əvvəl “*kimi, qədar, çox*” kimi zərf və ya zərf olaraq istifadə olunan sözlərin gətirilməsi ilə qarşılaşdırılır. Beləliklə, iki varlıq və ya obyekt arasında bənzərlik, bərabərlik, eynilik, üstünlük kimi dərəcə fərqləri ortaya çıxır.

Standart Azərbaycan türkcəsində sifətin dərəcələrinin mahiyyəti və miqdarı adi, müqayisə, üstünlük, kiçiltmə və çoxaltma-azaltma dərəcələri olmaq üzrə beş formada göstərilmişdir [1,203]. Fəqət sifət dərəcələrindən Qars və İğdır Azərbaycanlıları şivəsində istifadə olunan *bərabərlik dərəcəsi* adı altında tədqiq etdiyimiz sifətlər standart Azərbaycan türkcəsində müşahidə olunmamaqdadır.

Standart Azərbaycan türkcəsi ilə Qars və İğdır Azərbaycanlıları şivəsində ortaq olaraq istifadə olunan sifətlərin bənzər və fərqli yönləri aşağıdakı kimidir:

a) *Eşitlik (eynilik) dərəcəsi*: İki varlıq və ya obyekt arasında xüsusiyyətlərin bənzər və ya bərabər dərəcədə olduğunu göstərir. Standart Azərbaycan türkcəsində bu sifət dərəcəsinin istifadəsinə rast gəlinməməkdədir. Bərabərlik dərəcəsinin bölgə şivəsində istifadə olunan nümunələrinə misal gətirmək olar:

Bakı kimi yeri bir daha necə görəcəik?

(Bakı kimi yeri bir daha necə görəcəyik?)

b) *Üstünlük dərəcəsi*: Əlamət və ya keyfiyyətin ən üstün dərəcəsini göstərən üstünlük dərəcəsi standart Azərbaycan türkcəsində *ən, lap, olduqca...* və b. zərflərin istifadəsi ilə yaranır. *Ən gözəl, lap gözəl...* kimi. Qars və İğdır Azərbaycanlıları şivəsində sifətin üstünlük dərəcəsinin istifadəsi standart Azərbaycan türkcəsi ilə demək olar eynidir və bölgə şivəsində özünü aşağıdakı kimi göstərir:

Coh zengin

Coh da zengin idi. Bir qızı vardı. (Çox zəngin idi. Bir qızı vardı)

En başçıl

“Gari” dedi, “gırhların en başçılı geldi” dedi.

(“xanım” dedi, “qırqların ən böyüyü geldi” dedi)

c) *Kiçiltmə dərəcəsi*: Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən az olduğunu bildirən sifət dərəcəsinə deyilir. Standart Azərbaycan türkcəsində -ımtıl, -mtrag, -ımtrag, -sov, -msov, -şın şəkilçilərinin istifadəsi ilə meydana gələn kiçiltmə dərəcəsi bu bölgənin şivəsində -cılı şəkilçisinin istifadəsi ilə meydana gəlir.

Ufa + cılı

Bahdılar, bir ufacılı belə Ekberin odası kibi.

(Baxdılar, bir kiçicik otaq, belə Əkbərin otağı kimi)

d) *Çoxaltma-azaltma dərəcəsi*: Standart Azərbaycan türkcəsi çoxluq və azlıq bildirən kəlimələrə -ca, -ce şəkilçilərinin birləşməsi ilə miqdarın çoxa doğru artdığını və aza doğru azaldığını bildirən sifətlər yaranır. *Böyükə, körpəcə...* və b.

Qars və İğdir Azərbaycanlıları şivəsində də, sifətin bu şəkildə istifadəsində də, standart Azərbaycan türkcəsi ilə bənzərlik vardır.

Hırda+ca

Burada bir hırdaca duvar var. (Burada xırdaca bir divar var)

c) *Ünvan sifətləri*: Xüsusi adlardan öncə ya da sonra istifadə olunan rütbə, məslək, saygı kimi məqamları göstərən sözlərə deyilir. Standart Azərbaycan türkcəsində ünvan sifətləri adı altında istifadəsinə rastlaşdığımız bu sifətlərin bölgə şivəsində gördüyümüz nümunələri aşağıdakı kimidir.

Heyder beğ vardı, Abbasqulu beğ vardı.

(Heydər bəy vardı, Abbasqulu bəy vardı)

Tacir

Ehmet tacir dedi ki “bah bu mala sennen şerikik”

(Tacir Əhməd dedi ki “bax bu mala səninlə şerikik”)[4, 152].

d) *Belirtmə sifətləri*: Belirtmə sifətləri obyektləri aydınlaşdıran sifətlərdir. Bu sifətlər obyektin daxilini göstərməz əksinə obyekt bu və ya digər şəkildə ifadə edər. Belirtmə sifətləri, *işarə sifətləri, sual sifətləri, belirsizlik sifətləri* və *sayı sifətləri* olmaq üzrə dörd qrup təşkil edir. Qars və İğdir Azərbaycanlıları şivəsində belirtmə sifətləri, standart Azərbaycan şivəsində istifadə olunan belirtmə sifətləri ilə şəkil və və istifadə baxımından eynidir.

4) *İşarə sifətləri*: Adları göstərərək ifadə edən sifətlərə işarə sifətləri deyilir. Standart Azərbaycan türkcəsində *bu, o, həmin, “bu”, həmən “o”, bu cür, o cür, elə, belə* işarə sifətləri olaraq istifadə edilən sözcüklərdir. Qars və İğdir Azərbaycanlıları şivəsində bu sözcükləri eyni zamanda və məkanda olmanı ifadə edən isimlərə gətirilən +ki isimdən isim düzəldən şəkilçi ilə yaranmış sözlərin də sifəti olaraq istifadə olunduğu görülməkdədir.

Bu

Yahudi irem atır. Düşmüş bu melmeketdere.

(Yahudi fal açır. Bu məmləkətlərə gələrək)

Bahıp bu bağ niyə barınnan düşüb.

(Baxıb ki, bu bağ nəyə görə məhsul vermir)

Bizim bu köy çohdu.

(Bizim bu kənd tünlүkdü)

+ki

Ordaki vəzir dedi “dur, padişah”

(Ordaki vəzir “dur padişahım” dedi)

Onnan sora, onnan geşdi bizim bu köydeki ağalara devroldu.

(Daha sonra, ondan keçdi bizim kəntdəki ağaların dövrü gəldi)

O

O böyüg oqlan çehdi goydu öz yerine, oldu padişah.

(O böyük qardaşı çıxarıb özü yerinə keçdi və padişah oldu)

O arıg atı getirem verem Muhammede

(O zəyif atı gətirim, verim Məhəmmədə)[4, 158].

4) *Sual sifətləri*: Obyektlərə sual məqsədilə istifadə olunan sifətlərdir. Standart Azərbaycan türkcəsində *Nə? Necə? Nə təhər? Hansı? Neçənci? Necə? Nə qədər? Haralı?* kimi sifətlər sual sifətləri olaraq istifadə olunmaqdadır. Bölgə şivəsində *Gaş? Hansı? Ha? Hangi? Ne? Nice?* kimi sözlərin standart Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi sual sifəti olaraq istifadə olunduğunu görürük.

Gaş

Deyib “gaş” bacısınız?

(Deyib “necə” bacısınız?)

Hansı, he

Der “hansı camış?” Der “a orda ağ boynuzlu camışdı”

(Deyir “hansı camış?” Deyir “Odur ordaki, o buynuzlu camışdır”)

Hangi

Dedi “görətdəginən hangi üçüree girdi”

(Dedi “gözətlə, bax gör hansı otağa girdi”)

Ha

Ha yanda harb ediller? (Müharibə hansı tərəfdədi?)

Ne

“Bu qadın ne işin saabıydı ki bunu bele yapırlar?”

(Bu qadın nə günah işlədib ki, bunu bu hala salıblar?)

“Böyün nə iş görüpsən?”

(Bu gün nə iş görmüsən?)

Nice

Dedi “Nice kimin oğlusan? Da filan padişahın oğlusan”

(Dedi “Necə? Kimin oğlusan? Filan padişahın oğlusan”)[4, 161].

5) *Belirsizlik sifətləri*: Obyekti belirsiz olaraq bildirən sifətlərdir. Bu sifətlər obyektlərin xarici görünüşünü, onların sayını, miqdarını qeyri-müəyyən olaraq bildirir, ancaq qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edərlər. Standart Azərbaycan türkcəsində *az, çox, xeyli, bir qədər, bir neçə, biraz, bəzi, hamı, başqa, hər bir, bir çox, filan, hər cür* qeyri-müəyyən sifətlər olaraq istifadə olunan sözlərdir. Bölgə şivəsində isə standart Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi *başqa, bir, bi, filan, filen, pilen, her, nice, şağarama* kimi isimlər qeyri-müəyyən sifətlər olaraq istifadə olunur.

Başğa

“Başğa adam gələmməz”

(Başqa heç kim gələ bilməz)

Erkehler başqa odada qızın sağdıç solducu, onnar da başqa odada hına goarlar.

(Kişilər başqa otaqda, qızın sağdışı və soldışı başqa otaqda, onlar orada xına çəkirlər)

Bir, bi

Bir dene şah varıdı

(Bir şah var idi)

Zamanın zamanında bi padişah varmış.

(Bir zamanlar bir padşah varmış)

Bahıfdı ki, bi keçəl nenesiyen bir öküzü qoşup sürüb.

(Baxıb ki, bir keçəl nənəsi ilə birlikdə bir öküzü qoşub sürür)

Bahıblar, yoldan bir dəvə gidip.

(Baxdılar ki, yoldan bir dəvə keçir)

Filan, filen, fulen

Da filan padişahın oğlusan.

(O filan padşahın oğlusan)

Bu geldi gördü ki, filen yerde filen hücree girdi.

(Bu gəldi gördü ki, filan yerde filan otağa girdi)

Deyib “pilen yerdedi”

(Deyib “filan yerdədir”)

Bütün

Her köyləri çağırıdı.

(Bütün kəndləri çağırıdıq)

Şağarama

Yayın gününde, şağarama yayın günündebabası padişahmış.

(Yay günü, bir yay günü atası padşahmış)[4,168].

Və sair bu tipli nümunələrlə biz tək kökəndən yaranmış iki ləhcə arasındakı fərqləri qısa nümunələr ilə də olsa aydınlaşdırmağa çalışdıq.

Eləcə də, əlavə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, Qars zonasında Azərbaycan dili ilə türk dili arasında qarışıq xarakterli şivələr yerləşir. Həmin arealda dialekt sistemlərinin təsirliliyi qarşılıqlıdır. M.Ergin bu barədə yazır: “Doğu Anadolunun konuşma dili Azeri, yazı dili tabii, Türkiyə Türkcəsidir... Azeri türkcəsinin hususiyetləri ve tesiri Karsdan başlayarak Samsun-Sivas-İskenderun çizgisine, bazan da, orta Anadolunun içlerine kadar hiss edilir. Fakat bu tesir doğudan batıya doğru gittikçe zayıflar. Anadolunun en koyu Azeri Türkcəsi bölgesi Kars vilayetidir” [5, 602].

Azərbaycanlılar Qars vilayətində başlıca olaraq Sürmeli çuxurunda, Arpaçay qəzasında və mərkəzə bağlı bəzi kəndlərdə yerləşmişlər. Azərbaycanlılar, sünni olan Qars yerliləri və tərəkəmələri tərəfindən daha çox “şic” adlandırılırlar. Nadir halda “əcəm” təbiri də işlənir [5,720].

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 1974-1975, 354s.
2. Zeynalov F. Türk dillərində sifətin kateqoriyaları, ifadə formaları. SSRİ təhsilinin 50 illiyinə həsr olunmuş konfransından tezis və məruzələr, 1972
3. Leyla K. Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1996, 204 s.
4. Hüsna K. Kars və Iğdır Azerileri ağızı. Yüksek lisans tezi, Erzurum, 2010, 492 s.
5. Türkiyə türkçesi ağız araştırmaları çalıştay bildirileri. Ankara, 2009, 883 s.

Nuranə Həsənova*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN HƏRBİ LEKSİKASININ ZƏNGİNLƏSMƏSİNDƏ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN ROLU

Dünya inkişaf etdikcə ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrə aid yeni-yeni anlayış və məhfumlar yaranır ki, bunların hamısı da dil vahidləri ilə işarələnir, dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin ümumi leksik qatı kimi, onun terminoloji sistemində də daimi yeniləşmə və zənginləşmə prosesi özünü göstərir. Bu mənada, bu inkişaf paralel olaraq dilimizin hərbi leksikasında da müşahidə olunur.

Silahlı mübarizənin tarixi götsərir ki, hərbi işi bəşəriyyətin inkişafının ilkin mərhələsində gündəlik məşğuliyyət olmaqla bərabər, həmçinin hər cür siyasi problemin və münaqişənin həllində mühüm və yeganə vasitə olmuşdur. Əmin-amanlığa və sülh razılıqlarına qədər bütün döyüşlər, vuruşmalar, qanlı çarpışmalar, silahlı qüvvələrin praktik nümayişi daha böyük üstünlüyə malik olmuşdur. Döyüş fəndlərinə yiyələnmək, silahla davranmaq, at çapmaq düşmənlə təkbətək döyüşdə özünü müdafiə hər kəs üçün həyat uğrunda mübarizə amilinə çevrilmişdir. Belə həyat tərzini, təbii ki, xüsusi leksik vahidlərin formalaşmasını zəruri edirdi. Bunun nəticəsi olaraq, vaxtilə milli zəmində yaranmış hərbi terminlərin bazasızaman keçdikcə regional və müasir mərhələdə beynəlxalq səviyyədə öz dairəsini genişləndirir.

Azərbaycan dilçiliyində hərbi leksikanın araşdırılma meyilləri son dövrlərin hadisəsidir. Türk xalqlarının klassik söz sənətkarları müxtəlif dövrlərdə yazdıqları əsərlərində ayrı-ayrı hərbi terminləri kifayət qədər işlətsələr də, bu terminlərin sistemləşdirilməsi, az və ya çox dərəcədə linqvistik xarakterinin

---

*Həsənova Nuranə - Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı.

müəyyənləşdirilməsi, mənşəyinin və inkişaf yollarının tədqiqi XX əsr dilçiliynə aiddir.

Dilimizin hərbi leksikasında beynəlmiləl hərbi terminlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də beynəlmiləl terminlər ümumi mənasına və formasına görə fərqlənməyərək, dilin leksikoloji qatında özünə spesifik bir yer tutmaqla müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və zənginləşməsinin əsas göstəricilərindən biri kimi özünü göstərir. Bu mənada, beynəlmiləl hərbi terminlərin dilimizə keçməsi, formalaşması, ayrı-ayrı hərbi məhfum və anlayışların beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması bir tərəfdən dilimizin hərbi terminologiyasında funksionallığın effektivliyini şərtləndirirsə, digər tərəfdən onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiya etməsini asanlaşdırır.

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bütöv leksik vahidlərlə yanaşı, yunan və latın mənşəli beynəlmiləl formantların işlənməsi və bu formantların da əksəriyyətinin Qafqaz arealındakı dillərə rus dili vasitəsilə daxil olması tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuş bir tarixi həqiqətdir. "Tədqiqatçıların böyük bir qrupu iddia edir ki, rus dilinin təsiri ilə latın və yunan mənşəli formantlar türk dillərində də xüsusi fond əmələ gətirmişdir".***** Azərbaycan dili terminoloji baxımdan rus dili vasitəsilə Avropa dillərinə məxsus beynəlmiləl səciyyəvi terminlər aldığı kimi, bunun əksi olan dilçilik faktını da danmaq mümkün deyildir. Yəni rus dili də türk dillərindən bu və ya digər sahələrə aid söz və terminlər almağa məcbur olmuşdur ki, bu da müəyyən tarixi dövrlərlə və tarixi proseslərlə bağlı yaranan dilçilik hadisələrindəndir.

Beynəlmiləl hərbi terminlərin əksəriyyətinin latın və fransız mənşəli olması və onların yayılma arealının genişliyi müxtəlif tarixi səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, qədim latın dilinin bütün sahələrə aid terminoloji vahidlərin yaranmasındakı rolu danılmaz həqiqətdir. Dilimizdə işlənən latın mənşəli beynəlmiləl hərbi terminlər semantik məna baxımından daha çox hərbi rütbə, peşə adları, avadanlıq, əməliyyat adları və s. istifadə edilən vahidləridir. Həmin semantik mənalara bildiren və beynəlmiləl səciyyəvi daşıyan *general*, *mayor*, *hospital*, *qranat*, *distanziya*, *diviziya*, *aparət*, *agent* və s. kimi terminlər bu gün də dilimizin hərbi terminoloji qatında işlənməkdədir.

Hazırda dilimizin hərbi terminologiyasında istifadə olunan, aktiv işlədilməsi ilə seçilən və artıq beynəlmiləl hərbi termin kimi qəbul olunmuş fransız mənşəli leksik vahidlər də çoxluq təşkil edir. Doğrudur, bəzi mənbələrdə fransız və latın mənşəli terminlər qarışdırılır, bu və ya digər hərbi terminin müəyyən edilməsində fərqliməqamlara rast gəlmək olur. Bu isə təbii ki, fransız və latın dillərinin geneoloji qohumluğu və ortaq leksik elementlərinin çoxluğu ilə izah oluna bilər. Fransız mənşəli hərbi terminlər hərbi işinin çox müxtəlif sahələrinə aid anlayışları ifadə edir və dilimizdəki beynəlxalq hərbi terminlərin çox böyük bir

---

***** Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı, 1991, s.34.

qismini əhatə edir. Ona görə də dilimizdə *blokada, bomba, qarnizon, parol, paraşüt, serjant, eşalon, ekipaj, desant, partizan, karabin, patrul* və s. kimi onlarla fransız mənşəli beynəlmiləl hərbi terminlər dilimizin aktiv leksik qatının vahidləridir.

Avropa mənşəli bir çox beynəlmiləl terminlər bəzən ərəb-fars mənşəli terminlərlə əvəz edilir. Lakin bu proses dildə söz yaradıcılığı baxımından o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, dilimizdə uzun müddət işlədilən beynəlmiləl səciyyəli **aqressiya** hərbi terminini *təcavüz*, **diversiya** terminini *təxribat*, **ekipaj** terminini *heyət* sözləri ilə əvəz etmək o qədər də effektiv deyil. Çünki bu leksik vahidlərin hər biri alınmadır və belə müvazilik dildə ağırlıq yaradır.

Dilimizin lüğət tərkibində yunan, latın və fransız mənşəli terminlərlə yanaşı beynəlmiləl səciyyəli ərəb mənşəli *admiral*, alman mənşəli *yefreytor, raket*, ingilis mənşəli *tank, miçman, snayper*, rus mənşəli *zastava, starşına*, polyak mənşəli *polkovnik*, holland mənşəli *matros*, türk mənşəli *kazak, yeniçəri* və s. terminlər də işlədilir. Bu terminlərin dilə daxil olma yolları bir-birindən fərqləndiyi kimi, leksik-semantik məna qrupları və funksional fəallığı da bir-birindən seçilir. Leksik-semantik məna baxımından bu sözlər hərbi terminologiyanın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən bilən vahidlərdir. Belə ki, onların böyük bir qrupu hərbi rütbə adları (*general, polkovnik, leytenant, mayor, admiral*), bir qismi hərbi vəzifə və peşə adları (*adyutant, partizan, agent, komissar, desant*), bir hissəsi hərbi hissələrin və bölmələrin adlarını (*qarnizon, batareya, diviziya, polk*), digər bir qismi döyüş texnikasını, və silah adlarını (*raket, blindaj, anqar, avtomat, pulemyot, patron*), bir hissəsi isə döyüş əməliyyatı və tapşırıqlarının adlarını (*diversiya, marş, parad*) bildirməyə xidmət edir.

Milli ordu sahəsindəki quruculuq işləri genişləndikcə hələ dil vahidləri ilə ifadə olunmayan və buna cəhd edilməyən bir çox hərbi məhfum və anlayışların işlənmə reallığı da artır, bu və ya digər yeni hərbi fikirlərin ifadə olunma, qavranılma ehtiyacı yaranır. Bu zaman onların dil vahidləri ilə ifadə olunması üçün ənənəvi olaraq öncə dilimizin milli bazasına müraciət edilir. Bu mümkün olmadıqda başqa dillərin, daha çox halda isə rus dilinin leksik vahidlərinə üz tutulur. Belə halda dilimizin lüğət tərkibində alınma sözlərin, eyni zamanda beynəlmiləl terminlərin sayı çoxalmağa başlayır. Bəzən isə Avropa mənşəli beynəlmiləl terminlər daha qədimdən dilimizdə işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərlə qoşa işlədilir və “əksər halda üstünlük ənənəvi sözlərə verilir” (İ.Qasımov). **Agent, adyutant, diversiya* və s. vahidlər müəyyən dövr ərzində *casus, yavər, təxribat* sözləri ilə paralel işlədilmiş, sonra isə üstünlük ikincilərə verilərək birincilərin sıxışdırılıb hərbi terminologiyadan çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

---

*Bircə, son dövrlərdə dilimizə daxil olan Avropa mənşəli beynəlmiləl terminlər onların sinonimi olan ərəb-fars mənşəli sözləri müəyyən dərəcədə sıxışdırmağa başlayıb. Bunu hərbi leksikaya adi etmək olar.

Bütün dediklərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik ki, dilimizin bütün leksik-semantik sahələrində olduğu kimi, hərbi terminologiyasının da formalaşmasında və zənginləşməsində Azərbaycan dilinin daxili imkanları ilə yanaşı, beynəlmiləl hərbi terminlər də xüsusi rola malikdir. Bu dil vahidləri beynəlmiləl mahiyyət daşıyan, bütün xalqların həyatında mühüm yer tutan beynəlxalq hərbi quruculuq işinin ümumi axınına qoşulmağa, bu sahəyə aid anlayışların dil vahidləri ilə optimal şəkildə dəqiq ifadə olunmasına və dilimizin dünya dillərinin hərbi leksik qatına inteqrasiyasına yaxından kömək edən əsas və aparıcı amillərdən biri kimi əhəmiyyətlidir. Deməli, dünyanın müxtəlif dillərində olduğu kimi, dilimizin lüğət tərkibində də beynəlmiləl qatın, o cümlədən beynəlmiləl səciyyə daşıyan hərbi terminlərin çoxluğu və müxtəlifliyi dillərin inkişaf zəruriliyindən doğur. Bu proses dillərin daxili inkişaf qanunları ilə yanaşı, dünyanın mədəni dillərinə qovuşan hər bir dilin inkişaf etməsinə də güclü təsir göstərir.

Beynəlmiləl sözlərin çoxsaylı və müxtəlifsystemli dillərdə yayılması reseptor dilin inkişaf qanunlarına mane olmayıb, əksinə onun daxili qanunlarını zənginləşdirir. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan yeni fonetik və qrammatik formaların daha da inkişaf etməsinə, leksik fondun inkişaf imkanlarını genişləndirməyə imkan verir. Təbii ki, bu qarşılıqlı əlaqə cəmiyyətin və dünya dillərinin müasir inkişaf səviyyəsində qaçılmaz fakt kimi özünü göstərir və inkişaf səviyyəsi müxtəlif olan bütün dillərdə müşahidə olunur.

Beynəlmiləl sözlər dilimizin fonetik, qrammatik, qanunlarına uyğunlaşdırılaraq, bu qanunlara tabe etdirilərək qəbul olunur. Alınmalardan fərqli olaraq, beynəlmiləl sözlərin mənimsənilməsində aralıq dilin təsirləri də nəzərə alınır. Çünki hər bir beynəlmiləl dil vahidinə aralıq dil də öz möhürünü vurur, əvvəlcə öz fonetik, qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırır, sonra isə digər reseptor dilə ötürür.

Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyində hərbi leksikanın araşdırılması hər zamanın aktual məsələsidir. Müstəqil dövlətin hərbi işi milli dilin imkanları ilə nizamlanmalıdır. Bunun üçün dilimizdə mövcud olan yeni yaranan terminlərin xarakterik linqvistik xüsusiyyətləri dəqiq araşdırılmalıdır. Bu sahədə hər bir addım Azərbaycan ordusunun formalaşdırılmasına, hərbi dilin zənginləşdirilməsinə, bu dilin elmi əsaslarla nizamlanmasına və təkmilləşdirilməsinə yönəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991
- 2.Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: "Kitab aləmi", 2011
- 3.Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000
- 4.Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973
- 5.Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: BDU, 1997

DİLİN LEKSİK SİSTEMİ - TERMINLƏR

Hər bir dilin leksikasının təşkil olunduğu söz qatları iki böyük qrupda ümumiləşdirilir: ümumişlək olan və ümumişlək olmayan sözlər.

Ümumişlək olmayan sözlərə terminlər, dialektizmlər, arqo və jarqon sözlər, arxaizmlər və s. daxildir.

Dünya dillərində terminoloji sisteminin formalaşması çox uzun sürən tarixi bir prosesdir.

Elm, texnika, mədəniyyət, siyasət, iqtisadiyyat, idman və digər sahələrdə daima inkişaf getdiyi üçün termin sahəsində də yeniləşmə, inkişaf qaçılmazdır. Qlobal inkişaf şəraitində tələbat, zərurət əsasında meydana gələn hər hansı bir söz, ifadə dilin leksik sistemində özünə yer tutaraq, digər dil vahidləri ilə əlaqədə olur.

“Mürəkkəb proseslərin müxtəlif sahələri ilə bağlı linqvistik mövqedən tədqiq olunası onlarca elmi-nəzəri məsələ və mövzu meydana gələrək nəzərləri cəlb edir. Buna görədir ki, dilin lüğət tərkibinə dair çoxsaylı problemlər heç vaxt dilçiliyin tədqiqat gündəliyindən tamamilə çıxmır.”¹(A.Q. “Azərbaycan dilçiliyi problemləri” İc. Bakı. 2004. s.65)

Dilin lüğət fondunun böyük bir qismini terminlər təşkil edir. Termin xüsusişdirilmiş mənası olan sözlərdir və konkret olaraq hər hansı bir sahəyə, elmə aid olur. Terminləri elmlərin əlifbası adlandırırlar. Dünya praktikasında elmlər müxtəlif qruplara bölündüyü üçün terminlər də müxtəlif qruplarda ümumiləşdirilir:

1. İctimai elmlərə aid terminlər
2. Təbiət elmləri terminləri
3. Texnika elmləri terminləri

Eyni zamanda ictimai elmlərə fəlsəfə, dilçilik, pedaqogika, ədəbiyyatşünaslıq da daxil olduğu üçün onlara aid olan terminlər də ictimai elmlərə məxsus terminlərə daxil edilir.

Hər bir elm və həmin elmə aid terminin xüsusi yaranma tarixi, inkişaf tarixi, səciyyəvi cəhətləri vardır. Həmin cəhətləri terminologiya sahəsi öyrənir.

Terminologiya terminlər haqqında nəzəri təlimdir. Ta qədimdən başlayaraq bu günə qədər bütün elm sahələri üzrə elmi təfəkkürün ifadəçisi olan sonsuz sayda termin yaranmış və yaranmaqdadır.

Terminlər sisteminin yaranması, formalaşması, inkişafı və s. terminoloji problemlərin tədqiqi, həlli vacib məsələlərdən biridir. Terminlər müntəzəm, intensiv şəkildə işlənməli və nəzarətdə saxlanmalıdır.

---

*Hidayətova Gülər - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı.

Terminologiya sahəsində əsas iki istiqamətə müasir dövrdə daha çox diqqət yetirilir:

1. Bəzi terminlərin dəqiqləşdirilməsi.
2. Yeni terminlərin yaradılması.

Termin necə yaranır? Bu suala ətraflı cavab vermək üçün, hər şeydən əvvəl, qeyd edilməlidir ki, dildəki terminlərin hər biri müəyyən tələbat əsasında əmələ gəlir. Zəruriyyət olmadan özbaşına heç bir termin yaranmır.

Termin yaradıcılığında iki mənbədən istifadə olunur. Bunlardan birinci və başlıcası dilin öz daxili imkanları, ikincisi isə başqa dillərin vasitəlidir. Hazırda termin tərtibi işində, başqa dillərdən ən çox Avropa dillərinə müraciət edilir.

Yuxarıda göstərilən hər iki mənbə əsasında termin yaradıcılığının bir neçə prinsipi vardır. Termin tərtib edilərkən dilimizin öz xüsusiyyətləri nəzərə alınır, onun qayda və qanunlarına əsaslanılır.

Termin yaradıcılığında aşağıda qeyd olunan üç əlamət hökmən diqqət mərkəzində durmalıdır: 1) təkmənəlilik; 2) azkomponentlilik; 3) sinonimsizlik.

1) Termin təkmənəliliyi. Təkmənəlilik termin üçün ən başlıca əlamətlərdən biridir. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi əhəmiyyəti nisbətən azalır, çünki çoxmənalı terminlər elmi anlayışların aydın əks olunmasına lazımı imkan yaratmır.

Dilimizdəki terminlərin, o cümlədən dilçiliyə dair terminlərin bəziləri çoxmənalıdır. Məsələn, frazeologiya termini iki mənada- birincisi, dildə olan ifadə və ibarələrin məcmusu (frazoloji tərkib), ikincisi isə frazeoloji tərkib haqqında elm mənasında işlənir. Eləcə də ifadə və ibarə terminləri dilçilik ədəbiyyatında ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən çox müxtəlif mənada işlədilir. Bəzi dilçilər ifadə termini altında iki və daha artıq sözdən ibarət olan hər cür birləşmələri nəzərdə tutur, bəzi dilçilər isə əksinə, həmin mənada ibarə terminindən istifadə edirlər.

Dilimizdə bu kimi çoxmənalı terminlər bəzən anlaşılmazlıq və dolaşıqlıq yaradır. Lakin bu, keçici xarakter daşıyan haldır; gec-tez belə terminlərin dəqiqləşdiriləcəyinə şübhə etmək olmaz.

2) Terminin azkomponentliyi. Terminlərin azkomponentli olması onun yaxşı əlamətlərindəndir. Məlumdur ki, müəyyən anlayış bir sözlə əks olunanda onu mənimsəmək, yadda saxlamaq və ondan istifadə etmək də asan olur; məsələn: nida, neologizm, həmcins, xitab, sadalama, lüğət, filoloq, dodaqlanma, məsdər, tarixizm, şkilçi, əlifba və s.

Termin tərtibində bu və ya digər anlayışın, imkan daxilində, bir sözlə əks etdirilməsi vacibdir.

3) Terminin sinonimsizliyi. Terminlərin əsas əlamətlərindən biri də onların sinonimlərinin olmaması ilə əlaqədardır. Bu əlamətə görə, əsasən dildə hər bir anlayış ancaq bir terminlə əks olunmalıdır. Bir anlayışa dair bir neçə terminin, yəni terminoloji dubletlərin olması elmi anlayışların mənimsənilməsini müəyyən dərəcədə çətinləşdirir.

Müasir dilimizdə bir anlayışın müxtəlif terminlərlə ifadə edilməsi halları vardır. Məsələn: lüğətçi-leksikoqraf, lüğətçilik –leksikoqrafiya, mənəşünaslıq-semasiologiya, mənşəşünaslıq- etimologiya, fəal- aktiv və s.

Geniş şəkildə müvazi işlənən bu terminlərin və həmin qəbildən olan digər terminlərin birini müəyyənləşdirib istifadə etmək, şübhəsiz ki, daha məqsədmüvafiq hesab edilməlidir.

Hər bir elm sahəsinə aid terminlər sistem təşkil edir. Lakin bu sistem həmişə stabil olaraq qalmır, müəyyən dövrlər ərzində onda bəzi dəyişikliklər etmək, düzətləşdirmə, dəqiqləşdirmə aparmaq ehtiyacı doğurur ki, bunun da nəticəsində terminlər sistemi daha da təkmilləşir.

Terminlər sistemindəki dəyişiklik bir neçə səbəbdən baş verə bilər. Həmin səbəblərdən ən başlıcası bunlardır:

a) Terminin ifadə etdiyi anlayışın xarakterinin, yaxud həcmimin dəyişməsi əsasında;

b) Terminin aid olduğu elmin inkişaf etməsi nəticəsində.

Bu səbəblərə görə terminlər sistemindəki bir sıra terminlər tamamilə köhnələ bilər. Azərbaycan dilçiliyində vaxtilə işlənən bəzi terminlərin köhnələrək yeni terminlərlə əvəz olunmasına buna misal göstərmək olar: məsələn, sövtyyat- fonetika, sərf- morfologiya, nəhv- sintaksis və s.

Terminin müəyyənliyinin təhlili göstərir ki, termin xüsusi elmi və ya texniki anlayış ifadə edən söz və ya söz birləşməsidir. Hər hansı bir elmin dəqiq müəyyən olunmuş terminləri müəyyən elmi mühitdə xüsusi sözlər olaraq həmin elmin terminologiyasını təşkil edir. Termin- müəyyən anlayış ifadə edən sözdür. Əgər hər hansı söz xüsusi anlayış ifadə etmək funksiyasını itirərək yalnız məişət anlayışı ifadə edən söz və söz birləşmələrini, daha doğrusu, terminləri onlardan ayırmaq mümkündür.

Yeni anlayışların yaradılmasında və müəyyənləşməsində iki başlıca cəhət nəzəri cəlb edir. Bunlardan birincisi onların dil-quruluş, ikincisi isə anlayış-semantik cəhətindən ibarətdir. Hər iki cəhət bir-biri ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olan informasiya dildə həmin sahəyə aid anlayışları ifadə edən sözlərin yaranmasına çox mühüm bir təkan verir. Dildə həmin anlayışı ifadə edən vahidləri müəyyənləşdirməkdə isə yeni ifadələrin əmələ gəlməsi probleminəki çətinliklər praktik cəhətdən aradan qaldırılmış olur. Uyğun mənə və struktur lüğət tərkibinin yeni söz və terminlərlə zənginləşməsinin başlıca təməlidir.

Dil faktı olmaq üçün həm əşya, həm də anlayışın adı olmalıdır. Ona görə də hər bir söz həmişə şüurda əks olunan əşyanı və onun haqqında anlayışı ifadə edir. Kontekstdən asılı olaraq hər hansı bir ümumişlək sözün fəaliyyəti konkret əşyanı bildirməklə yanaşı, məişət mənası, həmçinin də elmi anlayış mənası olur. Belə ki, hər hansı bir ümumişlək söz və hər hansı texniki termin həm əşyaları, həm də anlayışı eynilə adlandırır.

Terminlər ümumişlək söz və söz birləşmələri kimi həm anlayışı, həm də əşyanı adlandırmağa qabildir və “termin” anlayışını aydınlaşdırmaq üçün xüsusi, elmi-texniki anlayışların məişət anlayışlarından nə ilə fərqləndiyini bilmək lazımdır.

Anlayışda əşyaların mühüm və fərqləndirici əlamətləri əks olunur. Məişət anlayışları ilə elmi anlayışların fərqi dəqiqliyin və fəaliyyətin səviyyəsindədir.

Ümumişlək söz terminləşdikdə öz funksiyasını dəyişir. O, nominativ funksiya ilə yanaşı olaraq, deyinitiv funksiya da qazanır, yəni nəinki adlandırır, həm də obyektə müəyyən edir. Terminləşmək həddinə çatən sözün funksional deyişməsi, həmçinin onun mənasının xüsusişləməsinə gətirib çıxarır. Əgər sözün ümumişlək söz kimi bir neçə mənası varsa, terminləşdikdə o ya monosemik olur, ya da monosemiyaya meyl edir.

Məlumdur ki, termin hansı dilə keçirsə, həmin dilin fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq, assimilyasiyaya məruz qalaraq işlədilir. Çox vaxt işə alınma termin onun fonetik tərkibindən asılı olaraq assimilyasiya edilmədən dil tərəfindən ümumilikdə mənimsənilir. Məsələn, blok, alqoritm, avtokod, elektrofaks, domen, kompleks, preprint və s.

Azərbaycan dili mövcudluğu ərzində ən müxtəlif dillərlə əlaqədə olub və bu dillərdən həm şifahi, həm də yazılı yolla gələn zəruri sözləri öz leksikasına daxil edib, hətta bu xarici sözlərin əksəriyyəti dilimizin şəkilçilərini qəbul edərək özünün alınma söz olma xüsusiyyətini, libasını itirir. Dildə bu proses təbii şəkildə gedir. Amma burada əsas problem mətbuatda alınma sözlərin və terminlərin mənalılarının dürrüst dərk və izah olunmaması, onların yerli-yerində işlədilməməsidir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də məhz terminologiyanın inkişafının təmin edilməsi, terminlərin mənalılarının dəqiqləşdirilməsi, terminologiya sahəsində özləşmə, milli terminlərin yaradılması və s. məsələlər öz həllini gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili.
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1987
3. Səfərov M. Termin və bədii dil. Bakı, 1988
4. Terminologiya məsələləri Bakı. AMEA. 2008
5. Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri. KM, 2011
6. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, 2001.
7. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002.
8. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, 2010.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR

İki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir. Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə sintaktik cəhətdən iki cür bağlanırlar: tabesizlik yolu ilə, tabelilik yolu ilə.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin ya hamısı bərabər hüquqlu olur, ya da tərkib hissələrindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Məsələn: “Günəş öz şüasını hər tərəfə saçırdı və ətraf nura boyanırdı” ; “The Curtain parted and the Italian stepped out” – cümlələrində tərkib hissələri bərabərhüquqludur (hətta bəzi belə cümlələrdə tərkib hissələrinin yerini dəyişsək də məna dəyişmir). Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr arasındakı bu cür bağlılıq tabesizlik bağlılığıdır. Belə mürəkkəb cümlələr **tabesiz mürəkkəb cümlələr** adlanırlar. “O yerdə ki böyüyə hörmət olmadı, orada iş keçməz”; “Susan was already there when I reached the Grand” – cümlələrində sadə cümlələrdən ikincisi qrammatik cəhətdən müstəqil olduğu halda, birinci ikinciyə tabedir, çünki birinci cümlənin tərkib hissəsi (O yerdə ki böyüyə hörmət olmadı) ikinci hissəni (orada iş keçməz) aydınlaşdırır və tamamlayır.

Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasında bağlılıq tabeli bağlılıq adlanır. Belə mürəkkəb cümlələrə **tabeli mürəkkəb cümlələr** deyilir. Beləliklə Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür: 1) tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) tabeli mürəkkəb cümlələr

Mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərəflər bərabərhüquqlu olur. Tərkib hissələr bir-birindən eyni dərəcədə asılı olur, fikrin ifadəsini də eyni dərəcədə, bərabər şəkildə edir. Məsələn: “Arabic göy guruldayır, yağış güclənir. Birdən Əlabbas kişi pəncərəni açdı, külək yağışı kişinin üzünə çırpdı.” və ya “The girl passed on, and Aunt Ann looked after her slim little figure.”

Bərabərhüquqlu sadə cümlələrin birləşməsində əmələ gələn mürəkkəb cümlələrə tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin hissələri ya yalnız intonasiya ilə ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Məsələn: “Elə özü deyir, özü də eşidilirdi. Doğrudur, babam sağlamdı, lakin mən yenə də Allahdan əlimi üzmədim.” və ya “The hall was not dark, nor yet was it lit. The night was black and dreamy too, and the moon was still well down behind the mountains.” Bu tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əvvəlki ikisinin tərkib hissələri intonasiya ilə, sonrakıların tərkib hissələri və, lakin bağlayıcıları ilə əlaqələnmişdir.

Tərkib hissələri intonasiya ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız, bağlayıcıların köməyi ilə tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcılı

---

*Əliyeva Gülnara - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı.

tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün aşağıdakı bağlayıcılardan istifadə edilir.

1. Birləşdirmə bağlayıcısı: və
2. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin və s. Məsələn: Dərsi öyrənmədim ,ancaq oxudum.
3. İştirak bağlayıcıları: həm, həm də ki, hətta, da, də. Məsələn: Yemək həm isti, həm də dadlı idi.
4. İnkər bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki. Məsələn: Nə o bilirdi, nə də mən.
5. Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, gah, gah da, istər, istərsə də və s. Məs: O, gah danışır, gah da susurdu.
6. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, məsələn. Qiymət aldım, yəni beş aldım.

Birləşdirmə, iştirak və inkər bağlayıcıları əsasən zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir. Qarşılaşdırma, iştirak, inkər və bölüşdürmə bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlələrin arasında ki, yazıda vergül (,) qoyulur.

Tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin mə'na və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir. Tabeli mürəkkəb cümlələr tərkib hissələri arasında semantik və qrammatik əlaqənin möhkəmliyi ilə fərqlənir və buna görə də mürəkkəb cümlə tipi kimi mütəxəssislər arasında heç bir şübhə doğurmur. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr struktur baxımdan çox yaxındır. Ona görə də bə'zən mürəkkəb cümlənin tabesiz və ya tabeli olduğunu fərqləndirmək çətin olur. Bu hal tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təkamülünün yaxınlığından irəli gəlir. Hər ikisi eyni dil materialı əsasında formalaşır; hər ikisinin komponentləri eyni cümlə formaları - cüttərkibli və təktərkibli cümlə tipləri əsasında qurulur; hər ikisi iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsi yolu ilə yaranır; hər ikisinin tərkib hissələri mə'na cəhətdən birləşərək vahid bir tam təşkil edir; hər ikisinin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün intonasiya və bağlayıcılardan istifadə edilir; hər ikisinin tərkib hissələri arasında müəyyən fərqlərlə zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi mə'na əlaqələri olur.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri vahid ad - "mürəkkəb cümlə" adı altında birləşdirən bu xüsusiyyətlərdən əlavə, onların struktur oxşarlığının mühüm bir səbəbi də tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlməsidir. Hərçənd Hümət az yazırdı, amma redaktor demişkən, saz yazırdı (Ə.Vəliyev) - tipli cümlələrdə tərəflərin nisbətən zəif əlaqələnməsi, tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün hərçənd bağlayıcı sözü ilə yanaşı, amma tabesizlik bağlayıcısından istifadə edilməsi bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəldiyini, tabeli mürəkkəb cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlə qəlibində formalaşdığını, lakin bu formalaşma işinin hələ tam başa çatmadığını göstərir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında əlaqə tabelidə olduğu qədər möhkəm olmur. Tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeliyə keçid hallarında eyni

cümlədə hər iki bağlayıcı növünün (tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının) işlənməsi, tərkib hissələr arasında bağlayıcıların dəyişməsi ilə mürəkkəb cümlə növünün dəyişməsi də mürəkkəb cümlənin tabesiz və tabeli növlərinin yaxınlığı və tarixi əlaqələri ilə bağlıdır: Bu sözü eşidəndə ürəyim bərk sancdı və özümü saxlaya bilməyib yerə sərildim. (Ə.Vəliyev) -Bu sözü eşidəndə ürəyim bərk sancdı, ona görə də özümü saxlaya bilməyib yerə sərildim - cümlələrdən birincisi tabesiz, ikincisi tabelidir. Tərkib hissələr arasında ona görə də bağlayıcısının işlənməsi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmişdir. Beləliklə, cümlənin inkişafı: “sadə cümlə - tabesiz mürəkkəb cümlə - tabeli mürəkkəb cümlə” istiqamətində olmuşdur.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri müstəqil mürəkkəb cümlə növləri kimi fərqləndirən mühüm əlamətlər vardır. Ən mühüm fərqləndirici əlamət tərkib hissələrin məna və qrammatik cəhətdən asılılıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bərabərhüquqlu və bir-birindən eyni dərəcədə asılı olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu asılılıq birtərəflidir - tərkib hissələrdən biri (baş cümlə) qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri (budaq cümlə) ondan asılıdır. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri fikrin ifadəsində bilavasitə, birbaşa iştirak edir, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) dolayı yolla, baş cümlənin məzmununu izah edib-aydınlaşdırmaq yolu ilə fikrin ifadəsinə xidmət edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcılarının, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdə ortaqlı söz və birləşmələrin, tərkib hissələrin paralelliyinin, zaman uyuşmalarının, əvəzliliklərin, mənsubiyyət şəkilçilərinin mühüm rolu vardır; tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tabelilik bağlayıcıları ilə yanaşı, bağlayıcı sözlər, şəkilçilər, ədatlar, modal sözlər həlledici gücə malikdir. Bağlayıcı sözlərin iştirakı ilə yaranan tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələr silsiləsində analitik budaq cümlələrə paralel şəkildə böyük bir lay təşkil edir, dilimizin sintetik-aqqlütinativ təbiətini daha bariz şəkildə üzə çıxarır, əzəli milli keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İntonasiyanın tabesiz və tabeli xarakterdə olması da mühüm fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Bütün bu vasitələrin birliyi əsasında tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri fərqləndirə bilirik. Qeyd etdiyimiz kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə baş cümlə, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir.

Baş və budaq cümlə müəyyənləşdirilərkən cümlənin mənası yox, forması, quruluşu əsas götürülür. Məna yükü komponentlərdə müxtəlif şəkildə paylana bilər: bəzən məna yükü daha çox baş cümlənin, bəzən budaq cümlənin üzərinə düşür, bəzən də baş və budaq cümlələr arasında bərabər şəkildə paylanmış olur. Əgər məna yükü əsas götürülsə idi, onda, məsələn: Danışığından, sənəd və

ordenlərindən görünür ki, qoçaq adamdır (Ə.Vəliyev) - cümləsində ikinci tərkib hissə (qoçaq adamdır) baş, birinci tərkib hissə (Danışığından, sənəd və ordenlərindən görünür) budaq cümlə olmalı idi. Çünki ikinci tərkib hissə birincidən fərqli olaraq, mə'naca tam tə'minedicidir və dinləyəni intizarda qoymur. Lakin mə'nə yükünün ikinci tərkib hissə üzərinə daha çox düşməsinə baxmayaraq, bu cümlənin birinci tərkib hissəsi baş, ikincisi budaq cümlədir. Çünki ikinci tərkib hissə mahiyyət e'tibarilə birincinin bir üzvünə - mübtədasına bərabərdir. Həmin cümləni sadələşdirməklə də bunu görə bilərik: Danışığından, sənəd və ordenlərindən qoçaq adam olduğu görünür. Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin qurulması üçün zəmin yaradır, mürəkkəb cümlənin quruluşunu formalaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaqla yanaşı, mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununun açılması üçün də həlledicidir. Budaq cümlələr bir çox hallarda baş cümlədən sonra gəlməklə "yeni"ni bildirməsi, rema kimi çıxış etməsi ilə aparıcı semantik gücə malik olsa da, quruluşca tema-baş cümlədən asılı olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Əlövsət Zakir , "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr", Bakı, Azərtədrisnəşr, 1964, səh.366
2. Musayev O., "İngilis dilinin qrammatikası" , B.,1996
3. Musayev O.İ., "İngilis dilinin qrammatikası" , Ali məktəb tələbələri üçün, Bakı, 1979, səh.560
4. Abdullayev Ə.Z. və başqaları , "Müasir Azərbaycan dili" (sintaksis) IV hissə , B.,1985
5. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., "İngilis dilinin praktik qrammatikası", (izahlar,çalışmalar,çalışmaların cavabları),Bakı,2001,səh.170

Kübra Alməmmədova*

HƏSRƏT HƏSƏNOVUN "MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASI" KİTABI VƏ LEKSİKOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan dilinin şöbələrindən biri də leksikologiyadır. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Leksikologiya termini dar və geniş mənada başa düşülür. Geniş mənada leksikologiyaya daxil olan bölmələrdən biri də frazeologiyadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya az öyrənildiyindən onun tədqiqat obyektini olan söz birləşmələri üçün vahid konkret termin hələ yaradılmamışdır. Bununla belə, frazeoloji birləşmələrin dildə həddindən

---

*Alməmmədova Kübra - Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

artıq işlədilməsi tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məhz bu səbəbdən də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın bir bölməsinə çevrilmişdir. Bu sahəni muxtəlif alimlər tədqiq edib öyrənmişlər. Bu alimlərdən Həsərət Həsənov, Səlim Cəfərov, Nəsir Məmmədov, Ağamusa Axundov, Buludxan Xəlilov və b. adlarını qeyd etmək olar.

Frazeologiya iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır. Bununla yanaşı, frazeoloji birləşmələrdə məna bütövlüyü, sabitliyi özünü göstərir. Frazeoloji birləşmələr bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlməsi xüsusiyyətinə görə sərbəst söz birləşmələrinə bənzəyir. Lakin onları fərqləndirmək lazımdır.

H. Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı kitabında yazır : “Frazeologizmlərin əsas əlamətləri aşağıdakılardır :

1. Frazeoloji vahidlər ümumi bir məna ifadə edir.
2. Məna və strukturca bütöv və sabitdir.
3. Daimi leksik tərkiblidir.
4. Tərəfləri məcazi mənada işlədilir.
5. Tərəfləri mənaca dəyişərək yeniləşir. Bu onlarda mənənin vahidliyi və təkrar edilməzliyi ilə bağlıdır.
6. Dildə hazır şəkildə mövcuddur.
7. Milli səciyyəlidir. Tərəfləri xalis sözlərdən düzəlik.
8. Obrazlı, emosional və ifadəlidir.” (1, 214)

Göründüyü kimi, H. Həsənov burada frazeoloji birləşmələrin əsas əlamətlərini göstərir. Onun göstərdiyi bu əlamətlər sabit söz birləşməsini, yəni frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirir.

Frazeologiya hal-hazırda dərsləklərdə, tədris proqramlarında məhdud dairədə tədris olunur. Məhz buna görə də atalar sözlərini, məsəlləri, hikmətli sözləri, tapmacaları, aforizmləri bəzi tədqiqatçılar frazeologiyanın tərkibinə daxil etməyi düzgün hesab etdiyi halda, bəziləri bunu düzgün saymır.

H. Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı kitabında yazır : “Frazeologizmlərlə atalar sözü, məsəllər, hikmətli sözlər, ibarələr, aforizmlər, obrazlı, milli məzmunlu didaktik və ya qiymətləndirici sözlər arasında müəyyən oxşarlıq vardır: onların hamısı nitqdə hazır şəkildə istifadə olunur, mənaca bütövdür, obrazlıdır, ayrıca formalaşmış, tərkibcə sabitdir, məcazi mənada işlədilir.” (1, 215). Əlbəttə, yuxarıdakı xüsusiyyətlərdən çıxış edərək onları eyniləşdirmək olar. Frazeologizmlər öz təbiətinə görə söz birləşməsi və ya cümlə səciyyəli olsa da, onlardan əmələ gəlsə də, atalar sözü, məsəllər, hikmətli sözlər, ibarələr və s. dən mənalarına, strukturlarına və işlədilməsinə görə fərqlənir.

Frazeologizmlərə elə atalar sözü və məsəllər daxil olur ki, leksik tərkibləri daimidir, bütöv məna ifadə edir, nominativ səciyyəlidir,

cümlələrin tərkibində mürəkkəb bir üzv kimi çıxış edir. H.Həsənov bütün atalar sözü və məsəlləri, hikmətli sözləri frazeologizmlərə aid etmir. H.Həsənov eyni zamanda frazeologizmlər sırasına daxil olan atalar sözü və məsəllərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini qeyd edir. O yazır : “Atalar sözü və məsəlləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) birmənalı - həqiqi mənalı olanlar; 2) ikimənalı – həqiqi və məcazi mənalı olanlar. Birmənalı, yəni həqiqi mənalı kimi dərk edilən atalar sözünü və məsəlləri frazeologizmlərə daxil etmək olmaz. Çünki əvvəla, bunlar ancaq həqiqi mənada işlədilir, ikincisi, onların mənalı tərkib üzvlərinin mənalı ilə bağlıdır. Belə atalar sözü və məsəllər mənacə öyüd, ibrət, əxlaq, tərbiyə səciyyəli olur. Bunların məcazi mənada işlədilməsi hiss olunsa da, onların tərkib üzvləri ilk leksik mənalı itirmir, sözün ekvivalenti ola bilmir, sinonimi də yoxdur. İkimənalı kimi işlədilən atalar sözü və məsəllər dilin frazeoloji fonduna daxil ola bilər. Bunlar məcazi və ümumiləşmiş mənalı dil vahidləri kimi qəbul edilir. Bu tipli atalar sözü və məsəllər həqiqi və məcazi mənalarda işlədilir. Predikativ səciyyəli olsalar da, sözün ekvivalenti olur, cümlədə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir. Məsələn, o nə ətdir, nə balıq; o nə ağma baxır, nə bozuna və s.” (1, 216).

Buludxan Xəlilov atalar sözlərini frazeoloji vahidlər sırasına daxil edir. Lakin o da atalar sözlərini frazeoloji vahidlər sırasına daxil edərkən bəzi xüsusiyyətləri qeyd edir. O yazır :“ Frazeoloji vahidlərin bir qismi atalar sözlərindən aşağıdakı qaydalar əsasında formalaşmışdır:

1. Atalar sözlərinin bir hissəsinin atılması yolu ilə frazeoloji vahidlər formalaşmışdır. Məsələn, ” Üz vermə, astar da istər” əsasında “üz vermək” və s.

2. Ümumi şəxsi sadə cümlə quruluşunda olan nəsihət, məsləhət məzmunlu atalar sözlərinin bir qismi dəyişikliyə uğrayaraq frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Məsələn, “İsti aşı soyuq su qatmazlar” əsasında “İsti aşına soyuq su qatma” və s. (3,273).

Dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji birləşmələr müxtəlif prinsiplər üzrə təsnif edilmişdir. H.Həsənov frazeologizmləri mənşəyinə görə iki qrupa ayırır: xalis tutmaq, üzə salmaq və s. Alınma frazeologizmlərin isə tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi başqa dillərdən alınma olur. Məsələn, nuşu can, qədəmin mübarək olsun və s. Frazeologizmləri mənalılarına görə isə H.Həsənov aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır. O yazır: “Mənalılarına görə frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar: semantik frazeologizmlər və qrammatik frazeologizmlər. Semantik frazeologizmlərin tərkib üzvləri bir-biri ilə elə əlaqələnmiş və elə qaynayıb-qarışmış, qovuşmuşdur ki, onları ayırı-ayrılıqda təsvir etmək və təsvirə gətirmək olmur.... Qrammatik frazeologizmlər də mənacə bütöv və bölünməzdir, bir məfhum ifadə edir. Lakin tərkib üzvləri arasındakı qrammatik əlaqə nəzərə cəpır, hiss olunur, canlı sintaktik əlaqəni yada salır. Sözlərin potensial

ünsürləridir, onların ilkin məna izləri hələ də qalmaqdadır.” (1, 227-228). Bu bölgüyə, əsasən, H.Həsənov semantik frazeologizmlərin tam məcazi mənada, qrammatik frazeologizmlərin isə həm məcazi mənada işləndiyini, həm də sözlərdən birinin müstəqil mənasının hiss olunduğunu qeyd edir. Məsələn, ürəyi getmək, ürəyi sıxılmaq, ürəyi qopmaq frazeologizmlərində ürək sözü öz müstəqil mənasını qoruyub saxlayır. Semantik frazeologizmlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: razı salmaq, ələ vermək, əl-ayaq açmaq, əl-ayağa düşmək və s.

Səlim Cəfərov isə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında yazır: “Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalar.” (2, 89).

Buludxan Xəlilov isə bölgünü fərqli şəkildə aparmışdır. O “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı kitabında yazır: “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Frazeoloji sabit söz birləşmələri
2. Frazeoloji sabit ifadə və ibarələr. (3, 266)

Frazeoloji sabit söz birləşmələri dildə daha çox işlənir, cümlənin bu və ya digər üzvü vəzifəsində işlənir. Eyni zamanda frazeoloji sabit söz birləşmələri çox vaxt tək sözün sinonimi kimi işlənir. Məsələn, yola düşmək-getmək, ağıza su alıb oturmaq-susmaq və s.

B.Xəlilov frazeoloji söz birləşmələrinə frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik və frazeoloji birləşmələri daxil etdiyi halda, frazeoloji ifadə və ibarələrə atalar sözlərini, məsəlləri, aforizmləri, rəvayətli ifadələri, ədəbi sitatları və s. Daxil etmişdir.

Frazeoloji vahidlər, əsasən, iki mənbə əsasında yaranır : 1. Öz dilimizin imkanları hesabına, 2. Başqa dillərdən alınmalar hesabına. Dilimizin öz imkanları əsasında yaranan frazeologizmləri H.Həsənov iki qrupa ayırır. O yazır : “Dilimizin öz imkanları hesabına yaranan frazeologizmlər xalqımızın qədim və zəngin söz xəzinəsinə əsaslanır. Bunları iki qismə bölmək olar: ümumi və xüsusi. Ümumxalq tərəfindən yaradılmış, hamı tərəfindən anlaşılan və işlədilən frazeologizmlər ümumdür. Bunları hamı işlədir və üslubca neytraldır. Məsələn, gözü götürməmək, ürəyi getmək, ayaq altına yaxılmaq. Ayrı-ayrı şair və ya yazıçı tərəfindən yaradılan müəyyən üslubi mənada işlədilən frazeologizmlərə xüsusi frazeologizmlər deyilir. Məsələn, günəşin keşiyi, qaranlıq zindan və s.” (1, 224)

Alınmalar hesabına yaranan frazeoloji vahidlər dilimizdə kalka yolu ilə əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri içərisində rus dili materialları əsasında formalaşan frazeoloji vahidlər mühüm yer tutur. Bu bərdə H.Bayramov yazır : “Azərbaycan dili frazeoloji sistemini bu cəhətdən rus dili faktları ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərkən görürük

ki, dilimizdə bir neçə sabit birləşmə rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. Ehtimal etmək olar ki, bunların yaranması təxminən XIX əsrin ikinci yarısından sonra başlamışdır.” (4,68)

Müasir dövrdə Azərbaycan dilində yeddi səviyyə vardır. Bunlardan dördü əsas, üçü isə aralıq səviyyədir. Frazeologiya müasir dövrdə leksikologiyanın tərkibində öyrənilmir, aralıq səviyyə kimi müstəqil formada öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov H. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”. Bakı, 1988.
2. Cəfərov S. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, 2007.
3. Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. Bakı, 2008.
4. Bayramov H. “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”. Bakı, 1978.
5. Məmmədov N., Axundov A. “Dilçiliyə giriş”. Bakı, 1980.

Lətifə Cəlili*

QƏZƏNFƏR KAZIMOVUN “MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ” ƏSƏRİNDƏ İSMİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilində əsas nitq hissələrindən biri, həm də lüğət ehtiyatının zənginliyinə görə birincisi isimdir. İsim mənşəcə ərəb sözüdür, ad mənasındadır. Vaxtilə Azərbaycan türk dilində də, ümumi söz kimi, ad mənasında işlənilir. Hazırda dilçilik termini olmaqla, nitq hissəsinin adı kimi işlənilir.

XX əsrdə bir çox Azərbaycan dilçiləri isim üzərində tədqiqat işi aparmış, ismə müxtəlif təriflər vermişlər. Lakin bu təriflərin heç biri ismin xüsusiyyətlərini tam əhatə etməmişdir. İsmə verilən təriflərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, bu təriflərdə əşya termini özünə möhkəm yer tutmuş və isim bütöv halda, bütün mənə və növləri ilə əşya terminində öz ifadəsini tapmışdır. Əşya termin kimi çox əhatəlidir. Əşya isimlərin ümumiləşmiş qrammatik mənasıdır.

Nitq hissələrinin sırası isimlə başlanır. Bu da ismin qrammatik mənası, əşya bildirməsi ilə əlaqədardır. Digər nitq hissələrinin bildirdiyi əlamət, kəmiyyət, hərəkət əşyanın varlığı ilə şərtlənir, bu və ya başqa yolla əşyaya xidmət edir, əşyaya tabe olur. “Əşya yoxdursa, əlamət, kəmiyyət, hərəkət də yoxdur. Bunlar əşyanın varlıq formalarıdır. İsim əşya bildirən nitq hissəsi olmaqla, nitq hissələrinin önündə dayanır.” (5, 214)

İsim söz tutumuna görə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Tək ismə daxil olan sözlər digər nitq hissələrinə daxil olan sözlərdən daha çoxdur. İsim əsas nitq hissəsi kimi, *kim? nə? hara?* suallarına cavab verir və lüğəvi mənasına görə iki qrupa ayrılır:

---

*Cəlili Lətifə - Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı.

1. Canlı varlıqların adını bildirən isimlər;
2. Cansız varlıqların adını bildirən isimlər.

Birinci qrupa daxil olan isimlərə insan, heyvan və quş adları daxildir. İkinci qrupa cansız varlıqların, mənəvi və mücərrəd anlayışların adları daxildir.

Q. Kazımov “*Müasir Azərbaycan dili*” əsərində canlı və cansız varlıqların adını bildirən isimləri iki qrupa ayırır: xüsusi isimlər, ümumi isimlər.

Xüsusi isimlər varlığı tək olan, yəni bir-birinin eyni olmayan əşyanın adını bildirir.

“Xüsusi isimlərə insan adları və soyadlar (*Həzi Aslanov, Kamal Qasımov*); təxəllüs (*Nizami Gəncəvi, Füzuli, Vaqif, Zakir, Sabir*); ölkə adları (*Azərbaycan, Gürcüstan*); şəhər və kənd adları (*Moskva, Bakı, Maştağa*); dağ, dəniz və çay adları (*Kəpəz, Savalan, Araz, Volqa, Kür*); idarə, müəssisə adları (“*Qayğı*” şirkəti); qəzet və jurnal adları (“*Azərbaycan*” jurnalı); planet adları (*Mars, Yupiter*); heyvanlara verilən adlar (*Məstan, Alagöz*) və s. daxildir”. (4, 25)

Ümumi isimlər eynicinsli əşyaların adını bildirir. Xüsusi isimlərdən başqa qalan bütün konkret əşya adları bildirən isimlər və bütün mücərrəd anlayış bildirən isimlər ümumi isimlərə daxildir. Ümumi isimlər varlığına görə çoxluq təşkil edir. Məsələn: kitab, insan, ağac, daş və s.

Q. Kazımov **xüsusi isimləri** aşağıdakı qruplara ayırır:

1. Antroponimlər – insan adları: şəxsin öz adını, atasının adını, soy adını, təxəllüsünü, ləqəbini bildirən isimlər: *Ismayıl, İlyas, Xətai, Füzuli, Sabir, Qövsü, Abbas, Tusi* və s. Bədii əsərlərdə yaradılan bir sıra satirik adlar: *Əli Əyri zadə, Fağır Bağırov* (Anar), *Anket Anketov, Əntər zadə* (Mir Cəlal) və s.

2. Toponimlər – qitə, ölkə, vilayət, şəhər, rayon, inzibati ərazi adları: *Avropa, Rusiya, Hindistan, Bakı, Qarabağ, Qarayazı, Dilican, Quba, Qəbələ, Sibir* və s.

3. Ktematonim, kosmonim və hidronimlər (*Araz, Kür, Xəzər, Ceyran* bulacağı, *Diri* dağları, *Sultanbud* meşələri, *Yupiter, Saturn* və s.

4. Xrematonimlər – maddi-mədəniyyət əşyalarının adları, kitab, qəzet, jurnal adları, S. Vurğunun, N. Nərimanovun, M. F. Axundovun və b. böyük sənət ustalarının, alimlərin ev muzeyindəki ayrı-ayrı şeylərin hər birinin adı xrematonim sayılır.

Ə. Rəcəbli “*Göytürk dilinin morfolojiyası*” əsərində xüsusi və ümumi isimləri konkret isimlərin qrupları şəklində vermişdir. O qeyd edir ki, Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən xüsusi isimləri iki böyük qrupa ayırmaq olar: antroponimik adlar (antroponimiya) – xüsusi insan adları və toponimik adlar (toponimiya) – şəhər, dağ, çay, göl, ölkə, yer və s. adları. (2, 44)

Orfoqrafiya qaydalarına əsasən xüsusi isimlərin baş hərfi böyük yazılır.

Q. Kazımov **ümumi isimləri** bir sıra qruplara ayırmışdır:

1. Yaxınlıq, qohumluq, dostluq tipli əlaqə və münasibətləri bildirən sözlər: *əmi, dayı, qardaş, bacı, xala, bibi* və s.

2. Heyvan adı bildirənlər: *qoyun, maral, cüyür, it, aslan, pələng* və s.

3. Quş adları bildirənlər: *tovuz, göyərçin, turac, kəklik, durna* və s.

4. Cansız əşya adlarını bildirənlər: *su, torpaq, qapı, kitab, qələm, stol* və s.

5. İctimai hadisə adlarını bildirənlər: *inqilab, üsyan, müharibə, qələbə, mübarizə, məğlubiyyət* və s.

6. Təbiət hadisələrinin adlarını bildirənlər: *yağış, tufan, qar, boran, fırtına, külək, meh, ildırım, duman* və s.

7. Zaman adlarını bildirənlər: *ay, gün, il, həftə, zaman, fəsil, bahar, yay, qış, payız* və s.

8. Məkan adları bildirənlər: *şəhər, kənd, düz, tarla, çöl, səhra* və s.

9. Elm adlarını bildirənlər: *dilçilik, darvinizm, tarix, biologiya, qrammatika, morfologiya, kimya, riyaziyyat* və s.

10. Əlamət, keyfiyyət, vəziyyət adlarını bildirənlər: *gözəllik, pislik, yaxşılıq, zəiflik, halsızlıq, dəlilik* və s.

11. Bədən üzvlərinin adlarını bildirənlər: *baş, əl, boyun, ayaq, barmaq, bel, sinə, bilək, göz, qaş, burun* və s.

12. Mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənlər: *şadlıq, sevinc, təmkin, məhəbbət, mələk, pəri, şeytan* və s.

Fikrimcə, bu bölgünün sayını artırmaq məqsəduyğun olardı. Belə ki, bitki adları bu bölgüdə nəzərə alınmamışdır. Eləcə də, ilan, kərtənkələ və s. sözlər bölgüdə kənarda qalıb. Buna uyğun olaraq *sürünən canlıları bildirən isimlər* və *bitki adlarını bildirən isimlər* adlı qrupları da elavə etmək olar.

Q. Kazımov isimləri adlandırdıqları əşya və anlayışların səciyyəsinə görə iki qrupa ayırır:

a) konkret maddi varlıqların adını bildirən isimlər;

b) mənəvi və mücərrəd anlayışları bildirən isimlər.

Konkret isimlər maddi varlıqların adlarını bildirən isimlərdir. Dilimizdəki isimlərin böyük bir qrupu konkret varlıqların adlarını bildirir. Məsələn: *ev, budaq, meyvə, yarpaq, çörək* və s.

Mücərrəd isimlər maddi varlığın özünü deyil, onunla bağlı mənəvi anlayışların adlarını bildirir. Mücərrəd isimlər əşyaya məxsus keyfiyyəti, işi, vəziyyəti bildirir. Gözlə görülməyən, toxunulması mümkün olmayan əşyaların adını bildirən sözlər mücərrəd isimlərdir. Məsələn: *arzu, xəyal, sevgi, düşüncə, qardaşlıq* və s.

“Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mücərrəd anlayış bildirən isimlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən sayca çox azdır. Müasir türk dillərində isə bunun əksini müşahidə edirik. Belə ki, müasir türk dillərində mücərrəd anlayış, məfhum bildirən isimlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən, bəlkə də, çoxdur. Bu onu göstərir ki, insan təfəkkürü inkişaf etdikcə daha çox abstraktlaşdırmaya meyil göstərir. Bunun nəticəsində də dildə mücərrəd anlayış bildirən sözlər konkret əşya adı bildirən sözlərə nisbətən dəfələrlə artıq sürətlə artır”. (2, 43)

İsmin mənaca növlərinə digər ədəbiyyatlarda haqlı olaraq *təklük və topluluq bildirən* isimləri də əlavə edirlər. Lakin Q.Kazımov bu bölgünü öz kitabında qeyd etməmişdir. Ümumi isimlərin çoxu tək bir sözdən ibarət olub, ayrı-ayrı varlığın adını bildirdiyi halda, bir qismi də cəmlik şəkilçisi qəbul etmədən tək bir sözlə varlığın topluluğunu – çoxluğunu bildirir: *adam, quş, inək, at* (təklük bildirir), *xalq, el, cəmiyyət, ordu, sürü* (topluluq bildirir). Formaca tək olan, mənaca çoxluq bildirən isimlər *toplu* isimlərdir. Bu isimlərin leksik mənasında çoxluq anlayışı vardır. Bunlar cəm şəkilçisi ilə işlənə bilir. Məsələn: *sürülər, ilxılar, xalqlar, qoşunlar* və s.

Hər sahədə olduğu kimi burda da müəyyən istisnalar var: *camaat və əhali* sözləri cəm şəkilçisi ilə işlənmir.

Göründüyü kimi, isimlərin tədqiqi işində fikir müxtəlifliyi olduğu kimi, fikir bərabərliyi də mövcuddur ki, oxşar bölgülərdə bu bərabərliklər özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Morfologiya. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960.
2. Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2002.
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı: “Elm və təhsil”, 2010.
4. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.
5. Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası Morfologiya (III nəşr). Monoqrafik dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006.

Sevda Əliyeva*

DİALEKTLƏRDƏ MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasında olan əlaqəni bildirir. Ümumiyyətlə, mənsubiyyət kateqoriyası tarixin bütün mərhələlərində geniş işləklilə malik olmuşdur. Mənsubiyyət kateqoriyasının istifadə dairəsi də geniş olmuşdur. Araşdırmalardan məlum olur ki, mənsubiyyət şəkilçiləri şivələrdə həm ədəbi dilə uyğun olaraq, həm də qədim türk yazılı abidələrinə uyğun olaraq işlənilir.

Şivələrdə mənsubiyyət şəkilçilərinin oxşarlığı geniş şəkildə nəzərə çarpsa da, müəyyən dərəcədə fərqlərə rast gəlinir. Mənsubiyyət kateqoriyasının müxtəlif əmələgəlmə yolları vardır. Bununla bağlı alimlərin fikirləri müxtəlifdir. Dilçilərin bəziləri mənsubiyyət kateqoriyasının iki üsulla yarandığını deyirlər: 1) morfoloji;

---

*Əliyeva Sevda - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı.

2) morfoloji-sintaktik. Bəzi dilçilər isə mənsubiyyət kateqoriyasının yaranmasında üç üsulun olduğunu qeyd edirlər: 1) morfoloji, 2) morfoloji-sintaktik, 3) sintaktik.

Dilçilərin digər qrupu mənsubiyyət kateqoriyasının yaranmasında dörd üsulun olduğunu göstərirlər: 1) morfoloji; 2) morfoloji-sintaktik, 3) sintaktik. 4) morfoloji-leksik.

M.Məmmədli mənsubiyyət kateqoriyasının əmələgəlməsində morfoloji üsula daha çox yer verir. Alim ona əsaslanır ki, mənsubiyyət kateqoriyası mənsubiyyət təbiətlidir. Müəllifin fikrinə görə, digər üsullardan mənsubiyyət anlayışı bildirən birləşmələr kimi bəhs etmək daha düzgün olardı.

Ə.Şükürlü isə mənsubiyyət kateqoriyasının əmələ gəlməsindən bəhs edərkən qədim yazılı abidələrə əsaslanır və bu kateqoriyanın əmələ gəlməsində üç üsulun olduğunu göstərir: 1) morfoloji; 2) sintaktik; 3) morfoloji-sintaktik.

E.Əzizov isə, ümumiyyətlə, üsullara toxunmur, birbaşa mənsubiyyət kateqoriyasının formal əlamətlərinin - şəkilçilərinin tədqiqini verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox tədqiqatçı-alimlər mənsubiyyət kateqoriyasının əmələ gəlməsində morfoloji üsulu əsas götürürlər. Ona görə şivələrimizdə işlənən mənsubiyyət şəkilçilərinə üzrə nəzər salaq:

1) -im, -m şəkilçiləri: Saitlə bitən sözlərə -m, samitlə bitən sözlərə isə -ım şəkilçisi artırılır. Məsələn, bağım, ipim, atam, bobam və s. Bu şəkilçi ədəbi dilimizdə işlənən mənsubiyyət şəkilçisinin I şəxs təki ilə eyniyyət təşkil edir. Şivələrdə bu şəkilçinin yalnız damaq və dodaq ahənginə görə fərqləri nəzərə çarpır. Şərq qrupu şivələrində (Bakı, Şamaxı, İsmayılı və s.), əsasən, damaq ahənginə uyğun olaraq -ım, -im variantları işlənir. Məsələn, qolım, gözim, evim, damım, bocam, bobam, üreyim (Şam.) və s.

Ümumiyyətlə, I şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisinin damaq ahənginə uyğun olaraq -ım, -im variantında işlənməsi bir çox türk dillərində də müşahidə olunur. Məsələn, türkmən dilində I şəxs təkin damaq variantında işlənməsi eynilə ədəbi dilimizə uyğundur: menii kitabım.

Qıpçaq qrupu dillərində də eyni vəziyyət təkrarlanır. Bu dillərdə ümumiyyətlə, dodaq ahəngi mühafizə olunmur. Ona görə də qıpçaq qrupu dillərində bizim dilimizdəki kimi -ım variantı, bizim dilimizdən fərqli olaraq isə -em variantı da işlənir. Başqırd, qaraçay-balkar dilində isə mənsubiyyət şəkilçilərinin çox fərqli variantları nəzərə çarpır. Qədim türk yazılı abidələrində də I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi damaq ahəngi variantında işlənir. Məsələn, sabım (sözüm), inyeqünüm (qohumum), bodunum (xalqım), oğuşum (qəbiləm), kutım (bəxtim), beqlərim (bəylərim).

Gördüyümüz kimi, nümunələrdə -ım, -m şəkilçiləri damaq ahənginə uyğun olaraq işlənir.

I şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi -ım bəzi şimal qrupu şivələrində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq işlənir. Xüsusən də Şəkinin bəzi şivələrində fonetik şəraitdə -s, ç, c samitləri ilə bitən isimlərdə qalın, dodaqlanan saitli sözlərdən sonra incə, dodaqlanan saitli şəkilçilərin gəlməsinə təsadüf olunur. Məsələn, quşım və s.

Bəzən isə incə dodaqlanan saitlə bitən sözlərə elə incə, dodaqlanan saitli şəkilçilərin artırılmasına təsadüf olunur. Məsələn, küyül - küyülüm (mağara), sulğuc-sulğucum (dəhrənin sapı).

Ümumiyyətlə, bu şəkilçinin tarixi qədimdir. Həm yazılı abidələrimizdə, həm də "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində bu şəkilçi geniş şəkildə özünü göstərir. Məsələn, "Səni düşmənlərdən hardan çapmış, gözəl yurdum?!", "Qara başım qurban olsun qurdum sana!" .

M.Məmmədli bildirir ki, digər şivələrdən fərqli olaraq, Zəncan şivəsində bəzən saitlə bitən sözlərin birinci şəxsin təkində -yım şəkilçisindən istifadə olunur; məs.; -Mamayım iki abbası deyərdi. Bu xüsusiyyətin XI əsrdə qədim türk dillərində mövcudluğunu M.Kaşğari də göstərmişdir: Küküyüm geldi (Xalam gəldi).

I şəxs təkin şəkilçisi -ım⁴ Lənkəran şivəsində çox maraqlı xüsusiyyətlə qarşımıza çıxır. Bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, isti və soyuq sözləri I şəxsə təkdə müvafiq şəkilçilər qəbul edir. Məs.; istimdu - mənə istidir, soğumdu - mənə soyuqdur. Əslində bu xüsusiyyət bizim dilimiz üçün xarakterik deyil. Çünki dilimizdə mənsubiyyət şəkilçisini isimlər, isimləşə bilən nitq hissələri qəbul edir. Amma Lənkəran şivəsində gördüyümüz kimi sifət isimləşmədən mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib. Görünür, bu, talış dilinin öz qayda-qanunlarından irəli gələn bir xüsusiyyətdir.

Bildiyimiz kimi, dilimizdə şəxs əvəzliləri hallana bilir, ancaq mənsubiyyətə görə dəyişə bilmir. Amma M.Məmmədli yazır ki, bəzi şivələrdə mən və biz əvəzliləri birinci şəxs təkdə -m, -in şəkilçisini qəbul edir. Məs.; bizim.

Daha çox şimal qrupu şivələrində (Şəki, Dərbənd) mən və biz əvəzlilərinə -iq şəkilçiləri qoşulur. Məs.; məniq əlim, məniq ev, bizim küçə və s. Bu şəkilçilər haqda fikirlər birmənalı deyil. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçinin hal, bəziləri mənsubiyyət şəkilçisi olduğunu deyirlər. M.Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" kitabında bu şəkilçidən yiyəlik hal şəkilçisi kimi bəhs edir. Amma əvvəlcə yazdığı bir məqaləsində bu şəkilçinin mənsubiyyət şəkilçisi olduğunu yazır. Məşhur tədqiqatçımız olan R.Rüstəmov da "Quba dialekti" adlı əsərində bu şəkilçidən mənsubiyyət şəkilçisi olaraq bəhs edir. Yerli tədqiqatçılardan başqa bəzi xarici tədqiqatçılar arasında da bu şəkilçi ilə bağlı fikir ayrılıqları var. Amma bu haqda deyə bilərik ki, -ın şəkilçisi daha çox yiyəlik hal şəkilçisinə uyğun gəlir. Çünki mənsubiyyət şəkilçili söz həmişə özündən əvvəl yiyəlik halda işlənən söz tələb edir. Bu qayda Azərbaycan dilinin ən əsas qaydalarından biridir. Başqa bir tərəfdən isə qeyd etməliyik ki, mənsubiyyət mənsub olmanı bildirir. Mənsubiyyət şəkilçili sözdən əvvəl mənsub olunacaq, yiyəlik, sahiblik bildirən bir sözün işlənməsi vacib şərtlərdəndir. "Məniq evim, bizim kənt kimi" birləşmələrdə, gördüyümüz kimi, ev sözü mənə sözünə, kənt sözü isə bizə mənsubdur.

Azərbaycan dilində əvəzlilərin hallanması zamanı yalnız bu 2 əvəzlik, yəni mən və biz əvəzliləri yiyəlik halda "-ın" deyil, "-ım" şəkilçisini qəbul edirlər.

Mənsubiyyət şəkilçisi isə "-ım"-dır. Bəlkə də, tədqiqatçıların bəziləri buna əsaslanaraq dialektlərdə işlənən məniq və biziq sözlərini mənsubiyyət şəkilçisi olaraq qəbul edirlər.

Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün bir məsələyə də toxunaq. Müasir Azərbaycan dilində belə bir qayda vardır ki, bizim əvəzliyi III növ təyini söz birləşməsinin tərəfi olduqda birləşmənin mənsubiyyət şəkilçisi düşür. Məs.; bizim ev, bizim küçə. Bu zaman I-ci tərəflər təyin rolunda işlənilir. Gördüyümüz kimi, bu birləşmələr Dərbənd Qax, Şəki şivələrində işlənən məniq və biziq kənt birləşmələri ilə tam uyğunluq təşkil edir. Bildiyimiz kimi, mənsubiyyət şəkilçisi də adlıq hallı isim hesab olunur. İsimlər isə az hallarda təyin olurlar.

I şəxsin cəmi $-mız^4$, $-ımız^4$ şəkilçisi ilə düzəlir. Bu həm ədəbi dilimizdə, həm də dialektlərdə eynilik təşkil edir. Məsələn, qoyunumuz, havabamız (Qaz.), quşumuz (Qar.). Bu şəkilçi də birinci şəxsin təki kimi damaq və dodaq ahənginə görə şivələrdə müxtəlif cür işlənilir. Bəzi şivələrdə hər iki variantda, bəzi şivələrdə isə yalnız bir variantda işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, şimal-şərq şivələrində görürük ki, birinci şəxsin cəmində şəkilçinin yalnız damaq variantı işlənilir. Məsələn, anamız, bobamız, bocamız, ərəbəmiz (B.), qolumuz, üzümüz, sözüümüz (Muğ.), suyumuz, buzumuz (Lən.), alaqutumuz (gicitkan) (Quba) və s.

M.Məmmədli "Azərbaycan dialektlərində ismin qrammatik kateqoriyaları" əsərində qeyd edir ki, Qazax, Ordubad, Muğan şivələrində birinci şəxsin cəmdə bəzən müvafiq şəkilçinin sonunda cingiltili samit karlaşmış şəkildə tələffüz olunur. Məsələn, yerimiz-yerimis, bağımız-bağımız (Ord.), atamız-atamış və s.

Qədim yazılı abidələrimizdə I şəxsin cəmi $-mız^4$, $-ımız^4$ şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn, ilimiz "elimiz", törümüz- "dövlətimiz". "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da bu şəkilçiyə rast gəlirik: məs.: Əynimizdən paltarımızı almamış. Başımızdan çadırımızı istəməmiş.

Şivələrdə II şəxsin təkin şəkilçisi dördvariantlı $-n$, $-ın^4$ şəkilçisidir. Bu şəkilçi də digər mənsubiyyət şəkilçiləri kimi damaq və dodaq ahənginə görə fərqlənir. Bəzi şivələrimizdə damaq variantı, bəzilərdə isə dodaq variantı geniş yayılıb. Muğan qrupu şivələrində dodaq variantı geniş yayılmışdır: məs.; əlün, nənön və s. Qərb qrupunun bəzi şivələrində də velyar - [ŋ] səsi işlənilir: məs.; əluŋ, nənönŋ və s. Qərb qrupunun digər şivələri olan Zəngilan, Füzuli, Qarabağ şivələrində də daha çox velyar ŋ variantı işlənilir; məs.: coraviŋ (Qaz.), nənənŋ, atıŋ (Q.) və s. Bu şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı mübahisələr var. Ancaq əksər türkoqların fikrinə görə, ikinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi elə ikinci şəxsin əvəzliyindən törəmişdir. Sən - əvəzliyindəki son $-n$ səsinə yaranması fikri hal-hazırda daha fəal yayılmışdır.

Mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsin cəmi şivələrində, əsasən $-nız$, $-ınız$ şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu şəkilçinin də velyar ŋ səslə variantı geniş yayılıb. Ancaq bütün şivələrdə deyil, əsasən qərb qrupu şivələrində, qismən də cənub qrupunun bir neçə şivəsində işlənilir. Məsələn, bəyiniz, səsiniz (Qaz.), əliniz.

Şivələrimizin Zəngilan, Cəbrayıl, Zəngibasar şivələrində ikinci şəxsin cəmdə $-yız$, $-uyız$ şəkilçisi də işlənilir. Məsələn, əliyiz, gözüyüz, qoluyuz (Zən.) və s.

Qars şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisində n-y uyğunluğu onları Naxçıvan şivələrinə yaxınlaşdırır. Məsələn, qoluyuz, eliyiz .

M.Məmmədli yazır ki, qədim nq//nğ birləşməsi Qax şivəsində ikinci şəxs cəmdə qeydə alınmışdır: başıngız, atıngız, əlingiz və s. n-ğ səs uyğunluğu əsasında ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin ğ//q-lı variantı yaranmışdır ki, hazırda Cəbrayıl, Zəngilan, ayrım şivələrində işlənməkdədir. Məsələn, babağız, qutuğuz, çatığız (Cəb.), atığız, əmiğiz (Zən.) və s.

Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi bildiyimiz kimi -i, -sı şəkilçisidir. Bu ədəbi dildə belədir. Ancaq şivələrdə bu şəkilçinin çox müxtəlif variantlarına rast gəlinir. Qərb və cənub qrupu şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi dörd variantda işlənir. Məsələn, dədəsi, nənəsi, (Nax.), haravası, saji (Qaz.), ciji (Qar.). Digər qrup şivələrdə isə, yəni Dərbənd, Şəki, Şamaxı, İsmayılı, Muğan şivələrində dodaq ahənginə rast gəlinmir, damaq ahəngi üstünlük təşkil edir. Məs.; atı, babası, congesi (Dər.), donı, qoli (Muğ.) və s.

Cənub qrupu şivələrində Bakı, Quba dialektlərində, əsasən, birvariantlı -i şəkilçisindən istifadə olunur. Məs. əli, qoli, gözi, bobası (B.), güzi, evi, atası (Qb.), dosti, ati (Yar.) və s.

Türk dillərinin mənsubiyyət şəkilçilərinə nəzər saldıqda görürük ki, qazax, özbək, qaraqalpaq, uyuğur və s. dillərdə də üçüncü şəxs tək və cəmi -i⁴, -sı⁴ şəkilçilərilə düzəlir. Bu da həmin şəkilçinin qədim tarixə malik olmasından xəbər verir. Tədqiqatçılar bu mənsubiyyət şəkilçisi ilə bağlı bir məsələyə də toxunurlar ki, bu da tək və cəmdə eyni şəkilçidən istifadə olunmasıdır. Elə ədəbi dilimizdə də üçüncü şəxsin tək və cəmi eyni şəkilçi ilə, yəni -i⁴, -sı⁴ şəkilçisi ilə düzəlir. Ancaq Bakının bəzi kənd şivələrində bu şəkilçiyə (-lari)² də qoşulur. Məs.; ərəbələri, evləri, quzuları, atdarı və s.

Türk dillərinə dair qədim yazılı abidələrdə, eləcə də Orxon-Yenisey və Şərqi Türkünstan mətnlərində üçüncü şəxs təki və cəmi eyni şəkilçi ilə düzəlir. Tədqiqatçılar bunun səbəbini belə izah edirlər ki, mənsubiyyət şəkilçili sözdən əvvəl gələn sahib şəxslə tək və cəmi müəyyənləşdirmək olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı. EA. 1967

2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1984

3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı. 1999

4. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı. 1979

5. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı.

2003

6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı. 1967

OMONİM SİFƏTLƏR

Omonimlik ümumbəşəri hadisə olsa da, hər bir dildə işlənən omonimlər milli xarakterə malikdir. Bunlar bir dilə yox, bütün dillərə xas olan bir hadisədir. Hər dildə işlənən omonimlərin öz xüsusiyyəti var, onu mexaniki olaraq başqa bir dilə köçürmək olmaz.

Dildə omonimlərin mövcudluğu, onların əmələgəlməsi yeni bir proses deyildir, tarixi kateqoriyadır. Omonimlər müxtəlif yollarla yaranır, onlardan biri də sözlərin çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişafıdır. Bu həm də leksik yolla sözlərin yaranma üsullarından biridir. Qeyd etdiyimiz proses Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları (əsas lüğət fonduna məxsus olan sözlər) hesabına baş verir. Mütəxəsislərin də qeyd etdiyi kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində omonimləşmənin böyük əhəmiyyəti vardır. ” Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur.” (1. 21)

Polisemantik sözdən yeni söz əmələ gəlməsi tədricən baş verir. Çoxmənalı sözün ayrılan mənası əsas mənə ilə əlaqəni kəsir, yeni mənə əlaqəsi əsasında möhkəmlənir. “ Çoxmənalı sözlərin əsas və törəmə mənaları arasındakı əlaqə o qədər zəifləyir ki, onu hiss etmək olmur, əlaqə pozulur, mənaca motivləşmə gedir” (3. 94) Bu yolla yaranan omonimləri H.Həsənov semantik (eyni mənşəli) omonimləradlandırır. Çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru olan prosesdə nitq hissələri üzrə ən çox isimlər və sifətlər iştirak edir. Bu hadisə eyni nitq hissəsi dairəsində qala bildiyi kimi bu dairədən kənara da çıxa bilər.

Biz məqalədə bu məsələyə sifətlərlə bağlı diqqət yetirəcəyik. Dilimizdə bir qrup sifət var ki, onlar fellərin çoxmənalılıqdan keçərək omonimləşməsi nəticəsində yaranıb və həmin fellərlə omonim cütlük təşkil edir. Bu sifətlər daha çox bir və ya ikihecalı sifətlərdir. Bu zaman eyni fonetik tərkibə malik olan söz müxtəlif şəraitdə həm hərəkəti, həm də bu hərəkətin əşyada, yaxud insanda yaratdığı əlamət və ya keyfiyyəti bildirir.

I. Dik f. – *Zilləmək*

II. Dik sif. – *Şaquli*

I. Ac f. – *Aclıq hiss etmək, yemək istəmək*

II. Ac sif. – *Qarnı boş, yeməyə ehtiyacı olan (adam)*

I. Bas f. – *Üstdən sıxmaq, təzyiq etmək*

II. Bas sif. – *Ən bəm kişi səsi, ən aşağı kişi səsi*

I. Şiş f. – *Köpmək, qabarmaq*

II. Şiş sif. – *Yüksək, hündür, qəlb*

---

*Əhmədova Şəhanə - Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı.

Gecələr o taydan üzüb keçən və kəndə soxulub, toyuq-cücə oğurlamağa çalışsan ac çaqqallar çox zaman bu adadakı cələyə toplaşırdılar. (İ.Şıxlı) ; Şamxalın kərənti çəkib, ot çalmaqdan qoları gizildəyirdi, özü də yaman acmışdı. (İ.Şıxlı) ; Araba qarşısındakı cələdə itəndə, sahildən dikciğirla birbaşa evlərinə gəldi. (İ.Şıxlı) ; O, zəhmli baxışlarını onun gözüne dikdi.

Maraqlı cəhət budur ki, çoxmənalılıqdan yaranan omonimlərdə əlaqə tam pozulmamışdır. Sanki onlar arasında müəyyən səbəb-nəticə əlqəsi var. Bu cür sözlər sinkretik köklər — ilkin sözlərdir. S.Cəfərov belə omonimləşmə prosesini mənşə etibarilə daha qədim dövrlərə aid edir: “..... belə omonimləşmə prosesi öz mənşəyi etibarilə dilimizin inkişafının çox qədim dövrlərinə aid olub, sözün ayrılması yolu ilə deyil, əksinə öz mahiyyəti etibarilə bir vəhdət təşkil edən əşya və hərəkət məfhumlarına məxsus qədim ifadə formasının indiyə qədər mühafizə olunması yolu ilə əmələ gəlmişdir.” (1. 127)

Qeyd etdiyimiz omonimləşmə prosesini “fel – sifət” omonim cərgələrinin hamısına aid etmək olmaz, aşağıdakı omonim cütlər bu fikri təsdiq edir:

I. Yan f. – *Od tutmaq, əzab çəkmək*

II. Yan sif. – *Böyür, tərəf*

I. Cır f. – *Parçalamaq*

II. Cır sif. – *Ciyilti, cingilti (səs)*

I. Güləş f. – *Qurşaq tutmaq*

II. Güləş sif. – *Gülərüzlü, nəvazişli (qız)*

Tez-tez köpüklənib daşan, yaz aylarında yatağına sığmayan, gah sol sahildəki meşəyə soxulan, gah da yan tərəfdəki hündür yarpaqları, biçənəkləri yuyub aparən Kür bu il daha coşğun idi. (İ.Şıxlı) ; Onu atasının hərəkətlərindən daha çox Mələyin mərhəməti yandırır. (İ.Şıxlı) ; Su əvvəlcə təkərin topunu, sonra da cağları batırıb tara çıxanda təkərlərin cır səsi də kəsildi. (İ.Şıxlı) ; Üst-başı cırılış, ağız-burnu əzilib gömgöy edilmişdi. (İ.Şıxlı)

Nümunələrdən də görüldüyü kimi sözlər arasında heç bir semantik əlaqə tapmaq mümkün deyil. Çox güman ki, bu cür omonimlər tarixən müxtəlif sözlərdən fonetik və orfoqafik dəyişmə nəticəsində yaranan omonimlərdir və yaxud da çoxmənalı sözlərin əsas və törəmə mənaları arasındakı əlaqə o qədər zəifləyir ki, əlaqə pozulub, sözlərdə mənaca motivləşmə gedib.

Dildə omonimlərin bir qismi nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi—konversiya prosesi hesabına əmələ gəlir. “ Bir söz öz formasını saxlamaqla ya iki əsas nitq hissəsi, ya da biri əsas, digəri köməkçi nitq hissəsi kimi çıxış edir. .... Müxtəlif kateqoriyalı sözlər formaca differensiallaşmasa da, mənaca differensiallaşaraq omonimləşir.” (3 .96) Söz bir nitq hissəsindən digərinə keçəndə fonetik formasını olduğu kimi saxlayır, leksik və qrammatik mənalarını isə ya qoruyur, ya da itirir. Öz əvvəlki leksik və qrammatik mənalarını mühafizə edən söz başqa nitq hissəsinə keçəndə yeni leksik və qrammatik mənalar, sintaktik funksiya qazanır.

Sifətlərin substantivləşməsi, adverbiallaşması, köməkçi nitq hissəsinə keçməsi ilə leksik- qrammatik omonimlər yaranır. Sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində əlamət və keyfiyyət məzmunlu sözdə əşyalıq məzmunu yaranır, yəni həmin sözlər əlamət və keyfiyyət anlayışı ilə bərabər, əşyalıq məzmunu da qazanaraq omonim cərgə əmələ gətirir. 1) Substantivləşmə nəticəsində yarana omonimlər:

I. Ağbircək is. – *Ailənin böyüyü, başçısı*

II. Ağbircək sif. – *Saçı ağarmış yaşlı, qoca (qadın)*

I. Ağsaqqal is. – *Başçı, böyük*

II. Ağsaqqal sif. – *Saqqalı ağarmış yaşlı (kişi)*

I. Aylıq is. – *Maaş, əmək haqqı*

II. Aylıq sif. – *Bir aya aid, bir ay üçün nəzərdə tutulmuş (iş)*

O, ağbircək müəlliməsini görəncə gözləri yaşardı, onun qarşısında öz qara, qıvrımsaçılı başını əydi, müəlliminin əlini öpdü. (S.Rəhimov) ; Ağbircək, ağsaqqal otağa daxil olanda hörmət əlaməti olaraq ayağa qalxmaq lazımdır; 2) Adverbiallaşması nəticəsində yaranan omonimlər:

I. Düz sif. – *Doğru, həqiqi*

II. Düz zərf – *Bir istiqamətdə (getmək)*

I. Ayrı sif. – *Başqa, qeyri, digər*

II. Ayrı zərf – *Tək, müstəqil (asmaq)*

I. Kəm sif. – *Az, dar (hövsələ)*

II. Kəm zərf – *Əyri, pis (baxmaq)*

Qayıdakılar nə qədər çalışsalar da, düz istiqaməti götürə bilmir, su qayığı əyirdi. (İ.Şıxlı) ; Həqiqətdən qorxmamaq, həqiqət nə qədər acı olsa da, onun gözünün içinə düz baxmaq lazımdır. (Anar) ; 3) Sifətin köməkçi nitq hissələrinə keçməsi nəticəsində yaranan omonimlər:

I. Qeyri sif. – *Özgə, başqa (kitab)*

II. Qeyri qoşma – *Seçilmə, fərqlənmə mənasında*

I. Başqa sif. – *Qeyri, ayrı, yad (adam)*

II. Başqa qoşma – *Seçmə, ayırma mənasında*

I. Doğru sif. – *Həqiqi, düzgün (söz)*

II. Doğru qoşma – *İstiqamət mənasında*

I. Sarı sif. – Rəng adı

II. Sarı qoşma – *Tərəf, doğru mənasında*

Doğru sözdür ki, dərin tədqiqat, böyük əmək və yuxusuz gecələr olmadan elmi əsər yarana bilməz! (S.Rəhimov) ; O az qala yerlə sürünən iri qollarını irəli uzadıb oğluna doğru əyildi. (İ.Şıxlı) ; Sular sarı torpağı yalayıb geri çəkilir, lillənə-lillənə uzaqlara gedirdi. (İ.Şıxlı) ; Zərnigar xanım ehtiyatla yarıqana sarı yaxınlaşdı. (İ.Şıxlı)

Omonimlərə ancaq bir cütlük kimi baxmaq olmaz. Başqa dil hadisələri kimi omonimlər, o cümlədən omonim sifətlər də dəyişir. Bu, müxtəlif semantik və sintaktik səbəblərlə bağlıdır. Söz zaman keçdikcə müxtəlif kontekslərdə işlənərək

yeni mənə, semantik çalar qazana bilər.” Omonimlərin kəmiyyəti bir tərəfdən fəal və qarşılınmaz şəkildə canlı affikisal elementlərlə isim, fel və bəzən də sifətlərdən törəyərək artır. Digər tərəfdən isə həmin dövrdə omonimlər fasiləsiz olaraq yox olub gedir.” (2. 5)

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən əlavə, Azərbaycan dilində istər omonimlik münasibətində olan hər iki söz, istərsə də yalnız sözlərdən biri sifətlə ifadə oluna bilər.

I. Yaşlı sif. – *Xeyli yaşı olan, yaşa dolmuş (adam)*

II. Yaşlı sif. – *Sulu, nəmli, gözü sulu*

I. Şah sif. – *Görkəmli (şair)*

II. Şah sif. – *Düz (vüqar)*

I. Saz is. – *Simli xalq musiqi aləti*

II. Saz sif. – *Kefti kök (adam)*

I. Dolu is. – *İlin isti dövründə buz halında düşən yağıntı*

II. Dolu sif. – *Boş olmayan (qab)*

Bu cavan arvadın nə üçün ev-eşiyini buraxıb, özündən yaşlı kişiyə qoşularaq gəldiyini anlaya bilmirdi. (İ.Şıxlı) ; Arvad yaşlı gözlərini önlüyünün ətəyi ilə sildi. (İ.Şıxlı) ; Milli musiqi alətlərimizdən saız və tar qonaqların diqqətini çəkdi. ; Əbdürrəhman kişi kefi saız, damağı çağ otağa girdi.

Dilimizdə üç və daha artıq komponentli omonim cərgələr də vardır. ” Belə omonim cərgələrə dilimizin müxtəlif inkişaf dövrlərində və hal-hazırkı müxtəlif funksional üslublarda rast gəlmək olar.”(2. 5)

I. Bağlı sif. – *İp, zəncir və s. ilə bənd edilmiş*

II. Bağlı sif. – *Bağ çox olan yer,bağlı-bağçalı məkan*

III. Bağlı sif. – *Məfiun, vurulmuş, birisinə bağlanmış*

IV. Bağlı sif. – *Əlaqədar, bir şeylə bağlı olmaq*

I. Qalın sif. – *Sıx (meşə)*

II. Qalın sif. – *Yoğun (taxta)*

III. Qalın sif. (dan.) – *Pullu, dövlətli (adam)*

O taydakı qalın meşənin ətəyini, boz qumsallığı yalaya-yalaya axan Kür şəxələni qollara ayırırdı. (İ.Şıxlı) ; Laylanmış buludların qalın kölgələri boz təpələrin üzərində qanadını gərmiş nəhəng quş kimi süzürdü. (İ.Şıxlı) ; Akif qalın adamdır, nə istəsə edər.

Dil faktlarının müşahidəsi və təhlili Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi üçün səciyyəvi olan omonimlik hadisəsinin formalaşmasında bir söz qrupu kimi sifətlərin də xüsusi rol oynadığı aydın olur. Sifətlərin iştirak etdiyi omonimlikdə həm sadə,həm də düzəltmə sifətlər iştirak edir. Bundan əlavə sifətlərin daxil olduğu omonimliyin yaranmasında sözün çoxmənalılığının inkişafı xüsusi rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Həsənov.H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005
- 2.Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 3.Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 4.İ.Şıxlı Seçilmiş əsərləri, II cild Bakı: Azər nəşr, 1986
- 5.Anar Seçilmiş əsərləri Bakı: Lider, 2004
- 6.Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri, II cild Bakı: Şərq-Qərb, 2005